

Archiva Moldaviæ

XV (2023)

Editor-in-Chief

Mihai Chiper

Associate Editor

Mihai-Cristian Amărieuței

Editorial Board

Alexandru-Dumitru Aioanei, Ludmila Bacumenco-Pîrnău,
Cătălin Botoșineanu, Dorin Dobrinu, Mihai Mîrza, Iurie Stamati

International Advisory Board

Viorel Achim (Bucharest)	Sergiu Musteață (Chișinău)
Ovidiu Buruiană (Iași)	Lucian Nastasă (Cluj-Napoca)
Maria Bucur (Bloomington, Indiana)	Petru Negură (Chișinău)
Igor Cașu (Chișinău)	Marian Olaru (Rădăuți)
Adrian Cioflâncă (Iași)	Virgil Pâslariuc (Chișinău)
Mihai Cojocariu (Iași)	Alexandru-Florin Platon (Iași)
Valentin Constantinov (Chișinău)	Leonidas Rados (Iași)
Florin Curta (Gainesville, Florida)	Oliver Jens Schmitt (Vienna)
Andrei Cușco (Chișinău)	Grigory Shkundin (Moscow)
Dennis Deletant (Washington, DC)	Flavius Solomon (Iași)
Marius Diaconescu (Bucharest)	Victor Spinei (Iași)
Vasile Docea (Timișoara)	Svetlana Suveică (Regensburg)
Alexander Drace-Francis (Amsterdam)	Igor Șarov (Chișinău)
Emil Dagnev (Chișinău)	Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău)
Armand Goșu (Bucharest)	Victor Taki (Edmonton/Moscow)
Ion Gumenâi (Chișinău)	Vladimir Tismăneanu (Washington, DC)
Radu Ioanid (Washington, DC)	Valentin Tomuleț (Chișinău)
Florea Ioncioaia (Iași)	Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca)
Constantin Iordachi (Budapest)	Marius Turda (Oxford)
Charles King (Washington, DC)	Virgiliu Țărău (Cluj-Napoca)
Gail Kligman (Los Angeles, California)	Octavian Țicu (Chișinău)
Ștefan Lemny (Paris)	Florin Țurcanu (Bucharest)
Hans-Christian Maner (Mainz)	Constantin Ungureanu (Chișinău)
Paul Michelson (Huntington, Indiana)	Daniel Ursprung (Zürich)
Nicolae Mihai (Craiova)	Ion Varta (Chișinău)
Andi Mihalache (Iași)	Vitalie Văratice (Bucharest)
Bogdan Murgescu (Bucharest)	Petru Vicol (Chișinău)

Desktop Publishing

Mihaela Răducă

Cover

Romeo Cîrjan, Iulian Constantin Copăcel, Adrian Solomon

Archiva Moldaviæ

XV (2023)

Revistă publicată sub egida
Societății de Studii Istorice din România

This journal is published under the auspices of the
Romanian Society for Historical Studies

Iași

Adresa redacției

Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18,
cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România

e-mail: editor@archivamoldaviae.ro

website: <https://www.archivamoldaviae.ro/>

© **Archiva Moldaviæ**

ISSN 2067-3930 (print)

ISSN 2558-8370 (online)

Cuprins

Abrevieri	7
-----------	---

Studii de istorie

Bătălii medievale

Emanuel Constantin ANTOCHE, <i>Quelques précisions historiographiques sur les combats de Jean Hunyadi avec les armées ottomanes durant l'année 1442 : « [...] ad locum, qui Waskapu dicitur »</i>	11
---	----

Școli armenesti la Iași

Arsen ARZUMANYAN, <i>Contribuții asupra rolului jucat de Gheorghe Asachi și Cristea Caracaș în crearea și dezvoltarea școlilor armenesti din Iași</i>	29
---	----

Schimburi culturale și ideologice între România și Italia în prima parte a secolului XX

Philippe Henri BLASEN, <i>Elena Bacaloglu (1878-1947) and the Italo-Romanian idea. A Story of Fascism, Antisemitism, and Misogynistic sabotage</i>	39
Cătălin BOTOȘINEANU, <i>O competiție simbolică uitată. Bursierii ieșeni ai Școlii Române de la Roma în perioada interbelică</i>	101

Minorități religioase în România interbelică

Dumitru LISNIC, <i>“Bolshevism on religious ground”: Religious dissenters, state security, and border-making in Romanian Bessarabia, 1918-1928</i>	119
Iemima PLOSCARIU, <i>Bolshevik Baptists: A Case Study of Romanian Interwar Imagined Identities</i>	151

Documente

Sorin CRISTESCU, <i>Gospodăria de război (1916-1918)</i>	171
--	-----

Dezbateri istoriografice

Florea IONCIOAIA, <i>Moldova și regionalismul: note critice</i>	197
***, <i>Documentele secretului: memoria istorică, libertatea de cercetare și politicile cu privire la arhivele publice în România</i> (editor: Dorin DOBRINCU)	225

Recenzii

Aïcha Limbada, <i>La nuit de noces. Une histoire de l'intimité conjugale</i> , Paris, La Découverte, 2023, 352 p. (Constantin Bărbulescu)	263
Alin Sebastian Popa, <i>Fizionomii urbane și structuri etno-sociale din Moldova. Bacăul în tranziția de la târg la oraș (1864-1938)</i> , ediția a II-a, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2023, 504 p. (Liviu Neagoe)	266
Remus Tanasă, <i>„Apostolul națiunii”: Mazzini și nașterea României moderne</i> , București, Editura Humanitas, 2023, 240 p. (Liviu Neagoe)	271
Iuliu Barasch, <i>Medicină de pionierat în Țara Românească: biografie și restituiri medico-istorice</i> , ediție îngrijită, studiu introductiv, traducere și note de Lidia Trăușan-Matu, cuvânt-înainte de Alin Ciupală, București, Editura Corint Books, 2023, 368 p. (Constantin Bărbulescu)	276
Radu Mârza, <i>Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900</i> , cuvânt-înainte de Alin Ciupală, Iași, Editura Polirom, 2022, 512 p. (Constantin Bărbulescu)	280
Mihai Ciucă, <i>Bapțiștii din România. Pionierii</i> , vol. I, II, III (Anexe), Oradea, Editura Casa Cărții, 2023, 804 + 645 + 902 p. (Dana Sisoeva)	283

Contents

<i>Abbreviations</i>	7
----------------------	---

History Studies

Warfare and Military Engagements in the Medieval Period

Emanuel Constantin ANTOCHE, <i>The 1442 Ottoman Expeditions to Transylvania and Wallachia: A Source-Critical Inquiry</i>	11
--	----

Armenian Schools and Cultural Life in Iași

Arsen ARZUMANYAN, <i>Contributions to the Role of Gheorghe Asachi and Cristea Caracaș in the Establishment and Development of Armenian Schools in Iași</i>	29
--	----

Cultural and Ideological Interactions between Romania and Italy in the Early 20th Century

Philippe Henri BLASEN, <i>Elena Bacaloglu (1878-1947) and the Italo-Romanian idea. A Story of Fascism, Antisemitism, and Misogynistic sabotage</i>	39
Cătălin BOTOȘINEANU, <i>A Forgotten Symbolic Competition: Iași Scholarships of the Romanian School in Rome During the Interwar Period</i>	101

Religious Minorities in Interwar Romania

Dumitru LISNIC, <i>“Bolshevism on religious ground”: Religious dissenters, state security, and border-making in Romanian Bessarabia, 1918-1928</i>	119
Iemima PLOSCARIU, <i>Bolshevik Baptists: A Case Study of Romanian Interwar Imagined Identities</i>	151

Documents

- Sorin CRISTESCU, *War economy (1916-1918)* 171

Historiographic Debates

- Florea IONCIOAIA, *Moldavia and Regionalism: Critical Remarks* 197
 ***, 'Secret's Documents:' *Historical Memory, Freedom of Research, and the Policies Regarding Public Archives in Romania* (editor: Dorin DOBRINCU) 225

Reviews

- Aïcha Limbada, *La nuit de noces. Une histoire de l'intimité conjugale*, Paris, La Découverte, 2023, 352 p. (Constantin Bărbulescu) 263
 Alin Sebastian Popa, *Fizionomii urbane și structuri etno-sociale din Moldova. Bacăul în tranziția de la târg la oraș (1864-1938)*, ed. II, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2023, 504 p. (Liviu Neagoe) 266
 Remus Tanasă, „*Apostolul națiunii*”: *Mazzini și nașterea României moderne*, București, Editura Humanitas, 2023, 240 p. (Liviu Neagoe) 271
 Iuliu Barasch, *Medicină de pionierat în Țara Românească: biografie și restituiri medico-istorice*, ediție îngrijită, studiu introductiv, traducere și note de Lidia Trăușan-Matu, cuvânt-înainte de Alin Ciupală, București, Editura Corint Books, 2023, 368 p. (Constantin Bărbulescu) 276
 Radu Mârza, *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900*, cuvânt-înainte de Alin Ciupală, Iași, Editura Polirom, 2022, 512 p. (Constantin Bărbulescu) 280
 Mihai Ciucă, *Bapțiștii din România. Pionierii*, vol. I, II, III (Anexe), Oradea, Editura Casa Cărții, 2023, 804 + 645 + 902 p. (Dana Sisoeva) 283

Abrevieri

AAR	= Analele Academiei Române, București
AAR.MN	= Analele Academiei Române. Memorii și Notițe, București
AAR.MSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AAR.MSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AARSR	= Analele Academiei Republicii Socialiste România, București
AB	= Arhivele Basarabiei
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
AERC-Iași	= Arhiva Episcopiei Romano-Catolice Iași
AFTO	= Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea București
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași (fost AIIAI)
AIR	= <i>Arhiva Istorică a României</i> (ed. B. P. Hasdeu)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe – București
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AMR	= Arhivele Militare Române (București, Pitești)
AMS	= Acta Moldaviae Septentrionalis, Botoșani
AN-Bacău	= Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale
AN-Bihor	= Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale
AN-Botoșani	= Serviciul Județean Botoșani al Arhivelor Naționale
AN-Cluj	= Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
AN-Galați	= Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale
AN-Iași	= Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale
ANIC	= Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale – București
AnM	= Analele Moldovei
ANM-București	= Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale
AN-Mehedinți	= Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale
AN-Neamț	= Serviciul Județean Neamț al Arhivelor Naționale
ANR	= Arhivele Naționale ale României
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AN-Timiș	= Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale

AN-Vaslui	= Serviciul Județean Vaslui al Arhivelor Naționale
AOSPRM	= Arhivele Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArchM	= Archiva Moldaviae, Iași
Arh. St.-Cernăuți	= Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți
ArhGen	= Arhiva Genealogică, Iași
„Arhiva”	= Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARMSL	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare, București
ARMSȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AS	= Analele Sighet
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații – București
AȘRS	= Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, București
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București, București
BAR	= Biblioteca Academiei Române, București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României, București
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București și Vălenii de Munte
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BI	= Buletin Istorice, Iași
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BNB	= Biblioteca Națională București
„Boabe de Grâu”	= Boabe de Grâu. Revistă de cultură, București
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
„Candela”	= Candela. Revistă teologică și bisericească, Cernăuți
„Carpica”	= Carpica. Muzeul de Istorie Bacău
CC	= Codrul Cosminului. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă”, Universitatea din Cernăuți
CC, Serie nouă	= Codrul Cosminului, Serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)</i>
CDM. S.1	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I (1403-1700)</i>
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Arhivele Naționale)</i>
cf.	= confer
CI	= Cercetări Istorice. Revistă de istorie românească, Iași
CL	= Cercetări Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CR	= Cuget Românesc

CvL	= Convorbiri Literare
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DEX	= <i>DEX. Dicționarul Explicativ al Limbii Române</i>
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Dosarele Istoriei
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
doc.	= document
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EN	= Economia Națională. Revista economică, statistică și financiară, București
f.	= fila, filele
FF	= Făt-Frumos. Revistă de literatură, artă, știință, viață socială
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= „Ioan Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași
inv.	= inventar
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LA	= Literatura și Arta
LC	= Lumina Creștinului, Iași
LL	= Limba și Literatura, București
LR	= Limba Română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de Mărturii Istorice, Bârlad
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MEF	= <i>Moldova în Epoca Feudalismului</i>
MemAnt	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
menț.	= mențiune
MI	= Magazin Istoric, București
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
ms. rom.	= manuscris românesc
ms. sl.	= manuscris slavon
MSȘIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, București
NEdH	= Nouvelles Études d'Histoire, București
nr.	= număr
NRR	= Noua Revistă Română, București
op.	= opis
p.	= pagina, paginile
pach.	= pachet
r.	= recto
RA	= Revista Arhivelor, București
RdI	= Revista de Istorie, București
REB	= Revue des Études Byzantines, Paris
REI	= Revue des Études Islamiques, Paris
RER	= Revue des Études Roumaines, Paris
RES	= Revue des Études Slaves, Paris

RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RFR	= Revista Fundațiilor Regale, București
RH	= Revue Historique, Paris
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista Istorică, București
RIAB	= Revista Istorică Arheologică Bisericească, Chișinău
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară, București
RM	= Revista Muzeelor, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RSIABC	= Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica, București
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și Articole de Istorie, București
SAMBN	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
SCI	= Studii și Cercetări Istorice. Buletin al Institutului de Istorie Națională „A. D. Xenopol”, Iași (ultimele din CI, seria veche)
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCILF	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice, seria Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review, Londra
SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană, București
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	= Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdl	= Studii. Revista de Istorie, București
ST	= Studii Teologice, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj
TC	= „Teodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
tr.	= transport
TV	= Teologie și Viață, Iași
v.	= verso
VR	= Viața Românească, Iași

**Quelques précisions historiographiques sur les combats
de Jean Hunyadi avec les armées ottomanes durant l'année 1442 :
« [...] *ad locum, qui Waskapu dicitur* »**

Emanuel Constantin ANTOCHE*

Il y a bon nombre de batailles antiques ou médiévales qui posent encore de sérieux problèmes de localisation et c'est tout à fait normal. Gergovie, Alésia (52 av. J.-Ch.) ou les Champs Catalauniques (451), etc. portent des « noms », tandis que les lieux où elles se sont déroulées ont demeuré longtemps ou continuent à demeurer sujets à controverse. Chez nous, il y a bien sûr « Posada » (1330), « Plonini » (1365) et « Rovine » (1394 ou 1395 !), la dernière en impliquant aussi une controverse d'ordre chronologique. Quant à la bataille de Sibiu (Szeben, Hermannstadt, 22 mars 1442), elle est bel et bien « inexistante », irréaliste, car elle n'a jamais eu lieu à Sibiu mais à Poarta de Fier a Transilvaniei (en hongrois Vaskapu, Waskapu, vas-kapu)¹. Selon Liviu Câmpeanu :

[...] fiecare generație de istorici a căutat (și găsit!), tot mai multe detalii și amănunte relative la evenimentul militar analizat, preluând unii de la alții, fără să mai consulte rezultatele noi ale istoriografiei maghiare și, mai ales, fără să verifice izvoarele [...] ².

* Membre du GRHis (Groupe de Recherche d'Histoire – EA 3831 de l'Université de Rouen-Normandie) ; Membre associé du CETOBaC (Centre d'études turques, balkaniques et centrasiatiques du EHESS – CNRS) ; e-mail : constantin.antoche@univ-rouen.fr.

¹ L. Câmpeanu, *Bătălia inexistentă: Sibiu, 22 martie 1442. O analiză critică a izvoarelor privind bătălia decisivă dintre Iancu de Hunedoara și Mező Beğ*, dans Evul mediu neterminat. Omagiu adus profesorului Adrian Rusu cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani, éd. Gianina-Diana Iegar, P. Levente Szöcs, Gabriela Rusu, Florela Vasilescu, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, p. 143 : « Titlul și conceptul prezentului articol sunt inspirate din nuvela abstractă a scriitorului italian Italo Calvino, Cavalerul inexistent, apărută în 1959. Autorul plasează în epoca lui Carol cel Mare viața și faptele lui Arnulf, un cavaler desăvârșit în virtuți și vitejie, dar care nu exista, o armură goală reprezentând întreaga sa ființă. O astfel de fantomă bântuie și istoriografia care face referire la victoria dobândită de Iancu (Ioan) de Hunedoara asupra lui Mező Beğ, în 22 martie 1442 : bătălia de la Sibiu. De la mijlocul secolului al XIX-lea încoaie, istoricii scriu despre acest eveniment militar, aducând în permanență detalii și informații noi. În acest fel, s-a conturat cu timpul un discurs istoriografic desăvârșit, care nu este altceva decât armura goală a unei ipoteze ».

² *Ibidem*, p. 146.

Quels sont ces nouveaux résultats historiographiques, certains encore au stade de « suppositions », c'est à l'auteur de le dire (p. 147) :

Localizarea bătăliei decisive dintre Iancu de Hunedoara și Mező Bege, din 22 martie 1442, la Vaskapu, Poarta de Fier a Transilvaniei, făcută de Ottokár Székely³, a fost preluată și de cel mai recent istoric al evenimentului, Tamás Pálosfalvi. Într-un studiu dedicat campaniei turcești din martie 1442, medievistul maghiar nu numai că preia această interpretare, ci aduce în sprijinul ei mai multe diplome medievale (2001)⁴. Partea originală a acestui studiu constă în supoziția că Iancu de Hunedoara nu s-a aflat în Transilvania în timpul bătăliei de la Sântimbru, ci în Banatul de Severin, unde supraveghea mișcările otomanilor din Balcani, intervenind în ultimul moment în ajutorul transilvănenilor, întocmai ca Pavel Kinizsi în 1479. Astfel, Iancu de Hunedoara l-a înfrânt pe Mező Bege la Poarta de Fier a Transilvaniei, în 22 martie 1442. Autorul a trecut « pe curat » această interpretare în lucrarea de sinteză privitoare la conflictele militare ungaro-otomane, de la Nicopole (1396) la Mohács (1526)⁵. Această versiune și-a găsit locul definitiv în medievistica maghiară contemporană, după cum dovedește prezența ei în sinteza de istorie medievală a Ungariei, datorată lui Pál Engel⁶. Ea a fost preluată și în istoriografia internațională recentă, după cum dovedește lucrarea istoricului militar american John Jefferson, despre războaiele sfinte dintre regele Vladislav și sultanul Murad (1438-1444), apărută în 2012⁷.

³ O. Székely, *Hunyadi János első török hadjáratai (1441-1444)*, dans « *Hadtörténelmi Közlemények* », t. 20-21, 1919-1921, p. 12-17.

⁴ T. Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz*, dans « *Történelmi Szemle* », t. 43, n° 1-2, 2001, p. 43-54.

⁵ Idem, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden/Boston, 2018, p. 99 : Hunyadi « [...] hurried with his troops east to Transylvania, and at the Transylvanian Vaskapu encountered the army of Mező Bey, now about to leave the province [...] », mais la bataille n'est pas datée.

⁶ On cite l'édition roumaine, P. Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale*, éd. A. A. Rusu, I. Drăgan, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2006, p. 307. Mais qu'en est-il de l'édition anglaise, *The Realm of St. Stephen, A History of medieval Hungary, 895-1526*, éd. A. Ayton, T. Pálosfalvi, Londres/New York, 2001, p. 285 qui mentionne laconiquement ce fait d'armes de Hunyadi sans localiser la bataille ? : « *On 22 March he routed the Turkish army of Bey Mező that had been devastating Transylvania* ». Notons que dès 1998, T. Pálosfalvi avait publié à ce sujet, en Roumanie, une étude dans laquelle il plaide déjà pour Poarta de Fier, certains aspects essentiels rapportés aux sources documentaires (comme la publication de la chartre de Ladislav Ier Jagellon du 14 avril 1443 pour Benedek et Mihály Suki – de Swk) étant repris d'ailleurs dans la recherche de 2001. Voir T. Pálosfalvi, *Some Remarks on the Political History of Transylvania in the Years 1440-1443*, dans « *Mediaevalia Transilvanica* », t. II, n° 2, 1998, p. 189-210, étude qui avait échappée à l'attention de L. Câmpeanu.

⁷ J. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444*, Leiden/Boston, 2012, p. 285-286. Il n'y a aucune trace de l'article de Pálosfalvi dans ce récit sur « plusieurs » batailles d'Iron Gate ! L'auteur écrit cependant à la n. 160, p. 283 : « *The place where Mező Bey set up his camp and where the battle took place is disputed. See my article The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442. The most likely location is the Iron Gates leading into Hunedoara County, which I use the following narrative* », l'article publié dans « *Journal of Medieval Military History* », t. X, 2012, p. 133-172 demeure inconnu à L. Câmpeanu !

Et pour mieux l'affirmer on donne comme point de départ pour une hypothétique localisation près de Sibiu, l'ouvrage du baron Joseph Teleki, *Hunyadiak kora magyarországon* (Pest, 1852-1853), qui trouve une de ses principales sources d'inspiration dans la chronique de Laonikos Chalkokondyles (Chalcocondyle)⁸. Il semblerait plus judicieux de suivre d'abord un ottomaniste de renom antérieur à Teleki, le baron Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Pest, 1827-1835), qui cite lui-aussi l'historien grec et qui propose une version des événements assez proche⁹. Il est question désormais d'un choix de source, car à force de faire des digressions sur le style de Chalcocondyle, exercice plus approprié aux hellénistes de métier¹⁰, on néglige certains aspects relatifs à sa biographie. Selon Théodore Spandounès (Spandugino), Chalcocondyle aurait été secrétaire du sultan Murâd II et qu'en cette qualité il avait été présent à Varna (1444). Bien que ce témoignage ait été généralement considéré comme inexact, il peut au moins confirmer la valeur des informations qu'il nous livre sur cette bataille mais aussi sur celles de Kosovo polje (1448) et de Belgrade (1456), informations qui proviennent des plus hautes sphères du pouvoir ottoman. D'autre part, on pense, et non sans raison, que Chalcocondyle était apparenté à un autre personnage clé, Mahmoud pacha, grand vizir de 1453 à 1467 et beylerbey de Roumélie de 1472 à 1473¹¹.

Désormais, il n'y a que cette relation qui propose des objectifs pour l'expédition de mars 1442 : la conquête de la Transylvanie au nom du sultan et un possible itinéraire qui relie Nicopolis à Sibiu sur la route la plus directe qui passe par la vallée de l'Olt et le col de Turnu Roșu (Vöröstorony), une autre « porte de fer » (*vas-kapu*) dans le vrai sens du terme¹², dont l'importance

⁸ L. Câmpeanu, *op. cit.*, p. 143-144 et les propos de O. Székely, *op. cit.*, p. 12. Pour Chalcocondyle voir ces deux éditions : *Expuneri istorice : creșterea puterii turcești, căderea împărăției bizantine și alte istorii despre felurile țări și popoare*, éd. V. Grecu, « Scriptores Byzantini », II, Bucarest, Editura Academiei RPR, 1958, p. 155 et *The Histories*, éd. A. Kaldellis, t. I, Dumberton Oaks, Harvard University Press, 2014, p. 421-423.

⁹ Nous renvoyons à l'édition française, J. von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, éd. L. Dochez, t. I, Paris, 1844, p. 197-198.

¹⁰ L. Câmpeanu, *op. cit.*, p. 152 : « Trebuie avut în vedere că atenianul și-a întocmit cronica la o distanță foarte mare în timp și spațiu față de evenimentul în cauză și că a fost mai interesat de apropierea stilistică de opera clasică a lui Tucidide, modelul său, decât de acuratețea istorică. Pentru Chalcocondil, anecdotele prezentate aveau în primul rând un rol moralizator, după cum reiese chiar și din pasajul citat în extenso la începutul prezentului articol : mult prea încrezătorul Meziđ Beğ, păgân, a plătit cu viața îndrăzneala de a ataca "Peonodacia", adică Transilvania, creștină, fără să se bucure cel puțin de o moarte eroică, ci lovit la hazard de un proiectil de tun ! [...] Astfel, fragmentul din Expunerile istorice ale lui Laonic Chalcocondil trebuie și poate fi luat în considerare doar în linii mari » !

¹¹ M. Cazacu, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, dans *Au carrefour des Empires et des mers. Études d'histoire médiévale et moderne*, éd. E. C. Antoché, Lidia Cotovanu, București/Brăila, Editura Academiei Române, Editura Istros, 2015, p. 428-429.

¹² Ce vocable avait un sens plus large dans les sources médiévales, car on pouvait désigner ainsi n'importe quel défilé ou col montagneux des Carpates, A. Huber, *Die Kriege zwischen*

géostratégique ou historique ne nécessite plus de considérations supplémentaires¹³. Ottokár Székely (p. 12) a raison de mettre en doute cette version des événements : il n'y a pas de traces d'un éventuel siège ou d'une quelconque bataille dans la mémoire collective des autochtones ou dans les riches archives du bourg saxon. Liviu Câmpeanu (p. 152) insiste sur cette « faille » présente dans le récit de Chalcocondyle et renvoie le lecteur à une recherche concernant une précédente attaque ottomane, celle de 1432-1433¹⁴. Une meilleure maîtrise de la bibliographie lui aurait permis au moins d'exploiter une observation de Gustav Gündisch selon laquelle l'historien grec avait confondu la campagne de Mezid bey en Transylvanie avec des événements survenus antérieurement durant l'invasion de 1438¹⁵.

Même Thuróczi est fautif, car il situe la confrontation du 22 mars dans la même région que la première (défaite des troupes transylvaines à Sântimbru, le 18 mars) : « [...] *in quodam vico partium praedictarum* » et place par la suite, à un endroit dénommé *Waskapu*, *Vascapu*, une autre bataille, plus importante encore, celle du 2 septembre livrée par Hunyadi en Valachie contre l'armée de Chehâbeddîn pacha le beylerbey de Roumélie¹⁶.

Les sources narratives se « trompent » sur toute la ligne et la liste des historiens qui ont suivi « aveuglement » Teleki ou ont donné raison à Chalcocondyle

Ungarn und den Türken 1440-1443, « Archiv für österreichische Geschichte », Vienne, t. 68, 1886, p. 175 et l'explication donnée par les éditeurs en anglais de Thuróczi, *Chronicle of the Hungarians*, éd. F. Mantello, P. Engel, Bloomington, Indiana University, 1991, n. 332, p. 132 : « *Waskapu* (« Iron Gate » in Hungarian) was a common name for passes in medieval Hungary. This one lay between Transylvania and the region of Temesvár on the road between Várhely (today Sarmizegethusa) and Karánsebes (today Caransebeș) », localisation donnée pour la bataille du 2 septembre 1442, livrée contre l'armée de Chehâbeddîn pacha, le beylerbey de Roumélie (sic !). Ce défilé sépare les montagnes Poiana Ruscă (N) du massif de Țarcu (S), entre les bourgades d'Oțelu Roșu (Ouest, ancien Ferdinand, hongrois Nándorhegy) et de Hațeg (NE, hongrois Hátszeg), ouvrant l'accès au nord vers le pays de Hațeg, la vallée du Mureș, et les localités de Deva, Hunedoara et Orăștie. Mentionnons que la distance en ligne droite (ligne aérienne) entre Hațeg et Sibiu est de 142 km.

¹³ Parmi les historiens qui se sont prononcés pour cet itinéraire : N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, t. IV, « Les Chevaliers », Bucarest, L'Académie Roumaine, 1937, p. 84 ; L. Elekes, *Hunyadi*, Budapest, 1952, n. 9, p. 153-153 et S. Iosipescu, *Carpații sud-estici în evul mediu târziu (1166-1526). O istorie europeană prin pasurile montane*, Brăila, Editura Istros, 2013, p. 280-281.

¹⁴ A. Dincă, *Consemnări istoriografice într-un manuscris transilvănean din anii 1432-1433* (Biblioteca Muzeului Brukenthal, Sibiu, Ms. 683), dans SMIM, t. 34, 2016, p. 157-170.

¹⁵ G. Gündisch, *Siebenbürgern in der Türkenabwehr, 1395-1526*, dans RRH, t. 12, n° 3, 1974, p. 430.

¹⁶ Thuróczi, *Chronica Hungarorum*, dans *Scriptores Rerum Hungaricarum*, éd. G. Schwandtner, t. I, Vienne, 1746, p. 250 et p. 251 : « [...] *cum autem ad locum, qui Waskapu dicitur* [...] », suivi d'ailleurs par Antonio Bonfini (Bonfinius), *Rerum Hungaricarum Decades*, t. III, éd. J. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, Leipzig, 1936, p. 110 : « *In sequenti die, cum ad locum, quem Vascapum dicunt* [...] ». Selon O. Székely, *op. cit.*, p. 15-16 : « *Thuróczy tehát tévedett, mikor Vascapút Szehebédin vereségével hozza kapcsolatba és e tévedése megbízhatósága mellett sem az egyetlen eset. Tudta – hírből is, oklevelekből is, – hogy Hunyadi Vaskapunál győzött, de hogy kit győzött ott le, azt tévesen tudta* ».

est assez longue : Antal Pór, Vilmos Fraknói, Vilmos von Zsolnay, Lajos Elekes, le colonel Teodor Nicolau, Teodor Popa¹⁷, Camil Mureșan¹⁸, Mihail P. Dan, Paul Abrudan, Adrian Andrei Rusu, Emanuel Constantin Antoche et Güneş İşıksel¹⁹. Mais bien d'autres manquent à l'appel, notamment Jenő Rónai-Horváth, József Bánlaky, Joseph Held auteur de la première biographie sur Hunyadi publiée outre Atlantique et László Makkai dont l'« erreur » a été remarquée d'ailleurs par Tamás Pálosfalvi²⁰.

Concernant l'hypothétique siège de Sibiu, nous sommes bien obligés de souligner que ce que nous avons proposé dans notre étude ne correspond pas tout à fait à la version retenue par Liviu Câmpeanu. Par exemple cette phrase (p. 152) : « [...] *turcii lui Mezid Beğ au intrat în Transilvania prin Valea Oltului și Turnu Roșu, încercuind imediat Sibiul* ». Est-ce que dans notre texte il est question d'un « investissement complet et immédiat » (« încercuire » ?) de

¹⁷ En fait, le général Teodor Nicolau (1879-1952), *Ioan Huniade Corvin*, Bucarest, 1925 et Teodor Popa, directeur de l'École secondaire de garçons de Hunedoara, *Iancu Corvin de Hunedoara (Ioan Hunyadi)*, Hunedoara, Editura I. Wachter, 1928. Concernant ces premiers biographes roumains de Hunyadi, L. Câmpeanu, *op. cit.*, p. 145, écrit : « [...] *preluarea necritică a unor interpretări istoriografice vetuste, adesea depășite, nu este doar meteahna unor lucrări modeste semnate de militari sau profesori de gimnaziu* » !

¹⁸ Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, Bucarest, Editura Științifică, 1968. L. Câmpeanu, *op. cit.*, p. 145-146 insiste sur la présence de cette version « erronée » des événements (bataille proche de Sibiu, siège de Sibiu) dans d'autres travaux du même auteur : les chapitres sur Jean Hunyadi signés dans *Istoria militară a poporului român*, t. II, Bucarest, Editura Militară, 1986, p. 225-227 et *Academia Română, Istoria românilor*, t. IV, sous la dir. de Șt. Pascu, C. Mureșan, I. A. Pop, Bucarest, 2012, p. 372. Nous rajoutons une autre production de C. Mureșan qui précède les titres citées, car elle date de 1962 : chapitre dans *Academia RPR, Istoria României*, t. II, sous la dir. d'A. Oțetea, Bucarest, 1962, p. 436, où il n'est pas question d'un siège de Sibiu, la bataille ayant lieu « quelque part » entre cette ville et Alba-Iulia.

¹⁹ E. C. Antoche, G. Işıksel, *Les batailles de Sibiu (22 mars 1442) et de la rivière de Ialomița (2 septembre 1442). Essai de reconstitution d'après les sources de l'époque*, dans « *Extincta est lucerna orbis* » : *John Hunyadi and his Time*, éd. Anca Dumitran, L. Mádly, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2009, p. 405-426. Le nom d'un des auteurs n'est pas correctement retranscrit par L. Câmpeanu, *op. cit.*, p. 146. Il ne s'agit pas de « Güneş İşıksel » mais de *Güneş Işıksel*, actuellement professeur d'histoire ottomane à Istanbul Medeniyet University qui a soutenu sa thèse de doctorat à l'EHESS sous direction de Gilles Veinstein, recherche publiée en 2016, aux éditions Peeters, sous le titre : « La diplomatie ottomane sous le règne de Selîm II : Paramètres et périmètres de l'Empire ottoman dans la troisième quart du XVIe siècle ». Et ce n'est pas une faute des éditeurs, car la même erreur figure dans les notes critiques, ainsi que dans la bibliographie, voir *ibidem*, p. 146, 152.

²⁰ J. Rónai-Horváth, *Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története*, t. I, Budapest, 1895, chap. « *A szebeni csata 1442 márczius 25-en* », p. 255-256 ; J. Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelmi. Hunyadi János*, t. X/1, Budapest, 1936, p. 58-60 ; J. Held, *Hunyadi: legend and reality*, dans « *East European Monographs* », New York, Columbia University Press, 1985, p. 87, la bataille de Sibiu est datée le 23 mars ; L. Makkai, dans *Histoire de la Transylvanie*, sous la dir. de B. Köpeczi, éd. française, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, p. 224 : les renforts apportés par Nicolas Újlaki permirent à Hunyadi « [...] *de provoquer la bataille avec l'ennemi, qui préparait la siège de Szeben, et de complètement l'anéantir* », avec la remarque de T. Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat*, n. 10, p. 46.

ladite place forte ou d'un siège ultérieur dans le *stricto sensu* du terme²¹ ? Relatif à la victoire remportée par Jean Hunyadi le 22 mars, notre choix « [...] vraisemblablement près de Sibiu », qui comporte aussi un adverbe modal, renvoie à une note (n. 40, p. 413) où se trouvent mentionnées différentes localisations données à cette bataille parmi lesquelles, « [...] la localité de Kapu, à l'endroit de Waskapu »²² mais aussi simplement « Waskapu » confirmée dès 1901 par Nicolae Iorga²³, référence que nous avons bien citée sans toutefois trouver de trace chez Ottokár Székely, Tamás Pálosfalvi²⁴ ou Liviu Câmpeanu :

În această d'intăiu campanie s'au dat două lupte în Ardeal. Învinșii au fost Ungurii în lupta de lângă Alba-Iulia (nu Sibiiu) în Sânt-Imre, și episcopul provinciei Lépes, a căzut, în ziua de 18 Mart, precum spune epitaful lui. Turcii s-au revărsat de acolo mai departe, apucând către pasurile care duceau în șesul unguresc. Aici, la Poarta de Fier, s-a dat lupta a doua, și dovada o găsim în privilegiul dat de rege la 1444 nobilului român Chendriș, din suita lui Hunyadi. În el se numără astfel succesele Corvinului : « cel d'intăiu la Belgrad, al doilea în Transilvania lângă locul Kapu, al treilea în părțile Țerii-Românești ». Și mai explicit în confirmarea din 1462 a actului : « În locul zis Waskapu », și apoi « în părțile muntene ». Se știe că până și Huber, care nu avea cunoștință de aceste documente, pusese greșit lupta din Septembrie la Poarta-de-Fier, lăsând nehotărât punctul : de care Poartă vorbește²⁵.

²¹ E. C. Antoché, G. Ișksel, *op. cit.*, p. 412 : « La facilité avec laquelle Mezid avait envahi le pays lui fit croire que l'ennemi serait trop faible et complètement surpris pour s'y opposer. Le bey de Vidin décida de laisser une partie de ses troupes pour assiéger la ville de Sibiu tandis que le gros de l'armée devait effectuer des raids de pillage dans la vallée du Mureș ». Ne nous attardons pas davantage pour expliquer le sens grammatical de « pour » suivi d'un verbe à l'infinitif.

²² N. Iorga, *op. cit.*, p. 84 cité dans E. C. Antoché, G. Ișksel, *op. cit.*, n. 40, p. 413 : « Plusieurs chartes rédigées en 1443, 1444 et 1453 le localisent dans différentes endroits : Kapu (probablement Copșa) ou Vaskapu (le défilé Poarta de Fier), cf. Minea (Vlad Dracul și vremea sa, dans CI, t. 4, n° 1, p. 181-182), qui nous donne une analyse détaillée des sources ». Pour « [...] in Transylvanis circa locum Kapu », voir la charte de Ladislas Ier Jagellon (1444) dans laquelle il récompense les services de Kendris de Felső Zálláspataka (Chendriș de Sălașu de Sus) dans E. Hurmuzaki, N. Densușianu, E. Kalužniacki, *Documente privitoare la istoria românilor (1346-1450)*, t. I, 2e partie, Bucarest, Stabilimentul Grafic I. V. Socec, 1890, n° DXC, p. 709. Bien que dans cette note, Minea écrit : « Copșa (=Kapu) », il place la bataille du 22 mars à Teiuș, bourgade où Hunyadi allait fonder quelques années plus tard un monastère pour les Pères paulins. Sur Kapu s'était prononcé aussi S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 281, en soulignant « înfrângerea otomană de la Kapu – probabil Copșa (22 martie) ». Voir aussi C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, « A–N », Bucarest, Editura Academiei RSR, 1967, p. 323.

²³ E. C. Antoché, G. Ișksel, *loc. cit.* où nous avons renvoyé également à N. Iorga, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, t. III, *Fragmente de cronici și știri despre cronicari*, Bucarest, Editura Ministerului de Instrucție, 1901, p. XVI.

²⁴ T. Pálosfalvi, *Some Remarks on the Political History of Transylvania in the Years 1440-1443*, p. 199-200 : « We still have at least three original charters which mention Hunyadi's victory at a place called Vaskapu in Transylvania. As early as 1921 Ottokár Székely identified this place with the Vaskapu between Hațeg and Caransebeș, and have no reason to question his proposition. Vaskapu in the county of Hunedoara is the only place in Transylvania which corresponds to the information gained from the charters, and which was well-known enough for contemporaries to mark the battlefield without further qualifications ».

²⁵ Il est évident que pour Iorga, Kapu où Vaskapu font référence au même lieu : Poarta de Fier. Pour cette charte voir n. 22 *supra* et sa confirmation par Mathias Corvin, le 18 décembre 1462 :

Il faut pourtant remarquer qu'au point fort de son analyse, Ottokár Székely²⁶ cite bien Iorga en s'appuyant même sur ses propos. Mais il est question d'une autre référence, plus tardive²⁷, pour souligner par la suite que dans *Geschichte des Osmanischen Reiches* (t. I, Gotha, 1908), Iorga oublie de parler après Sântimbru de la seconde bataille du 22 mars²⁸. Notons aussi qu'en 1922, une année après la publication de l'étude de Székely dans « *Hadtörténelmi Közlemények* », l'historien polonais Jan Konstanty Dąbrowski affirmait indépendamment, sans citer son confrère hongrois, que Thuróczi s'était trompé en désignant « Waskapu » comme lieu de la victoire remportée, le 2 septembre par Hunyadi sur l'armée de Chehâbeddîn beylerbey de Roumélie et que cet endroit est en occurrence le lieu de la bataille décisive livrée contre les troupes de Mezid bey²⁹ !

Les quatre chartes qui signalent la place de « Vaskapu, Waskapu » dont Tamás Pálosfalvi fait état dans sa recherche de 1998 (n. 36, p. 199) sont : Ladislav Ier Jagellon, le 14 avril 1443 à Buda, pour Benedek et Mihály Suki (de Swk)³⁰ ; le 16 avril 1443 pour les frères Kendefi (les nobles roumains, Ioan et Căndea, les fils du kenez Căndea de Râu-de-Mori), original perdu mais résumée par Károly Szabó dans un article publié en 1868³¹ ; Jean Hunyadi, le 12 octobre

«*Turcis sevissimis, qui partes Transsilvanas Regni nostri solita flagicia ac hominum et rerum predam acturi subintrarant, in loco Vaskapu vocato strennuo congressu occurrisset [...]* » dans E. Hurmuzaki, I. I. Bogdan, I. Skupiewski, *Documente privitoare la istoria românilor (1601-1640)*, Supplément 2, t. II, Bucarest, Stabilimentul Grafic I. V. Socecu, 1895, n° 118, p. 139.

²⁶ O. Székely, *op. cit.*, p. 14 : « Mármot : ha Mezeitet tényleg Erdélyben. Szehabeddint pedig Havasalföldön érte vereség, a minthogy ez az előzőkből ki is tűnik, másrészt pedig ha Hunyadi tényleg győzött egy "Vas-kapú" nevű helynél és ez a Vaskapú Magyarország, illetőleg Erdély határain belül volt, a mihez szintén nem férhet kétség, önként adódik a gondolat, hogy Vaskapút és Mezid vereségének helyét azonosítsuk ».

²⁷ N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, t. I, Gotha, 1905, p. 318 : « Im Jahre 1442 schickte nun Murad seinen Donaubeggen Mezed durch die Walachei nach Siebenbürgen. Er kam, besiegte bei Sz.-Imbre die Streitkräfte des Landes und wollte im März mit der Beute durch die westlichen Pässe entslüpfen. Der "Polnische" König von Ungarn kämpfte zwar gegen die Cillyer, aber Hunyady konnte zur gefährdeten Stelle eilen; in echt "walachischer" Weise wartete er mit den castrenses am Eisernen Tor der Karpathen : die Türken wurden geschlagen und ins Land zurück geworfen. Als sie nun die Pässe nach der Walachei hin aufsuchten, fanden sie auch dort einen wenig freundlichen Empfang von seiten des "Drachen" ».

²⁸ O. Székely, *loc. cit.* : « Jorga az 1905-ben megjelent *Gesch. des rum. Volkes* I. k. 318. 1. ugyanezt állítja, de az 1908-ban megjelent munkájában (*Gesch. d. osm. Reiches* T. 420. 1.) már csak egy csatáról szól, mely Szentimrénél folyt le s melyben Hunyadi győzött, de Lépes püspök elesett ».

²⁹ J. K. Dąbrowski, *Władysław I Jagiellończyk na Węgrzech, 1440-1444*, Varsovie, 1922, n. 4, p. 102-103, ouvrage essentiel qui n'a pas été consulté ni par T. Pálosfalvi, ni par L. Cămpăanu.

³⁰ Services rendus « [...] in certis conflictibus, quos prefatus Johannes wayvoda, dominus ipsorum, cum sevis Turcis, crucis Christi inimicis, de eisdem victorioso primo in partibus Transsilvanis prope locum Waskapw, secundo in partibus Transalpinis post sese de ingenti semper ipsorum Turcorum caterva triumphando, victorioso transegit [...] », reproduite aussi dans T. Pálosfalvi, *op. cit.*, p. 209-210.

³¹ Ils prirent part « [...] in diversis conflictibus, quos ipse Iohannes Wayvoda cum sevissimis Turcis prope locum Waskapu ac tandem in partibus Transalpinis [...] » dans K. Szabó, *A Kendefiek a*

1447 pour Nicolae Pogan et Emeric Zyndy, les deux *familiares* originaires de Turda³² et la confirmation de Mathias Corvin pour Chendriș de Sălașu de Sus de 1462 (citée par Iorga dans *Studii și Documente*)³³.

La question qui s'impose est la suivante : pourquoi nous n'avons pas accepté la localisation proposée par Nicolae Iorga ? C'est parce que nous avons donné raison à Ilie Minea pour qui la bataille de Poarta de Fier (Vaskapu) s'était vraisemblablement déroulée fin août dans le contexte de la campagne entreprise par le beylerbey de Roumélie Chehâbeddîn en Valachie³⁴. Après l'arrestation et l'emprisonnement de Vlad Dracul à Gallipoli (avril-mai 1442), deux expéditions ottomanes ont eu lieu contre cette principauté, les deux ayant échouées suite à la résistance militaire des Hongrois et des Valaques qui remportent plusieurs batailles. Aucune des quatre chartes citées par Tamás Pálosfalvi – où on ne trouve mentionnées que les victoires auxquelles les personnages récompensés avaient participé – ne fait état d'une bataille victorieuse qui s'était déroulée au mois de mars 1442 ou contre l'armée de Mezid bey ! C'est par déduction qu'on arrive à la situer à Poarta de Fier (Vaskapu) sans disposer même d'indices supplémentaires d'ordre géographiques comme dans la charte du roi Ladislas le Posthume octroyée « *in festo B. Ceciliae Virg. et Martiris a. D. 1453* », à Chendriș fils de Cârdea de Râu-de-Mori où il est question d'un « *pontem in loco Vaskapu appellato, in Comitatu de Hwnyad* »³⁵ ! Le fait que le terme « *vas-kapu* » pouvait désigner aussi n'importe quel défilé ou col montagneux des Carpates (voir n. 11 *supra*) ou le fait que Thuróczi et Bonfini avaient placé la confrontation décisive du 2 septembre 1442, entre Hunyadi et Chehâbeddîn, à un

XIV. és XV. – *dik században*, « Századok », t. 2, n° 1, 1868, p. 29, historien qui affirmait déjà que la bataille du 22 mars eut lieu à Poarta de Fier.

³² « [...] *in quamplurimum exercituum nostrorum contra sevos Turcos crucis Christi persecutores tam in Waskapw ac in Transalpinis partibus [...]* », regeste dans DRH, D. *Relații între Țările Române*, t. I (1222-1456), 1977, n° 284, p. 394.

³³ On ne trouve aucune mention de cette charte dans la seconde étude de T. Pálosfalvi, *Az 1442, márciusi török hadjárat*, n. 7, p. 45, vraisemblablement la raison pour laquelle cette source a échappé à l'attention de L. Câmpeanu.

³⁴ E. C. Antoché, G. Ișiksel, *op. cit.*, p. 420 où nous l'avons souligné en caractères gras : « Ilie Minea affirme que cette bataille fut celle de Vaskapu (Porte de Fer) ». Voir aussi I. Minea, *op. cit.*, p. 188 et n. 3, 4, 5 : « *Aceasta este bătălia de la Waskapu a documentelor regale ungurești* », où il cite parmi les autres sources, les chroniques serbes, la relation de Barthélemy de Gênes (de Yano), vicaire général de l'ordre franciscain en Orient, publiée par N. Iorga, *Les aventures « sarrazines » des Français de Bourgogne au XVe siècle*, dans *Mélanges d'Histoire Générale*, dir. C. Marinescu, t. I, Cluj, Cartea Românească, 1927, p. 31-38. Quant aux mémoires du chevalier bourguignon Waleran de Wavrin présentes dans *Anchiennes Croniques d'Engleterre par Jehan de Wavrin seigneur de Forestel*, elles ont été rééditées par le même historien dans *Cronica lui Wavrin și Români*, BCIR, t. IV, 1927. Iorga avait utilisé l'édition Dupont, *Choix de chapitres inédits annotés et publiés pour la Société de l'histoire de France*, t. II, Paris, 1859 en ajoutant aussi un appareil critique (voir *Anchiennes Croniques d'Engleterre*).

³⁵ Hurmuzaki, t. II/2, n° 16, p. 21 et non 1456 comme l'affirme T. Pálosfalvi, *Some Remarks on the Political History of Transylvania in the Years 1440-1443*, n. 58, p. 199, document qui n'a pas été cité par O. Székely.

lieu dénommé « Waskapu » (voir n. 16 *supra*) ne font que compliquer davantage une précise localisation de la bataille du 22 mars à Poarta de Fier.

D'autres allégations nous concernant font référence d'ailleurs à ces deux expéditions ottomanes susmentionnées³⁶, allégations dues vraisemblablement à une médiocre maîtrise du français³⁷, mais aussi à une lecture très superficielle des sources ou de la bibliographie. Par exemple cette « affirmation » que nous avons d'ailleurs énoncée à la fin de notre étude : la bataille remportée par Hunyadi le 2 septembre sur la rivière de « *Ialomița salva la principauté de Valachie de la transformation en pacha-lîk [...]* » et qui selon les auteurs n'a pas été nuancée et confirmée de manière satisfaisante³⁸. Or, de quelle confirmation a-t-on encore besoin lorsque nous avons écrit, noir sur blanc, quelques pages antérieurement (p. 415) que Barthélemy de Gênes (de Yano) « [...] nous donne encore quelques éclaircissements : le sultan “a envoyé un seigneur turc en Valachie pour prendre la seigneurie et gouverner le pays pour lui, avec XIIII Turcs [...]” »³⁹ !

Qu'il est question de cette nouvelle campagne ottomane repoussée par les forces conjointes des Valaques et de Hunyadi et qui marque l'avènement au pouvoir en Valachie de Basarab II (survenu vraisemblablement en juin-juillet

³⁶ L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *Iancu de Hunedoara versus Șehâbeddîn. Un bilanț al izvoarelor*, dans « Istros », t. XXVIII, 2022, p. 305-376.

³⁷ Ce qu'il en résulte aussi de manière évidente de la « traduction » en français du texte roumain, *ibidem*, p. 336-376 qui nous rappelle la version du résumé dans la même langue de Ileana Mihăilă à l'ouvrage de M. Neagoe, *Campania din 1467 și lupta de la Baia*, Bucarest, Editura Roza Vânturilor, 2007 dont le niveau scientifique ne mérite pas qu'on s'attarde davantage. Il est incompréhensible pour nous comment les auteurs de l'article ou les éditeurs de la revue « Istros » ont accepté de publier une pareille traduction !

³⁸ L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 331 : « În ceea ce privește afirmația potrivit căreia victoria de pe Ialomița ar fi salvat Valahia de la transformarea ei în provincie otomană (E. C. Antoche, G. Ișksel, *op. cit.*, p. 425), ea este nuanțată și confirmată de demonstrația de mai sus ».

³⁹ Et confirmée davantage par l'ajout des chroniques serbes, fait souligné même par L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 317 : « Pe de altă parte, pe baza cronicilor sârbești s-a afirmat în istoriografia română a secolului trecut, că în 1442 sultanul ar fi intenționat să transforme Valahia într-o simplă provincie a Imperiului Otoman (Anca Iancu, *Știri despre români în izvoare istoriografice sârbești, secolele XV-XVII*, dans « Studii istorice sud-est europene », vol. I, ed. E. Stănescu, Bucarest, 1974, p. 21 ; E. C. Antoche, G. Ișksel, *op. cit.*, p. 415 ; M. Soreanu, *Ialomița – 2 septembrie 1442*, dans *100 de bătălii din istoria românilor*, coord. P. Otu, Bucarest, 2021, p. 109). Până în prezent se știa că prima tentativă otomană de anexiune în cazul Valahiei datează din aprilie-iunie 1522 (C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881*, vol. I, Secolele XIV-XVI, Bucarest, 2001, p. 155-156 ; C. I. Neagoe, *Prima încercare de transformare în pașalâc a Țării Românești: episodul Mehmet Bey (1522)*, dans « Danubius », t. XXII, 2004, p. 25-26 ; M. Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, vol. I, *Perioada clasică (1400-1600)*, Brăila, 2012, p. 18 ». Parmi les chercheurs cités, C.-I. Neagoe est le seul à avoir rédigé une étude sur la première tentative ottomane d'annexion de la Valachie qui, selon lui, eut lieu en 1522 ! Il faut remarquer que M. Cazacu, *Precizări privind cronologia domnilor munteni din deceniul 5 al secolului al XV-lea*, dans « Studii », t. 23/3, 1970, p. 607-608 avait d'ailleurs commenté certaines passages significatifs de la relation de Barthélemy de Gênes.

1442)⁴⁰, où de l'invasion suivante, celle de Chehâbeddîn le beylerbey de Roumélie (août 1442), les deux sont mentionnées dans le récit de Barthélemy de Gênes. En revanche, la relation de Wavrin qui commence avec l'arrestation de Vlad Dracul à la cour du sultan (notons cette délimitation d'ordre chronologique), bien qu'elle raconte aussi les deux expéditions, semble assez confuse et risque de tromper les historiens, fait remarqué d'ailleurs par Tamás Pálosfalvi qui s'efforce de corriger les erreurs d'interprétation dues à Colin Imber et surtout à John Jefferson⁴¹. Pour Liviu Câmpeanu et Claudiu-Ion Neagoe, qui soulignent à leur tour ces difficultés de lecture et d'interprétation (p. 315), ce seigneur turc envoyé pour s'emparer de la Valachie

[...] a fost identificat în mod tradițional cu Mezid Beğ, ceea ce i-a conferit izvorului un caracter confuz, comandantul otoman trebuie identificat cu pașa trimis de sultan să domnească în Țara Românească în locul lui *Diracule*, menționat în raportul franciscanului Barthelemy de Jennes.

Raisonnement logique d'autant que l'édition anglaise du récit de Wavrin, la seule consultée et citée par Tamás Pálosfalvi et les deux auteurs roumains comporte cette note relative aux événements de l'été 1442 : « *Here De Wavrin seems to understand the term beylerbeyi as a personal name. The leader of the Turkish expedition was Mezid Bey* »⁴² !

Colin Imber, éditeur et traducteur en anglais de Wavrin mais aussi spécialiste reconnu d'histoire ottomane, n'emploie qu'un appareil critique assez sommaire, limité aux travaux essentiels sur la croisade de 1444 et rédigés en langues de circulation internationale⁴³. Il manque aussi les compétences d'un

⁴⁰ Sources et bibliographie dans notre étude, E. C. Antoché, G. Işıksel, *op. cit.*, p. 414-416, référence citée aussi par L. Câmpeanu lorsqu'il étudie ces événements, *Relațiile lui Iancu de Hunedoara cu Țara Românească și Moldova, 1442-1456. O reevaluare (I)*, dans « *Analele Putnei* », t. XV/2, 2019, n. 14, p. 9.

⁴¹ T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare*, n. 100, p. 104 : « *It is possible that the section in Wavrin that is normally taken to refer to Mezid Bey's raid (Colin Imber, The Crusade of Varna, 1443-1445, Aldershot/Burlington, Ashgate Publishing, 2006, n. 7, p. 108-109) in fact relates the attack by Şehabeddin, or else that he used the same elements in narrating the two. It is at least evident that he speaks about cooperation between Hunyadi and the Wallachians (it is certainly not the case that he means the "Vlachs" of Transylvania, as proposed by Jefferson, Holy Wars, p. 283), which can only be attested for the events of the summer and not for the raid of Mezid Bey. Moreover, Wavrin's statement that the Turkish fugitives drowned in the Danube makes no sense if connected to the events of March 1442* ». Pálosfalvi fait référence à l'ouvrage de J. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444*, cité par nous aussi, n. 7 *supra*.

⁴² Colin Imber, *The Crusade of Varna*, p. 108. Dans l'introduction des éditions critiques relatives à cette croisade il note aussi brièvement sur l'expédition de mars 1442 : « *On 22 March, he (Hunyadi) almost annihilated an army under Mezid Bey that was harrying Transylvania* », sans localiser la bataille. En interprétant de manière erronée les mémoires de Wavrin, J. Jefferson, *Holy Wars*, p. 281-286 confonde l'expédition de Mezid Bey avec les événements qui se déroulent ultérieurement en Valachie. Voir aussi idem, *The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442*, p. 135-138, 166.

⁴³ Il ne faut pas s'étonner des confusions faites par C. Imber et T. Pálosfalvi qui ignorent la biographie de I. Minea sur Vlad Dracul ou les travaux de N. Iorga, *Studii și documente cu privire*

spécialiste en français médiéval, mais une chose positive est le choix de l'édition utilisée pour la traduction : N. Iorga, *La campagne des Croisés sur le Danube* (1445), Paris, J. Gamber, 1927⁴⁴. En faisant référence à Vlad Dracul, Wavrin le désigne en tant que « *seigneur de la Valaquie* » ou « *de la Valacque* », « *seigneur des Valaques* » ou « *des Vallaques* » (p. 61-62). Quant à Jean Hunyadi, sa seigneurie était située « *entre Hongrie et la Valaquie, à scavoir en Transilvane* ». Devant l'avance des forces ottomanes « *tout l'exercite des Vallaques et Transilvanes s'estoit retrait lesdites montaignes* », c'est-à-dire les Carpates, et la bataille est livrée par Hunyadi avec « *les Valaques et les Transilvaines, sachant ainsi les Turcqz estre partis en trois compaignes* » (p. 63-64). Selon la traduction donnée par Colin Imber (p. 107), Vlad Dracul, « *Lord of Wallachia* » est aussi « *Lord of the Vlachs* » et c'est ainsi partout dans son texte ! Ne nous étonnons pas des remarques faites par Tamás Pálosfalvi à l'égard du terme « Vlachs » utilisé sans aucune mesure par John Jefferson dans son ouvrage sur la croisade de 1444⁴⁵. Quoiqu'il s'en serve aussi de l'édition française de Mlle Dupont, Jefferson arrive à conclure dans une note : « *Vlachs could refer to either men from Transylvania or from Wallachia. Wavrin uses it generally when referring to Hunyadi's army* »⁴⁶ !

la *Istoria Românilor*, t. III et *Les aventures « sarrazines » des Français de Bourgogne au XVe siècle*. Quant aux travaux cités des historiens roumains, en général, mais aussi serbes, grecs, bulgares ou turcs, on peut les compter sur les bouts des doigts (voir les bibliographies de ces ouvrages) !

⁴⁴ Pourtant, la même que l'édition publiée dans BCIR, t. IV, 1927, voir n. 34 *supra*.

⁴⁵ Voici un exemple, J. Jefferson, *Holy Wars*, p. 209 : « [...] in 1442 Hunyadi was able to field around eight to ten thousand men against Mezid Bey at the battle of the Iron Gates and eleven to fifteen thousand against Şehabeddin, the crucial difference being the number of Wallachian Vlachs » !

⁴⁶ *Ibidem*, n. 170, p. 286. Voici une autre coquille trouvée à la p. 202 : « *Perhaps the most significant population (numbering about 100,000) with respect to the anti-Ottoman struggle in Transylvania at this time were the "Vlachs". The name is used here to distinguish them from the residents of Wallachia, though in reality they were ethnically, and even religiously (orthodox rite) one the same. During the battles of 1442 in particular, but also in 1443 and 1444 they played a key role in the fight against the Ottomans. Though Hunyadi's family origins might be debated, there is no doubt that he had a personal affinity to the Vlachs. The county of Hunedoara was located in the midst of the ethnically Vlach region. It is almost certain that he knew their language, and this explains the success Hunyadi had in recruiting and utilizing these hardy soldiers, both within Transylvania and outside the kingdom's borders un Wallachia* » ! Plus étonnant encore, cet auteur ignore qui a remporté, quatre années plus tard, la bataille décisive de Kosovo polje (1448), résumée d'ailleurs dans une seule et unique phrase : « *Hunyadi made another attempt in 1448 to put together a coalition and defeat the Turks at Kosovo* » ! Nous nous rappelons ainsi des propos de Dominique de Courcelles, « *Le Roman de Tirant lo Blanc et le Vœu du Faisan : le pouvoir de la parole entre politique et littérature* » dans *Le banquet du Faisan*. 1454 Lille – Arras : deux capitales princières bourguignonnes face au défi de l'empire ottoman, textes réunis par Marie-Thérèse Caron, D. Clauzel, Artois Presses Université, 1997, p. 179 : « *Il s'agit du chevalier Jean Hunyade, voïvode de Hongrie, qui en 1448 remporte sur les Turcs une grande victoire et éloigne pour quelque temps le péril turc de Constantinople et des îles grecques* », en rajoutant que celui-ci fut « *mortellement blessé* » à la bataille de Belgrade en 1456 ! Sur le niveau scientifique de l'ouvrage de J. Jefferson voir les comptes-rendus de J. Preiser-Kapeller in « *Zeitschrift für Historische Forschung* », t. 43, n° 1, 2016, p. 129-131 et de L. Veszprémy « *Hadtörténelmi Közlemények* », t. 126, n° 2, 2013, p. 647-649.

Il faut souligner que les mémoires de Wavrin font mention à plusieurs reprises des incursions ottomanes en Transylvanie⁴⁷, informations qui ont été exploitées par Ilie Minea dans sa reconstitution assez fiable de la campagne de Chehâbeddîn pacha en Valachie⁴⁸ que nous avons suivie tout en nous ralliant à ses conclusions⁴⁹. Par quel col de montagne l'armée de Jean Hunyadi avait-elle pénétrée en Valachie ? « Il paraît que le franchissement des Carpates s'effectuait par le même défilé que les Ottomans avaient emprunté pour envahir la Transylvanie », c'est-à-dire « par le défilé de Turnu Roșu ou le couloir Rucăr (Ruchersdorf, Rukkor) – Bran (Törzburg, Törcsvár) »⁵⁰.

⁴⁷ Dans N. Iorga, *Cronica lui Wavrin și Români*, p. 63-64 : « Pourquoy ycellui beirlabay, lendemain qu'il s'estoit party de devant lesdites montaignes, il party son exercite en trois, dont l'une des portions il envia courre en la Grant Valachie, qui est aval le courant de la Donoe, l'autre ou pays de Transilvane, contremont ladite Dunoe, et la tierce partye retint avecq lui pour garder ses logis ». Et encore, p. 65 : « Et en cest estat furent par l'espace de VII ou VIII jours, tant que les coureurs turcz, quy, comme j'ay dit un peu cy-devant, estoient allez en la Transilvane et en Hongrie, revindrent, qui ramenoient foison prisonniers, hommes, femmes et enfants, avec grant butin de bestail et autres meubles que gens d'armes, en tel cas, peuvent emporter ; lesquelz furent tres grandement recheus et conjouis des leurs qui gardoient les logis ».

⁴⁸ I. Minea, op. cit., p. 188. Sources et bibliographie chez E. C. Antoche, G. Ișksel, op. cit., n. 64, p. 417-418.

⁴⁹ Pour nos propos voir n. 34 supra et le commentaire de L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, op. cit., p. 319 : « Despre o înaintare a otomanilor spre nordul țării, cu intenția vădită de a trece Carpații în Transilvania a vorbit și Camil Mureșan (C. Mureșan, cite par les deux auteurs, est John Hunyadi, defender of Christendom, Las Vegas, « The Center for Romanian Studies », 2021, p. 88). Bazându-se pe izvoarele maghiare, Emanuel C. Antoche și Güneş Ișksel au presupus că acel corp de cavalerie a încercat să pătrundă în Transilvania printr-una dintre trecătorile montane (defileul de la Turnu Roșu sau în trecătoarea Bran-Rucăr), dar a fost zdrobit de oastea lui Iancu de Hunedoara venită de la Sibiu (E. C. Antoche, G. Ișksel, op. cit., p. 419-420). Aceste interpretări nu sunt susținute documentar. Antoche și Ișksel supralicitează confuzia lui Johannes de Thurocz în legătură cu locul în care s-a desfășurat bătălia dintre Iancu și Șehâbeddîn, chipurile la « Poarta de Fier », interpretată ca fiind una dintre trecătorile Carpaților. Chestiunea este însă lămurită, fiind vorba de o simplă confuzie a cronicarului, după cum apare în prima parte a studiului nostru. Singurul aspect pe care îl cunoaștem este acela că Șehâbeddîn și-a împărțit trupele în mai multe corpuri pe care le-a trimis să devasteze teritoriul Țării Românești. De zona montană, unde își avea tabăra oastea lui Basarab, nu credem că otomanii s-au apropiat și cu atât mai puțin într-o tentativă a turcilor de a trece în Transilvania, unde oastea lui Iancu de Hunedoara aștepta pregătită de luptă. Nu sunt izvoare care să releve tentative ale turcilor de a trece pe la Poarta de Fier, Turnu Roșu și/sau Buzău. Prin urmare, interpretările celor doi istorici militari nu sunt susținute de izvoare » !

⁵⁰ E. C. Antoche, G. Ișksel, op. cit., p. 420 et les propos de L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, op. cit., p. 320 : « Tot fără bază documentară, dar cu o trimitere alambicată la cronicile lui Johannes de Thurocz și Antonio Bonfini, Emanuel Antoche și Güneş Ișksel au presupus că Iancu de Hunedoara a trecut în Țara Românească pe Valea Oltului, prin Pasul Turnu Roșu (C. Antoche, *La bataille de la rivière de Ialomița (2 septembre 1442), une victoire majeure de la Chrétienté face aux armées ottomanes*, dans « Cahiers du Centre d'Etudes d'Histoire de la Défense », n° 9, « Nouvelle histoire bataille », CEHD-SHAT, Vincennes, 1999, p. 71 ; E. C. Antoche, G. Ișksel, op. cit., p. 419). Nu numai că cei doi cronicari ai regelui Matia nu oferă nici un indiciu că oastea lui Iancu de Hunedoara ar fi urmat această rută, ci alegerea ei ar fi presupus un imens ocol din locul de mobilizare a oștii transilvănene de la Sânpaul » ! Et il suffit de consulter une carte géographique pour se rendre à l'évidence que l'armée transylvaine aurait pu entreprendre cette marche en partant de Sânpaul.

D'autres remarques qui ne correspondent du tout avec ce que nous avons proposé dans notre étude concernent aussi la localisation de la bataille de Ialomița. Pour une meilleure illustration, nous sommes bien obligés de reproduire d'abord le fragment provenant de notre texte. Il en résulte que Liviu Câmpeanu et Claudiu-Ion Neagoe n'ont pas consulté le troisième tome de *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor* de Nicolae Iorga (p. XVII-XIX) qui comporte les mentions des chroniques italiennes relatives à cette bataille :

Les sources narratives et les documents d'archive dont nous disposons actuellement ne nous permettent pas de localiser avec exactitude l'endroit où se déroula cette seconde bataille avec les troupes de Chehâbeddîn. Dans une précédente recherche nous avons opté pour une zone située sur le cours supérieur de la Ialomița entre Târgoviște (NNE de la ville), le couloir Rucăr-Bran et le col de Predeal⁵¹. **Cependant, il ne faut pas ignorer l'hypothèse d'Ilie Minea, qui pense que l'affrontement eut lieu sur le cours inférieur de la rivière dans la plaine de Bărăgan**⁵², non loin du Danube, ce fleuve étant d'ailleurs mentionné dans deux sources concernant la bataille. Barthélemy de Yano écrit qu'une « *grant partie des fuians se noyèrent en la Dune, si que peu en retourna qui portassent la nouvelle au Turc* »⁵³. Notons aussi un fragment de la « *Cronica Zancaruola* », publié par Nicolae Iorga dans le troisième tome de *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor* : « ... questo el dito Vaivoda di Hongari, se messe in ponto chon zircha chavali XXVm et armandose del segnio dela Santa Croce, loro andò a trovar li diti Turchy. Et questo fò adi ij de setembrio. E prinzipia la dita bataia da ora di terzia, e dura infina note. E fò una durjsima bataia, per modo che, con lo autorio dell honypotente Dio, li christiany romaxe vensentori ; et fono rechovradi tuta la preda, et oltra di siò el fò morto et schonfìto pluy de 70m. Turchy. **Et fò tanta la quantità di morti chel Danubio tuto choreva sangue** »⁵⁴.

C'est dans ce même recueil consacré en particulier aux sources narratives serbes (*Fragmente de cronici și știri despre cronicari adunate și tipărite cu o prefață despre istoria munteană în legătură cu istoriografia sîrbească*) que Iorga avait localisé la bataille décisive livrée par Hunyadi aux troupes du beylerbey de Roumélie (p. XVI) : « *Ostașii țerii se retraseră la munți, pe*

⁵¹ *Ibidem*, p. 70.

⁵² I. Minea, *op. cit.*, p. 188.

⁵³ Barthélemy de Yano (de Gênes) dans N. Iorga, *Les aventures « sarrazines » des Français de Bourgogne*, p. 40.

⁵⁴ E. C. Antoche, G. Ișksel, *op. cit.*, p. 420. Et les propos de L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 322 : « În schimb Ilie Minea (I. Minea, *op. cit.*, p. 188), Emanuel Antoche și Gîneș Ișksel (E. C. Antoche, G. Ișksel, *op. cit.*, p. 420) și Ioan Mărculeț (V. Mărculeț : *Bătălia de pe Ialomița (sept. 1442)*, dans *Dicționar general al Evului Mediu românesc*, coord. V. Mărculeț, București, p. 122) vorbesc de două posibile confruntări militare: una dată de oastea lui Iancu de Hunedoara cu acel corp de cavalerie care ar fi intenționat să pătrundă în Transilvania fie în defileul de la Turnu Roșu, fie în trecătoarea Bran-Rucăr și alta purtată de Iancu cu grosul oștirii otomane pe cursul superior al râului Ialomița, la nord sau nord-est de Târgoviște, undeva între culoarul Rucăr-Bran, pasul Predeal și/sau pasul Buzău (E. C. Antoche, G. Ișksel, *op. cit.*, p. 420) ». Concernant Minea il est question de *Vlad Dracul și vremea sa*, p. 420.

Ialomița în sus. Aici veni să-i găsească pe Turci Hunyadi, și-i zdrobi »⁵⁵. Quant à John Jefferson, qui s'appuie sur les relations de Wavrin, du vicaire Barthélemy et du chroniqueur ottoman Orudj bin Adil, il pense que la défaite de Chehâbeddîn eut lieu sur la rive gauche du Danube suite à une attaque de nuit lancée par l'armée de Hunyadi⁵⁶. Dans son étude *The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442*, il cite également *Cronica Zancaruola* d'après le troisième tome de *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor* mais se trompe finalement sur la manière dont a été vaincue l'armée ottomane⁵⁷.

Certaines expressions métaphoriques employées par Liviu Câmpeanu et Claudiu-Ion Neagoe pour « embellir » le texte risquent de laisser perplexes les spécialistes de l'histoire ottomane : « [...] *la loc de cînstă fiind înscrisă splendida victorie repurtată asupra oștii formidabile de 80.000 de oameni comandate de Bassa, viceregentul sultanului, în părțile Transalpine* » (p. 308) ; « *Iancu de Hunedoara, la rândul său, a dispus de o oaste cu efective de cel puțin jumătate față de ordia otomană [...]* » (p. 324) ; « *Însă vestea despre victoria dobândită de voievodul Transilvaniei asupra turcilor l-a determinat pe rege să întrerupă orice tratativă cu trimisul sultanului, care a plecat rușinat de la Curte* » (p. 329)⁵⁸.

Un autre aspect essentiel qui doit être impérativement abordé fait référence à l'éventuelle présence des mercenaires hussites au sein de l'armée de Hunyadi ainsi qu'à l'utilisation tactique des chariots dans la dernière phase des combats, épisode raconté de manière détaillée par Bonfini. Liviu Câmpeanu et Claudiu-Ion Neagoe insistent à plusieurs reprises à ce sujet, remarques qui visent cette fois-ci Tamás Pálosfalvi :

⁵⁵ Donc antérieurement à ce qu'on affirme dans L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 322 : « *Nicolae Iorga, cu intuiția sa istorică fenomenală, a fost primul care a plasat victoria lui Iancu de Hunedoara asupra lui Șehâbeddîn pe cursul superior al râului Ialomița, deja în monumentală sa Geschichte des Osmanischen Reiches (Iorga, Gotha, 1908, p. 427). De aici, interpretarea a pătruns atât în istoriografia națională, cât și în cea internațională* ».

⁵⁶ J. Jefferson, *op. cit.*, p. 290, reconstitution des combats qui a complètement échappée à l'attention de deux auteurs. Nous avons le droit de nous poser cette question pertinente : est-ce que l'ouvrage de J. Jefferson qui figure pourtant dans les notes critiques et dans la bibliographie a-t-il vraiment été consulté ?

⁵⁷ J. Jefferson, *The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442*, p. 164 et 171.

⁵⁸ Quant à la reconstitution de la bataille de Ialomița faite par les deux auteurs, elle a des allures de série Netflix, L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 327 : « *Pe la cea de-a treia oră din zi, adică pe la 10 dimineața, cele două oști așezate în ordine de luptă s-au apropiat și, când au ajuns la circa "trei stadio", adică la vreo 300 de metri una de cealaltă, atacul a fost anunțat prin sunet prelung de trompete. După ce au dat strigătul de luptă, creștinii și otomanii s-au năpustit unii asupra celorlalți, începând învâlmășeala luptei. Un atac al cavaleriei ușoare din avangarda flancurilor lui Iancu a fost respins de spahiii din flancurile ordiei otomane, lăncierii călări fiind obligați să-și caute adăpost în spatele catafractarilor. Armele ușoare ale călăreților turci nu aveau efect asupra armurilor grele ale acestora din urmă, iar spadele și lăncile lor au trimis mulți gazii în Paradisul lui Mahomed* » ! Il est évident que ni notre analyse concernant l'organisation et les évolutions tactiques des armées ottomanes au XVe siècle avec sources et bibliographie, ni notre essai de reconstitution des combats, basé sur des extraits de la chronique de Bonfinius, voir E. C. Antoché, G. Işıkşel, *op. cit.*, p. 405-408, 420-425, n'ont pas été pris en considération par les deux auteurs.

Într-o abordare critică recentă a fost pusă la îndoială până și singura descriere a bătăliei datorată umanistului italian Antonio Bonfini, care ar fi plasat realitatea militară de la sfârșitul domniei lui Matia Corvinul, când și-a redactat opera istorică, cincizeci de ani mai devreme, în epoca lui Iancu de Hunedoara⁵⁹.

Or, une lecture attentive du texte de Pálosfalvi nous conduit à une autre conclusion : l'auteur qui réfute en intégralité le récit de Bonfini n'est pas Tamás Pálosfalvi mais John Jefferson⁶⁰ dont il suffit de consulter les travaux pour se rendre à l'évidence⁶¹. Selon l'historien américain, la présence des mercenaires

⁵⁹ L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 306 où ils renvoient à T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 103. Encore L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 311 : « Pentru confruntarea dintre Iancu de Hunedoara și Șehâbeddin, Antonio Bonfini a folosit ca izvor atât *Chronica Hungarorum* a lui Johannes de Thurocz, cât și mărturiile unor veterani ai campaniei din Părțile Transapline. Umanistul consemnează că a auzit cum s-au petrecut evenimentele de la cei care odinioară s-au aflat în serviciile (plătite) ale lui Iancu de Hunedoara (ex his, qui prima sub eo [= Corvini] stipendia fecerunt, audivimus) (Bonfini III, ed. I. Fögel, B. Ivány, L. Juhás, Leipzig, 1936, p. 119, 125; pour les sources de cet épisode, en général, voir Bonfini IV/II, 1976, p. 140). Bazându-se pe aceste izvoare, Bonfini a consemnat o narațiune foarte detaliată a bătăliei care, deși a fost pusă sub semnul întrebării de către medievistul maghiar Tamás Pálosfalvi (Pálosfalvi 2018, p. 103), pare să fie confirmată parțial atât de diploma regelui Vladislav Jagiello din 17 aprilie 1443, cât și de cronica otomană a lui Orudj bin Adil... ». Et encore L. Câmpeanu, C.-I. Neagoe, *op. cit.*, p. 328 où ils reprennent l'argumentation avancée, p. 325 : « Același Antonio Bonfini atestă o altă categorie de mercenari și anume boemii husiți care luptau ca infanterie grea înarmată cu arme de foc, arbalette, halebarde și îmblăcie de luptă, la adăpostul carelor de luptă, legate la nevoie între ele cu lanțuri și transformate într-o veritabilă fortificație, cunoscută drept *wagenburg* (Bonfini III, 1936, p. 120, 123, 124). Această informație a cronicarului italian este confirmată indirect de diploma regelui Vladislav Jagiello, din 17 aprilie 1443, care cuprinde detaliul deosebit de important că în bătălia din Părțile Transapline turcii nu au pierit de spadă, ci arși cu "flacăra vie" (ad quorum [Turcorum] clade magis uberem et pervia eis flumina non parum suffragabantur [...] quam gladio) (MOL, DL 13718/DRH, D, I, 1977, p. 372-373, nr. 269 [fragment]). Aceasta este o atestare fără echivoc a pușcașilor și tunarilor boemi din oastea lui Iancu de Hunedoara. Nu în ultimul rând, Orudj bin Adil menționează că pedestreimea acestuia din urmă era "înarmată și îmbrăcată în zale" (Orudj bin Adil *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. I, Sec. XV – începutul sec. XVII, éd. M. Guboglu, M. Mehmet Bucarest, 1966, p. 54), o descriere fidelă a mercenarilor husiți ».

⁶⁰ T. Pálosfalvi, *op. cit.*, p. 104 : « An episode reported by Bonfini seems to have a degree of truth to it, as it is the only part of the Italian's account that accords with military conditions in the mid-fifteenth century. He tells that Hunyadi sent his wagons, manned by archers and equipped with small-calibre cannon, to the Ottomans' rear while he launched a new attack on their front. This typical Hussite stratagem may have surprised the Turks, who probably saw it for the first time here ». Et surtout n. 101 : « Jefferson, *Holy Wars*, 146ff, rejects Bonfini's information. As always in the case of Hunyadi's early campaigns, it is a matter of pure faith whether one accepts or rejects any of the chroniclers' assertions ».

⁶¹ J. Jefferson, *Holy Wars*, p. 9 : « Some of Callimachus' fabrications crept into the work of Antonio Bonfini, the celebrated court historian of Hunyadi's son, King Matthias Corvinus of Hungary. Bonfini seems to have used all three of the above sources – *Długosz*, *Callimachus* and *Thuróczy*. At times, when the sources differed from one another, he mentioned two possibilities. At other times, such as in his narrative of *Şehabeddin's* defeat in 1442, he is guilty of fabrication on par with *Callimachus* ». Voir aussi, idem, *The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442*, p. 143 : « Bonfini's work is not as extreme in its fictional predilections as *Callimachus*. Yet it is still a work

hussites à Ialomița n'est pas attestée par les sources⁶². Sur cet aspect il a tout à fait raison, car il n'y a aucune mention dans *Rerum Hungaricarum Decades* de Bonfini sur la présence des mercenaires hussites ou des contingents originaires de Bohême au sein de l'armée de Hunyadi lors de cette bataille. Ni Orudj bin Adil n'atteste pas cette catégorie de troupes, bien qu'il souligne la présence de fantassins lourdement équipés et armés.

Mais John Jefferson considère aussi que la manœuvre d'enveloppement exécutée par les chariots de l'armée hongroise pour déstabiliser le dispositif ottoman dans la dernière phase des combats n'est que le fruit de l'imagination de l'humaniste italien. Et pour l'affirmer, il ne s'appuie que sur les propos de l'historien tchèque Jan Durdík qui semble contester le potentiel manœuvrier des colonnes de chariots à cette époque, leur fonction tactique se limitant à un rôle purement défensif. Ce n'est que deux décennies plus tard durant le règne de Georges Podiebrad que les tactiques du Wagenburg de provenance hussite permettent des manœuvres de conversion pareilles à celles exécutées par les chariots de l'armée de Mathias Corvin lors de la parade de Wiener-Neustadt en août 1487, décrite aussi par Bonfini⁶³. Quoique John Jefferson fait référence aussi à notre étude sur la bataille de Ialomița⁶⁴, nous n'allons pas insister davantage sur un débat de technologie militaire qui date depuis des lustres dans l'historiographie consacrée aux guerres hussites et qui désormais ne se résume pas qu'à l'ouvrage de Jan Durdík⁶⁵.

of Renaissance panegyric, with more emphasis on style, rethoric and the necessity to paint his benefactors in a good light than the objective historical truth », et p. 145 : « The other option is that Bonfini, provided by Thuróczy with no real battle narrative, simply cobbled together the facts as best he could and set about filling the historical silence surrounding Hunyadi's greatest battlefield victory with a good deal of imagination ».

⁶² Idem, *The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442*, p. 146.

⁶³ *Ibidem*, p. 146-149. L'unique travail de recherche sur l'art de la guerre des hussites consulté et cité par Jefferson est celui de J. Durdík, *Hussitisches Heerwesen*, Berlin, Deutscher Militärverlag, 1961, l'édition allemande, propos qui ne correspondent pas tout à fait avec ce que nous lisons dans l'édition tchèque, *Husitské vojenství*, Prague, Naše vojsko, 1954, p. 127-129 avec des schémas qui expliquent les manœuvres de conversion.

⁶⁴ J. Jefferson, *The Ottoman-Hungarian Campaigns of 1442*, n. 22, p. 144, concernant l'utilisation tactique des chariots à Ialomița : « And not just that they were used, but how they were used ! » pour contredire ce que nous avons affirmé : « S'il faut-en croire Bonfinius, cela signifie que Hunyadi fut, semble-t-il, le premier commandant militaire – le seul dans le stade actuel des recherches – à avoir donné aux chariots une fonction tactique offensive » ; E. C. Antoché, G. İşıksel, *op. cit.*, p. 424.

⁶⁵ M. von Wulf, *Hussitisches Kriegswesen*, dans « Preussische Jahrbücher », t. 69, mai 1892, p. 673-696, fragments reproduits et commentés aussi par H. Delbrück, *History of the Art of War*, t. III, « Medieval Warfare », trad. W. J. Renfroe Jr., Lincoln, University of Nebraska Press, 1990, p. 483-499. Wulf a été l'étudiant de Delbrück. Voir aussi : R. Urbánek, *Husitské válečnictví a cizina, Co dally naše země Europě a Lidstvu*, dir. V. Mathesius, Prague, 1939, p.105-106, ainsi que la bibliographie sur l'art de la guerre hussite que nous avons donnée, E. C. Antoché, G. İşıksel, *op. cit.*, p. 409-410 mais qui n'a pas été prise en considération ni par J. Jefferson, ni par L. Câmpeanu et C.-I. Neagoe. Nous rajoutons J. Biederman, *L'art militaire dans les ordonnances tchèques du XVe siècle et son évolution : la doctrine du Wagenburg comme résultat de la*

Digne d'intérêt nous semble en revanche le diplôme octroyé par Ladislas Ier Jagellon le 17 avril 1443 à Jean Hunyadi pour récompenser ses faits d'armes et qui confirme la relation de Bonfini. Notamment ce long passage où il est question de la durée et de l'intensité des combats et qui révèle par la suite la manière dont ont été défaits les troupes ottomanes :

Fit ex concursu mutuo pugna hincinde asperrima, oritur cedes, franguntur acies constansque letale prelium ad vesperam usque perdurat, ubi, tandem, altissimi cooperante dextera, finalis belli eventus, nostrorum prosperitati accedit et mox victi fugantur, hostes prelatisque in predam dantur. Ad quorum cladem magis uberem et per via eis flumina non parum suffragabantur, nam fuga redentes precipiti non pauciores unda necantur, quam gladio⁶⁶.

Nous nous limitons de reproduire cette courte remarque de Tamás Pálosfalvi : « *This typical Hussite stratagem may have surprised the Turks, who probably saw it for the first time here* »⁶⁷, c'est-à dire lors de cette bataille. Un sujet que nous avons déjà abordé à plusieurs reprises, raison de plus pour ne pas nous attarder davantage⁶⁸.

The 1442 Ottoman Expeditions to Transylvania and Wallachia: A Source-Critical Inquiry (Abstract)

Keywords: Jean Hunyadi, Valachie, Mezid bey, Chehâbeddîn pacha, beylerbey de Roumélie, Iron Gate of Transylvania, Sibiu, Ialomița, Chalcocondyle, Thuróczi, Bonfini, Waleran de Wavrin, Ilie Minea, Nicolae Iorga, Tamás Pálosfalvi, John Jefferson.

The narrative sources recounting the itinerary of the Ottoman expedition to Transylvania in March 1442 – particularly the chronicles of Chalcocondyles, Thuróczi, and Bonfini, as well as the account of Waleran de Wavrin – fail to provide sufficiently precise information to determine the exact location where Mezid Bey's troops were

pratique, dans « Médiévales », t. 67, 2014, p. 85-102 et K. Ziółkowski, *Husyckie wojska polne. Kształt i organizacja armii*, thèse de doctorat soutenue à l'Université « Adam Mickiewicz » de Poznan, 2015.

⁶⁶ DRH, D. *Relații între Țările Române*, n° 269, p. 372, diplôme cité aussi par T. Pálosfalvi, *op. cit.*, p. 103 avec ses propos sur cette bataille.

⁶⁷ Reproduit en intégralité, n. 60 *supra*.

⁶⁸ Nous nous permettons de renvoyer à nos travaux : E. C. Antoché, *La bataille de la rivière de Ialomița (2 septembre 1442), une victoire majeure de la Chrétienté face aux armées ottomanes*, cité n. 50 *supra* ; idem, *Le rayonnement de l'art militaire hussite dans l'Europe orientale et le Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)*, dans RI, nouv.-série, t. XIV, n° 5-6, 2003, p. 87-109 ; idem, *Du tábor de Jan Zizka et de Jean Hunyadi au tâbur çengi des armées ottomanes. L'art militaire hussite dans l'Europe Orientale, le Proche et le Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)*, dans « Turcica. Revue du monde turc et ottoman », t° 36, 2004, p. 183-226.

annihilated by John Hunyadi's army during the battle of 22 March 1442. Documentary sources, especially donation charters, are equally unhelpful in this regard. Some historians have situated the battle near Sibiu (Szeben, Hermannstadt), while others suggest it took place at "Waskapu", which appears to correspond to the Poarta de Fier a Transilvaniei (Iron Gate of Transylvania) mountain pass. More recent Hungarian, Romanian, and American scholarship attributes this specific identification to Ottokár Székely, who strongly advocated for the latter location in 1921. However, this view did not take into account the earlier contributions of Nicolae Iorga, especially his *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, vol. III, *Fragmente de cronici și știri despre cronicari* (Bucharest, 1901), and *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, vol. I (Gotha, 1905). The second part of this study concerns the location of the Battle of Ialomița, fought on 2 September 1442. Once again, the works referenced by Nicolae Iorga and Ilie Minea – particularly *Vlad Dracul și vremea sa*, published in "Cercetări istorice", vol. 6, no. 1 (1928) – prove to be essential. These sources have been overlooked by some Romanian authors, as well as by internationally recognized historians such as Colin Imber, Tamás Pálosfalvi, and John Jefferson. This research concludes with a critical analysis of the aforementioned historians' interpretations concerning the Ottoman expeditions of 1442, highlighting the importance of revisiting overlooked primary sources and earlier historiography.

Contribuții asupra rolului jucat de Gheorghe Asachi și Cristea Caracaș în crearea și dezvoltarea școlilor armenesti din Iași

Arsen ARZUMANYAN*

Comunitățile armenice în spațiul românesc s-au format înainte de crearea principatelor române. Deși nu avem multe date despre stabilirea primilor armeni, este cert că în prima parte a secolului al XIV-lea deja existau câteva comunități armenice în nordul Moldovei. Pe parcursul secolelor, armenii au clădit numeroase biserici și școli, au dat personalități țării și au contribuit semnificativ la dezvoltarea ei. Iașul, capitala Principatului Moldovei timp de câteva secole, a fost unul dintre marile centre culturale ale regiunii, unde au activat mulți intelectuali, inclusiv armeni.

Obiectivul principal al acestei lucrări este de a prezenta în detaliu activitatea a două personalități de origine armeană, Gheorghe Asachi și Cristea Caracaș, în crearea și dezvoltarea școlilor armenesti la Iași. Aceasta implică prezentarea cărților armenesti publicate în tipografia lui Asachi, care sunt, totodată, și primele cărți tipărite în limba armeană din spațiul românesc (fotocopia primei cărți a fost descoperită chiar în timpul cercetării acestui articol), precum și aducerea la lumină a unor noi date privind originea armeană a marelui cărturar Gheorghe Asachi, un subiect încă dezbătut. Despre aceste teme s-a scris foarte puțin, iar cea mai importantă contribuție a acestui articol este folosirea surselor inedite, o bună parte dintre ele în limba armeană, multe aflându-se în fondurile Bibliotecii Academiei Române, la Arhivele Naționale din București sau în ziarele armenesti.

Despre originea armeană a lui Gheorghe Asachi

Gheorghe Asachi (1788-1869), celebru poet și dramaturg român de origine armeană, născut la Herța (azi în Ucraina), a jucat un rol major în inițiativele care au vizat rezolvarea problemelor școlii armenesti din Iași și din alte orașe moldovenești populate de armeni. Preotul Lazăr, tatăl lui Asachi, se trăgea din vechea

* PhD, Universitatea din București; redactor la revista „Ararat”, Uniunea Armenilor din România, arzumanyan.arsen@gmail.com.

familie armenească Asachievi, așa cum reiese din informațiile cuprinse în „Arhondologia Moldovei”, al cărei autor este cronicarul și paharnicul Constantin Sion (1795-1862), încadrat și el în generația lui Asachi. Sion arată că Gheorghe Asachi și fratele lui erau armeni din Podolia, ambii având titlul de postelnic¹. Tatăl lor, botezat în Biserica armeană, a fost hirotonit mai târziu ca preot ortodox în Rusia și ulterior s-a mutat la Iași, fiind vorbitor de rusă, română și armeană². Este de remarcat faptul că această lucrare cuprinde însemnările făcute în anii 1844-1856/1840-1857, al căror manuscris a fost găsit și publicat în 1892³.

Numele de familie Assakiewicz (Asachievi) se găsește și în 1934 în cartea cu lista familiilor nobiliare armeano-polone, publicată la Cracovia⁴. În legătură cu familia Asachievi întâlnim și versiunile Sahachievi și Isachievi⁵.

O mărturie foarte importantă despre originea lui Asachi am găsit-o în arhiva marelui istoric armean Hagop Siruni. La 3 octombrie 1858, într-o scrisoare trimisă din localitatea Dulcești și adresată viitorului prim-ministru al României, D. A. Sturdza (1833-1914), Constantin Hurmuzaki (1811-1869), fost ministru al Justiției, scrie:

Nițu au tradus Convențiunea. Ar fi bine să vii duminică să o revedem, ca să o poți trimite Codrescului să o tipărească în broșuri alături cu textul francez, căci cine știe cum o va [fi – n.n.] tradus-o Assaki în limba sa cea armenească⁶.

Activitățile lui Asachi în folosul armenilor. Publicarea cărților armenesti în tipografia „Institutul Albinei”

Gh. Asachi a publicat articole pe diverse subiecte de armenologie în periodicele „Albina Românească” (1829-1849) și succesorul acesteia, „Gazeta de Moldavia” (1850-1858), pe care le-a fondat. Istoricul armean Suren Kolangian, originar din România, amintește articolele despre cutremurul de la Ararat din 1840, Friedrich Parrot și expediția sa pe Muntele Ararat, activitățile școlilor armenesti „Haikazian” din Iași, precum și ale celor din alte orașe moldovenești în anii 1840-1850, seriile de articole intitulate „Iluminarea la armeni”, „Literatura armeană” și altele⁷.

¹ Titlu dat boierului care avea în grijă camera de dormit a domnului și care organiza audiențele la domn.

² C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1892, p. 5. Vezi și ediția: Paharnicul Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefată de Mircea Angheliescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, Editura Minerva, 1973, p. 6-7.

³ *Ibidem*, ed. 1973, p. XXIII.

⁴ L. Corwin, *Ormiańskie rody szlacheckie* [Familii nobiliare armenie], Cracovia, 1934, p. 63.

⁵ H. Dj. Siruni, *Gheorghe Asachi și armenii*, în „Ani”, București, nr. 4, 1936, noiembrie, p. 72.

⁶ ANIC, fond Hagop Djololian Siruni, inv. 2125, dosar 212, f. 2.

⁷ S. Kolangian, *Հայկական արժեքները Ռումինիայում* [Valorile armenesti din România], în „Nor ghiank”, București, nr. 7, 1986, 15 iulie, p. 5.

În urma mișcării naționale puternice a armenilor din Iași din 1840, păstrarea identității armenie în Moldova a căpătat o nouă dimensiune. Au fost create organizații locale în orașele populate de armeni, iar Iașul era, prin statutul adoptat, coordonatorul activităților comunităților armenie moldovenești. Unul dintre principalele scopuri era (re)deschiderea școlilor armeniești, iar Asachi a avut un rol important în dezvoltarea acestora.

Prin hrisovul din 8 noiembrie 1841, domnitorul Mihail Sturdza (1834-1849), care a susținut realizarea mai multor inițiative ale comunității armenie, a aprobat cererea Eforiei comunității armenie din Principatul Moldovei „de a se așeza școalele armenie sub privigherea Epitropiei Învățăturilor Publice din Principatul Moldovei”. La 15 decembrie, o notă de înștiințare despre acest hrisov a fost trimisă comunității armenie, iar Asachi era menționat ca referendar⁸, semnatarii fiind Nicolae Suțu și Costache Mavrocordat⁹.

În ianuarie 1847, Gh. Asachi a publicat în tipografia sa „Albina” un document, în care se menționa și necesitatea de a avea tipărituri în limba armeană, în special pentru școlile armeniești, deoarece aducerea din străinătate a manualelor în armeană nu era o treabă așa de ușoară și, în plus, „acelea nu pot corespunde pe deplin cu ceea ce este necesar în această regiune”¹⁰.

Cunoaștem trei dintre cărțile armeniești publicate aici:

1) Cheia citirii literelor mesropiene care este abecedar și cartea de citire a limbii haikian [armenie], 1847, 32 de pagini. Acest abecedar, scris în armeană occidentală, a fost destinat școlilor armeniești din Moldova fiind, după cum indică titlul, o cheie pentru citirea literelor mesropiene sau armenie. În lucrare se menționează că unul dintre scopurile sale a fost ca elevii să învețe și să înțeleagă din ce fel de națiune și țară se trag, pentru a nu urma exemplul „renegaților fără de minte” și să se rușineze a-și mărturisi naționalitatea în fața străinilor¹¹. H. Siruni este de părere că autorul acestui manual este profesorul armean Cristea Caracaș, care, câțiva ani mai târziu, avea să deschidă o școală elementară ce îi va purta numele și va deveni una dintre cele mai bune școli ale vremii. În acei ani, Caracaș a fost șeful Direcției școlilor armeniești din Moldova și unul dintre cei mai cunoscuți intelectuali armeni ai Principatului¹².

H. Siruni scrie că în 1927, în timp ce căuta cărți în diferite orașe pentru Biblioteca armeană din București, a găsit și un exemplar al acestui abecedar¹³.

⁸ Demnitarul însărcinat cu prezentarea și urmărirea diferitelor cereri.

⁹ *Colecția documentelor atingătoare de Comunitatea Armeană în Principatul Moldovei de la 1841-1852*, Iași, Institutul Albinei, 1853, p. 1-2.

¹⁰ H. Dj. Siruni, *Prin Moldova și Bucovina. Tipografia din Iași din anul 1847*, în „Ararat”, București, nr. 55, 1929, ianuarie, p. 3-4; *Tipografia Armeană din Iași*, în „Ararat”, nr. 130, 1936, februarie, p. 5.

¹¹ *Բանալի ընթերցանության Մեթոդական տառից, որ է Արքեպիսկոպոսի և հեղինակի Հայկական Լեզուի* [Cheia citirii literelor mesropiene care este abecedar și cartea de citire a limbii haikian], Iași, Tipografia Institutul Albinei, 1847, p. 5.

¹² H. Dj. Siruni, *Առաջին հայ գիրքը ռուսին հոյի վրա* [Prima carte în armeană pe pământul românesc], în „Nor ghiank”, nr. 2, 2009, p. 7.

¹³ ANIC, fond Hagop Djololian Siruni, inv. 2125, dosar 212, f. 24-25.

Astăzi, cartea nu se mai află acolo; probabil se găsește undeva în Armenia sau România, ori a fost distrusă, alături de alte cărți, în timpul instaurării regimului comunist. În orice caz, Biblioteca Academiei Române este singurul loc în care am reușit să găsim o fotocopie a exemplarului descoperit de Siruni, din care mai multe pagini poartă ștampila Bibliotecii Centrale Armene din București.

Chiar și acest abecedar de dimensiuni reduse ne oferă o idee despre preocuparea conducerii armenilor din Moldova din acea vreme față de păstrarea propriei identități. Putem aprecia că această primă carte în limba armeană publicată la Iași era mai degrabă un instrument de cristalizare a sentimentelor patriotice, decât un manual modern. Elocvente sunt extrasele de la sfârșitul cărții:

Acum știi că ești armean. Vezi bine de nu-ți pierde armenitatea, să-ți iubești conaționalii și să nu-ți renegi neamul. Să recunoști cu îndrăzneală în fața tuturor din ce neam ești, să știi că mai întâi pentru neamul tău cel drag și doar apoi pentru tine ai venit pe astă lume. Folosul neamului și slăvirea numelui său este mai presus de toate, căci dacă doar tu te vei ridica în slavă, iar neamul îți va rămâne jos, slava-ți nu va fi nimic, căci neamurile străine mai întâi după numele neamului său îl cinstesc pe om și tot după numele neamului îl ocărăsc. De careva din neamul tău s-o vătăma, și asupra-ți vătămarea va cădea. Străduiește-te, așadar, să fii un om demn de laudă al neamului tău și onoarea să-i sporești. Să lucrezi zi și noapte gândindu-te la binele neamului tău și să-ți ajuți conaționalii după puterile tale. [...] Prin urmare, dragul meu fiu, pentru păstrarea identității tale și cinstei neamului tău, străduiește-te mai întâi să-ți înveți limba maternă armenescă și doar apoi limbile folosite ale altor neamuri să deprinzi, cu care vei putea fi un om de vază și cinstit în neamul tău și în lume¹⁴.

2) Dogma creștinească după credința Sfintei Biserici armenesti, 1847, 24 de pagini. Această carte, aflată în fondul Bibliotecii Naționale a Armeniei, a fost destinată elevilor din clasele mici ale școlii. Întreaga publicație constă din întrebări și răspunsuri pe teme religioase¹⁵.

3) Carte de rugăciuni spre împlinirea dorințelor sufletești către Dumnezeu, pentru folosința poporului aramian [armean] iubitor de Hristos, 1850, 176 de pagini. În prefața acestei publicații ilustrate se menționează că ea apare prin mecenatul clucerului¹⁶ Garabed Hacighianț din Roman și se face apel la armenii avuți să contribuie financiar la tipărirea altor cărți¹⁷. Este de remarcat

¹⁴ *Բանալի ընթերցանության Մեղրուկական տառից, որ է Արքեպիսկոպոսի և հեգղերէի Հայկական Լեզուի* [Cheia citirii literelor mesropiene care este abecedar și cartea de citire a limbii haikian], Iași, Tipografia Institutul Albinei, 1847, p. 26-30.

¹⁵ *Քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ դասանության Հայաստանեայց Սրբոյ եկեղեցոյն. յարմարեալ ի պէտս նորահասակ մանկանց* [Dogma creștinească după credința Sfintei Biserici armenesti], Iași, Tipografia Institutul Albinei, 1847, p. 3-24.

¹⁶ Titlu dat boierului, dregător care se ocupa cu aprovizionarea Curții domnești.

¹⁷ *Աղօթագիրք հոգեշահ խնդրուածոց առ Աստուած ի պէտս Քրիստոսասէր ժողովրդեան Արամեան ցեղիս* [Carte de rugăciuni spre împlinirea dorințelor sufletești către Dumnezeu, pentru folosința poporului aramian iubitor de Hristos], Iași, Tipografia Institutul Albinei, 1850, p. 2.

faptul că lucrarea a fost publicată în tipografia „Aramian”, care, cel mai probabil, funcționa în cadrul tipografiei „Institutului Albina”. În prezent, doar câteva exemplare se mai află în Biblioteca armeană „Dudian” din București și la Biblioteca Academiei Române.

De altfel, în 1853, la tipografia „Albina” a mai fost publicată și broșura intitulată *Colecția documentelor atîngătoare de Comunitatea Armeană în Principatul Moldovei de la 1841-1852* în limba română, cu alfabet chirilic, apariție extrem de valoroasă pentru studiul istoriei comunității armenice din Iași de la mijlocul secolului al XIX-lea.

Condițiile financiare ale tipăriturilor executate indică o relație pur culturală, fără interese comerciale. În martie 1868, Consiliul Parohial al Bisericii Armene din Iași, din motive financiare, a decis să închidă departamentul armenesc al tipografiei „Albina”. În acest context, merită amintit un fapt remarcabil, pe care îl aflăm din documentele de arhivă: Asachi acceptase să publice cărți armenesti fără să urmărească vreun profit, iar Consiliul Parohial plătea doar cheltuielile de tipar¹⁸. Câte cazuri de acest tip să fi fost? Istoricul armean Leo (Arakel Babakhanyan) (1860-1932) scrie că există mai multe cărți armenesti în care Iașul era indicat drept loc al publicării, însă nu oferă detalii¹⁹. Este foarte probabil ca, în afară de cele trei cărți menționate mai sus, să fi fost tipărite și alte lucrări în limba armeană.

Primele două dintre cărțile menționate, dedicate elevilor armeni, au avut un impact semnificativ asupra revitalizării educației armenesti în Moldova, consolidând școlile „Haikazian” și „Caracaș” din Iași ca adevărați piloni ai păstrării limbii, culturii și tradițiilor armenesti. Aceste inițiative au deschis noi orizonturi pentru comunitatea armeană, punând bazele unui proces de reînviere culturală și educațională.

Școala „Haikazian” a fost renumită în Iași, rolul lui Asachi în funcționarea așezământului fiind neprețuit. Școala avea o reputație atât de mare, încât poetul și filologul român Gheorghe Săulescu (1799-1875) a acceptat să fie unul dintre profesorii examinatori ai școlii. Mai mult, școala a avut vizitatori celebri în epocă, precum poetul Vasile Alecsandri (1821-1890), care cu ocazia unei vizite le-a donat elevilor armeni săraci contravaloarea a câte 30 de exemplare din fiecare din cărțile sale²⁰.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Lusik Sârmacașian (Luca Sârmacaș), fost profesor al școlii, amintește de originea lui Asachi și de rolul acestuia în mișcarea națională armeană din Iași din 1840:

Iată această persoană luminată care, amintindu-și de originea armenescă, a susținut cu multă simpatie inițiativele naționale armenesti ale regretatului nostru

¹⁸ ANIC, fond Hagop Djololian Siruni, inv. 2125, dosar 212, f. 34-37.

¹⁹ Teodik, *Shuy ni unun* [Tipărire și scriere], Constantinopol, 1912, p. 191.

²⁰ S. Kolangian, *Հայկական արժեքները Ռուսիայում* [Valorile armenesti în România], în „Nor ghiank”, nr. 7, 1986, 15 iulie, p. 5.

Băiăclian²¹, prin care armenii au primit destule privilegii și s-au ferit de înstrăinare²².

În arhiva lui H. Siruni s-a păstrat o listă transcrisă chiar de acesta în care erau menționate numele copiilor înscriși în cele patru clase ale școlii în 1842, în total 72 de elevi²³, precum și documente scrise de mână, privind salariile profesorilor și alte cheltuieli din perioada 2-6 noiembrie 1848, în mare parte redactate în limba turcă, cu caractere armenesti²⁴. Din cauza scăderii populației armenice, numărul elevilor de la școala „Haikazian” s-a redus semnificativ. În anul școlar 1878-1879, au participat la cursuri doar 13 elevi, iar în anul 1886-1887, ultimul an de funcționare a școlii²⁵, mai frecventau cursurile doar doi elevi²⁶.

Renumita școală elementară „Caracaș” din Iași

Cristea Caracaș (Khaceres Caracașian, 1827-1892), care predă limbile armeană, română și franceză la școala „Haikazian”, în 1866 și-a transformat casa într-un internat pentru băieți, cu clase elementare, care îi purta numele lui²⁷. În scurtă vreme, acest așezământ particular a dobândit o reputație binemeritată și devenea una dintre cele mai cunoscute școli din Moldova. Unul dintre absolvenții școlii menționa că, la acel moment, nu exista o altă școală elementară în Iași care să poată concura cu școala lui Caracaș. Elevii învățau patru limbi: română, armeană, franceză și germană. În regulamentul de funcționare al acestui așezământ era prevăzut ca, în timpul recreației, elevii să vorbească în anumite zile numai în limba franceză, iar în altele, numai în germană. În timpul dejunului rugăciunea se rostea într-o zi în limba română, iar în altă zi în armeană. La început, internatul lui Cristea Caracaș se afla pe strada Armenească, dar, cum devenise neîncăpător, în 1870 fondatorul a cumpărat o casă spațioasă, cu etaj²⁸. Profesorul L. Sârmacașian, colegul lui Caracașian din școala „Haikazian”, scria despre această școală:

Părinții din mai multe localități și de mai multe naționalități și-ar încredința cu încredere copiii bunei educații oferite de Caracașian, iar solicitările erau atât de

²¹ Este vorba despre Hagop Buiuciu, principalul inițiator al mișcării armenilor din Iași în 1840.

²² P. Mamikonian, *Ռումանսահայոց ներկայի եւ սուրբագրի* [Prezentul și trecutul armenilor din România], Galați, Tipografia Pr. Ghevont Papazian, 1895, p. 130.

²³ ANIC, fond Hagop Djololian Siruni, inv. 2125, dosar 545, f. 23-24.

²⁴ *Ibidem*, inv. 2837, dosar 63, f. 1-10.

²⁵ *Ռումինական իշխանաստորոյութիւնների հայկական դպրոցների անցալից* [Din trecutul școlilor armenesti din principatele române], în „Nor ghiank”, nr. 6, 1995, p. 8.

²⁶ *Մեր գաղութը կէս դար առաջ: Եւջ* [Comunitatea noastră acum o jumătate de secol: Iași], în „Araz”, București, nr. 830-831, 1941, 1 ianuarie, p. 5.

²⁷ P. Mamikonian, *op. cit.*, p. 123. Într-unul dintre articolele din „Ararat” (nr. 133, 1936, p. 7) se menționează că profesorul Cristea Caracaș a predat și limba germană în „Haikazian”, iar școala, care i-a purtat numele, a fondat-o în 1860, însă P. Mamikonian a primit informațiile sale personal de la Lusik Sârmacașian, care a fost colegul lui Caracaș.

²⁸ *Școala lui Caracaș*, în „Ararat”, nr. 133, 1936, mai, p. 7.

numeroase încât era imposibil să-i accepte pe toți și să răspundă rugămintelor părinților. Se știe că și bogăția se acumulează din belșug în împrejurări atât de propice. Așadar, harnicul Caracașian a dobândit o avere considerabilă prin muncă științifică²⁹.

În această școală excepțională și-au făcut studiile primare numeroși copii ai elitei Moldovei, de diferite naționalități, printre care se numără viitoare personalități, precum: Ioan Botez, profesor universitar³⁰, Gheorghe Buzdugan, regent al Tronului României, Gheorghe Gh. Mârzescu, primar al Iașului și ministru al Justiției, al Sănătății și al altor domenii (în ani diferiți), Dimitrie Gusti, ministru al Instrucțiunii Publice, Cultelor și Artelor și președinte al Academiei Române. În memoriile sale, Grigore Trancu-Iași, o figură marcantă armeană din România și fost ministru al Muncii și solidarității sociale, notează:

De atunci [este vorba despre frecventarea școlii lui Caracaș] au trecut 50 de ani, adică o jumătate de secol, și cred că școlile noastre elementare de astăzi nu au reușit încă să ajungă la nivelul metodei pedagogice îmbunătățite pe care Caracaș o aplica atunci în școala sa, unde am fost și eu elev³¹.

Printre personalitățile armene din România, absolvente ale școlii lui Caracaș, se numără și viitorul cunoscut avocat și politician Grigore Buiuciu, generalul Iacob Zadig, doctorul Gabriel Tatos, primarul orașului Roman N. Solomon, prefectul județului Covurlui G. Ciuntu, colonelul-farmacolog D. Ciolac și colonelul Sergiu Ciuntu³². Această școală a existat până la anul 1890³³. Printre altele, L. Sârmacașian scrie că fratele lui Caracaș, Grigor, și vărul său, Cristov Pruncul, au fost printre cei mai renumiți negustori din Iași, iar după moartea lor (în 1890 și, respectiv, 1895) nu a mai rămas niciun comerciant armean în piața Iașului³⁴.

Înființarea „Societății Armene din Iași” de Cristea Caracaș

De numele lui Caracaș este legată și înființarea „Societății Armene din Iași” (în armeană: *Azgasiraț ănkerutiun Haiot Iașu*), fondată în scopul educației naționale și păstrării identității naționale armenesti. Obiectivele societății, stabilite la inițiativa lui Caracaș și a unui număr de alți patrioți din Iași în 23 noiembrie din anul 1867, erau prevăzute în regulamentul:

²⁹ P. Mamikonian, *op. cit.*, p. 123-124.

³⁰ R. Suțu, *Iașii de odinioară*, vol. II, Iași, Viața Românească, 1928, p. 240.

³¹ S. Kolangan, *Բնականական ևնքի գաղափարն «Հայ վշակույթի տունը»* [Tezaurul gândirii armenilor din România: „Casa de cultură armeană”], în „Etchmiadzin”, Etchmiadzin, nr. 5-6, 1948, p. 63-64.

³² Bogdan Căuș, *Figuri de armeni din România: dicționar*, București, Editura Ararat, 1998, p. 203.

³³ ANIC, fond Hagop Djololian Siruni, inv. 2125, dosar 479, f. 275.

³⁴ P. Mamikonian, *op. cit.*, p. 122.

- 1) A inspira simțimente patriotice între armenii din Iași;
- 2) A răspândi pe cât se va pute instrucțiunea în limba armeană și română ca unele ce sunt de o potrivă necesare și obligătoare pentru armeni;
- 3) A esplica religiunea creștină după cuprinderea textului Evangheliei și a cărților apostolice;
- 4) A ajuta scolarii seraci, carii s'ar deosebi în sirguință și purtare, dându-le cărți și îmbrăcăminte;
- 5) A ajuta cu împrumut bănesc după mijloacele Societăței pe tinerii armeni meseriași dovediți cu distincțiune și probitate;
- 6) Societatea va ave de normă a pleca în lucrările sale de la ce este mai necesar și general folositor³⁵.

Pentru realizarea acestor scopuri a fost înființat un consiliu din trei membri: Khaceres Caracașian, președinte, Lusik Sârmacașian, secretar, preotul Stepan Șiștovian, trezorier.

La 6 februarie 1868, o circulară privind înființarea societății a fost transmisă și altor comunități, menționându-se rolul educației, respectiv necesitatea asigurării dezvoltării școlilor, inclusiv pentru fete, a înființării societăților, orfelinatelor și azilurilor de bătrâni. În circulară era prezentat noul consiliu director, alcătuit din cinci persoane: Khaceres Caracașian, președinte, preotul Stepan Șiștovian, vicepreședinte, Lusik Sârmacașian și Khaceres Zenneian, secretari, Măgărdici Ciolakian, trezorier. Armenii din regiune erau chemați să se alăture acestei societăți sau să înființeze societăți similare în orașele lor.

Revista constantinopolitană „Cilicia” îi lauda pe autorii acestei inițiative într-un editorial, în finalul căruia era prezentată lista membrilor societății, care nu erau doar din Iași, ci și din Târgu Frumos, Roman, Bacău, Tecuci, Botoșani, precum și din Basarabia³⁶.

Deși această societate nu a avut viață lungă, mai multe scrisori ale Epitropiei Bisericii Armene din Iași din perioada interbelică au aplicat sigiliul „Societății Armene din Iași”, fapt care indică utilizarea acestuia încă multă vreme după dispariția asociației.

În afară de școlile armenesti de băieți, în manuscrisele lui Siruni găsim informații despre existența unei școli armenesti de fete: „Într-o condică este semnalat că la 28 august 1847 se hotărăște înființarea unei școli de fete la Iași”³⁷. Aceasta însă a avut o viață scurtă. De altfel, după o activitate febrilă de câteva decenii a școlilor armenesti, în principiu din cauza problemelor demografice, la sfârșitul secolului al XIX-lea nu mai funcționa nicio școală armeană la Iași.

³⁵ *Մասնավոր թղթակցութիւն Կիլիկիոյ ի Եւջէ* [Correspondență privată din Cilicia către Iași], în „Cilicia”, Constantinopol, nr. 9, 1867, 1 martie, p. 310-312.

³⁶ *Ibidem*, p. 313-316.

³⁷ ANIC, fond Hagop Djololian Siruni, inv. 2125, dosar 479, f. 137.

Concluzii

Putem afirma că înființarea și dezvoltarea școlilor armenesti din Iași, la mijlocul secolului al XIX-lea, au fost marcate de rolul extraordinar și de contribuțiile majore ale lui Gheorghe Asachi și Cristea Caracaș. Implicarea lui Asachi în publicarea primelor trei cărți în limba armeană, destinate școlii armenesti „Haikazian” din Iași, a avut un impact semnificativ asupra comunității armenesti din Moldova, contribuind la păstrarea culturii și identității armenesti. Cercetările recente au adus la lumină date inedite despre originea armeană a lui Asachi și a familiei sale, precum și despre activitățile lui în domeniul armenologiei. De menționat este faptul că aceste cărți aveau un puternic rol patriotic, încurajând generațiile tinere de armeni să-și păstreze identitatea și să fie mândre de originea lor. O altă țintă a acestei lucrări este prezentarea uneia dintre cele mai bune școli din Moldova, cea a armeanului Caracaș, care oferea o educație de calitate copiilor de diverse naționalități, inclusiv armenilor, contribuind astfel la formarea viitoarelor elite moldovenești. Înființarea „Societății Armenesti din Iași” de către Cristea Caracaș a reprezentat un pas esențial în promovarea și păstrarea identității armenesti, având obiective clar legate de instruirea și sprijinirea tinerilor armeni. Așadar, inițiativele personalităților armenesti din Iași au avut un rol crucial în consolidarea comunității armenesti din nordul Moldovei în secolul al XIX-lea și în păstrarea moștenirii lor culturale.

Contributions to the Role of Gheorghe Asachi and Cristea Caracaș in the Establishment and Development of Armenian Schools in Iași (Abstract)

Keywords: Asachi, Caracaș, Haikazian, Armenian school, Iași, Moldova, Armenian books.

This paper explores the significant contributions of Armenians to the cultural and educational landscape of the Moldavian region in present-day Romania. It specifically examines the roles of two prominent Armenian figures, Gheorghe Asachi and Cristea Caracaș, in founding and developing Armenian schools in Iași. This research uncovers new insights into the Armenian origin of Gheorghe Asachi, a renowned scholar whose ethnic origins have been a subject of contemporary debate. The study details the publication of the first Armenian books on the Romanian land, published in Asachi's printing house to support the local Armenian educational initiative.

Additionally, Cristea Caracaș made a profound impact by converting his residence into a prestigious boys' boarding school. This institution quickly rose to prominence, becoming one of the foremost educational establishments in the region and nurturing numerous future Romanian and Armenian personalities. Caracaș also established the Armenian Society of Iași, dedicated to fostering Armenian national education and identity.

This study draws on a range of unique sources, many of which are in Armenian and housed in various archives, offering a fresh perspective on the enduring influence of Armenian cultural and educational endeavors in Moldavia.

**Elena Bacaloglu (1878-1947) and the Italo-Romanian idea.
A Story of Fascism, Antisemitism, and Misogynistic sabotage**

Philippe Henri BLASEN*

Introduction

Elena Bacaloglu, the only woman fascist leader in Romania, has been judged harshly by historians of both sexes for “her boundless ambition [and] her prejudiced, conflictual attitude”,¹ and one male historian stereotypically suggested that she had a romantic relationship with Mussolini.² Aside from such judgmental approaches, authors have apparently been bemused by her atypical fascist movement.³ The present study aims at reconstructing Bacaloglu’s biography beyond biases and at explaining her movement’s outlandishness. It shows that Bacaloglu, a not untalented writer and journalist with great stamina, but also tactlessness, who held the common nationalist and antisemitic beliefs of the Romanians of her time, became gradually obsessed with the idea of an Italo-Romanian alliance, union, or empire, a revival of the Roman Empire based on a purported Latin ethnicity, after settling in Italy from 1908. After the First World War, she found support for this idea among the Italian fascists, but this support stopped when fascists seized power in 1922. In Romania, her idea conflicted with that of the Little Entente, the defensive alliance of Romania, Czechoslovakia, and Yugoslavia against Hungary, since annexing parts of Yugoslavia to Italy and Romania was a key part of her idea. Until Romania joined the Axis on 23 November 1940, Bacaloglu tried in vain to regain the Italian fascists for her cause, repeatedly pointing out the moral duty of the National Fascist Party towards her. At the same time, Bacaloglu faced misogynistic sabotage from the

* Postdoc researcher at the University of Luxembourg; e-mail: philippe.blasen@uni.lu.

¹ Armin Heinen, *Die “Legion Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation*, Munich, R. Oldenbourg, 1986, p. 116: “ihr unbändiger Ehrgeiz, ihre vorurteilsvolle, streitbare Haltung”; Maria Bucur, *Romania*, in Kevin Passmore (ed.), *Women, gender and fascism in Europe, 1919-45*, Manchester, Manchester University Press, 2003, p. 77.

² Jerzy W. Borejsza, *Il fascismo e l’Europa orientale dalla propaganda all’aggressione*, Bari, Laterza, 1981, p. 131.

³ Radu Ioanid, *The Sword of the Archangel. Fascist Ideology in Romania*, Boulder, East European Monographs, 1990, p. 74-75; Roland Clark, *Holy Legionary Youth. Fascist Activism in Interwar Romania*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2015, p. 24.

Romanian legation in Rome, which even had her declared not mentally responsible and possibly contributed to her ban from Italy in 1924. Both the unsuccess of her Italo-Romanian idea and the sabotage by the legation enhanced Bacaloglu's anti-semitism and anti-Freemasonry. This study shows that, while Bacaloglu's impact on both Italian and Romanian fascisms was limited, she was a key figure of transnational Italo-Romanian fascism.

In recent years, historians Roland Clark and Anca Diana Axinia have studied the involvement of women in the Legion of the Archangel Michael/the Iron Guard. Both pointed out how women assumed active roles within this aggressively antisemitic Romanian fascist movement, in spite of its patriarchal discourse.⁴ However, the movement's leadership was male, as was that of the many other such organisations in interwar Romania: A. C. Cuza's League for National Christian Defence, from which the Legion seceded in 1927, Ștefan Tătărescu's Romanian National Socialist Party, Octavian Goga's National Agrarian Party, Alexandru Vaida-Voevod's Romanian Front...⁵ With all of these organisations led by men, Bacaloglu's short-lived National Fascist Movement/National Fascist Party was a peculiarity and an impossibility. This study shows that, because women in Romania were given the right to vote in general elections and the right to be elected – exclusively to the upper house – as late as 1939,⁶ Bacaloglu had to rely continuously on male political allies, most of whom would not accept her claim to leadership.

The article is mainly based on the Romanian press and on a number of known documents from the Romanian National Historical Central Archives (ANIC) and the Library of the Romanian Academy (BAR), as well as on recently digitised files from the Italian Central State Archives (ACS).

Growing up in Bucharest

Elena Bacaloglu was born on 19 (Julian)/31 (Gregorian) December 1878 in Bucharest.⁷ Almost ten months earlier, on 3 March 1878, Russia and Turkey

⁴ Roland Clark, *Die Damen der Legion: Frauen in rumänischen faschistischen Gruppierungen*, in Armin Heinen and Oliver Jens Schmitt (eds.), *Inszenierte Gegenmacht von rechts. Die "Legion Erzengel Michael" in Rumänien 1918-1938*, Munich, R. Oldenbourg, 2013, p. 193-216; Anca Diana Axinia, *Women and Politics in the Romanian Legionary Movement*, Florence, European University Institute, 2022 (PhD dissertation); Anca Diana Axinia, "In this country, women are also soldiers": interrelations between age and gender in the women's section of the Romanian Legionary Movement, in "European Review of History/Revue européenne d'histoire", No. 3, 2023, p. 468-491.

⁵ These movements are discussed in Armin Heinen's encyclopaedic study (Armin Heinen, *op. cit.*). See also Hildrun Glass, *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918-1938)*, Munich, R. Oldenbourg, 1996; Roland Clark, *Holy Legionary Youth*; Philippe Henri Blasen, A. C. Cuza, *German Antisemitism, and the Swastika*, in SUBB. Historia, No. 1, June 2022, p. 21-58; Bronwyn Cragg, *The Metamorphosis of Alexandru Resmeriță. Drawing Professor, Linguist, 'Iron Guard Priest'?*, in "Plural. History, Culture, Society", No. 1, 2024, p. 56-58.

⁶ MOF, No. 106 bis, 9 May 1939, p. 2952 (No. 1923).

⁷ SMBAN, Colecția Registrelor de Stare Civilă – București: 1878 Birth Records, volume 10, no. 1209.

had signed a peace treaty to end a war which Russia had started another ten months earlier. Still officially a vassal of Turkey, yet autonomous since 1856, Romania had participated in the war along with Russia and, under the peace treaty, Turkey recognised the former's independence. The terms of the treaty were subsequently modified and the Great Powers recognised the new Kingdom of Romania only in May 1881. Yet it meant that Bacaloglu grew up in a young country where national pride ran high and where the elites were (overly) confident.

Elena's mother was Sofia Isvoranu (died 1942),⁸ the daughter of a lawyer and magistrate.⁹ Her father Alexandru G. Bacaloglu (1844-1915)¹⁰ was the cashier of the City of Bucharest. Because of ill health, he retired on 1/13 October 1891,¹¹ but he returned to Bucharest's city hall as a city councillor for the conservative party, apparently in early 1905.¹² He withdrew from the conservative party in March 1914, purportedly because he disagreed with the party's opposition to pro-peasant reforms.¹³ However, his relationship with the party had probably deteriorated already in March 1911, after his name had not been included on the conservative list for the Bucharest local elections.¹⁴ Elena's paternal grandfather was probably George P. Bacaloglu. Holding a PhD in law from the University of Paris, he had been appointed as prosecutor in Bucharest in 1863¹⁵ and made a member of the Court of Cassation in 1876.¹⁶ He died days after Elena's birth.¹⁷

An author of specialist literature¹⁸ as well as of newspaper articles, Alexandru G. Bacaloglu's position proved in line with the conservative and nationalist ideas and beliefs of his time. His Christian (Orthodox) faith is clear from a 1907 article.¹⁹ When Russia celebrated 100 years of the Treaty of Bucharest, through

⁸ Prof. Dr. Constantin și Julie Bacaloglu..., in "Universul", 30 January 1942, p. 7.

⁹ *Intristatele fice: Sofia A. Bacaloglu...*, in "Universul", 9/22 May 1912, p. 3.

¹⁰ SMBAN, Colecția Registrelor de Stare Civilă – București: 1878 Birth Records, volume 10, no. 1209; *Nemângăiații: Sofia A. Bacaloglu...*, in "Universul", 19 February/4 March 1915, p. 5.

¹¹ D. Al. G. Bacaloglu, *vechiul casier...*, in "Timpul", 1/13 October 1891, p. 3; *Consiliul de miniștri a aprobat...*, "Adevărul", in 17/29 October 1891, p. 3; *Controlul banului public*, in "Agrarul", 17/30 October 1904, p. 1101. In summer 1891, he had allegedly consulted Jean-Martin Charcot in Paris: *Anunțăm cu cea mai mare bucurie...*, in "Adevărul", 13/25 June 1891, p. 2.

¹² E.g. *Lista comunală*, in "Adevărul", 29 October/11 November 1902, p. 3; *O scrisoare*, in "Adevărul", 2/15 November 1902, p. 3; *Situația financiară a Capitalei*, in "Dimineața", 6/19 March 1905, p. 1; *Măine seară se va întruni la primăria Capitalei...*, in "Universul", 18 June/1 July 1905, p. 2; D. Mihail G. Cantacuzino, *primarul Capitalei, a reconfirmat...*, in "Dimineața", 6/19 August 1905, p. 2; *Sosirea delegației comunale*, in "Adevărul", 17/30 January 1907, p. 3.

¹³ *Aderări la reformele liberale*, in "Viitorul", 22 February/8 March 1914, p. 3.

¹⁴ *Scandal la Clubul conservator*, in "Opinia", 8/21 March 1911, p. 3.

¹⁵ *Prin Decrete cu data 4 Noemvrie 1863...*, in "Românul", 14/26 November 1863, p. 1013.

¹⁶ *Monitorul de Marți, 2 Noembrie...*, in "Românul", 6/18 November 1876, p. 991.

¹⁷ *George Bacaloglu...*, in "Dreptul", 31 December 1878/12 January 1879, p. 72.

¹⁸ His bibliography by the Academy of the Socialist Republic of Romania records *Controlul banilor publici* (1902), *Descentralizarea administrativă comunală a orașului București* (1912), and *Despre loterii* (1901), as well as *Din Monografia Liceului Lazăr* (1910); Lucreția Angheluță and Liana Miculescu, *Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, Vol. I, Bucharest, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 239.

¹⁹ *Societatea "Obolul"*, in "Universul", 22 April/5 May 1907, p. 3.

which it had obtained the part of Moldavia east of the Prut (rebaptised Bessarabia), Bacaloglu participated in the Romanian “national mourning” (doliu național) with an article, which amounted to a public display of irredentism.²⁰ Having donated a small sum for the installation of a statue dedicated to Alexandru Ioan Cuza, the first ruler of the United Principalities of Moldavia and Wallachia (the future Romania), in Iași,²¹ Alexandru G. Bacaloglu described Cuza’s 1859 Joyous Entry in Bucharest in an article published on the occasion of the statue’s inauguration in 1912. Here, Bacaloglu used the common interpretation that the Romanian nation had been subjected to “humiliation” (umilință) for centuries and that, “after centuries, the golden dream came true: the union of two sisterly nations”.²² In early 1913, Bacaloglu lashed out against both Russians and Bulgarians, threatening the latter that if they did not cede territory to Romania, the Romanians would take matters into their own hands,²³ which they eventually did.

Elena had seven siblings: Constantin (later a famous doctor, died 1942²⁴), Victor (who would become an army officer, died 1945²⁵), George (who also become an army officer), Didina (who married Eraclie Ciupagea, a high school teacher, died 1928); Maria (who married an army officer, died 1946²⁶), Alexandru “Sandy” or “Sandu” (who became a lawyer and a member, successively, of the League for National Christian Defence and the Iron Guard),²⁷ and Mișu. The latter committed suicide by poison at the end of 1894, while working as an apprentice in a pharmacy. In a suicide note, he blamed his boss and another pharmacy member.²⁸

In an open letter meant to explain the circumstances of his son’s death, Alexandru G. Bacaloglu mentioned that, being seriously ill, he had not been able to look after Mișu’s studies, as he had done for his other children.²⁹ This suggests that all Bacaloglu children but Mișu studied in one way or another. As is clear from their later professions, Alexandru G. Bacaloglu’s sons attended medicine and law faculty, as well as military school. Among his daughters, at least Elena undertook university studies. According to a 1909 article, she studied

²⁰ Alex. G. Bacaloglu, *Tot în cestiunea răpirei Basarabiei*, in “Universul”, 18/31 May 1912, p. 2.

²¹ *Comitetul central din Iași*..., in “Adevărul”, 25 December 1903/7 January 1904, p. 3.

²² Alexandru G. Bacaloglu, *Intrarea în capitală a Domnitorului Cuza. Amintiri*, in “Universul”, 28 May/10 June 1912, p. 1: “după secole vedeau visul de aur realizat: Unirea a două țări surori [...]”.

²³ Alexandru G. Bacaloglu, *Rușii, bulgarii și... prietenia lor*, in “Universul”, 27 January/9 February 1913, p. 1.

²⁴ *Julie Bacaloglu, Aracely Bacaloglu*..., in “Universul”, 7 May 1942, p. 7.

²⁵ *Lilly col. Bacaloglu*..., in “Universul”, 18 July 1945, p. 5.

²⁶ *Nemângăiați: General Athanase Ionescu*..., in “Universul”, 3 August 1946, p. 5.

²⁷ See *Nemângăiații: Soția A. Bacaloglu*..., in “Universul”, 19 February/4 March 1915, p. 5; *Eraclie Ciupagea*..., in “Universul”, 29 September 1928, p. 7; *Prof. Dr. Constantin și Julie Bacaloglu*..., in “Universul”, 30 January 1942, p. 7.

²⁸ *Un sêlbatec*, in “Lupta”, 19/31 December 1893, p. 2. See also *Respectând dreptul de apărare*, in “Lupta”, 21 December 1893/2 January 1893, p. 2.

²⁹ Al. G. Bacaloglu, *Otrăvirea elevului Bacaloglu*, in “Adevărul”, 22 January/3 February 1894, p. 1.

in Bucharest and Paris, attending various classes at the Sorbonne and Collège de France in the French capital city.³⁰ An undocumented footnote in a 1971 volume added that she obtained a certificate in French literature.³¹

Marrying, giving birth, and divorcing

It was probably at the end of her high school studies that Elena married Radu D. Rosetti (1874-1964), an ascending star in the Romanian literary world. According to a press article, Rosetti met Bacaloglu, started courting her, and finally asked for her hand in marriage. Elena's father was opposed to the marriage (perhaps for political reasons) and even threatened to disinherit her. As a consequence, Elena attempted suicide by poison (as her brother had done three years earlier), and her father relented.³² The engagement took place on 19/31 December 1896, the civil marriage on 16/28 January 1897, and the religious marriage on 19/31 January 1897. Among the witnesses of the civil marriage was Constantin Mille,³³ a social democrat who had owned the large newspaper "Adevărul" since 1895.³⁴

Immediately after their marriage, Rosetti and Bacaloglu went to Brussels, allegedly on Elena's dowry.³⁵ They arrived on 10 February 1897 and Rosetti registered as a student in philosophy.³⁶ On 1 March 1897, Elena's first work, a translation of *Pelesch im Dienst* (Bonn, 1888) by Queen Elisaveta of Romania (pen name Carmen Sylva), probably based on the French translation *La Servitude de Pélesch* (Paris, 1893), was published in Bucharest.³⁷

According to the above-mentioned article, when the couple came back home with a child (daughter Nathalia or Natalia³⁸), Rosetti sent his wife to stay with her parents and departed for military service.³⁹ Rosetti's version was that he left the marital home without taking anything with him.⁴⁰ Elena mentioned "a cowardly abandonment".⁴¹ According to the article, Elena shot herself

³⁰ *Succesele unei literate românce în streinătate*, in "Dimineața", 14 April 1909, p. 4.

³¹ Gh. Cardaș, *Documente literare*, 1, *Studii și documente*, Bucharest, Minerva, 1971, p. 103, footnote 1. This information is reproduced without a reference in Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tineri în spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1944)*, Cluj-Napoca, Limes, 2006, chapter: *Spre „Orașul Luminilor”*.

³² *Sinuciderea din strada Lucaci*, in "Românul", 18/30 June 1898, p. 2-3.

³³ *După cum am anunțat...*, in "Epoca", 24 December 1896/5 January 1897, p. 3; SMBAN, Colecția Registrelor de Stare Civilă – București: 1897 Marriage Records, volume 1, no. 77.

³⁴ Alex. V. Beldimanu, *O declarație*, in "Adevărul", 5/17 January 1895, p. 1.

³⁵ *Sinuciderea din strada Lucaci*, in "Românul", 18/30 June 1898, p. 2-3.

³⁶ National Archives of Belgium, police des étrangers, file no. 608129: immigration police file of Radu D. Rosetti and Elena Bacaloglu, 12 March 1897.

³⁷ Carmen Sylva, *Robia Peșului*, trad. Elena Radu Rosetti, Bucharest, Epoca, 1897.

³⁸ Nathalia would receive an honourable mention at a children's beauty contest during the summer of 1902: *Concursul de frumusețe între copii*, in "Universul", 28 June/11 July 1902, p. 1.

³⁹ *Sinuciderea din strada Lucaci*, in "Românul", 18/30 June 1898, p. 2-3.

⁴⁰ *Amintiri. Radu D. Rosetti*, in "România literară", 23 September 1982, p. 7.

⁴¹ The Vittorio Emanuele III National Library in Naples (henceforth NLN), Ba XVI A 1624: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 17 July 1909: "abandonnée lâchement".

through the right breast in her despair, wounding herself gravely.⁴² The divorce “in favour of the husband” (în favoarea soțului) was pronounced on 7/19 September 1899.⁴³

After her divorce, Elena Bacaloglu went to Paris, where she allegedly passed an exam at the Colonial school in September 1900.⁴⁴ This might have been when she attended classes at the Sorbonne and Collège de France. On 7/20 August 1902, Bacaloglu married Ovid Densușianu (1873-1938), a linguist and recently appointed university professor of Romanian philology,⁴⁵ at the Bucharest registry office.⁴⁶ Densușianu’s biographer Marin Bucur surmised that the two had met in Paris.⁴⁷ According to an autobiographic novel by Bacaloglu, she and Densușianu became already estranged during their honeymoon (see below). In an early 1903 letter to the renowned literary critic (and politician) Titu Maiorescu (1840-1917), she asked for his opinion and advice regarding a forthcoming literary analysis, as well as short stories which she wanted to publish in a volume, emphasising that “an encouragement from you [...] would be an invaluable consolation in a disastrous life”.⁴⁸

While Bacaloglu’s collection of novels, *Fără ură* [Without Hatred],⁴⁹ apparently never appeared, her analysis of symbolist Belgian writer Maurice Maeterlinck came out in June 1903, possibly after a positive answer by Maiorescu.⁵⁰ In this 64-page book, Bacaloglu defined her time as a “declining era, with a tendency towards the better, the newer, the ideal of tomorrow,”⁵¹ a

⁴² *Sinuciderea din strada Lucaci*, in “Românul”, 18/30 June 1898, p. 2-3. She later hinted at her suicide attempt: “La Romania”, April-June 1920, p. 2: Elena Bacaloglu to Vittorio Scialoja.

⁴³ SMBAN, Colecția Registrelor de Stare Civilă – București: 1897 Marriage Records, volume 1, no. 77.

⁴⁴ *Un succes pentru România...*, in “Adevărul”, 11/24 September 1900, p. 3.

⁴⁵ *Anuarul Universității din București pe anul școlar 1901-1902*, Bucharest, Carol Göbl, [1902], p. 20.

⁴⁶ *Anunțăm cu plăcere...*, in “Evenimentul”, 9 August 1902, p. 3. The volume with the marriage record is missing from SMBAN.

⁴⁷ Marin Bucur, *Ovid Densușianu*, Bucharest, Editura Tineretului, 1967, p. 27. Nastasă copied this information without providing the reference and without underlining that it was mere hypothesis: Lucian Nastasă, *Intimitatea amfiteatrelor. Ipoteze din viața privată a universitarilor „literari” (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Limes, 2010, p. 133-134.

⁴⁸ Quoted from Nicolae Scurtu, *Titu Maiorescu – lecturi și glose*, in “România literară”, 15 September 2017, p. 6. The letter is dated 24 May [18]93 by both the Library of the Romanian Academy, which holds it, and Nicolae Scurtu, who published it. However, Bacaloglu signed “Elena Bacaloglu-Densușianu”, adding her husband’s name *after* her own name, which might have been an expression of their estrangement. It is thus clear that the letter dates from after their marriage, probably from 24 May/6 June 1903. Due to the Library of the Romanian Academy’s ongoing and everlasting repairing works, I have not been able to see any originals of the letters that I refer to in this article.

⁴⁹ Elena Bacaloglu-Densușeanu, *Despre simbolism și Maeterlinck*, Bucharest, I.V. Socecă, 1903, p. 2.

⁵⁰ B. Br., *Despre simbolism și Maeterlinck*, in “Adevărul”, 26 June 1903, p. 1.

⁵¹ Elena Bacaloglu, *op. cit.*, 4: “uneî epocî în declin, cu tendința de mai bine, de mai nou, spre idealul de mîine”.

transition period giving way to a “modern, new, undoubtedly better civilisation”,⁵² an optimistic fin de siècle. The book was promoted in “Adevărul”.⁵³

On 22 March/4 April 1904, Bacaloglu and Densușianu’s son Ovid Aron was born,⁵⁴ but the couple divorced soon thereafter.⁵⁵ Although later literature claimed that there was no resentment among them,⁵⁶ Bacaloglu stated in 1909 that Densușianu had been “perverted and cynical” (perverti et cynique) and had brought shame over his wife and his child.⁵⁷

Writing novels

In late 1905, “Adevărul” announced Bacaloglu’s debut novel *În luptă* [Torn], calling her “a former collaborator” of the newspaper.⁵⁸ The book appeared in early 1906. From the perspective of a third-person omniscient narrator, it focused on *Innerlichkeit* [inwardness] or, as Bacaloglu called it, “psychology” (psicologie).⁵⁹ The plot, a honeymoon journey from Romania to Switzerland and Italy, was secondary. It described the emotions experienced during the journey by a middle-class intellectual, Virgil, and his wife, Dora. Although repetitive and often melodramatic, this description is of interest from a socio-historical point of view, offering the status of a perceptive young woman tied to a man who was influenced by his former lover and milieu. Bacaloglu’s moral judgements, in particular her image of married women, were conservative, and yet, through Dora, she demanded that a wife should have not only “the duty to be a good woman and a good mother, but also the right to be a happy woman and a happy mother,”⁶⁰ that she could be “the soul of humankind,”⁶¹ “the inspiration of the poet and the guide of the lost,”⁶² and “the desired woman.”⁶³ Elena-Dora wanted women “to make humankind take a step forward, not only by reproducing it, but also by inspiring it to create.”⁶⁴

⁵² Elena Bacaloglu, *op. cit.*, 6: “civilizație modernă, nouă, de sigur mai bună”.

⁵³ B. Br., *Despre simbolism și Maeterlink*, “Adevărul”, 26 June 1903, p. 1; Rodica, *Impresiuni și palavre. Despre simbolism și Maeterlink*, in “Adevărul”, 28 June/11 July 1903, p. 2.

⁵⁴ SMBAN, Colecția Registrelor de Stare Civilă – București: 1904 Birth Records, volume 19, no. 2035.

⁵⁵ Already in an early 1905 death notice, Bacaloglu appears without her husband’s name: *Intristații: Mathilda și Petre Th. Sfetescu...*, in “Universul”, 18 February/3 March 1905, p. 3.

⁵⁶ Marin Bucur, *Ovid Densușianu*, p. 28.

⁵⁷ NLN, Ba XVI A 1624: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 17 July 1909.

⁵⁸ *Știri literare*, in “Adevărul”, 13/26 November 1905, p. 2: “una din fostele noastre colaboratoare”.

⁵⁹ Elena Bacaloglu, *În luptă*, Bucharest, Gutenberg, 1906, p. 12.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 188: “Femeia cu datoria de a fi femeie bună, mamă bună, dar și cu dreptul de a fi femeia [sic] fericită, mamă fericită.”

⁶¹ *Ibidem*, p. 192: “sufletul omenirii”.

⁶² *Ibidem*: “inspirația poetului și călăuza rătăcitului”.

⁶³ *Ibidem*: “femeia visată”.

⁶⁴ *Ibidem*: “pentru a ajuta omenirea să evolueze, nu numai reproducând-o – dar inspirând-o să creeze”.

The novel was profoundly autobiographic. Virgil was obviously Ovid Densușianu, Bacaloglu having switched Latin authors' names, and the honeymoon was hers with Ovid. Virgil was some kind of critic,⁶⁵ much like Densușianu, and his handwriting was bad,⁶⁶ as was Densușianu's.⁶⁷ The honeymoon took place in September 1902: Virgil learned about Émile Zola's death from the papers.⁶⁸

Bacaloglu used the novel rather awkwardly to display her Romanian nationalism⁶⁹ and monarchism.⁷⁰ She also expressed her love for Italy as almost "a second homeland".⁷¹

On 1/14 April 1906, "Adevărul" published an excerpt on its front page, under the title *The Literary Work of a Woman*.⁷² Ten days later, Mille himself wrote on the front page of "Adevărul" how he had read the novel during a train journey. Although he criticised the lack of action and the verbiage, he admired "the book of an intellectual friend who visibly wanted to reflect in writing experiences which – alas – have not brought a single ray of happiness to her soul",⁷³ even alluding to her "inadequate and unhappy marriage" with Densușianu, which had "made some noise".⁷⁴ Elena Văcărescu, then already a well-known literary figure, with whom Bacaloglu had been corresponding since 1905,⁷⁵ also praised the novel and called Bacaloglu a "fulfilled and artistic woman".⁷⁶

The obvious parallel between Virgil and Ovid, as well as the open criticism of male Romanian intellectuals by a female writer, probably prompted a damning report by literary historian and corresponding member of the Romanian Academy Ioan Bianu, which led to the rejection of *În luptă* for a Romanian Academy prize for which it had been nominated.⁷⁷ This was not the only review that completely disregarded Bacaloglu's maladroit but obvious attempt to describe the feelings of a married woman in her relationship with her husband.⁷⁸ This male bias was pointed out in a "Dimineața" review:

⁶⁵ *Ibidem*, p. 107-109.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 101.

⁶⁷ Gh. Cardaș, *op. cit.*, p. 103.

⁶⁸ Elena Bacaloglu, *op. cit.*, p. 208.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 8, 111, 213, 216.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 127.

⁷¹ *Ibidem*, p. 123: "o a doua patrie".

⁷² *Opera literară a unei femei*, in "Adevărul", 1/14 April 1906, p. 1.

⁷³ Const. Mille, *Letopisiți*, in "Adevărul", 10/23 April 1906, p. 1: "cartea este a unei prietene intelectuale care desigur a voit să-și oglindească în scris cele trăite și care vai! nu i-a adus în suflet nici o rază de fericire".

⁷⁴ *Ibidem*: "căsătorie neasortată și nefericită a făcut oarecare vîlvă".

⁷⁵ The letters are kept at the Library of the Romanian Academy and indefinitely unavailable.

⁷⁶ "În luptă" de Elena Bacaloglu, in "Dimineața", 19 April 1906, p. 2.

⁷⁷ AAR, Seria II, Vol. 29, 1907, p. 251: Literary section, meeting of 26 March/8 April 1907.

⁷⁸ P. N., *Elena Bacaloglu. În luptă*, in VR, No. 2, 1906, p. 175-176.

It would be desirable to have as many novels as possible in which women sincerely express their innermost thoughts. Naturally they are lacking encouragement, as professional critics only have nice words to say about women writers who work in collaboration with male companions. However, the disdain of critics must not discourage women who feel the need to put their thoughts on paper; no, they should continue writing, even at the risk of a poor style. Indeed, regarding feelings, original thoughts, open-mindedness inherent to their physiology, [women writers] will obviously gain more accurate ideas concerning independence from the influence of a male companion interested in upholding the social principles which are devised in favour of men, while being degrading for women, whom they render inauthentic.⁷⁹

Bacaloglu had thus succeeded in launching a debate on the social position of women and the patriarchy. Her novel was already reprinted in summer 1906⁸⁰ and, in early 1908, the sequel, *Două forțe* [Two Forces], appeared with another publisher.⁸¹ In the preface, Bacaloglu mentioned that she had written a large portion in summer 1907 at Nămăești monastery (not far from where poet George Topîrceanu had stayed in 1906⁸²). The delay, which she blamed on “the difficulties of life” (greutățile vieții), might have actually resulted from rewriting the novel in a more conventional manner. She immediately announced a third and last part and asserted that she was on the right track. Presenting herself as a strong woman, she attributed her “moral strength” (putere morală) to her father and claimed to have no fear left. She thanked Elena Văcărescu and dedicated her novel to everyone as a sign of her love for humankind and her desire to serve it.⁸³

The plot continued where Bacaloglu had broken off in the first novel, namely with Virgil and Dora's return to Bucharest. There was still little action, but Bacaloglu had crammed her ideas into dialogues and developed the narrative, making the text stylistically less challenging. The main theme remained the wife-husband relationship, which Bacaloglu described with the same lucidity as in her first novel. She repeated her ideas regarding a wife's status, as well as her opposition to more far-reaching women's rights. Dora advocated for a rapprochement between woman and man, a woman's right to rise to the level of man, and

⁷⁹ Neli Cornea, *Sufletul femeii*, in “Dimineața”, 23 May/5 June 1906, p. 2: “Ar fi de dorit să avem cât de multe romane în care femeile să-și manifeste în mod sincer lumea sufletească. Firește că pînă acum lipsește încurajarea lor, criticii de profesiune neavînd cuvinte bune decît pentru acele scriitoare care lucrează în colaborare cu tovarăși masculini. Dar disprețul criticilor să nu descurajeze femeile care simțesc necesitatea de a-și așterne pe hîrtie gîndurile lor, ci să scrie înainte – așa precum știu, chiar cu riscul de a avea scăderi în formă, căci, relativ la sentimente, gîndiri originale, vederi largi conforme cu fiziologia, desigur vor avea idei mai juste în neatîrnarea de influența unui tovarăș interesat de a menține principiile sociale bine chibzuite în favoarea bărbatului, dar degradatoare pentru femei, căci o fac – falsă.”

⁸⁰ B. Br., *O minune*, in “Adevărul”, 2/15 June 1906, p. 1.

⁸¹ *Actualități*, in “Adevărul”, 25 December 1907/7 January 1908, p. 2.

⁸² Mircea Handoca, *Pe urmele lui George Topîrceanu*, Bucharest, Sport-Turism, 1983, p. 52.

⁸³ Elena Bacaloglu, *Două forțe. Roman*, Bucharest, Dim. C. Ionescu, 1908, p. VII-IX.

suggested that men depended more on women than vice-versa. However, she rejected universal suffrage and other women's rights.⁸⁴

The novel also included new secondary themes and expanded upon those from the first novel. Bacaloglu's characters debated the recent peasants' revolt of spring 1907,⁸⁵ presenting the latter as the natural consequence of the peasants' abandonment by the political classes, suggesting that they should be educated and trained in other jobs, emphasising the role of village teachers and priests, advocating for cross-party reforms (as Bacaloglu's father did), denouncing class hatred and void laws, and wishing for a new humankind.⁸⁶ Dora hoped that the revolt was the beginning of a larger insurrection.⁸⁷ Another character declared:

Not the autocracy of a degenerated force, but the regeneration of all through liberty and work. Not the rights of a handful of educated people, without consciousness of and love for their nation, and neither the sincere, but noisy uprising of those people of inferior quality whose vital instinct is a mediocre product.⁸⁸

Thus, Bacaloglu viewed the peasants' revolt both philosophically, as a milestone of the transition period she believed to be living in, and politically, seizing the opportunity to speak up in favour of the peasants and of a trans-class national solidarity.

In *Două forțe*, Bacaloglu's nationalist beliefs came across much more clearly than in her first novel. Not only did she allude to the war of independence of 1877-1878⁸⁹ and a future unification of all territories inhabited by the Romanians;⁹⁰ she also branded (purported) Romanian folklore as "the genius of the entire nation"⁹¹ and made Dora declare that she "loved [her] nation and its human nature, with its injustice, erring, even its crimes, but also with its great qualities, with its hidden morality and justice, with the virtue of the soul of a race and an entire nation".⁹² There was already a hint of antisemitism in the

⁸⁴ *Ibidem*, p. 150-151.

⁸⁵ Regarding the revolt, see Irina Marin, *Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*, London, Palgrave Macmillan, 2018.

⁸⁶ Elena Bacaloglu, *op. cit.*, p. 29-32.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 128-129.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 141-142: "Nu autocrația unei forțe degenerate, ci regenerarea tuturor prin libertate și muncă. Nu drepturile unor oameni culti, fără conștiință și dragoste de neam – după cum nici izbucnirea, chiar sinceră dar zornăitoare, a acelor oameni, de calitate inferioară, al căror instinct de viață e un produs mediocru." Bacaloglu made that same character quote from a collection of interviews co-edited by her ex-husband Densușianu: I.-A. Candrea, Ov. Densușianu, and Th. D. Speranția (eds.), *Graiul nostru. Texte din toate părțile locuite de români*, Bucharest, Socec & Co, 1906, p. 23; 50; Elena Bacaloglu, *op. cit.*, p. 143.

⁸⁹ Elena Bacaloglu, *op. cit.*, p. 229.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 166.

⁹¹ *Ibidem*, p. 43: "geniul întregului popor".

⁹² *Ibidem*, p. 220: "îmi iubesc neamul și omenirea'n el: cu nedreptatea, rățacirea, crimele lui chiar, dar și cu calitățile lui mari, cu morala și dreptatea lui ascunsă, cu virtutea sufletului unei rase și a unui popor întreg".

description of a servant: “[Her] face, although having something semitic, as did her pronunciation, was not vulgar and was intelligent.”⁹³ Moreover, a character made a common antisemitic and xenophobic statement:

As was the case in the time of the Phanariotes [Turkish-appointed, mainly Greek rulers of Moldavia and Wallachia], we are seeing mostly foreigners and estranged people who have dug for years the hole in which we struggle nowadays.⁹⁴

Arriving in Italy

In 1908, Bacaloglu left Romania for Italy. According to an article which she published in the Romanian newspaper “*Dimineața*”, she first stopped in Venice, but had conflicting feelings about the place, and moved on to Florence, staying for three months alone in an unspecified place in Toscana (probably Londa⁹⁵). Feeling “reborn” (reînviată), she settled down in Naples, allegedly with money she had won in the lottery in Florence; apparently her father’s book on lotteries had not stopped her from playing. In the Parthenopean city, she found “the freedom to live as [she] had dreamt”.⁹⁶ However, she planned to continue to Rome and to return to Romania at some point.⁹⁷

In Naples, Bacaloglu connected with members of the literary milieu. She allegedly met the female writer and newspaper founder Matilde Serao (who later signed the manifesto of the anti-fascist intellectuals⁹⁸) at the headquarters of Serao’s newspaper “*Il giorno*”.⁹⁹ She also started an intense relationship with poet and library director Salvatore Di Giacomo (1860-1934).¹⁰⁰

The earliest datable letter of Bacaloglu and Di Giacomo’s correspondence¹⁰¹ was sent by Di Giacomo on 15 December 1908.¹⁰² Bacaloglu and Di Giacomo

⁹³ *Ibidem*, p. 65-66: “[...] chipul, cu toate că aveà ceva semit ca și pronunția ei, dar nu erà ordinar și erà inteligent.”

⁹⁴ *Ibidem*, p. 135: “Ca și pe timpurile fanariote, vedem mai mulți streini și nștrăinați, cari au săpat de ani și ani groapa în care azi ne zbatem.”

⁹⁵ Elena Bacaloglu, *Vis și realitate*, in *NRR*, 7/20 December 1908, p. 137.

⁹⁶ *Idem*, *Scrisori din Italia. Neapole*, in “*Dimineața*”, 15 November 1908, p. 1: “libertatea de a trăi cum am visat”.

⁹⁷ *Idem*, *O femeie directoare de ziar. Convorbire cu Matilda Serao*, in “*Adevărul*”, 10 December 1908, p. 2. Other articles by Bacaloglu about her Italian journey in the Romanian press are: *Catastrofa din Italia. Reggio și Messina*, in “*Adevărul*”, 25 December 1908/7 January 1909, p. 1; *Calabria și Sicilia. Între victimele dezastrului*, in “*Adevărul*”, 28 December 1908/10 January 1909, p. 1; *Ce mi spune Roma...*, “*Adevărul*”, 25 May/7 June 1909, p. 1.

⁹⁸ *La replica degli intellettuali non fascisti al manifesto di Giovanni Gentile*, in “*Il Popolo*”, 1 May 1925, p. 3.

⁹⁹ Elena Bacaloglu, *O femeie directoare de ziar. Convorbire cu Matilda Serao*, in “*Adevărul*”, 10 December 1908, p. 1-2.

¹⁰⁰ Di Giacomo’s letters to Bacaloglu are conserved at the Library of the Romanian Academy and were published in 1998, while Bacaloglu’s letters to Di Giacomo are held by the Vittorio Emanuele III National Library in Naples: Toni Iermano (ed.), *Lettere a Elena*, Venosa, Osanna, 1998.

¹⁰¹ 20 of Bacaloglu’s letters and 6 of Di Giacomo’s do not bear a date.

¹⁰² Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. I, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 15 December 1908.

soon were on friendly terms. In early March 1909, they planned to go to the theatre together, but Di Giacomo fell ill.¹⁰³ Bacaloglu initially believed in a “jot of coquetry” (*brin de coquetterie*),¹⁰⁴ which Di Giacomo denied.¹⁰⁵ This suggests that Bacaloglu was already infatuated. Later that month, she expressed her fear that Di Giacomo thought women were silly and questioned Di Giacomo’s friendship.¹⁰⁶ These issues became recurrent in her letters. One of her fears was to be rejected because of her divorces.¹⁰⁷

At the same time, Bacaloglu pressed Di Giacomo to help her publish in the Italian press and the French “*Le Figaro*”.¹⁰⁸ In early April 1909, Di Giacomo arranged a meeting between Bacaloglu and the philosopher Benedetto Croce,¹⁰⁹ another future signatory of the manifesto of the anti-fascist intellectuals.¹¹⁰ During a stay in Rome later that month, Di Giacomo recommended Bacaloglu to “*Il Giornale d’Italia*”’s Domenico Oliva¹¹¹ and a collaboration ensued. However, Bacaloglu apparently never succeeded in placing an article in a major French paper.¹¹²

In late April 1909, Bacaloglu went to Rome herself, where she met Oliva.¹¹³ She disliked the Eternal City for various reasons, including for what would now be known as (street) harassment. This probably strengthened her feelings for Di Giacomo, whom she saw as a protector.¹¹⁴ Di Giacomo gently rejected Bacaloglu’s advances, telling her on 16 May that “one has to appreciate me – not to love me”.¹¹⁵

Eventually, Bacaloglu declared her love to Di Giacomo, apparently by telegram. Again, Di Giacomo gently refused, telling her on 23 May 1909 that he did not deserve such feelings and that he was not free (he was in an emotional relationship with Elisa Avigliano¹¹⁶), but also emphasising that she was not the

¹⁰³ NLN, Ba XVI A 1603: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, undated; Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. III, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, [March 1909].

¹⁰⁴ NLN, Ba XVI A 1642: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, undated.

¹⁰⁵ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. V, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 9 March 1909.

¹⁰⁶ NLN, Ba XVI A 1601: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 17 March [1909].

¹⁰⁷ NLN, Ba XVI A 1608: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 6 April 1909.

¹⁰⁸ NLN, Ba XVI A 1609: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 3 April 1909; NLN, Ba XVI A 1607: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 8 April 1909; Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. XI, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, [post 11] April 1909.

¹⁰⁹ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. VII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 12 April 1909.

¹¹⁰ *La replica degli intellettuali non fascisti al manifesto di Giovanni Gentile*, in “*Il Popolo*”, 1 May 1925, p. 3.

¹¹¹ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. IX, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 16 April 1909.

¹¹² See the collections on <https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/html/accueil-fr> (accessed on 14 August 2024).

¹¹³ NLN, Ba XVI A 1604: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 24 April 1909; Ba XVI A 1605: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, [late April 1909].

¹¹⁴ NLN, Ba XVI A 1605: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, [late April 1909].

¹¹⁵ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. XVI, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 16 May 1909: “Bisogna stimarmi – non amarmi.”

¹¹⁶ *Ibidem*, *Introduzione*.

only “unlucky” (sventurato) person in the world.¹¹⁷ Before receiving this answer, Bacaloglu wrote a letter to Di Giacomo, telling him of the success of her review of Di Giacomo’s novella *Mese Mariano* (published in “Il Giornale d’Italia” on 22 May¹¹⁸) and of offers of collaboration which she had subsequently received. In that same letter, she declared (once more) her love to Di Giacomo.¹¹⁹

Upon receiving Di Giacomo’s response of 23 May 1909, Bacaloglu, who evidently misunderstood the Italian “sventurato”, accused him of treating her like an “adventurer” (aventurière), and declared that she had had no youth (which was probably true), that she thought of her children as if from her grave, and that she would have been grateful for a visit by Di Giacomo.¹²⁰ In an angry response, the latter repeated that she was not the only unhappy person, declared that he felt “a true and very sweet affection” for her, and asked her where she had left her intelligence, intuition, and empathy.¹²¹ On 31 May, he adopted a soothing tone, telling Bacaloglu that he had never appreciated any woman more than her.¹²² That same day, Bacaloglu sent him a postcard of beheaded Saint Cecilia by Stefano Maderno and asked him not to be “mean” (méchant) to her.¹²³ In two subsequent letters, they decided to remain friends.¹²⁴ Again, Bacaloglu felt the need to justify her previous marriages and also gave a lengthy explanation why she had left her children with her parents, namely that she did not want them to share a traveller’s life. She told Di Giacomo that she had given up her plan to go to Paris or to return to Romania, that her father had advised her to stay, and that she had felt nowhere else more at home than in Naples.¹²⁵ However, on 17 July 1909, she questioned his friendship once more, asked him to be absolutely truthful towards her, and declared that she could realise herself only in Paris.¹²⁶

Meanwhile, Bacaloglu extended her literary relations, becoming acquainted with the future Nobel Prize in Literature Grazia Deledda (1871-1936)¹²⁷ and

¹¹⁷ *Ibidem*: No. XIX, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 23 May 1909.

¹¹⁸ Hélène Bacaloglu, *Fuori o di là dalla critica (A proposito del “Mese Mariano”)*, in “Il Giornale d’Italia”, 22 May 1909, p. 3.

¹¹⁹ NLN, Ba XVI A 1614: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, [26 May 1909].

¹²⁰ NLN, Ba XVI A 1613: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, [after 26 May 1909].

¹²¹ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. XVII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, [after 26] May 1909: “un vero e dolcissimo affetto”. This letter is visibly misdated in the collection.

¹²² *Ibidem*: No. XXII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 31 May 1909.

¹²³ NLN, Ba XVI A 1617: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 4 June 1909.

¹²⁴ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. XXV, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 13 June 1909; NLN, Ba XVI A 1616: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, [15?] June 1909; Ba XVI A 1619: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 23 June 1909.

¹²⁵ NLN, Ba XVI A 1616: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, [15?] June 1909.

¹²⁶ NLN, Ba XVI A 1624: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 17 July 1909.

¹²⁷ Grazia Deledda to Elena Bacaloglu, 24 July 1909, on <https://www.okazii.ro/scrisoare-a-laureatei-nobel-pt-literatura-grazia-deledda-catre-elena-bacaloglu-a166655038> (accessed on 12 August 2024). Other letters in ANIC, Colecția personalități 3574, 1.3.2.D.2.1. Bacaloglu also mentioned Deledda in Elena Bacaloglu, *Politica lui Dostoyewsky și centenarul lui Pușkin*, in “Porunca Vremii”, 22 June 1943, p. 2.

Indologist Angelo De Gubernatis (1840-1913),¹²⁸ among others. The latter subsequently recommended her to the Queen of Romania as an intermediary between Romania and Italy¹²⁹ and envisaged an Italo-Romanian Alliance together with her in April 1910.¹³⁰

Bacaloglu also published in other newspapers, for instance in “Rivista di Roma”. Already on 19 July 1909 she had told Di Giacomo (for the first time in Italian, not in French), that her forthcoming “political article [...] is one of the best made”.¹³¹ The three-page long item on the Triple Alliance appeared on 25 August 1909, with her photograph on the front cover of the issue. In it, Bacaloglu declared that Romania was ancient Dacia and that the Romanian nation descended from the Roman legions, which was in accordance with the then most common Romanian myth of origins. She prophesied that “the hour of redemption and political revenge” was near.¹³² She claimed that Romania aspired to a national culture which was being developed during the transition period that she believed herself to be living in. She mentioned the “seven million Romanian brothers” outside of the Romanian state, who purportedly resisted assimilation.¹³³ She quoted former Romanian prime minister Dimitrie A. Sturdza, who had advocated for a dam against Magyarisation in Hungary and pan-Slavism to the south of Romania in order to stabilise Romania.¹³⁴ Bacaloglu thus adhered to the dominant Romanian nationalist discourse, while also correctly analysing that Romania pursued a “policy of balance”.¹³⁵

Discussing Austria, Bacaloglu called universal suffrage “a step forward towards the simplest justice”, in contrast to her previous stance in *Două forțe*.¹³⁶ To this, Bacaloglu however added that “there where political rights already exists, the pressure and hatred between the nations of different races are not extinguished and smoulder under the ashes of outwardly peaceful relations”. She concluded by hoping for universal solidarity.¹³⁷

¹²⁸ ANIC, Colecția personalități 3574, 1.1.1.D.1.2: Angelo De Gubernatis to Elena Bacaloglu, 6 December 1909.

¹²⁹ Hélène Bacaloglu, *Preuves D'Amour. Conférences patriotiques*, Bucharest, Tipografia Românească, [1914], p. 111, 113: Angelo De Gubernatis to the Queen of Romania, undated.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 115, 117-118: Angelo De Gubernatis and Elena Bacaloglu, manifesto, April 1910.

¹³¹ NLN, Ba XVI A 1622: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 19 July 1909.

¹³² Elena Bacaloglu, *La Romania e la Triplice Alleanza*, in “Rivista di Roma”, No. XVI, 25 August 1909, p. 552: “l’ora della redenzione e della rivincita politica”.

¹³³ *Ibidem*: “sette milioni di fratelli rumeni”.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*: “politica di equilibrio”.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 553: “un passo avanti verso la più semplice delle giustizie”; see also F., *Un articol al d-nei Bacaloglu*, in “Adevărul”, 19 September 1909, p. 2.

¹³⁷ Elena Bacaloglu, *op. cit.*, p. 553: “là dove le libertà politiche esistono già, le pressioni e gli odî tra i popoli di razze diverse non sono estinti e covano sotto la cenere di relazioni esteriormente pacifiche”.

Becoming a public figure

In February 1910, “Opinia”, the newspaper of the Conservative Democratic Party under Take Ionescu (which Bacaloglu apparently supported at that time¹³⁸), as well as “Mișcarea”, the newspaper of the National Liberal Party (the government’s party), reported on Bacaloglu’s first public appearance in Italy, a presentation about Naples and Di Giacomo’s work in Florence on 29 January 1910.¹³⁹ Bacaloglu’s apparent success visibly boosted her self-confidence. She told literary critic Mihail Dragomirescu about it, emphasising that she was “extremely appreciated as a talent” in Italy, and, in reference to psychologist and sociologist Scipio Sighele, that “Italy’s greatest philosopher stated and wrote that I am an original and profound talent”.¹⁴⁰ Again in a row with Di Giacomo himself, who had kept silent, not even reacting to her success, (and whom she still desperately wanted to love her),¹⁴¹ she told him, among many other things, that he was “not the only person in the world from which the originality of [her] own vocation could have benefitted”.¹⁴² At the same time, she declared that she was not “made for glory [...], but for love and home”.¹⁴³ It was probably in response to this letter that Di Giacomo declared that he would never write her again and that their friendship was over.¹⁴⁴ After that, Di Giacomo’s letters became cold and purely business-related, while Bacaloglu, still hurt, continued chastising him.¹⁴⁵

At that time, Bacaloglu was again thinking of becoming a star in Paris with the help of Văcărescu, while also working on a text on Romania for the

¹³⁸ Gh. Cardaș, *op. cit.*, p. 106: Elena Bacaloglu to Mihail Dragomirescu, [January or February 1910]. The “success of the Takists” (succesul Takiștilor) on which Bacaloglu congratulated Dragomirescu was probably their victory in the Bucharest partial elections at the very beginning of 1910. See *La București partidul conservator-democrat...*, in “Opinia”, 22 December 1909/4 January 1910, p. 1.

¹³⁹ *Ziarele din Florența publică...*, in “Opinia”, 27 January/9 February 1910, p. 3; see also *Succesele unei romînce în străinătate*, in “Mișcarea”, 30 January/12 February 1910, p. 2. Regarding the difficult birth of this presentation, see NLN, Ba XVI A 1634: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 14 February 1910.

¹⁴⁰ Gh. Cardaș, *op. cit.*, p. 105: Elena Bacaloglu to Mihail Dragomirescu, [February 1910]: “[...] sînt extrem de apreciată ca talent. Cel mai mare filosof al Italiei a spus și scris că sînt un talent original și adînc.” Cf. NLN, Ba XVI A 1634: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 14 February 1910.

¹⁴¹ NLN, Ba XVI A 1634: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 14 February 1910.

¹⁴² NLN, Ba XVI A 1635: Elena Bacaloglu to Salvatore di Giacomo, [20? February] 1910: “vous n’êtes pas le seul au monde dont l’originalité de ma propre vocation aurait pu tirer profit et faire profiter”.

¹⁴³ NLN, Ba XVI A 1635: Elena Bacaloglu to Salvatore di Giacomo, [20? February] 1910: “je ne suis pas faite pour la gloire [...], mais pour l’amour et le foyer.”

¹⁴⁴ NLN, Ba XVI A 1636: Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, undated.

¹⁴⁵ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. XLI-L; NLN, Ba XVI A 1637: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 12 February 1911. Bacaloglu continued corresponding with Di Giacomo in connection with the publication of her presentation as a book, which appeared in early February 1911 and which Bacaloglu intended to sell in Romania: Hélène Bacaloglu, *Naples et son plus grand poète*, Naples, E. Console, 1911.

Italian journal “Nuova Antologia”, planning to write for “Il Giornale d’Italia”, and purportedly about to be appointed in the Romanian section of the committee for the 1911 Ethnographic Exhibition in Rome.¹⁴⁶ By her own account, the position of delegate had been offered to her without her requesting it, and she had been encouraged to accept it.¹⁴⁷ On 15 March 1910, she received a letter that confirmed her appointment as an official delegate.¹⁴⁸ She subsequently contacted people, obtained a recommendation from the queen, and received positive answers from several female directors of women associations, who were willing to lend her ethnographic artefacts for the Exhibition. The Romanian envoy, as well as ethnographer Alexandru Tzigara-Samurçaş (1872-1952), promised their support, while the president of the Exhibition, Enrico di San Martino Valperga, provided financial aid to allow Bacaloglu to travel to Romania to retrieve the items for the exhibition.¹⁴⁹

On 21 April 1910, Bacaloglu gave the same or a similar presentation about Naples and Di Giacomo in Rome, apparently with the support of Oliva.¹⁵⁰ A further presentation in Naples once more gave her the opportunity to promote herself in the Romanian press in May 1910, and to request assistance for the preparation of the 1911 Exhibition, for which she had returned to Romania.¹⁵¹ After it was made known in early November 1910 that the Romanian government had decided not to participate officially in the Exhibition,¹⁵² Bacaloglu publicly criticised this decision.¹⁵³

Meanwhile, Bacaloglu seemed to have ensured herself a comfortable income, telling Di Giacomo in February 1911 that she received almost 1,000 francs/month. According to the same letter, she aspired to “a moral and social rank by which and from which [she would] have the required strength to prevent people from hurting, insulting, and despising [her]”.¹⁵⁴ Around this time, she had to face another abusive man.

¹⁴⁶ NLN, Ba XVI A 1634: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 14 February 1910.

¹⁴⁷ Hélène Bacaloglu, *Lettre officielle adressée le 17/29 mai 1912 au comte de San Martino*, Bucharest, Démètre C. Jonesco, 1912, p. 3-11.

¹⁴⁸ Bacaloglu, *op. cit.*: Executive committee for the 1911 commemorative feasts in Rome (Comitato esecutivo per le feste commemorative del 1911 in Roma) to Elena Bacaloglu, 15 March 1910.

¹⁴⁹ Bacaloglu, *op. cit.*, p. 3-11.

¹⁵⁰ D. O., *Napoli e Salvatore Di Giacomo. L'anima di Chopin*, in “Il Giornale d’Italia”, 23 April 1910, p. 2; cf. E. Pn., *Români în Italia. O conferință a d-nei Elena Bacaloglu la Roma*, in “Universul”, 14/27 April 1910, p. 2.

¹⁵¹ *Succesele unei literate române în străinătate*, in “Dimineața”, 4/17 May 1910, p. 1.

¹⁵² E. Pom, *Lipsa României dela Expoziția din Roma din 1911*, in “Universul”, 26 October/8 November 1910, p. 1.

¹⁵³ Elena Bacaloglu, *Din „Cetatea Eternă”*, in “Adevărul”, 28 November/11 December 1910, p. 1-2.

¹⁵⁴ NLN, Ba XVI A 1637: Elena Bacaloglu to Salvatore Di Giacomo, 12 February 1911: “un degré moral et social par lequel et d’où j’aurai la force d’empêcher qu’on me fasse du mal, qu’on m’insulte et qu’on me dédaigne”.

Removed from the Exhibition committee

In early 1911, the new conservative government had appointed Alexandru Tzigara-Samurçaș Romania's commissioner for the 1911 Exhibition.¹⁵⁵ According to a notice published in February, people already tasked by the Italian committee, meaning Bacaloglu, were discarded.¹⁵⁶ Tzigara-Samurçaș saw this move on a younger woman as perfectly normal and later called her "an intruder" in his memoirs.¹⁵⁷

Bacaloglu exposed Tzigara's behaviour in an open letter to San Martino dated 29 May 1912. In particular, she accused him of having used the project that she had presented to him in Bucharest, and of having merely offered her to represent him during his absence. Bacaloglu accepted this proposal, but also went to Bucharest to talk to the authorities. There, she and her father were told that Romania did not grant public offices to women. Having behaved improperly towards Bacaloglu during a meeting with the Romanian minister of education, Tzigara-Samurçaș was forced to confirm her mission, but Bacaloglu never received a letter of confirmation. She finally left to Rome, where her children were waiting and where she was set to give a presentation.¹⁵⁸

Bacaloglu arrived in Rome by mid-March 1911¹⁵⁹ and gave her presentation on 30 March, in the presence of Tzigara-Samurçaș.¹⁶⁰ Speaking this time more generally about Romania's history, she insisted on Italo-Romanian kinship, glorified the Roman(ian) soldier and the Latin "race", and idealised the Romanian peasant. She also repeated the nationalist and antisemitic argument that the 1866 constitutional ban on the naturalisation of Jews was a measure of economic defence and protection of the country against a growing community.¹⁶¹ When an Italian review rightly criticised Bacaloglu's statement, suggesting that Romania would be even greater without antisemitic laws,¹⁶² she claimed that this "was only the objective expression of a historical fact".¹⁶³

¹⁵⁵ Anca Podgoreanu and Geta Costache (eds.), *Alexandru Tzigara-Samurçaș 1872-1952*, Constanța, Ex Ponto, 2004, p. L.

¹⁵⁶ *Participarea României la Expoziția din Roma*, in "Universul", 15/28 February 1911, p. 3.

¹⁵⁷ Al. Tzigara-Samurçaș, *Memorii II (1910-1918)*, Bucharest, Editura "Grai și Suflet – Cultura Națională", 1999, p. 9: "un intrus".

¹⁵⁸ Hélène Bacaloglu, *Lettre officielle*, p. 11-18.

¹⁵⁹ *D-na Elena Bacaloglu...*, in "Adevărul", 8/21 March 1911, p. 2; Filippo Sallusto, *Itinerari epistolari del primo Novecento. Lettere e testi inediti dell'archivio di Alberto Cappelletti*, Cosenza, Pellegrini Editore, 2006, p. 173-174: Elena Bacaloglu to Alberto Cappelletti, 15 March 1911.

¹⁶⁰ *Conferința asupra României la Collegio Romano, la Roma, a d-nei Elena Bacaloglu*, in "Adevărul", 23 March/5 April 1911, p. 2; *Correspondentul nostru din Roma...*, in "Universul", 23 March/5 April 1911, p. 2; see also Elena Bacaloglu, *Părerea reginei mume Margareta de Savoia asupra Prințului Carol*, in "Universul", 8/21 May 1913, p. 3.

¹⁶¹ Hélène Bacaloglu, *Preuves D'Amour*, p. 55-91. Regarding the constitutional ban on the naturalisation of Jews, see Andreas Pfützner, *Die rumänisch-jüdische Frage. Die Entstehung einer europäischen Anomalie (ca. 1772-1870)*, Wien, Böhlau, 2024.

¹⁶² *Alla "Leonardo", la scrittrice rumena...*, in "Il Marzocco", 28 May 1911, p. 6; Bacaloglu, *op. cit.*, p. 188.

¹⁶³ Bacaloglu, *op. cit.*, p. 76, footnote 1.

The Italian committee allegedly invited Bacaloglu as delegate to all its events in Rome, but she was not invited to a banquet held by Tzigara-Samurçaş. The Romanian minister of education provided her with a letter dated 22 June 1911¹⁶⁴, but it reportedly proved worthless. San Martino officially terminated her mission in August,¹⁶⁵ after Tzigara-Samurçaş had complained on 12 August 1911 about Bacaloglu to San Martino.¹⁶⁶ The latter's termination letter demoralised Bacaloglu completely. She probably correctly accused Tzigara-Samurçaş of "disgusting the best energies that struggle for a common ideal".¹⁶⁷

Bacaloglu withheld her public criticisms until the end of the Exhibition. In a May 1911 article for *Il Giornale d'Italia*, she described the Romanian ethnographic exhibition mounted in a peasant-style hut near Castel Sant'Angelo without a word of complaint. She insisted on the Romanians' hospitality, which was a common Romanian self-image. In agreement with the Romanian nationalist perspective, she called the peasant class "the purity of our race" (*la purezza della nostra razza*). In contrast to her previous pro-peasant statements, she claimed that the exploitation of the peasants by the boyars had ceased after the former had made their complaints heard. She mentioned once more the genius of the nation in relation to embroideries and fabrics, and hoped that, out of this (supposedly) traditional art, a great Romanian national art would emerge. Finally, she quoted from Văcărescu's *The Bard of the Dimbovitza*.¹⁶⁸ In her open letter to San Martino, Bacaloglu however pointed out that the Romanian exhibition had been created in haste, that the alleged peasant hut was inauthentic, that all artefacts had been brought from Tzigara-Samurçaş's museum, that they had been arranged carelessly, and that San Martino had refused staging a performance of *The Bard of the Dimbovitza*.¹⁶⁹

Bacaloglu also gave a second presentation during the Exhibition, which focused on Bianca Milesi (1790-1849) and Gheorghe Asachi (1788-1869), adepts of an Italian and a Romanian state, respectively, who had met in Rome in 1809. Based on secondary literature (including Milesi's biography by female author Maria Luisa Alessi, which had been plagiarised by a man¹⁷⁰), Bacaloglu intended to focus on their "psychological biography" (*biografia psicologica*), which resulted in a (then fashionable) romanticisation. The way she described the purported love between Milesi and Asachi was perhaps her idea of a possible platonic relationship between herself and Di Giacomo, and her portrayal of

¹⁶⁴ Hélène Bacaloglu, *Lettre officielle*: the Romanian minister of education to Elena Bacaloglu, 22 June 1911.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 3-4, 18-24.

¹⁶⁶ The letter is kept at the Library of the Romanian Academy. I could not see it due to the above-mentioned reason.

¹⁶⁷ Bacaloglu, *op. cit.*, p. 24: "de dégouter les meilleures énergies qui luttent pour un idéal commun".

¹⁶⁸ Elena Bacaloglu, *La Mostra rumena. La voce degli umili*, in "Il Giornale d'Italia", 7 May 1911, 3; see also *România la expoziția din Roma*, in "Dimineața", 2/15 May 1911, p. 1.

¹⁶⁹ Bacaloglu, *op. cit.*, 27-29.

¹⁷⁰ *Un'erudita*, in "L'Illustrazione popolare", 2 December 1906, p. 843.

Milesi her ideal of the female artist she wanted to be. In any case, her presentation (and its subsequent publication in *Nuova Antologia*) was a tribute to a woman by another woman. The presentation had similar nationalist tones as her previous texts, for instance praising the *doină*, an allegedly folkloristic Romanian song, lambasting the Phanariotes, or celebrating the (purported) 1848 Romanian revolution. Bacaloglu's unfamiliarity with – and perhaps feeling of superiority towards – the “province” outside of Bucharest showed in her complaint that Asachi – a Moldavian – used too many provincialisms and archaisms. She however welcomed that he purged the Romanian language of foreign, especially Slavic words.¹⁷¹

Bacaloglu gave this presentation on 30 March 1912 at Castel Sant'Angelo. The invitations were sent in the name of the Executive Committee for the 1911 Commemorative Feasts in Rome (Comitato esecutivo per le feste commemorative del 1911 in Roma). Tzigara-Samurcaș had allegedly refused the images that she projected during her presentation. Bacaloglu gave the same presentation on 27 April in Florence, on 13 May in Milan, and on 27 May 1912 in Venice, receiving a number of positive reviews in the Italian and Romanian press, including in “Il Giornale d'Italia”.¹⁷² On 1/14 November 1912, she gave the same presentation in Bucharest, at the prestigious Romanian Athénée,¹⁷³ and later in other locations throughout Romania, donating a part of the proceeds of her lecture at the University of Iași to the canteen of the medicine students.¹⁷⁴ On 8/21 November, she moreover announced in *Adevărul* that she reserved the right to turn the presentation into a play for “the stage of the biggest prose theatre” in Rome.¹⁷⁵ Finally, on 7/20 December, she gave a lecture about Naples and its greatest poets at a girls' school in Bucharest, an event in which Elena Văcărescu also took part.¹⁷⁶

¹⁷¹ Elena Bacaloglu, *Bianca Milesi e Giorgio Asaky*, in “Nuova Antologia di lettere, scienze ed arti”, No. CLXI, September-October 1912, p. 81-101; idem, *Bianca Milesi e Giorgio Asaky*, Roma, Nuova Antologia, 1912.

¹⁷² Hélène Bacaloglu, *Lettre officielle*, p. 24-25 and annexes; see also Elena Bacaloglu a Castel S. Angelo, in “Il Messaggero”, 31 March 1912, p. 5; T., *O faptă bună*, in “Dimineața”, 20 March/2 April 1912, p. 1; *Conferința d-nei Bacaloglu*, in “Dimineața”, 23 March/5 April 1912, p. 3; *Conferințele d-nei Bacaloglu*, in “Universul”, 29 March/11 April 1912, p. 2; F., *Succesele unei romînce în Italia*, in “Dimineața”, 1/14 April 1912, p. 2; *Ziarele din Roma...*, in “Universul”, 30 April/13 May 1912, p. 4; *Conferința unei romînce la Milano*, in “Dimineața”, 4/17 May 1912, p. 5.

¹⁷³ *Conferințe*, in “Viitorul”, 24 October/6 November 1912, p. 4; *Adevăr și patriotism*, in “Dimineața”, 24 October/6 November 1912, p. 3; N., „*Adevăr și patriotism*”, in “Dimineața”, 3/16 November 1912, p. 3; idem, “Adevărul”, 3/16 November 1912, p. 2.

¹⁷⁴ Elena Bacaloglu..., in “Opinia”, 18 November/1 December 1912, p. 2; *Conferința doamnei Elena Bacaloglu*, in “Opinia”, 21 November/4 December 1912, p. 3; *Conferința d-nei Elena Bacaloglu*, in “Evenimentul”, 21 November/4 December 1912, p. 1; Hélène Bacaloglu, *Preuves D'Amour*, p. 174: the rector of the University of Iași to Elena Bacaloglu, 22 November/5 December 1912.

¹⁷⁵ Elena Bacaloglu, *O scrisoare*, in “Adevărul”, 8/21 November 1912, p. 2: “scena celui mai mare teatru de proză”.

¹⁷⁶ *Conferința doamnei Elena Bacaloglu*, in “Adevărul”, 4/17 December 1912, p. 2; Rep., *De la „Cercul Analelor”*. *Conferința d-nei Bacaloglu*, in “Dimineața”, 9/22 December 1912, p. 4; Don Pedro, *Viața bucureșteană*, in “Adevărul”, 9 December 1912, p. 4.

Meanwhile, Bacaloglu did not only criticise Tzigara-Samurçaş in her open letter to San Martino. During a conference in Galaţi on 6/19 October 1912, where she presented on the degree of awareness about Romania in other Latin countries, Bacaloglu created a scandal when she publicly attacked Tzigara-Samurçaş, whose friends then prevented her from continuing her presentation until she accepted to withhold her criticisms¹⁷⁷ and/or because the public supported her.¹⁷⁸ In an open letter to the director of the Romanian national liberal newspaper “Viitorul”, Bacaloglu subsequently declared that she was serving “moral goodness, artistic beauty, and love of the nation”, and called for people to take interest in her criticisms of Tzigara-Samurçaş.¹⁷⁹

On a professional level, 1912 had mixed results for Bacaloglu. Her presentations made her famous in Italy, where she reinforced and extended her social connections,¹⁸⁰ and in Romania, where she was admitted to the Romanian Writers’ Society on 25 November/8 December 1912,¹⁸¹ allegedly on the recommendation of George Diamandy.¹⁸² In “Il Giornale d’Italia”, Diego Angeli however ridiculed the Romanians’ national myth of their Roman origin and attacked Bacaloglu because of his (erroneous¹⁸³) impression that Romania sided with Turkey during the Italian invasion of Libya. Although he emphasised that Bacaloglu disagreed with her fellow citizens and asked that Italians not lose their love for Romania, he called her a member of “that throng of Romanian literatoids who recently have invaded the daily newspapers and minor journals of Europe”.¹⁸⁴ For Bacaloglu, this undeserved denigration by a male journalist in the pages of a newspaper which had supported her until then must have come as a shock.¹⁸⁵ Tzigara-Samurçaş

¹⁷⁷ Pedro, *Marele scandal dela congresul ştiinţelor din Galaţi*, in “Dimineaţa”, 8/21 October 1912, p. 4.

¹⁷⁸ *Congresul „Asociaţiunei pentru înaintarea ştiinţelor”*, in “Universul”, 9/22 October 1912, p. 5.

¹⁷⁹ Elena Bacaloglu, *Într-o chestie personală*, in “Viitorul”, 14/27 October 1912, p. 2: “bunătaea morală, frumuseţea artistică şi dragostea de neam”.

¹⁸⁰ See *Citim în ziarul „L’Italie” din Roma...*, in “Universul”, 10/23 March 1912, p. 2; *Citim în „L’Italie”*, in “Adevărul”, 18/31 March 1912, p. 3.

¹⁸¹ *Adunarea Societăţii scriitorilor români*, in “Dimineaţa”, 27 November/10 December 1912, p. 2; Tudor Arghezi, *Opere III. Publicistică (1896-1913)*, Bucharest, Editura Academiei Române/Univers Enciclopedic, 2003, p. 600.

¹⁸² Hélène Bacaloglu, *Mémoire présenté par Hélène Bacaloglu au Président du Conseil des Ministres roumains par Maîtres Gr. Condurato et I. Gr. Perietzano*, Bucharest, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouşiu, [1929], p. 5.

¹⁸³ See Daniel Creţu, *Războiul italo-turc (1911-1912) şi atitudinea României*, in “Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica”, No. 6, 2009, p. 173-178. I owe this reference to Constantin Ardeleanu.

¹⁸⁴ Dieli, *I fratelli rumeni*, in “Il Giornale d’Italia”, 26 September 1912, p. 4. “quella schiera di letteratoidi rumene che da qualche tempo in qua ha invaso i giornali quotidiani e le riviste minori d’Europa”.

¹⁸⁵ Bacaloglu later hinted repeatedly at this article: Elena Bacaloglu, *Prinţul Carol în Roma. Impresiuni generale*, in “Universul”, 7/20 May 1913, p. 1; idem, *Italia şi România*, in “Adevărul”, 17/30 May 1915, p. 1.

later quoted it without context in his memories as evidence of Bacaloglu's alleged bad image in Italy.¹⁸⁶

Activity during the Balkan Wars

Bacaloglu began 1913 as a political correspondent for "Universul", the other large Romanian newspaper besides *Adevărul*. On 29 January, she interviewed the Bulgarian envoy and the Turkish first secretary of legation in Rome in the context of the First Balkan War (in which Romania did not participate), the former in particular about Romania and Bulgaria's irredentism regarding each other's territories.¹⁸⁷ She however returned to her literary activity with a long obituary for De Gubernatis, after attending his funeral.¹⁸⁸ Together with the Romanian envoy, she received a group of teachers and pupils from the high school of Focșani in April,¹⁸⁹ thus continuing to act as an informal representative of her country.

In the introduction to an interview with Nicolae Xenopol, the Romanian minister of Industry and Commerce, Bacaloglu stated her belief that "an affinity of race, of mutual sympathy, and intense culture can bring forth the positive conventions [sic] and understandings that dictate the attitude of a nation in a difficult time".¹⁹⁰ This idea of an ethnically-based European order had probably made her side with Italy during the latter's invasion of Libya; in any case, it was at the heart of her subsequent political attitude. She repeated it in an item about the visit of Prince Carol (the future King Carol II) in Rome, from which it is clear that she had been invited to a reception held on this occasion.¹⁹¹ In a further article, she claimed that, through Carol's visit, "the horizon of our fraternisation comes alight and guides the sentiment that brought it forth: Latin solidarity and balance in the Balkans".¹⁹²

In June 1913, she made a visit to Naples, where she saw Di Giacomo, who now again called her "a good friend of mine".¹⁹³ After Romania invaded

¹⁸⁶ Al. Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*, p. 9.

¹⁸⁷ Elena Bacaloglu, *Interview cu d. Rizoff, ministrul Bulgariei la Roma, și cu primul secretar al ambasadei otomane*, in "Universul", 4/17 February 1913, p. 5.

¹⁸⁸ Idem, *O înmormântare. Impresii*, in "Universul", 5/18 March 1913, p. 1-2; Hélène Bacaloglu, *Preuves D'Amour*, p. XX.

¹⁸⁹ El. Ba., *Un ospăț românesc la Roma*, in "Universul", 17/30 April 1913, p. 5.

¹⁹⁰ Elena Bacaloglu, *Convorbire cu D. N. Xenopol, ministru de comerț și industrie*, in "Universul", 27 April/10 May 1913, p. 1: "o afinitate de rasă, de simpatie reciprocă și de cultură intensivă poate să dea naștere la acele convenții și înțelegeri pozitive care singure dictează atitudinea unui popor în ceasuri grele".

¹⁹¹ Idem, *Prințul Carol: Simbol de unire*, in "Universul", 5/18 May 1913, p. 1.

¹⁹² Idem, *Prințul Carol în Roma. Impresii generale*, in "Universul", 7/20 May 1913, p. 1: "se luminează orizontul înfrățirii noastre și călăuzește sentimentul care l'a născut: solidaritatea latină și echilibrul în Balcani".

¹⁹³ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 6 June 1913; LIII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 11 June 1913: "una buona mia amica"; see also Elena Bacaloglu (sic), *Neapole. Impresii*, in "Universul", 22 July/4 August 1913, p. 3.

Bulgaria during the Second Balkan War on 10 July 1913, Bacaloglu sent the director of “Universul” 10 lei on behalf of her children for the families of Romanian soldiers, as well as a patriotic letter, in which she also promoted an article of hers about Carol’s visit in Rome.¹⁹⁴ The latter was written in Bacaloglu’s usual nationalist and pro-peasant tone. She presented the Romanian annexation of the Bulgarian town of Silistra as “a moral duty” (un dovere morale) and advocated for an Italo-Romanian alliance based on their alleged common Latin origin, mentioning “the feeling of an absolute duty towards the race, towards our true friends, and especially towards Rome”.¹⁹⁵ Her Italo-Romanian idea was visibly crystallising.

Meanwhile, Bacaloglu remained active in Romania as well. Together with Ramiro Ortiz, a native Italian lecturer at the University of Bucharest, she was appointed on 5/18 December 1913 as corresponding secretary on the board of the Latin Association (formerly the Franco-Romanian League), which aimed at bringing a 1:1 scale copy of Trajan’s column to Bucharest,¹⁹⁶ and, at the beginning of 1914, she co-signed a protest letter to the president of the lower house against a draft amendment to the theatre law.¹⁹⁷

In March, *Preuves D’Amour. Conférences patriotiques*, a richly illustrated collection of Bacaloglu’s presentations and articles, of reviews of her presentations, and of various letters addressed to her (partly the same as in her open letter to San Martino), with a foreword by Elena Văcărescu, appeared in Bucharest.¹⁹⁸ In the introduction, Bacaloglu called the volume “some concrete evidence of a part of my Italo-Romanian propaganda”¹⁹⁹ and displayed once more her ethnically-based worldview.²⁰⁰ Being in line with mainstream Romanian nationalism, this collection received positive reviews in the Romanian press,²⁰¹ but a member of the Romanian Academy, Ioan Bogdan, rejected it on 27 May/

¹⁹⁴ *România și Italia. O scrisoare a d-nei Elena Bacaloglu*, in “Universul”, 9/22 July 1913, p. 3.

¹⁹⁵ Hélène Bacaloglu, *Il Principe Carlo di Rumenia a Roma*, in “Rivista di Roma”, No. 11-14, 10 June – 25 July 1913, p. 450: “il sentimento del dovere assoluto verso la razza, verso i nostri veri amici e soprattutto verso Roma”.

¹⁹⁶ Liviu Nasta, *Adunarea generală a Ligei franco-române*, in “Universul”, 8/21 December 1913, p. 2.

¹⁹⁷ *Contra modificărei lezei teatrelor*, in “Universul”, 21 December 1913/3 January 1914, p. 4.

¹⁹⁸ *Peste câteva zile...*, in “Dimineața”, 8/21 March 1914, p. 2.

¹⁹⁹ Hélène Bacaloglu, *Preuves D’Amour*, p. XV: “quelques preuves concrètes d’une partie de ma propagande italo-roumaine”.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. XVIII-XIX. Unsatisfied with the publisher, Bacaloglu obtained a court order to destroy the existing stock and was awarded damages: *În jurul lucrărei „Preuves d’Amour” a d-nei Bacaloglu*, in “Dimineața”, 14/27 May 1914, p. 4.

²⁰¹ Gr. T., *Un imn Italiei: O Evanghelie a Romînismului*, in “Viitorul”, 6/19 April 1914, p. 3; Leontin Iliescu, *Ex-libris. „Preuves d’amour”. O operă de valoare a d-nei Elena Bacaloglu...*, in “Universul”, 6/19 April 1914, p. 3; N., *Cărți și reviste. „Preuves d’amours” [sic] de Elena Bacaloglu*, in “Adevărul”, 11/24 April 1914, p. 1.

9 June 1916 after it had been nominated for a prize by the Academy, as having “no literary value at all”.²⁰²

On 6/19 April 1914, Elena Bacaloglu was part of a delegation by the Latin Association that participated in the reception of a Spanish mission led by Alfonso de Orleans y Borbón.²⁰³ After having gifted a copy of *Preuves D’Amour* to the Queen of Romania,²⁰⁴ the King decorated her on 9/21 May.²⁰⁵ On 12/25 May, she left Romania for Rome, once more as a correspondent for “Universul”.²⁰⁶ Her first article, written upon her arrival on 27 May, was again political, covering the status of Albania.²⁰⁷ Other items on political topics and Italo-Romanian connections followed.²⁰⁸ She also had the opportunity to present a copy of *Preuves D’Amour* to the Queen Mother of Italy during a personal audience.²⁰⁹

Spreading pro-Entente war propaganda

In the meantime, the beginning of the First World War split Romanian public opinion in two. Romania had a defensive treaty with Austria-Hungary, and a number of members of the Romanian elites favoured the Triple Alliance (Austria-Hungary, Germany, and – formally – Italy), while others sided with the Triple Entente (France, Great Britain, and Russia).²¹⁰ Bacaloglu supported the latter. During an interview in November 1914, she claimed that the Magyarisation policy in Hungary had brought forth “a permanent and violent irredentism in Romania” and that the hatred was directed mainly against Hungary, but also against Austria.²¹¹ In an obituary that she wrote for King Carol of Romania, who had died on 10 October 1914, she cried out: “She [Romania] needs to become great.”²¹² The article was anti-German and anti-Austro-Hungarian, justified the Romanian invasion in Bulgaria in 1913, suggested that the current war was “the decisive moment of the union of all Romanians”,²¹³ mentioned “the pressing

²⁰² AAR, Seria II, No. 38, 1915-1916, p. 217-218: “nici o valoare literară”.

²⁰³ *Sosirea misiunii spaniole în Capitală*, in “Universul”, 9/22 April 1914, p. 3.

²⁰⁴ *Doamna Elena Bacaloglu...*, in “Adevărul”, 23 April/6 May 1914, p. 3.

²⁰⁵ *Regele a binevoit...*, in “Dimineața”, 9/22 May 1914, p. 4; *Aflăm cu plăcere...*, in “Universul”, 9/22 May 1914, p. 7; MOF, No. 45, 30 May/12 June 1914, p. 2157-2158 (No. 2030).

²⁰⁶ *Erī Lunī, cu trenul de 5...*, in “Universul”, 14/27 May 1914, p. 5.

²⁰⁷ Elena Bacaloglu, *Politica italiană în Orient și în Albania*, in “Universul”, 22 May/4 June 1914, p. 1.

²⁰⁸ Idem, *Un eveniment politico-religios în Vatican*, in “Universul”, 26 May/8 June 1914, p. 1; idem, *Ce scriu italienii despre români*, in “Universul”, 14/27 June 1914, p. 1.

²⁰⁹ *Ecourī din Roma*, in “Universul”, 26 June/9 July 1914, p. 1.

²¹⁰ See Lucian Boia, „Germanofili”. *Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial*, Bucharest, Humanitas, 2009.

²¹¹ Roberto Cantalupo, *Lettere romane. Elena Bacaloglu parla dell’irredentismo rumeno*, in “Gazzetta di Venezia”, 17 November 1914, p. 3: “Tutto ciò ha provocato in Rumenia un irredentismo perpetuo e violento [...]”.

²¹² Elena Bacaloglu, *Per la grande Rumania*, in “Nuova Antologia di lettere, scienze ed arti”, No. CLXXIV, November-December 1914, p. 301: “Bisogna ch’essa diventi grande.”

²¹³ *Ibidem*, p. 306: “il momento decisivo dell’unione di tutti i rumeni”.

instinct of the race that wants the conquest of Transylvania”,²¹⁴ and rhetorically asked: “[...] which other war could we desire, but that against the Hungarians?”²¹⁵ Moreover, in an article for “*Il Messaggero*”, Bacaloglu tried to expose the Magyarisation policy in Hungary, but visibly struggled with the concept of the Romanian Greek Catholic Church in Transylvania, and wrongly believed that such places as Nagyvárad/Oradea and Szamosújvár/Gherla were entirely Romanian.²¹⁶

After her father died on 16 February/1 March 1915,²¹⁷ Bacaloglu returned to Romania. In a short notice, she recommended herself as a correspondent of the Italian newspapers “*Tribuna*” and “*Il Messaggero*”, and as a member of the general committee of the Italo-Romanian League,²¹⁸ which Italian senators had established on 19 December 1914²¹⁹ and to whose artistic section she had been admitted on 10 February 1915.²²⁰ After Italy declared war on Austria-Hungary on 23 May 1915, Bacaloglu published an article on the front page of “*Adevărul*”, in which she excused Italy for not acting together with Romania, and in which she called for the conquest of Transylvania and the creation of a Greater Romania.²²¹ In another article for the same newspaper, she foresaw a swift evolution “towards our Romanian ideal and the glory of Latinity”.²²² She also congratulated the president of the Italo-Romanian League on Italy’s declaration of war. The latter responded with “Long live Greater Romania”.²²³

In yet another article for “*Adevărul*”, Bacaloglu opposed a separate peace for Hungary and predicted correctly that the war would shorten the path towards nation states.²²⁴ Moreover, she wrote a biographical item about Luigi Cadorna, the Chief of Staff of the Italian Army, whom she claimed to have met in a villa where she had stayed for seven months after the outbreak of the war.²²⁵

²¹⁴ *Ibidem*: “l’istinto imperioso della razza che vuole la conquista della Transilvania”.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 307: “[...] quale altra guerra potremmo noi volere se non quella contro gli ungheresi?”

²¹⁶ *Idem*, *Per la grande Rumania – Rumeni e ungheresi in Transilvania*, Bucharest, Dimitrie C. Ionescu, 1915, p. 25-36. I could not find the original article, which, according to Bacaloglu, was published in December 1914.

²¹⁷ *Moartea fostului ajutor de primar A. Bacaloglu*, in “*Universul*”, 19 February/4 March 1915, p. 3.

²¹⁸ *D-na Elena Bacaloglu sosind...*, in “*Dimineața*”, 17/30 March 1915, p. 4.

²¹⁹ *Per una lega italo-romena. Una solenne assemblea*, in “*Il Messaggero*”, 20 December 1914, p. 2; *Înființarea unei Ligă italo-române*, in “*Dimineața*”, 9/22 December 1914, p. 5.

²²⁰ “*La Romania*”, April-June 1920, p. 3: the president of the executive committee of the Italo-Romanian League to Elena Bacaloglu, 10 February 1915.

²²¹ Elena Bacaloglu, *Italia și România*, in “*Adevărul*”, 17/30 May 1915, p. 1.

²²² *Idem*, *Roma creatoare*, in “*Adevărul*”, 28 May/10 June 1915, p. 1: “spre idealul nostru românesc și spre gloria latinității”.

²²³ *Doamna Elena Bacaloglu...*, in “*Dimineața*”, 1/14 June 1915, p. 4; *D. Artom, deputat...*, “*Universul*”, 1/14 June 1915, p. 2: “Să trăiască România Mare!”

²²⁴ Elena Bacaloglu, *Despre război și unguri*, in “*Adevărul*”, 5/18 June 1915, p. 1-2.

²²⁵ *Idem*, *Generalisimul Cadorna. Portret și amintiri*, in “*Adevărul*”, 14/27 July 1915, 1; see also Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 10.

However, the declaration of war for which Bacaloglu was waiting did not occur so soon. In an article published on 4 September 1915 in “Il Messaggero”, she expressed her “dismay and sadness when those great historical moments which transported Italy into a new era and multiplied, snowballed its strength, were not supported by a similar solemn, magnificent, and strong rhythm on the part of Romania”. However, she promised the Italian readership, her “Italian brothers” (fratelli italiani), that they would eventually get together.²²⁶ She apparently spent some time in Greaca, then Ilfov county,²²⁷ and continued hoping for the victory of “the immortal and worthy soul of the Romanian nation” over the German corruption to which she ascribed Romania’s apathy.²²⁸

Meanwhile, Bacaloglu also pressed on with her activity in favour of women’s rights, being one of the initiators of the Cultural Union of Romanian Women.²²⁹ However, she was not elected to the board when the Union was established on 9/22 July 1915.²³⁰

In January 1916, Bacaloglu was back in Italy.²³¹ In an article published in “Giornale di Udine” (Udine served as the headquarters for the Italian military operations), Bacaloglu provided statistical data about Romania and, along her usual lines, declared that Romania could be viewed as a reborn Dacia and a second Italy.²³² In Rome, Bacaloglu invited Cadorna’s wife and daughter, the Romanian envoy (now Dimitrie I. Ghika, appointed on 11 September 1913²³³), Matilde Serao, and other prominent people to a social event, during which she criticised Romania’s neutrality, mentioned her “tragic expectation” (tragica aspettativa), stated (falsely) that Transylvania was the only territorial claim that Romania had, and declared that she “had always been a soldier”.²³⁴ She later claimed that she had wanted to put Cadorna’s family in contact with the Romanian envoy.²³⁵ On 22 June 1916, Cadorna responded to Bacaloglu’s congratulations on his name day in person, and also hoped for certain Italo-Romanian relations

²²⁶ Elena Bacaloglu, *L’ora della Rumenia*, in “Il Messaggero”, 4 September 1915, p. 2: “Ma che dire del mio stupore e della mia tristezza quando quei grandi momenti storici che portavano in un’era nuova l’Italia e ne moltiplicavano la potenza, non furono secondati da uno stesso solenne, magnifico e forte ritmo da parte della Rumenia?!”

²²⁷ Idem, *Viia Greaca*, in “Adevărul”, 4/17 September 1915, p. 1.

²²⁸ Idem, *Tragicul „intermezzo”*, in “Adevărul”, 17/30 September 1915, p. 1-2: “sufletul nemuritor și vrednic al neamului românesc”.

²²⁹ *Inițiatorile asociațiunii „Unirea culturală a femeilor române”*..., in “Universul”, 16/29 June 1915, p. 4.

²³⁰ *Constituirea „Unirei Culturale a femeilor române”*, in “Universul”, 12/25 July 1915, p. 3.

²³¹ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LX, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 11 January 1916.

²³² Elena Bacaloglu, *La Romania verso una decisione. Lo sviluppo nazionale*, in “Giornale di Udine”, 14 March 1916, p. 2.

²³³ MOF, No. 132, 12/25 September 1913, p. 5209 (No. 5578).

²³⁴ *Nel tempo della neutralità romena*, in “La Romania”, April-June 1920, p. 4: “Io sono stata sempre un soldato”; cf. ‘Messaggero’ anunță..., in “Adevărul”, 28 May/10 June 1916, 4; *Ziarul Il Messaggero din Roma*..., in “Universul”, 29 May 1916/11 June 1916, p. 4.

²³⁵ *Nel tempo della neutralità romena*, in “La Romania”, April-June 1920, p. 4.

in a near future.²³⁶ Bacaloglu and Cadorna's hopes came true on 27 August, when Romania declared war on Austria-Hungary. Unlike the vast majority of the Romanian population, Bacaloglu, who was safe in Italy, did not experience the disastrous outcome of what she had wished for: after initial Romanian successes, Bucharest fell on 6 December 1916.

Meanwhile, Bacaloglu became involved in yet another association, Latina Gens. On 21 April 1916, the letters of adherence of "the French, Spanish, Portuguese, Romanian Legions, all hymning to the brotherhood of the Latin race and the victory of the Latin armies," to Latina Gens had been publicly read²³⁷ and the president of the association's "consulate" had explained that Latina Gens aimed at bringing together "the Latin nations that today fight for international justice and freedom".²³⁸ Allegedly, Take Ionescu had intended to set up a Romanian Latina Gens delegation, but, due to the events, Bacaloglu took his place.²³⁹ On 2 November, she was among the Latina Gens members who laid a wreath "for our Romanian brothers" at Trajan's column.²⁴⁰ Latina Gens and Bacaloglu in particular would clash in summer 1918 with the recently established Action Committee of the Romanians from Transylvania, Banat, and Bukovina, when the latter chose another association than Latina Gens to present its standard to the Romanian Legion.²⁴¹ After the war, Latin Gens apparently became the Opera internazionale di propaganda latina.²⁴²

During an audience on 4 April 1917, Italian prime minister Paolo Boselli, to whom Cadorna's wife had introduced Bacaloglu, apparently entrusted the latter with patriotic conferences under the patronage of the Dante Alighieri Society in around 20-30 towns in Italy, the first of which took place in Rome on 21 June 1917 and was dedicated to Heroic Romania.²⁴³ According to a deroga-

²³⁶ *D-na Elena Bacaloglu, distinsa noastră compatriotă...*, in "Dimineța", 28 June/11 July 1916, p. 4; see also *Scritoarea română Elena Bacaloglu...*, in "Opinia", 28 August/10 September 1917, p. 1.

²³⁷ *La celebrazione del Natale di Roma al Palatino*, in "La Stampa", 22 April 1916, p. 4: "le Legioni francese, spagnuola, portoghese, rumena, tutte inneggianti alla fraternità della razza latina ed alla vittoria delle armi latine".

²³⁸ *La grande riunione al Palatino*, in "Il Messaggero", 22 April 1916, p. 3: "le nazioni latine, che oggi combattono per il diritto internazionale e per la libertà".

²³⁹ Antoine Petit, *Introduction*, in Magalhães Lima, *L'effort portugais et l'union occidentale*, Auxerre, Gallot, 1918, p. 14.

²⁴⁰ Jules Destrée, *De dagen der dooden*, in "De Telegraaf", 27 November 1916, p. 2: "Aan onze Roemeensche broeders."

²⁴¹ Raluca Tomi, *Italiani în slujba Marii Uniri. Mărturii inedite*, in RI, No. 3-4, May-August 2010, p. 281-282.

²⁴² "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 4: the president of Opera internazionale di propaganda latina to Elena Bacaloglu, 2 April 1923.

²⁴³ *La conferenza per la Romania*, in "Il Giornale d'Italia", 22 June 1917, p. 2; "Mișcarea Națională Fascistă", 28 June 1925, p. 2: Elena Bacaloglu to Dimitrie I. Ghika, 4 August 1917; [Antoine Petit,] *Une grande Apôtre de l'Idée Occidentale*, in "L'Yonne", 13 April 1918, p. 3; see also *Movimento Nazionale Fascista Italo-Romano. Creazione e Governo di Elena Bacaloglu*, Milano, G. Pirola, 1923, [p. 18-19]; "La Romania", April-June 1920, p. 4; Italicus, *Priviri retrospective asupra fraternității italo-română* [sic]. *O strălucită activitate a unei românce la Roma*.

tory report by the Romanian legation dated 13 April 1920 and later used in a lawsuit, Bacaloglu's first conference was meant to take place in Udine at the end of September, but, because of military events, she had had to flee together with her protector Cadorna, which put an end to her conferences.²⁴⁴ On that subject, Bacaloglu stated later that she had not been anyone's mistress,²⁴⁵ which refutes the insinuation that she had had a relationship with Mussolini. She however confirmed the core story.²⁴⁶ It is possible that Bacaloglu's connection to Cadorna, who was relieved of command on 9 November 1917, harmed her without her knowing it.

Bacaloglu later also claimed that Romeo Gallenga Stuart, Italian under-secretary of state for propaganda abroad and the press, had entrusted her with the mission to study the Latin communities in the Balkans, which mission, according to her, the Italian ministry of foreign affairs had renewed in the context of the Paris Peace Conference,²⁴⁷ purportedly to highlight the question of the Macedo-Romanians during the Conference.²⁴⁸ Apparently, in reward for her propaganda, Bacaloglu's son Ovid received a free place at the National Boarding School in Naples.²⁴⁹

Entangled in the *Eroica* lawsuit

In Italy, Ettore Cozzani, the owner of a journal called "L'Eroica", had been printing issues about Armenia and Poland, to which Belgian painter Charles Doudelet (1861-1938), an illustrator of Maeterlinck's works, had been contributing. Doudelet recommended Bacaloglu to Cozzani on 19 April 1917 for the publication of an "Eroica" issue dedicated to Romania. On 10 June, Doudelet submitted his, Bacaloglu's, and Carla Cadorna's conditions to Cozzani, according to which they remained the owners of the texts and visual elements and Cozzani could not print another edition without their consent. In exchange, Cozzani obtained a fourth of the proceeds. On the whole, the latter agreed to these conditions. In a letter dated 25 August, Doudelet, Bacaloglu, and Cadorna

Cazul Doamnei Elena Bacaloglu, in "România eroică", March-April 1942, p. 294; Carla Cadorna, Elena Bacaloglu, and Charles Doudelet (eds.), *La Romania*, La Spezia, Arti Grafiche, 1918, p. 17-19.

²⁴⁴ "Atti parlamentari. Camera dei Deputati", No. 137, 16 June 1922, p. 6329.

²⁴⁵ Archivio Centrale dello Stato (henceforth ACS), fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Luigi Cadorna, 12 April 1922.

²⁴⁶ Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 15.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 16-17.

²⁴⁸ Italicus, *op. cit.*, p. 299.

²⁴⁹ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 33]: Agostino Berenini to Elena Bacaloglu, 8 April 1918; see also "La Romania", April-June 1920, p. 4; Ida Libera Valicenti, *Elena Bacaloglu and the Manifesto Nazionale fascista italo-romeno: Analysis of Unconsidered Relations in the Interwar Period*, in "New Europe College Yearbook", 2017-2018/2018-2019, p. 231, footnote 87 (reference to a document by Benedetto Croce in his capacity as Italian minister of education, dated 21 August 1920, certifying that Ovid Densușianu's fees at the boarding school were covered by the Italian state. Being kept at the Library of the Romanian Academy, the letter was inaccessible due to the above-mentioned reason.)

declared that the issue was almost ready for print and that all the materials of the issue were Bacaloglu's property.²⁵⁰

In the meantime, they had called on other contributors, including Gabriele D'Annunzio,²⁵¹ and had obtained the patronage of the Queen Mother.²⁵² The final contributors (and contributions) were (in order of appearance) Bacaloglu (a preface, two new texts, two reprints,²⁵³ a poem, and a selection of various documents), Luigi Cadorna (a telegram to Bacaloglu), D'Annunzio (a letter to Carla Cadorna), Croce (a letter to Bacaloglu), Cozzani (a general article), Rev. Giovanni Semeria (two paragraphs), Carla Cadorna (an article about *The Bard of the Dimbovitza*), Teresa Venuti (an article about Carmen Sylva), Angelo Piccioli (an article about Romanians in Albania), Maria Del Vasto Celano (an article about Romania and Belgium), and Charles Doudelet (an article about Romanian folk art).²⁵⁴ Three contributors – Venuti, Del Vasto Celano, Doudelet – had already published together with Bacaloglu in the 1917 *Dante e la Guerra* issue of the journal "Nuovo Convito", which Doudelet had also illustrated.²⁵⁵ Bacaloglu was the only Romanian to contribute to the *Eroica* issue dedicated to Romania.

In an unmethodical preface, Bacaloglu stated that the Balkan countries were the gateway to the conquest of the world and that Romania, the most civilised and the only Latin country in the Balkans, was to become the centre of gravity of the war and the ensuing peace. According to her, a great(er) Italy and a great(er) Romania had to coexist with a great France. She advocated for a wider Italian influence in Romania, in order to balance the French domination, and to increase the power of Latinity in the world.²⁵⁶ In another text titled "La Romania eroica", perhaps her presentation of 21 June 1917, she once more told her version of Romania's history and recent events, from the purported Roman (and even Neapolitan!) origin of the Romanians to Romania's entry in the First World War, which the Romanian peasants had allegedly wanted. She also glorified the reported gassing of an entire village by the Romanians in order not to leave a single oil-producing place in the hands of the enemy.²⁵⁷

While the "Eroica" issue might have contributed to fostering interest for Romania among the Italian public, it was by no means the groundbreaking

²⁵⁰ "Rivista di diritto commerciale e del diritto generale delle obbligazioni", Vol. XX, part 2, 1922, p. 350-353; cf. Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LXVII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 13 June 1917.

²⁵¹ National Central Library of Rome, ARC. 14.XII.36: Elena Bacaloglu to Gabriele D'Annunzio, 19 July 1917.

²⁵² "Mișcarea Națională Fascistă", 28 June 1925, p. 2: Elena Bacaloglu to Dimitrie I. Ghika, 4 August 1917.

²⁵³ Her obituary for King Carol of Romania and her "Il Messaggero" article exposing Magyarisation policy in Hungary.

²⁵⁴ Carla Cadorna, Elena Bacaloglu, and Charles Doudelet (eds.), *op. cit.*: inside cover.

²⁵⁵ "Nuovo Convito", No. 6-9, 30 June – 30 September 1917.

²⁵⁶ Carla Cadorna, Elena Bacaloglu, and Charles Doudelet (eds.), *op. cit.*, p. 7-8.

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 23-59.

political manifesto Bacaloglu later claimed it was. While she had a certain talent for writing poetic prose, she was less gifted when it came to expressing her political ideas, which moreover might have still been embryonic. The Romanian authorities probably saw no propaganda potential, since they apparently left Bacaloglu's appeal for financing unanswered.²⁵⁸

With her usual tactlessness, Bacaloglu started treating Cozzani condescendingly, wanting to control the whole publishing process. On 22 December, she gave him formal advice to publish the book in a fortnight. (Cozzani finished printing it on 30 January 1918.²⁵⁹) On 5 February 1918, she made an official complaint against Cozzani to the effect that he had not mentioned on the cover that the issue was her property (he had simply written that the artistic and literary property was reserved²⁶⁰) and that he had wanted to add materials to the issue other than those that she had provided. She demanded that all materials of the issue be seized, which was granted on 6 February. On the same day, Bacaloglu filed a lawsuit against Cozzani with the aim of confirming the seizure, obtaining exclusive property rights, making Cozzani implement the contract, and having him mention her property rights in the issue. On 10 August, the Court in Sarzana cancelled the seizure, ordered Cozzani to hand over the materials to Bacaloglu, and made the latter pay the expenses due to Doudelet and Cozzani. After Bacaloglu appealed against the judgment on 6 February 1918, the Court in Genoa confirmed it on 29 July 1919. Once more, Bacaloglu lodged an appeal.²⁶¹

The lawsuit was eating Bacaloglu alive, not only because she felt wronged, but also because of its financial impact and the attitude of the Romanian legation. Allegedly, the Romanian envoy Alexandru Em. Lahovary – who had been accredited on 18 December 1917²⁶² and remained at his post until his retirement on 1 February 1928²⁶³ – agreed to cover the legal costs, but required that the legation's Italian lawyer take over the case.²⁶⁴ Bacaloglu accused the latter and the prosecutor in La Spezia of blackmailing her. She also denounced Lahovary's lack of empathy, stating that he had asked her: "Is it our duty to maintain you?"²⁶⁵ When Lahovary refused to provide for the appeal after the first judgement, Bacaloglu cautioned him in February 1920 to respect his commitment.²⁶⁶

²⁵⁸ "Mișcarea Națională Fascistă", 28 June 1925, p. 2: Elena Bacaloglu to Dimitrie I. Ghika, 4 August 1917.

²⁵⁹ Carla Cadorna, Elena Bacaloglu, and Charles Doudelet (eds.), *op. cit.*, p. 219.

²⁶⁰ *Ibidem*: inside cover.

²⁶¹ "Rivista di diritto commerciale e del diritto generale delle obbligazioni", Vol. XX, part 2, 1922, p. 353-356.

²⁶² "Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia", No. 297, 18 December 1917, p. 5045.

²⁶³ MOF, No. 14, 19 January 1928, p. 418 (No. 3827).

²⁶⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: caution, February 1920; Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 25.

²⁶⁵ "Le Mouvement national fasciste", 28 April 1925, p. 1-2: Elena Bacaloglu to Take Ionescu and the National Council of Romanian Unity, 6 November 1918: "Da ce să vă întreținem noi?"

²⁶⁶ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: caution, February 1920.

She gradually started to believe that Lahovary stretched out the lawsuit so as to allow the volume *La Roumanie en images* (Paris 1919), which she thought was based on the “Eroica” issue and financed by the Jewish-managed Marmorosch Blank Bank, to appear,²⁶⁷ which probably fuelled her hatred against “Jewish” banks.²⁶⁸ On 26 December 1920, Lahovary himself added fuel to the fire by taking the utterly unethical and unprofessional step of providing Cozzani, an Italian citizen, with certified copies and translations of two diplomatic reports regarding Bacaloglu, a Romanian citizen, one of which claimed that Bacaloglu was paranoid.²⁶⁹

Besides the Romanian legation, Bacaloglu asked friends like Croce for advice²⁷⁰ and petitioned various Romanian and Italian authorities and political figures. On 6 November 1918, she sent a long letter from Rome to Take Ionescu and the recently established National Council of Romanian Unity that he was heading in Paris, first underscoring what she had achieved for the Italo-Romanian cause. In particular, she emphasised that she had obtained the reorganisation of the Italo-Romanian Committee that took care of the prisoners of war, having Cadorna’s ear. She then turned to the “Eroica” issue, asking Ionescu to make it stop and blaming the Romanians in Paris and the Romanian legation in Rome for not having done enough for her and her daughter. As compensation for her purported ill treatment, she demanded to be appointed to the National Council of Romanian Unity. She also insisted that the latter stop conspiring with Lahovary. She complained that having to defend both her rights and a balanced (Italo-Romanian) policy was too much for a woman. She requested a letter of support from Ionescu, before asking him, sans tact, if he was at the heart of the conspiracy, which she then denied.²⁷¹

While Bacaloglu’s complaints were partly justified, her utter lack of tact, in particular her direct attacks against Lahovary and various other powerful Romanian figures, as well as the Freemasons, probably made her situation worse, increasing the number and the bitterness of her enemies. Bacaloglu apparently stayed the rest of the war in Italy.²⁷² In February 1919, she was granted another audience by the Queen Mother of Italy, whom she presented with a copy of the “Eroica” issue.²⁷³ Two months later, she visibly tried to make the Romanian state hire her as a propagandist via an article in “Universul”, which

²⁶⁷ *Din efectele Plutocrației capitaliste și Plutocrației demo-socialiste massone*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 1.

²⁶⁸ “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 1-2: Elena Bacaloglu to Take Ionescu and the National Council of Romanian Unity, 6 November 1918.

²⁶⁹ Bacaloglu, *op. cit.*, p. 26-27.

²⁷⁰ See “Manuscriptum”, No. 4, 1977: Benedetto Croce to Elena Bacaloglu, 6 September 1918.

²⁷¹ “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 1-2: Elena Bacaloglu to Take Ionescu and the National Council of Romanian Unity, 6 November 1918.

²⁷² Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LXVIII: Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 10 July 1918.

²⁷³ *Palazzo Margherita*, in “Il Popolo romano”, 14 February 1919, p. 2.

praised her activity.²⁷⁴ It was therefore clear that she wanted to continue working towards an Italo-Romanian rapprochement. Having advocated for an extremely risky option, namely war against Austria-Hungary to conquer Transylvania, and having seen this become true against all odds, Bacaloglu must have felt vindicated. This probably contributed to her exaggerated idea of the role that she had played in Italo-Romanian relations during the war²⁷⁵ and might have given her the impression that she could actually shape Italo-Romanian post-war relations. Her support for the Romanian and Italian claims to the parts of Banat and Dalmatia, respectively, that the Paris Peace Conference allotted to Yugoslavia (then officially the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes), as well as her general Romanian and Italian nationalism made her compatible with the nationalist and revisionist groups in Italy.

Involved in the *Fasci*

By her own account, Bacaloglu first approached Gabriele D'Annunzio. Allegedly, having already created a *Fascio nazionale italo-romeno* (probably not yet called that), she offered its leadership to D'Annunzio in June 1919, but, according to Bacaloglu, the latter was occupied with the preparation of his *Impresa di Fiume*.²⁷⁶ In an "Appeal to the Italo-Romanian nation" (*Appello al Popolo Italo-romeno*), Bacaloglu announced that the *Fascio* headed by D'Annunzio with her as secretary would oppose pro-Yugoslavian figures in Italy and Romania. She targeted agents of purported foreign French-British-German-American interests, whom she also accused of concocting the *Eroica* lawsuit against her.²⁷⁷ Her movement was thus built from the beginning upon a conspiracy theory.

In June 1920, the first issue of Bacaloglu's newspaper „La Romania. Indipendente e personale, politico-artistico-letterario” appeared.²⁷⁸ Written entirely by Bacaloglu, it began with a declaration of love to Italy, which mentioned a “fatal Union” (*Unione fatale*) of Italy and Romania, as well as “the creation of a new Christ” (!).²⁷⁹ In a two-page open letter to Italy's minister of foreign affairs Vittorio Scialoja, Bacaloglu accused the minister of not having supported her

²⁷⁴ *Cunoaşterea României în străinătate. Activitatea d-nei Elena Bacaloglu la Roma*, in “Universul”, 3 April 1919, p. 3.

²⁷⁵ “La Romania”, April-June 1920, p. 1: Elena Bacaloglu to Vittorio Scialoja: “Il problema italo-romeno come [...] lo ho impostato durante la guerra [...]”.

²⁷⁶ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 63, 65].

²⁷⁷ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 63-64].

²⁷⁸ “La Romania” was probably not preceded by a newspaper called “La Italo-Romena”, as claimed by historian Marco Cuzzi. A journal with the title “L'Italo-Romena” is mentioned only later, in a 1921 article: Marco Cuzzi, *Antieuropa. Il fascismo universale di Mussolini*, Milan, M&B Publishing, 2006, p. 173, footnote 20; Nicolae Iorga, in “Il Popolo d'Italia”, 26 January 1921, p. 2.

²⁷⁹ Elena Bacaloglu, *Italia!*, in “La Romania”, April-June 1920, p. 1: “la creazione di un nuovo Cristo”.

“apostolate” (apostolato) during the war, thus opening the gates for Yugoslavia instead of allowing for the formation of an Italo-Romanian bloc that could have faced the Paris Peace Conference. She raged at the statesmen of her time, accusing them of bowing to economic considerations, developed an esoteric “geological” worldview, called for a dictatorship (or rather junta) in Italy (and proposed candidates, among them D’Annunzio and Mussolini), pleaded for voluntarism in politics and for educating the masses to power, criticised Italy’s handling of the *Impresa di Fiume*, portrayed herself as fighting alone against everyone, and claimed that she could not hate her enemies.²⁸⁰ In the same issue, she also published documents concerning her and the *Eroica* lawsuit (partly the ones that she had already published).²⁸¹ As announced in the subtitle, this was indeed a personal newspaper, published to promote the Italo-Romanian cause and Elena Bacaloglu herself.

While Bacaloglu had allegedly seen Benito Mussolini for the first time in September 1919 in Milan,²⁸² when he had walked on crutches at a rally at the Scala, and immediately begun to correspond with him,²⁸³ she approached him only in July 1920 to collaborate with him. Mussolini apparently asked her to present an official memorandum to the Central Committee of the *Fasci* in Milan. Bacaloglu in return requested that he guaranteed that the memorandum be accepted. She also required the position of president or political secretary general of her organisation.²⁸⁴

On 28 July 1920, Bacaloglu was arrested for a short time, apparently just before receiving Romanian students and professors from the University of Iași at Termini station. Bacaloglu’s new friendship with the fascists paid off. Indeed, “Il Popolo d’Italia” accused Take Ionescu, now the Romanian minister of foreign affairs, of persecuting Bacaloglu,²⁸⁵ an interpretation that also appeared in the Romanian press.²⁸⁶ Moreover, nationalist deputy Luigi Federzoni, whom she had apparently known for a while,²⁸⁷ submitted a parliamentary question about her arrest.²⁸⁸ The true reason of the arrest remains unknown. Bacaloglu blamed it on Lahovary and later claimed that, on the same day, he had sent policemen to remove her from a banquet. The press attacks against Lahovary that followed after the arrest probably made the latter even more relentless.²⁸⁹

²⁸⁰ “La Romania”, April-June 1920, p. 1-2: Elena Bacaloglu to Vittorio Scialoja.

²⁸¹ *Ibidem*, p. 3-4.

²⁸² Bacaloglu, *op. cit.*, p. 18.

²⁸³ Italicus, *Priviri retrospective asupra fraternității italo-română* [sic]. *O strălucită activitate a unei românce la Roma. Cazul Doamnei Elena Bacaloglu*, in “România eroică”, June 1942, p. 14.

²⁸⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Benito Mussolini, 20 June 1921]. The letter is visibly misdated.

²⁸⁵ *Una scrittrice romana perseguitata in Italia*, in “Il Popolo d’Italia”, 30 July 1920, p. 3.

²⁸⁶ *Ziarul Steagul publică...*, in “Înfrățirea”, 15 September 1920, p. 5.

²⁸⁷ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 3 April 1921.

²⁸⁸ “Atti parlamentari. Camera dei Deputati”, No. 79, 2 August 1920, p. 4672.

²⁸⁹ Bacaloglu, *op. cit.*, p. 28-30.

On 4 October 1920, the Italian newspaper “Don Chisciotte” published an interview with Bacaloglu under the title *The Italo-Romanian Jewish Banking Policy. Two Tendencies: Take Ionescu and E. Bacaloglu*. In the lengthy introduction, Take Ionescu’s efforts to create a Little Entente of Romania, Czechoslovakia, and Yugoslavia were called a “Jewish policy” (*politica ebraica*), as opposed to an Italo-Romanian agreement, which was presented as a checkmate for “the enemies of Latinity”,²⁹⁰ Italy and Romania purportedly being complementary, the former having the industry and the latter the raw materials. Bacaloglu was portrayed as a propagandist of this “truth” (*verità*), who had to face “the hatred of the Jewish profiteers”²⁹¹ and whom the Romanian legation, which allegedly responded to the (Jewish-managed) Marmorosch Blank Bank, deemed mad (*una pazza*). In the interview proper, Bacaloglu claimed to be persecuted because of the “financial dictatorship” (*la dittatura finanziaria*) and called the Russian revolution “the primitive and chaotic vanguard of this dictatorship”.²⁹² She talked about the economic battle for the Romanian petrol and presented the allegedly Ionescu-connected Marmorosch Blank Bank as the source of all evil, in particular the failure of her Italo-Romanian political project. She again hinted at the *Eroica* lawsuit, mentioning it as an attempt to steal her work and to censor her, and attacked the Romanian envoy Lahovary, the French ministry of foreign affairs, Take Ionescu, the Masons, Vittorio Scialoja, the Romanian Greek Catholics, the Romanian Red Cross, and others.²⁹³

In October 1920, Elena Bacaloglu publicly launched her *Fascio nazionale italo-romeno* as a reaction to the signature of the Defence Alliance Treaty between the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, and the Republic of Czechoslovakia on 14 August 1920, as well as to Take Ionescu’s visit in Rome at the end of September. Meanwhile, her “friend” (*amico*) Mussolini had purportedly been hesitating as to whether this was the right time to proceed.²⁹⁴

On 20 December 1920, the Court of Cassation in Turin cancelled the judgment of the Court in Genoa, and referred the *Eroica* lawsuit to the Court in Casale, which decided on 5 April 1922 that Bacaloglu did not own the exclusive property of the “*Eroica*” issue and that the seizure had been unlawful.²⁹⁵ Bacaloglu’s legal status and probably also mental disposition thus remained unchanged.

On the occasion of a visit of Romanian historian and far-right politician Nicolae Iorga in Milan at the end of January 1921, an Italo-Romanian Committee

²⁹⁰ *La politica bancaria ebraica italo-romena. Due tendenze: Take Ionescu ed E. Bacaloglu*, in “Don Chisciotte”, 4 October 1920, p. 1: “i nemici delle [sic] latinità”.

²⁹¹ *Ibidem*: “l’odio degli affaristi ebrei”.

²⁹² *Ibidem*: “l’avanguardia primitiva e caotica di questa dittatura”.

²⁹³ *Ibidem*, p. 1-2; *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 51-57].

²⁹⁴ Elena Bacaloglu, *Il Fascio Nazionale Italo-Rumeno. Ideato e diretto da Elena Bacaloglu*, in *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 63-69].

²⁹⁵ “Rivista di diritto commerciale e del diritto generale delle obbligazioni”, Vol. XX, part 2, 1922, p. 356-364; *Una causa in Cassazione vinta da una scrittrice romena*, in “La Stampa”, 22 December 1920, p. 2.

was formed.²⁹⁶ However, it is unclear if or how Bacaloglu was involved in the latter.²⁹⁷ She later claimed that Iorga had told her (possibly on this occasion) that he was “a friend of Marmorosch Blank” (though Marmorosch Blank was not a person) and that he could therefore not raise her issue, which was due to Blank, in Romania.²⁹⁸ Bacaloglu most probably had invented this quotation to confirm her conspiracy theory. It shows her anger against Iorga for not helping her with the *Eroica* lawsuit. She was probably also envious of Iorga, comparing her son’s status to that of Iorga’s son and claiming that Aristide Blank had financed the latter’s studies.²⁹⁹

On 31 January 1921, Bacaloglu finished the memorandum that Mussolini had requested. She proposed to create a National Autonomous Committee of Italo-Romanian Entente and Action with the Executive Committee of the *Fasci*, headed by Mussolini (nominally) and her (effectively), as well as sections of this Committee with every fascist group in Italy and, later, with fascist groups in Romania and on the Adriatic coast, in order to create “a direct material and spiritual contact from nation to nation”, in particular from Italian peasant to Romanian peasant, who would become indistinguishable. She planned to extend the action of the *Fasci* to the Balkans, Macedonia, Thrace, Albania, Dalmatia, Istria, and Banat, relying on Latin minorities, and thus create a bridge between Italy and Romania. She also intended to use her newspaper as the official organ of this action and to print yearly new editions of the “*Eroica*” issue.³⁰⁰

During the fascist congress that began on 20 February 1921 in Milan, Mussolini introduced Bacaloglu to Piero Bolzon (1883-1945), director of the newspaper “*L’Ardito*”, and co-founder of the *Fasci*,³⁰¹ who would become her most trusted ally and friend.³⁰² She also gave a speech in favour of a closer union between the Italian and the Romanian nations.³⁰³ On 23 February, “*Il Popolo d’Italia*” published an abridged version of the memorandum³⁰⁴ and Bacaloglu met with the Executive Committee of the *Fasci*.³⁰⁵ Eventually, on

²⁹⁶ Nicolae Iorga, in “*Il Popolo d’Italia*”, 26 January 1921, p. 2.

²⁹⁷ Marco Cuzzi stated that the Committee was headed by Bacaloglu, but this is not confirmed by his source: Marco Cuzzi, *op. cit.*, p. 17.

²⁹⁸ Elena Bacaloglu, *Două concepții. Blocul italo-român latin și Mica Înțelegere panslavă și judaică*, in “*Le Mouvement national fasciste*”, 28 April 1925, p. 4: “eu sunt prieten cu Marmorosch Blank”.

²⁹⁹ *Ibidem*.

³⁰⁰ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to the Executive Committee of the *Fasci*, 31 January 1921: “un contatto diretto materiale e spirituale da popolo a popolo”.

³⁰¹ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Benito Mussolini, 20 June 1921[1]. The letter is visibly misdated.

³⁰² ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H.

³⁰³ *La grandiosa adunata lombarda dei Fasci di Combattimento*, in “*Il Popolo d’Italia*”, 22 February 1921, p. 1; Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 18.

³⁰⁴ *Movimento per una politica fascista italo-romena*, in “*Il Popolo d’Italia*”, 23 February 1921, p. 3.

³⁰⁵ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 23 February 1921.

24 February, Mussolini wrote to Bacaloglu, inviting her to create a committee of important Romanian figures, which would act in parallel to the *Fasci*. The Italo-Romanian action was meant to unify the policy of Italy and Romania, to free the countries of their “economic slavery” (*schiavitù economica*) through economic exchanges, and to prepare the Latin expansion overseas and in Romania.³⁰⁶ Over the years, Bacaloglu mythicised this letter, calling it “pact” or even “imperial pact” in connection to her Italo-Romanian imperial project.

In reaction to Mussolini’s letter, Bacaloglu published an article in “*L’Ardito*”, in which she repeated her Italo-Romanian and conspiracy theories, told people to join, and commented on the letter’s content. At the same time, she appealed to the fascists to accept initiatives by women and called for a change of mentality towards women, differentiating however between intellectual, artificial, and immoral women on the one hand and good and patriotic mothers on the other.³⁰⁷

Two of the first persons to join Bacaloglu’s group in writing were Bolzon³⁰⁸ and a certain Mario Angiolini,³⁰⁹ followed by Giuseppe Bottai,³¹⁰ and Antonio Cippico (a Dalmatian and her fellow contributor in the 1917 *Dante e la Guerra* volume).³¹¹ On 21 April 1921, Bacaloglu, Bolzon, Angiolini, and Bottai launched a new call in their capacity of “central group” (*gruppo centrale*). The National Italo-Romanian movement was created both with the *Fasci* and with the *Associazione Arditi*, having sections with each of their branches. It aimed at forming a new political class, at reviewing the treaties, at ousting the “Jewish” banks, and at destroying Bolshevism and Socialism.³¹²

A letter by Di Giacomo, dated 20 May 1921, gives an impression of Bacaloglu’s general situation at that time. She had neglected her son, accused Di Giacomo of having done her harm, and asked him for money.³¹³ This suggests that she was sacrificing her family, friends, and finances for her political activity and that she was becoming paranoid. This is also clear from an article which she published in “*L’Ardito*” on 28 May 1921. Having allegedly been kept away from the events for the Romanian professors and students who had visited Rome at the end of April 1921, she accused the Romanian diplomacy of encour-

³⁰⁶ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 70]: Benito Mussolini to Elena Bacaloglu, 24 February 1921. Facsimile in “*Mișcarea Națională Fascistă*”, 30 December 1923, p. 1.

³⁰⁷ Elena Bacaloglu, *A proposito del Gruppo Nazionale Fascista Italo-Rumeno*, in “*L’Ardito*”, 10 March 1921, reprinted in *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 71-80].

³⁰⁸ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 86-87]: Piero Bolzon to Elena Bacaloglu, 24 March 1921.

³⁰⁹ *Ibidem*, [p. 86]: Mario Angiolini to Elena Bacaloglu, 24 March 1921.

³¹⁰ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Giuseppe Bottai to Elena Bacaloglu, 11 April 1921 (copy); cf. *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 87].

³¹¹ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 87]: Antonio Cippico to Elena Bacaloglu, 20 April 1921.

³¹² *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 88-89]; see also *Verso le porte d’Oriente. Movimento Italo-Romeno*, in “*L’Ardito*”, 7 May 1921.

³¹³ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LXXIV, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 20 May 1921; see also p. LXXV, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 14 June 1921; p. LXXVI, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 1 July 1921.

aging those who wanted to murder, wound, rob, or slander her.³¹⁴ At the same time, Bacaloglu grew unsatisfied with Mussolini, in particular because of his invitation to create a committee of important Romanian figures.³¹⁵ Bacaloglu also took issue with the *Fasci* because several leading fascists were Jews.³¹⁶

On 18 June 1921, “Il Popolo d’Italia” announced the creation of a fascist section in Brăila. As a consequence, Bacaloglu asked for a meeting with Mussolini to define the relationship between this section and her movement.³¹⁷

In July 1921, one of her brothers-in-law as well as Di Giacomo pressed Bacaloglu to leave for Romania. Her financial condition was apparently so bad that she tried to get a free train ticket for her and her son. Moreover, she was selling her house in Rome.³¹⁸ In August, she was back in Romania.³¹⁹ Her arrival was announced in several newspapers, among which the national liberal organ “Viitorul”. She was styled “the initiator of the Nationalist Fascist movement with the aim of the closest possible relationship between Italy and Romania” and it was mentioned that the Italian nationalists had mandated her to open branches in Romania.³²⁰ She was also welcomed by the journal “Cele Trei Crișuri”, which was headed by her brother George and had her brother Constantin among its contributors,³²¹ and which Bacaloglu had already thought previously to use as an Italo-Romanian organ.³²²

On 29 September 1921, the Cluj newspaper “Înfrățirea” published a biography of Bacaloglu (in Romanian), as well as an article and a poem by her (both in Italian). The article promoted her Italo-Romanian idea, describing the Italian and Romanian nations as being “in fact a single one”. She announced the visit of Italian guests in Cluj (see below) and the foundation of a National Italo-Romanian Movement (she omitted the word fascist).³²³ Indeed Bacaloglu apparently succeeded in organising a meeting at the rectorate of the Romanianised University of Cluj on 24 September 1921, which bore a certain symbolism after she had supported the conquest of Transylvania during the war. Among the partici-

³¹⁴ Elena Bacaloglu, *Congiure d’Alta Banca*, in “L’Ardito”, 28 May 1921; see also *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 90-93].

³¹⁵ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 29 March 1921; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 11 April 1921; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 27 May 1921; G: Elena Bacaloglu to Benito Mussolini, 20 June 1921[1].

³¹⁶ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 23 April 1921.

³¹⁷ Idem, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Benito Mussolini, 20 June 1921[1].

³¹⁸ Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LXXVII, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 14 July 1921.

³¹⁹ *Ibidem*: No. LXXIX, Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 22 August 1921.

³²⁰ *D-na Elena Bacaloglu...*, in “Viitorul”, 10 August 1921, p. 3: “inițiativa mișcării naționaliste fasciste cu scopul unei cât mai strânse legături între Italia și România”; same text in *D-na Elena Bacaloglu...*, in “Înfrățirea”, 18 August 1921, p. 4.

³²¹ *De curând s’a întors...*, in “Cele Trei Crișuri”, 1 September 1921, p. 450.

³²² ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 3 April 1921.

³²³ Elena Bacaloglu, *La potenza dei valori ideali*, in “Înfrățirea”, 29 September 1921, p. 1-2: “in fondo è uno solo”.

pants were the rector and the former rector, as well as her brother George (who had ties to the region, having served as acting prefect of Bihor county³²⁴). The rector presented the National Italo-Romanian Movement as being above party politics and exclusively patriotic. He stated that Bacaloglu had not yet established the definitive legal form to allow for a uniform parallel movement in Romania. Bacaloglu then held a revisionist speech, repeating her idea of an Italo-Romanian rapprochement via Banat and Dalmatia (which still left over 300 km of ground to cover) and of an economic exchange which would make both countries truly independent. She proposed to create a Romanian Central Committee alongside the existing Italian Central Committee, in order to develop a common national Italo-Romanian cultural, artistic, economic, and industrial guideline. Romanian and Italian communities in Macedonia, Albania, Istria, Banat, and America were to be subordinated to the Central Committees.³²⁵

The participants decided that their initiative committee would become the Romanian Central Committee. Other cities to be involved were Bucharest, Iași, Chișinău, Cernăuți, and Timișoara. They also insisted that the movement should not become entangled in party politics. The foundation act was signed by Vasile Dimitriu, Sextil Pușcariu, Nicolae Bănescu, Vasile Bogrea, Romul Boilă, Alexandru I. Lapedatu, Adriano Ostrogovich, Iosif Popovici, Marin Ștefănescu, and Ion Popescu-Voitești, all from the University of Cluj, Ion Agârbiceanu, director of the newspaper “Patria”, Elena and George Bacaloglu, as well as (Carol?) Iahoda, industrialist.³²⁶

A couple of days later, Elena Bacaloglu was among the (official) speakers on the arrival of the Capitoline Wolf donated by the city of Rome to the city of Cluj.³²⁷ According to a later text, this had been the reason why she sped up the foundation of the National Italo-Romanian Movement in that town, and her participation in the festivities had been intended to neutralise “the political demagoguery of some” and to inform the public about her.³²⁸ Her celebratory speech on the Italo-Romanian idea and movement was subsequently published in “Cele Trei Crișuri”,³²⁹ to which she became an official contributor from 1922.³³⁰

Bacaloglu presented her ideas regarding the Little Entente in an article for “Înfrățirea”, dated 20 October 1921, which replied to an item in “Patria”, whose director had just joined her National Italo-Romanian Movement. The “Patria” article claimed that Italy’s arbitration of the Burgenland question between

³²⁴ MOF, No. 23, 2 May 1920, p. 1137 (No. 1917).

³²⁵ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 81-85].

³²⁶ *Ibidem*.

³²⁷ *Oaspeții italieni la Cluj*, in “Patria”, 29 September 1921, p. 1.

³²⁸ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to the director of “Il Giornale di Roma”, 20 November 1922: “la demagogia politica di certi”; see also *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 121-124].

³²⁹ Elena Bacaloglu, *Puterea valorilor ideale*, in “Cele Trei Crișuri”, 1 October 1921, p. 485-487.

³³⁰ *Colaboratorii revistei*, in “Cele Trei Crișuri”, 1-15 January 1922: inside cover.

Austria and Hungary was fatal to the Little Entente, especially because it asserted the principle of referendums. In particular, the author was afraid that a territorial conflict between Romania and Hungary could be solved in the same manner, in spite of the peace treaties and in Hungary's favour.³³¹ In her response, Bacaloglu claimed to have unique expertise, stating that she was "the only one in Italy and Romania to know the monstrosity of Mr. Take Ionescu's foreign policy towards the relationship of these two countries".³³² However, her assessment was conspiracist and nonsensical: "[The] Little Entente emerged from the laboratory of the international capitalists who hoped to create a crack in the Adriatic with the Czech-Yugoslav corridor via the Burgenland question".³³³ She alluded to a "Bolshevik Slavic danger" which she claimed shed doubt on the Czechoslovak and Yugoslavian solidarity with Romania, thereby implying that Bolshevism was inherent to the Slavic nations. She also asserted that an Italo-Romanian alliance would have deterred Hungary, despite Italy not having any border with Hungary or Romania.³³⁴

On 7 November 1921, Bacaloglu informed Bogrea that, since the by-laws of the National Italo-Romanian Movement had been established, she was leaving for Italy in order to notify the Italian Central Committee, and that her brother George and Ostrogovich, members of the Romanian Central Committee, would replace her during her absence.³³⁵

Back in Italy, Bacaloglu had talks with Mussolini, Angiolini, Cesare Maria De Vecchi, Bolzon, Alberto de' Stefani, and Michele Bianchi, the Secretary General of the National Fascist Party,³³⁶ whom she probably informed about her achievements in Romania.³³⁷ On 1 March 1922, she told Bolzon that she had an understanding with Mussolini and expressed her desire to participate in the general meeting of the *Fasci* the next day.³³⁸ She was still unhappy with some fascists, in particular with Bottai, who had published an article about Romania in "Il Popolo d'Italia", which, she claimed, was in favour of the banks. She insisted that her movement was "the only Italian imperialism".³³⁹ In another letter to Bolzon, she emphasised that the *Fascio* had to go along with her, had to protect her, and could not do anything regarding the Italo-Romanian issue without

³³¹ Șt. Spătaru, *Amestecul Italiei în problemele orientale*, in "Patria", 19 October 1921, p. 1.

³³² Elena Bacaloglu, *Italia și Mica Alianță*, in "Înfrățirea", 22 October 1921, p. 1: "singura persoană în Italia și România care cunoaște monstruoșitatea politice externe a dlui Take Ionescu față de raporturile acestor două țări".

³³³ *Ibidem*: "Mic[a] Antantă a ieșit din laboratorul capitaliștilor internaționali cari sperau să facă din coridorul ceho-jugoslav o spărtură în Adriatica prin cheștiunea Burgenlandului".

³³⁴ *Ibidem*: "pericol bolșevic slav".

³³⁵ Gh. Cardaș, *op. cit.*, p. 107: Elena Bacaloglu to Vasile Bogrea, 7 November 1921.

³³⁶ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 27 January 1922; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 6 February 1922.

³³⁷ Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 20.

³³⁸ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 1 March 1922.

³³⁹ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 15 March 1922 ("il solo imperialismo italiano"); see also Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 26 March 1922.

her.³⁴⁰ In yet another letter, in which she also praised the appearance of a fascist paramilitary parade, she told Bolzon not to abandon her.³⁴¹

On 1 May 1922, profiting from the Genoa Conference for the Economic and Financial Reconstruction of Europe, Bacaloglu asked the new (and former) Romanian Prime Minister Ion I.C. Brătianu for an audience. In particular, she wanted Brătianu to recall Lahovary after he had provided Cozzani with a “perverse letter” (lettre perverse) by Văcărescu and diplomatic documents for the *Eroica* lawsuit. She further claimed 1 million lire in damages, which she intended to hand over to the National Italo-Romanian Movement. She also solicited a second audience, during which she wanted to present the movement together with de’ Stefani, Bolzon, Aldo Oviglio, and Giovanni Giuriati.³⁴²

Bacaloglu felt hopeful about these audiences. On 8 May, she wrote to Bianchi that things with the Romanian Prime Minister were heading in the right direction. She however complained to Bianchi that fascists like Bottai had stayed away from the Conference and that she had discovered that Bianchi had not informed Giuriati and de’ Stefani. She only now asked for Bianchi’s support to have the above-mentioned fascists invited to the audience. She also demanded that a marching order be published and that she be appointed to the Executive Committee of the National Fascist Party.³⁴³ Bacaloglu and Bolzon had drafted the marching order in the name of the National Fascist Party. Partly based on Mussolini’s letter, it called for Italy to form a single bloc with Romania/Roman Dacia and to oppose its enemies who were purportedly “strengthened by a false Italo-Romanian propaganda at the service of the big banks”. Moreover, the Romanian question had to become a central issue.³⁴⁴

In the end, Bacaloglu did not succeed in meeting Brătianu, being arrested because of a hotel debt on 18 May 1922, the day of the audience. (She was in a dire financial situation at that time.³⁴⁵) This was portrayed as a political intrigue in a letter by the Genoa *Fascio* to Bianchi and a subsequent article in “Il Popolo d’Italia”.³⁴⁶ Bacaloglu herself interpreted it as a diabolic plan of the Romanian consul in Genoa, the Romanian envoy, and Brătianu’s entourage, aiming at committing her temporarily to a psychiatric hospital and, after discrediting her

³⁴⁰ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 18 March 1922.

³⁴¹ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 26 March 1922.

³⁴² ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Ion I. C. Brătianu, 1 May 1922.

³⁴³ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Michele Bianchi, 8 May 1922; see also *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 101-104].

³⁴⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: marching order, undated: “rinvigoriti da una falsa propaganda italo-romena ai servizi dell’Alta Banca”; see also *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 99] (misdated).

³⁴⁵ In a subsequent explanatory letter to Brătianu, Bacaloglu mentioned several other debts that she ascribed to the *Eroica* lawsuit: ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Ion I. C. Brătianu, 18 May 1922.

³⁴⁶ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 107]: Ferruccio Lantini to Michele Bianchi, 23 May 1922; *Un sopruso poliziesco a Genova in danno della signora Elena Bacaloglu*, in “Il Popolo d’Italia”, 25 May 1922, p. 3, reprinted in *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 105].

that way, expelling her to Romania, where she was to be assassinated physically or morally.³⁴⁷ A 1923 letter by Lahovary shows that she was at least partly right (see below).³⁴⁸

After the failed meeting with Brătianu, Bacaloglu received a letter of recommendation from Mussolini to the effect that Giurati, de' Stefani, Bottai, and Bolzon accompany her to Carlo Schanzer, the Italian minister of foreign affairs and Italian delegate to the Conference.³⁴⁹ This meeting however never took place.³⁵⁰ Despite the setbacks at the Conference, Bacaloglu thought to have at least obtained a victory within the National Fascist Party after a talk with Giurati and Cesare Rossi.³⁵¹ However, on 12 June 1922, she complained that her friends were abandoning her.³⁵²

Bacaloglu felt especially betrayed by Alessandro Dudan (another Dalmatian). On 14 June 1922, Mussolini ordered Dudan to accompany Bacaloglu to Schanzer, but, after a delay, they only met an undersecretary of state. Moreover, parliamentary questions that were to be submitted to the ministry of foreign affairs on behalf of several fascists and Bacaloglu – regarding the Romanian diplomatic reports used in the *Eroica* lawsuit and Bacaloglu's arrest in Genoa – were finally raised by Dudan alone.³⁵³ She also scolded Bolzon for wanting her to leave for Romania, and for being too influenced by his wife. In the same letter, she claimed to be “the first female fascist in spirit and deed”³⁵⁴ and “an exception in the political domain as regards intuition and destiny”, and announced that she was writing to Mussolini to receive a position in the foreign policy section of the National Fascist Party.³⁵⁵ However, probably after a falling-out with Mussolini, she apparently acknowledged that she had to be more diplomatic about this.³⁵⁶

Bacaloglu had a better chance with the Italian minister of education Antonino Anile, who, in July 1922, entrusted her with a study about *The Italo-Romanian Nation and Its Expansion in the World*.³⁵⁷ She also hoped to be able

³⁴⁷ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Carlo Schanzer, 16 June 1922; *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 108-109]; Ramona Parodi to Ion I. C. Brătianu, 5 June 1922.

³⁴⁸ Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe, fond 71/Italia, volum 61, f. 97: Alexandru Em. Lahovary to the Romanian minister of foreign affairs, 16 July 1923.

³⁴⁹ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 110]; Benito Mussolini to Michele Bianchi, 24 May 1922; facsimile in “Mișcarea Națională Fascistă”, 25 June 1924, p. 1.

³⁵⁰ *Ibidem*, [p. 112]: Elena Bacaloglu to Alessandro Dudan, 3 July 1922.

³⁵¹ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 26 May 1922.

³⁵² *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 12 June 1922.

³⁵³ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 111-115]: Elena Bacaloglu to Alessandro Dudan, 3 July 1922; “Atti parlamentari. Camera dei Deputati”, No. 137, 16 June 1922, p. 6329; see also ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 22 August 1922.

³⁵⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 3 August 1922: “la prima fascista nello spirito e nel atto [sic]”.

³⁵⁵ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 3 August 1922: “in materie di politica io sono una eccezione come intuito e destino”.

³⁵⁶ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon's mother-in-law, 4 August 1922.

³⁵⁷ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 111-115]: Elena Bacaloglu to Alessandro Dudan, 3 July 1922; [p. 116]: Antonino Anile to Elena Bacaloglu, 18 July 1922: “Popolo italo-rumeno e

to discuss her financial issues with the Romanian government via the Italian Press Association,³⁵⁸ whose investigation panel judged, based on (rather inconclusive) documentation provided by Bacaloglu, that the *Eroica* lawsuit (presumably) was a political conflict between Bacaloglu and the Romanian envoy regarding Italo-Romanian propaganda.³⁵⁹

Rejected by the fascist government

After the fascists' March on Rome and Mussolini's appointment as prime minister in late October 1922, Bacaloglu could only hope for a promotion. However, she was probably becoming more and more of a liability for the fascists. Her public statements regarding Mussolini, the Italo-Romanian idea, the Romanian legation, and various Romanian political figures were indeed detrimental to the foreign policy of the ruling National Fascist Party and the diplomatic relations of the Italian state. Bacaloglu's virulent antisemitism might also have been an issue for the fascists, of whom a number were Jews and whose doctrine did not comprise antisemitism prior to 1938.³⁶⁰

Bacaloglu's hopes were raised when "Il Giornale di Roma" praised her as the founder of the Italo-Romanian policy,³⁶¹ but were soon disappointed. Having sent Mussolini a long, pedantic, conspiracist, and esoteric request for an audience, in which she declared that he had "loved and fought" her,³⁶² she mentioned a "Chinese wall" (muro cinese) between her and Mussolini. In an open letter dated 8 January 1923, she protested that Mussolini (in his new capacity) had not yet received her, that the Romanian envoy was still the same, that Mussolini had not intervened in the *Eroica* lawsuit, and that *Fasci* were being created in Romania without her input. She demanded her leadership rights.³⁶³ The group she was alluding to was probably the National Romanian *Fascio* (Fascia Națională Română), which had been established on 12 December 1922,³⁶⁴ although with no particular connection to Italy, which probably explains the lack of interest displayed by the Italian envoy in Romania in this matter.³⁶⁵

la sua espansione nel mondo". The second letter was reproduced as a facsimile in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 3.

³⁵⁸ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon's wife, 16 August 1922; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 22 August 1922.

³⁵⁹ *Ibidem*: award by the investigation panel appointed by the Executive Committee of the Italian Press Association, 29 August 1922; *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 117-120].

³⁶⁰ See the excellent study by Enzo Collotti, *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia*, Bari, Laterza, 2003.

³⁶¹ Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 21; allegedly "Il Giornale di Roma", 9 November 1922.

³⁶² *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 130-133]: Elena Bacaloglu to Benito Mussolini, February 1923: "amata e combattuta".

³⁶³ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu, open letter, 8 January 1923.

³⁶⁴ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției (henceforth DGP) (2349), dosar 49/1924, f. 55-62: by-law of the National Romanian *Fascio*, undated.

³⁶⁵ Jerzy W. Borejsza, *op. cit.*, p. 131.

The only official function Bacaloglu ever held in the Italian fascist regime was that of a member in the Press and Propaganda Committee of the Italian National Federation for Women's Suffrage during a Congress of the International Woman Suffrage Alliance in May 1923.³⁶⁶ Her (only half-published) speech first lucidly defined women's suffrage as a means towards an aim, namely the defence of women's rights and the propagation of a new sense of consciousness and responsibility, but then continued with a difficult-to-understand philosophical discourse centred on women, peasants, and poets, with antisemitic and anti-Bolshevik accents. According to Bacaloglu, in Italy, the poet-soldier was D'Annunzio, the peasant-poet-statesman Mussolini, and the woman – herself. She also mentioned the National Fascist Italo-Romanian Movement, which, according to her, was national, universal, and religious. She defined the Italians as a nation of poets and the Romanians as a nation of peasants, claimed that her movement predated D'Annunzio's and Mussolini's, and stated that it was the pillar of the truth that the Italo-Romanian Empire was alive. She also declared that she, a woman, had had the most neat, realistic, and practical view and will concerning Italian imperialism.³⁶⁷ It is not clear if Bacaloglu ever gave this deeply irrational speech: purportedly, the Romanian legation prevented her from performing it.³⁶⁸ She later mythicised her participation in the Congress, claiming in 1943 that her “symbolic presence as the author of the imperial Italo-Romanian pact of 1921 created a real storm among the Masonic participants and their accomplices”.³⁶⁹

Around that time, she published an autobiographic volume to defend herself, *Movimento Nazionale Fascista*. Although called her “most important literary work”,³⁷⁰ it is actually an unchronological, multilingual collection of texts, correspondence, and other documents by herself and other people, with numerous typos and dating errors, which was probably too chaotic to serve its aim. It was dedicated to the Queen Mother and the Queen of Italy, as well as to the Queen of Romania. For the Romanian envoy, who was one of the book's main targets, this volume was the last straw. A letter which he sent on 16 July 1923 to the Romanian ministry of foreign affairs proves that he profoundly disliked Bacaloglu. He mentioned her “damned activity” (*activitatea neno-rociță*), deplored that the Italian government had not expelled her yet, wondered

³⁶⁶ *Ninth Congress of the International Woman Suffrage Alliance. Rome, May 12th to 19th, 1923*, Rome, [1923], p. 2.

³⁶⁷ *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 11-15]: Elena Bacaloglu, “La Création et la plus grande conquête morale et politique d'État, de la Femme”, May 1923.

³⁶⁸ *Din efectele Plutocrației capitaliste și Plutocrației demo-socialiste massone*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 2.

³⁶⁹ Elena Bacaloglu, *Rolul femeii în lume și prima căsătorie a lui Dostoyewsky*, in “Porunca Vremii”, 11 July 1943, p. 2: “prezența mea simbolică, ca autoarea Pactului imperial italo-român din 1921, a stârmit o adevărată furtună în mijlocul congresiștilor [sic] massonice și-a coadelor lor de topor”.

³⁷⁰ Ida Libera Valicenti, *op. cit.*, p. 214. For unknown reasons, Ida Libera Valicenti changed the book's title.

where she had found the money for publishing the volume, declared that there was no need to read it (which suggests that some of Bacaloglu's accusations against Lahovary were founded), and referred to a diagnosis of Bacaloglu by Genoese psychiatrist Enrico Morselli. He announced that he was going to ask the Italian government for her expulsion and, to that effect, asked for a medical certificate which he had sent to the ministry on 3 June 1922, that is, two weeks after Bacaloglu's arrest in Genoa. He also suggested that Bacaloglu's brothers should be persuaded to stop sending her money.³⁷¹ Lahovary's prayers were soon answered, as Bacaloglu went to Romania for presentations about the fascist doctrine and the usefulness of an Italo-Romanian rapprochement, apparently of her own volition,³⁷² but perhaps impelled by Bolzon.³⁷³

Meanwhile, the antisemitic National Romanian *Fascio* was growing, in particular among the military.³⁷⁴ However, in late August 1923, it split in two when one of the founders, D. Pădeanu, proclaimed himself dictator.³⁷⁵ In mid-September, it signed an alliance with the Italian National Fascist Party. This apparently resulted in a conflict with Bacaloglu, who, as seen above, aspired to lead the Italo-Romanian groups. Thus, law enforcement reported that Bacaloglu's brothers had threatened the would-be dictator of the National Romanian *Fascio* in his own house, saying that they were going to make an example of the *Fascio* for having betrayed the cause.³⁷⁶

Bacaloglu's brother Sandy, who should have known better as a lawyer, moreover assaulted Jacob Rosenthal, one of the directors of the newspapers "Adevărul" and "Dimineața", on 11 October, allegedly because in a recent issue of "Adevărul", his sister had been insulted.³⁷⁷ In fact, the left-wing "Adevărul" had published a letter in which a certain Luca Baroncea (himself involved in the fascist movement³⁷⁸) claimed that the National Romanian *Fascio* had attempted a merger with the Italian *Fascio* (probably the above-mentioned alliance with the National Fascist Party) "through a certain Mrs. Bacaloglu, who was sentenced for dishonour by the Genoa Court of Appeal, file 132 and 811-918, section II" (most probably the *Eroica* lawsuit).³⁷⁹ According to the examining

³⁷¹ Arhiva Diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe, fond 71/Italia, volum 61, f. 97: Alexandru Em. Lahovary to the Romanian minister of foreign affairs, 16 July 1923.

³⁷² *Am primit la redacție...*, in "Cele Trei Crișuri", August 1923, p. 132.

³⁷³ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 9 August 1933.

³⁷⁴ ANIC, fond DGP (2349), dosar 49/1924, f. 110, 112, 153, 154: various law enforcement reports, 13 August 1923 to 21 August 1923; Archives diplomatiques (France), 124PO/1/3: the French chargé d'affaires in Romania to the French minister of foreign affairs, 26 September 1923.

³⁷⁵ ANIC, fond DGP (2349), dosar 49/1924, f. 113: law enforcement reports, 31 August 1923 and 5 September 1923.

³⁷⁶ *Ibidem*, f. 118: unknown law enforcement, report, 15 September 1923.

³⁷⁷ *Agresiunea contra directorului Adevărului*, in "Viitorul", 12 October 1923, p. 3.

³⁷⁸ ANIC, fond DGP 2349, dosar 36/1923, f. 9 v.: unknown law enforcement, report, after 4 November 1923.

³⁷⁹ *Nouile cercetări în complotul cuzist. Ce s'a descoperit la Iași. Câteva amănunte interesante*, in "Adevărul", 11 October 1923, p. 4: "prin mijlocirea unei doamne Bacaloglu oarecare condamnată pentru necinste de Curtea de apel din Genova cu dosarul 132 și 811-918 secția II-a".

magistrate, Sandy Bacaloglu had had accomplices, Gheorge Lungulescu and Valeriu Spătar, two co-founders of the National Romanian *Fascio*.³⁸⁰ In the end, a partial judicial assistant sentenced Sandy Bacaloglu to a paltry 50 lei fine.³⁸¹

Sandy Bacaloglu committed his crime at the time of a larger plot by antisemitic student leader Corneliu Zelea Codreanu (later the head of the Iron Guard) to kill prominent Jewish figures, including Rosenthal, which led to the impression that there was a connection.³⁸² Elena Bacaloglu later interpreted the assault as a plot by the National Romanian *Fascio* against her family's good reputation, but simultaneously declared that "the antisemitic cause" (cauza antisemită) was also hers.³⁸³ In a letter to a newspaper director, she moreover stated that her brother's deed was not her responsibility and that Rosenthal was "a person of Jewish origin, who is not a journalist and not of [our] race, not a professional and who has not done the country any service".³⁸⁴ She continued spinning the conspiracy theory even further, accusing Blank and Lahovary once more of plotting against her (see below).

A law enforcement report dated 19 October 1923 suggests that Baroncea had been right and that Elena Bacaloglu had indeed taken over the part of the National Romanian *Fascio* that did not follow Pădeanu. It mentioned a meeting of the fascist committee at Bacaloglu's place on 18 October, which began with the replacement of Spătar and Sandy Bacaloglu (as a disciplinary measure for their violence?). A fascist secretary (probably Angelo Cavalli, the delegate for the *Fasci* in Romania) represented Mussolini and the National Fascist Party, which suggests that Elena Bacaloglu still had connections with the Party and that she had indeed brokered an agreement between the Romanian and the Italian fascists. Bacaloglu explained that she had not wanted to spend more money on a fascist newspaper since Titus Panaitescu Vifor (another co-founder of the National Romanian *Fascio*) was not doing anything for the *Fascio* and wanted the movement to be separate from the Italian one, which would break their agreement (with the National Fascist Party, presumably) and leave the *Fascio* without support. The *Fascio* had wasted all its money and George Bacaloglu had had to donate 60,000 lei. Elena Bacaloglu also mentioned a future affiliation to a Latin International headed by Mussolini and a congress (of the *Fascio*?).³⁸⁵

³⁸⁰ *Instrucția agresiunii dela Hotel Bulevard*, in "Universul", 23 October 1923, p. 2; *Agresiunea dela Hotel Bulevard*, in "Universul", 25 October 1923, p. 3.

³⁸¹ *Astăzi s'a judecat înaintea judecătoriei ocolului I...*, in "Adevărul", 22 June 1924, p. 4.

³⁸² For instance, *Descoperiri senzaționale în afacerea complotului*, in "Adevărul", 13 October 1923, p. 4. Regarding Codreanu's conspiracy, see Roland Clark, *Holy Legionary Youth*, p. 43-49.

³⁸³ Elena Bacaloglu, *Aviz opiniei publice, fasciștilor și studențimii*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 3 February 1924, p. 1.

³⁸⁴ Idem, *Libertatea și disciplina presei*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 3 February 1924, p. 2: "o persoană de origină evree [sic], care nu e ziarist nici de rasă, nici de meserie și nici servicii țării n'a adus".

³⁸⁵ ANIC, fond DGP (2349), dosar 36/1923, f. 16-17: unknown law enforcement, report, 19 October 1923.

Another participant of the meeting, named as colonel Rădulescu, criticised the assault on Rosenthal, arguing that the *Fascio* was not yet organised enough for this and was losing its moral credit. He suggested to win over the army officers in order to form their own military, and sketched out a plan for a coup. Lungulescu was satisfied with the number of military personnel joining the *Fascio* and quoted an officer from Cluj, who complained that the *Fascio* was inactive. The new member, Simion Mândrescu, inquired about the status of the political and economic programme. Elena Bacaloglu responded that the *Fascio*'s entire activity would be presented during a general meeting and that the newspaper would appear in a few days. Lungulescu suggested to subvert a conference at a school on Bucharest's Calea Griviței into fascist propaganda by inviting students. He also stated that the students had asked him to help them with their congress of 10 December.³⁸⁶

The members of the National Romanian *Fascio* were allegedly disoriented after police raids, as well as because of the existence of two central committees.³⁸⁷ Nonetheless, Elena Bacaloglu continued her fascist activity, printing the first issue of the newspaper "Mișcarea Națională Fascistă. Ziarul Națiunii" [National Fascist Movement. The Nation's Newspaper], directed by her, on 30 December 1923. On the front page, she reproduced Mussolini's 1921 letter, as well as telegrams by Mussolini's head of cabinet and a lady-in-waiting of the Queen Mother of Italy, who acknowledged receipt of her volume *Movimento Nazionale Fascista*. Bacaloglu apparently did not grasp how counterproductive this was, since it showed that neither Mussolini nor the Queen Mother had taken the trouble to answer personally.³⁸⁸ She later even claimed that the letter by Mussolini's head of cabinet was the renewal of their "pact".³⁸⁹

On the second page, Bacaloglu reprinted an anti-Little Entente cartoon from "Il Popolo d'Italia" and published two articles of her own. In *National Politics and Politics of Race*, she claimed that her newspaper was an authentic press product and the first Romanian Italo-Romanian paper, reminded readers of her newspaper "La Romania", and repeated her Italo-Romanian ideas in a hard-to-understand way for those who did not know her history. In particular, she called Mussolini's letter an indestructible "imperial pact" (pact imperial). She concluded by claiming a monopoly on fascism in Romania.³⁹⁰ In a second article, she repeated her allegiance to Mussolini.³⁹¹ She did not provide a palpable political programme or even name other *Fascio* members.

³⁸⁶ *Ibidem*, f. 16-17: unknown law enforcement, report, 19 October 1923.

³⁸⁷ *Ibidem*, f. 9-10: unknown law enforcement, report, after 4 November 1923.

³⁸⁸ "Mișcarea Națională Fascistă", 30 December 1923, p. 1.

³⁸⁹ *Reîntărirea Pactului din partea Președinției de Consiliu a lui Benito Mussolini, Prim-ministru, Ministru de Interne și de Externe*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 1.

³⁹⁰ Elena Bacaloglu, *Politica națională și politică de rasă. Câte-va explicații introductive*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 30 December 1923, p. 2.

³⁹¹ *Idem*, *Per l'Italia e per Benito Mussolini*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 30 December 1923, p. 2.

Such an approach did little to prevent the National Romanian *Fascio* from disintegrating. Members started leaving the *Fascio*, sections were disbanded, with many leavers joining Alexandru C. Cuza's virulently antisemitic League for National Christian Defence instead. Subsisting sections partly collaborated with the League. Bacaloglu's National Fascist Movement, which was now separate from the National Romanian *Fascio* after Bacaloglu had fallen out with Vifor, who acted on his own,³⁹² had around 40 members in Cernăuți (lawyers, civil servants, and upper class ladies), 10 members in Cluj, 80 members in Oradea ("intellectuals" led by George Bacaloglu, who also supported his sister with his journal³⁹³), 80 members in Timișoara (sustained by a certain Jovin, a member of the *Fascio*, perhaps because of Bacaloglu's support for a united Banat³⁹⁴), and 80 members in Brașov ("intellectuals"). The about 30 members in Pitești had left the National Fascist Movement after having paid the subscription to the newspaper, but not received it. Elena's own brother Constantin Bacaloglu declared that he had told his sister to give up and stop wasting money because she would not find any favour with the ruling Brătianu family. Meanwhile, Vifor and Spătar were developing their own relations with the National Fascist Party and intended to reorganise the National Romanian *Fascio*, including with the support of Octavian Goga,³⁹⁵ who would create his own far-right party in 1932. Elena Bacaloglu obviously did not listen to her brother Constantin. She continued publishing her newspaper and attempted to gain full power from Mussolini via Bolzon (and to get Lahovary dismissed).³⁹⁶ Her antisemitism became even more evident when she started promoting *L'Action française's* articles "about the Jewish question in Romania".³⁹⁷

On 17 February 1924, Vifor launched an attack against Bacaloglu in his organ "Fascismul", describing her as pathologically ambitious, uncultured, tactless, without judgement or intelligence. He also resorted to the misogynistic argument that she would have better stayed in Romania and taken care of domestic tasks. He reproduced a response by Lahovary to a complaint which he had made against Bacaloglu in his capacity of head of the National Romanian *Fascio*:

³⁹² *Vom mai trata...*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 6 January 1924, p. 2; E.B., *O rec-tificare și o declarație*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 20 January 1924, p. 2.

³⁹³ *La București apare un nou ziar...*, in "Cele Trei Crișuri", January 1924, p. 16.

³⁹⁴ Elena Bacaloglu, *Banatul, Mica Antanta și Italia*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 6 January 1924, p. 1-2.

³⁹⁵ ANIC, fond DGP (2349), dosar 49/1924, f. 135-140: unknown law enforcement, report, [beginning of 1924]. Regarding the League for National Christian Defence, see Philippe Henri Blasen, *op. cit.*, and Bronwyn Cragg, *op. cit.*, p. 56-58. Spătar's subsequent study trip to Italy proved a great disappointment. He discovered that many fascists were corrupt and that the fascist system was based on terror. At the same time, he thought that people such as Bacaloglu discredited Romanian fascism: ANIC, fond DGP (2349), dosar 49/1924, f. 146: the police prefect of Cluj to the director general of the police and Siguranță, 6 October 1924; f. 130: the general Siguranță and police inspection of Transylvania to the director general of the police and Siguranță, 14 October 1924.

³⁹⁶ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 10 January 1924.

³⁹⁷ „*Action Française*” a publicat..., in "Mișcarea Națională Fascistă", 20 January 1924, p. 2: "asupra chestiei evreești în România".

Lahovary stated that the Italian Government had banned her from returning to Italy. Vifor also reproduced a letter by Giuseppe Bastianini, the Secretary General of the Italian *Fasci* abroad, to the effect that Mussolini formally refuted having entrusted Bacaloglu with any mission. Moreover, Bastianini denied that Bacaloglu had played any part in fascism in Italy. Vifor's article also quoted an item by Romolo Artioli, with whom Bacaloglu had an ongoing conflict, after having attacked him repeatedly in connection to his visit in Italy in September 1921 and after Artioli had allegedly tried to find excuses for Bacaloglu's arrest in Genoa in 1922. In his article, Artioli claimed that Bacaloglu was not mentally responsible according to a certificate by the Questura of Genoa signed by four psychiatrists,³⁹⁸ which suggests that he had access to Lahovary's documents.

While Bacaloglu's movement was shrinking, the Romanian state still visibly deemed her troublesome. It confiscated the 6 April 1924 issue of "Mișcarea Națională Fascistă", possibly because she had announced the Romanian minister of foreign affairs that she would expose Lahovary in it,³⁹⁹ and possibly because it comprised the preface to the by-law of the National Fascist Movement. Her newspaper was suspended until 5 May⁴⁰⁰ at least.⁴⁰¹ Finally published in the 25 June 1924 issue, the preface called for a spiritual revolution as a premise of constitutional reform and for the transformation of the movement into a "decommercialised" (descomercializat), purely juridical and political National Romanian State. Romanian policy had to lead to a unification with Italy based on Latin/Roman culture and fascism. Bacaloglu once more mentioned her "pact" with Mussolini. She planned the creation of a Cultural Youth Circle of her movement, specialised groups, militias, state trade unions, and a Great Feminism Council with the movement's Universal Women's Movement. She declared that the movement would become the National Fascist Party in due time, and that it was monarchist and profoundly religious.⁴⁰²

Still in the issue of 25 June 1924, Bacaloglu claimed that the king had granted her an almost two-hour long audience on 7 June,⁴⁰³ and that the nuncio had done the same.⁴⁰⁴ She also doubted that she had been banned from Italy,⁴⁰⁵ and attacked Bastianini.⁴⁰⁶ In an open letter to Mussolini, she called Lahovary

³⁹⁸ Titus Panaitescu Vifor, *Elena Bacaloglu*, in "Fascismul", 17 February 1924, p. 2; see also Romolo Artioli, *L'Istituto italo-rumeno*, in "Il Nuovo Paese", 22 August 1923, p. 6; *Movimento Nazionale Fascista*, [p. 118; 122; 123]; Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 30-31.

³⁹⁹ *Punere la punct*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 2.

⁴⁰⁰ E.B., *Comunicat*, in *ibidem*.

⁴⁰¹ There was some confusion when law enforcement, which thought that the newspaper was banned, saw the facsimile of the order lifting the suspension of the paper in the 25 June 1924 issue: ANIC, fond DGP (2349), dosar 49/1924, f. 108: unknown law enforcement, report, 17 August 1924.

⁴⁰² E.B., *Principii de viață nouă*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 1.

⁴⁰³ *Audiențe*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 1.

⁴⁰⁴ S.E. Monsignor [sic] *Dolci*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 3.

⁴⁰⁵ E.B., *Comunicat*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 2.

⁴⁰⁶ *"I secondi posti"*, in "Mișcarea Națională Fascistă", 25 June 1924, p. 3.

“ineffable cretin”.⁴⁰⁷ In yet another open letter, she asked Mussolini why he wanted to bury her in Romania and told him that she wanted to see him.⁴⁰⁸ Finally, in a lengthy article, she attacked various Romanian politicians, in particular by criticising their connection with the purported Jewish banks and the emancipation of Romania’s Jews after the First World War, and claimed that big banking, the petrol industry, and the Little Entente had attacked Mussolini because of their “pact”,⁴⁰⁹ thus revealing the extent of her conspiracy theories at that time.

Later that year, the expected appointment of Di Giacomo to the Italian Senate gave Bacaloglu an occasion to contribute to “Cele Trei Crișuri” with a far more rational article, in which she talked about the author (and Mussolini) and promoted her 1911 book.⁴¹⁰ Unfortunately for her, by the time that her article appeared in “Cele Trei Crișuri” in December 1924, the Italian senate had refused the ratification of Di Giacomo’s appointment.⁴¹¹

Banned from Italy

Meanwhile, Lahovary’s statement had proven right. The Italian legation refused to issue Bacaloglu a visa for Italy, orally in June 1924 and, after an inquiry by Bacaloglu, in writing on 6 November 1924.⁴¹² Moreover, the Romanian legation allegedly opened her luggage, which she had asked the legation to send to her in Romania, and emptied it of part of its contents, including her manuscript of the Milesi and Asachi play and her pamphlet *Maimuțele murdare. Note istorice 1916-1924. Roma – Paris – București* [Dirty Monkeys. Historical Notes 1916-1924. Rome – Paris – Bucharest],⁴¹³ which would explain why neither was published, despite announcements.⁴¹⁴

At the beginning of 1925, the fascist fashion in Bucharest was apparently largely over. Law enforcement reported that the fascist movement in Romania’s capital city had stopped all activity and that the efforts made by Sandy Bacaloglu and Vifor to revive it had been in vain.⁴¹⁵ Again, Elena Bacaloglu did not give

⁴⁰⁷ E.B., *Lettere [sic] personale a Benito Mussolini*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 25 June 1924, p. 3: “ineffabile cretino”.

⁴⁰⁸ Idem, *Seconda Lettera*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 25 June 1924, p. 3.

⁴⁰⁹ Elena Bacaloglu, *Mussolini și guvernul român*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 25 June 1924, p. 4.

⁴¹⁰ Idem, *Gloriile Italiei în Senat*, in “Cele Trei Crișuri”, November-December 1924, p. 163-166.

⁴¹¹ *Il Senato riunito in Comitato segreto respinge la convalida di Ugo Ogetti e Salvatore Di Giacomo*, in “La Stampa”, 24 November 1924, p. 1.

⁴¹² E.B., *Bilanș Domnului Ministru de Externe Duca*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 2.

⁴¹³ Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 34.

⁴¹⁴ See, for instance, *Informații*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 20 January 1924, p. 2.

⁴¹⁵ ANIC, fond DGP (2349), dosar 49/1924, f. 168: unknown law enforcement, report, 16 January 1925.

up. On 28 April, a new issue of her newspaper appeared, now titled in French “Le Mouvement national fasciste. Organe de la Nation”. Once more, she published Mussolini’s 1921 letter. She explained that the moment had come to transform the National Fascist Movement into the National Fascist Party. She claimed that fascism responded to the law of revolutionary, constructive, and creative love, not to hatred and dogmatic destruction, only to attack “Jewish imperialism” (l’Impérialisme judaïque) a bit further and to mention “a duel to the death” (Duel à mort) between the Judeo-Masonic and Fascist-Christian trends. However, according to Bacaloglu, fascism had to defeat the “Jewish and Masonic danger” (le péril juif et maçon) through a peaceful revolution. Since one of the forms of the alleged “Jewish danger” was purportedly “false feminist currents” (faux courants féministes), she intended her Universal Fascist Women’s Movement to be – to some extent – “anti-feminist” (antiféministe).⁴¹⁶

On the other pages of the 28 April 1925 issue, she reprinted her 1918 letter to Take Ionescu and the National Council of Romanian Unity,⁴¹⁷ a related letter,⁴¹⁸ an antisemitic speech given as a board member during the first general meeting of the Cooperative Society “Alimentarea Capitalei” [Feeding of the Capital] established that year,⁴¹⁹ and yet another antisemitic article, in which she “exposed” “Jewish anonymous imperialism” (Imperialismul anonim judaic) and Freemasonry, referring to an ongoing duel between her and Mussolini on the one side, and Marmorosch Blank Bank’s Aristide Blank on the other. In the same article, she stated that “dogmatic and brutal antisemitism is the very weapon – consciously or unconsciously – of Jewish imperialism”.⁴²⁰ Her explanation was hazy, but in a later article, she plainly stated that Blank and Lahovary had planned the Rosenthal “affair” (cazul) to compromise the true fascist idea in Romania.⁴²¹ Expanding upon an older idea, she also declared that the French minister Henri Franklin Bouillon had used the “Pan-Slavic-Judaic creation of the Little Entente” to fight the policy of her Italo-Romanian movement.⁴²² Her remarks about “a national, moral, and righteous France and Italy” were probably

⁴¹⁶ *Éclaircissements*, in “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 1.

⁴¹⁷ “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 1-2.

⁴¹⁸ *Aux Membres du Conseil national roumain de Paris (15 Novembre 1918)*, in “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 2-3.

⁴¹⁹ Elena Bacaloglu, *Cuvântul fascist mussolinian în cooperativa română*, in “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 3; *O nouă cooperativă*, in “Dimineața”, 25 May 1925: Pagina Cooperăției.

⁴²⁰ Elena Bacaloglu, *Două concepții. Blocul italo-român latin și Mica Înțelegere panslavă și judaică*, in “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 3: “antisemitismul dogmatic și brutal e arma însăși – conștient sau înconștient – a Imperialismului judaic”.

⁴²¹ *Din efectele Plutocrației capitaliste și Plutocrației demo-socialiste massone*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 2; see also E.B., *Bilanș Domnului Ministru de Externe Duca*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 2.

⁴²² Elena Bacaloglu, *Două concepții. Blocul italo-român latin și Mica Înțelegere panslavă și judaică*, in “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 4: “crearea pan-slavă-judaică a Micei Înțelegeri”.

inspired by the Action française.⁴²³ The issue moreover featured translations of Italian texts, among them an anti-Masonic and antisemitic item by Angelo Cavalli.⁴²⁴

The last issue of “Mișcarea Națională Fascistă” (now again with a Romanian title), dated 28 June 1925, mostly concerned Bacaloglu’s visa refusal. Indeed, she deluded herself that Mussolini could not have barred her from entering Italy and – probably somewhat rightly – accused the Romanian government.⁴²⁵ In this context, she referred to Eugen Porn, the commercial attaché of the Romanian legation in Rome since 1 January,⁴²⁶ as “Yid” (jidă) instead of “Jew” (evreu),⁴²⁷ which was a new exacerbation of her antisemitism. Over the next years, the slur became part of her regular vocabulary.

After discontinuing her newspaper, Bacaloglu took again to her brother’s “Cele Trei Crișuri”. In a rather rational article on *Peace or War Politics?*, she criticised once more the Little Entente and claimed that an alliance between Italy, France, and the Soviet Union was desirable and even unavoidable if Germany was not to take the place of France.⁴²⁸ In another article, she once more advocated for a dictatorship combining a maximum of power with a maximum of patriotism.⁴²⁹

On 5 December 1925, Bacaloglu attempted to enter Italy from Austria with a visa issued by the Italian legation in Vienna, but was turned back at the border, apparently based on an order dating from the end of 1923. She took to the Romanian Writers’ Society on 21 February 1926, claiming that she had been able to travel to Italy the same way during the summer 1925, when she had gone to Rome, where she purportedly had had friendly exchanges with numerous authorities, but was apparently refused access to the Romanian legation. She alleged that she had been banned in 1923 because of the Rosenthal “affair”, which she claimed once more had been “staged” (înscenată) to the benefit of Lahovary and his accomplices. She requested that the President of the Society, Liviu Rebreanu, ask the Romanian prime minister and minister of foreign affairs officially for clarification, not only regarding her ban, but also the reason why the Romanian state did not translate “Eroica” into Romanian. In case the ministers did not respond, Bacaloglu asked for a delegation of the Society to accompany her to the Queen of Romania, who served as honorary president of

⁴²³ *Ibidem*: “o Franță și Italie națională, morală și dreaptă”.

⁴²⁴ *Pentru colonia italiană din București. Dăm dreptate Domnului Cavalli. Rezistența massonică*, in “Le Mouvement national fasciste”, 28 April 1925, p. 4.

⁴²⁵ *Din efectele Plutocrației capitaliste și Plutocrației demo-socialiste massone*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 1-2.

⁴²⁶ MOF, No. 5, 9 January 1925, p. 127 (No. 96591).

⁴²⁷ E.B., *Bilanș Domnului Ministru de Externe Duca*, in “Mișcarea Națională Fascistă”, 28 June 1925, p. 2.

⁴²⁸ Elena Bacaloglu, *Politică de pace sau politică de războiu?*, in “Cele Trei Crișuri”, October 1925, p. 151-152.

⁴²⁹ *Idem*, *Pace și demnitate?!*, in “Cele Trei Crișuri”, November 1925, p. 168. A further article with no major new ideas was: *idem*, *Specula sufletească*, in “Cele Trei Crișuri”, August-September 1926, p. 109-110.

the Society, and for the publication of her letter. On 10 April the committee of the Society declined responsibility,⁴³⁰ but, as usual, Bacaloglu continued pressing Rebreanu, hoping for the assistance of Octavian Goga, now interior minister.⁴³¹ She probably also wrote to Di Giacomo, who asked her not to talk about politics with him.⁴³²

Meanwhile, (male) Italian fascists in Timișoara were thinking of reviving a Romanian fascist organisation in Banat with the help of “the regional fascist centre in Milan” (centrul regional fascist din Milano, possibly the *Direttorio del Fascio di Milano*). They thought that they had good chances to obtain an approbation of by-laws from the interior ministry (headed by friendly Goga) and proposed to found a bilingual paper in Romanian and Italian. The question of a collaboration with the League for National Christian Defence was postponed.⁴³³ Thus males were planning to achieve a key part of Bacaloglu’s original project, who was writing around that time to Bolzon to be admitted to Italy and Mussolini or to be employed by the Italian legation in Bucharest. Styling herself “superfascist” (*superfascista*, a word later used by fascist ideologue Julius Evola), she correctly stated that she had been betrayed.⁴³⁴

At the beginning of 1927, Italo-Romanian relations were improving, with a commercial treaty being discussed.⁴³⁵ There is no evidence of an immediate reaction by Bacaloglu on this matter. After the King of Italy approved the 1920 Bessarabia treaty on 9 March 1927, thus paving the way for an official Italian recognition of Romania’s sovereignty over Bessarabia,⁴³⁶ Sandy Bacaloglu and Lungulescu took part in a demonstration of sympathy at the Italian legation, but Elena Bacaloglu was not mentioned.⁴³⁷ Instead, in October 1927, a special issue of “*Cele Trei Crișuri*” dedicated to Latinity appeared. Elena Bacaloglu contributed with a panegyric of Mussolini, which she had written in August, but without mentioning Bessarabia.⁴³⁸ Her son Ovid Densușianu jr. wrote an item about

⁴³⁰ Elena Bacaloglu to Liviu Rebreanu, 21 February 1926, and Liviu Rebreanu, notice, 10 April 1926 (personal collection of the author).

⁴³¹ “*Vatra*”, No. 1, 2011, p. 42: Elena Bacaloglu to Liviu Rebreanu, 22 April 1926[6]. The year was probably 1926, as Bacaloglu mentioned the selection of candidates for elections and several parties launched their electoral campaigns around that time. Due to the above-mentioned reason, I could not see the original at the Library of the Romanian Academy.

⁴³² Toni Iermano (ed.), *op. cit.*: No. LXXXII: Salvatore Di Giacomo to Elena Bacaloglu, 23 September 1926.

⁴³³ ANIC, fond DGP 2349, dosar 49/1924, f. 199: the general police and Siguranță inspection of Sibiu-Timișoara to the director general of the police and Siguranță, 18 November 1926.

⁴³⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 8 December 1926.

⁴³⁵ M. Bucur, *Ministrul Italiei la București vorbește ‘Argus’-ului despre tratativele comerciale italo-române*, in “*Argus*”, 23 January 1927, p. 1.

⁴³⁶ “*Gazzetta Ufficiale del Regno d’Italia*”, No. 59, 12 March 1927, p. 1087-1089.

⁴³⁷ M., *Marea manifestație pentru Italia. Studenții și cetățenii fac o manifestație de simpatie Italiei pentru ratificarea tratatului cu Basarabia*, in “*Cuvântul*”, 11 March 1927, p. 4.

⁴³⁸ Elena Bacaloglu, *Benito Mussolini*, in “*Cele Trei Crișuri*”, September-October 1927, p. 146-149.

D'Annunzio.⁴³⁹ The special issue also reproduced a telegram by Cadorna, as printed in "Eroica".⁴⁴⁰

At the beginning of 1928, Bacaloglu had new hopes, as she had visibly learned that Lahovary was going to be retired and talked to Nicolae Titulescu, the Romanian minister of foreign affairs. She again wrote to Rebreanu, asking for a meeting.⁴⁴¹ Titulescu apparently sent her on 15 July⁴⁴² as a press attaché to Madrid, where she started publishing about Romania in the papers and planned to give presentations.⁴⁴³ She thought that she would be transferred from Madrid to Rome in January 1929, as she enthusiastically told Bolzon in a letter dated 29 October 1928.⁴⁴⁴ However, Titulescu was appointed Romanian envoy in London on 1 August 1928,⁴⁴⁵ and Bacaloglu was recalled on 1 December 1928⁴⁴⁶ or 1 January 1929.⁴⁴⁷ She did not blame Titulescu, even though the Romanian envoy in Madrid, Anton Bibescu, had made it known that Titulescu had sent her to Madrid to annoy him, and that Titulescu was tired of her.⁴⁴⁸ Instead, she dedicated a tribute in "Cele Trei Crișuri" to Titulescu (dated Bucharest, 30 January 1929), declaring that Titulescu was no genius like Mussolini, but spiritually related.⁴⁴⁹ It is possible that Bacaloglu tried to return to Spain but was refused the required documents by the Spanish government.⁴⁵⁰ At any rate did she expect Titulescu to solve her "case" and to send her to Rome.⁴⁵¹

Bacaloglu finally submitted a memorandum to the Romanian prime minister in November 1929. It was presented by two lawyers, who were probably responsible for the much more balanced style. Yet Bacaloglu started with the undocumented claim that the *Romanian* government had banned her from returning to Italy (her only proof was an oral statement by Titulescu), and she did not provide evidence for her claims that her arrests had been due to Lahovary. She reinterpreted events, for instance claiming that she had anticipated Mussolini's government in Italy and therefore won him for her Italo-

⁴³⁹ Ovid O. Densușianu, *Gabriele D'Annunzio*, in "Cele Trei Crișuri", September-October 1927, p. 153-154.

⁴⁴⁰ "Cele Trei Crișuri", September-October 1927, p. 150.

⁴⁴¹ "Vatra", No. 1, 2011, p. 43: Elena Bacaloglu to Liviu Rebreanu, 6 January 1928.

⁴⁴² Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 3.

⁴⁴³ *Elena Bacaloglu, rumana*, in "La Gaceta Literaria", 15 November 1928, p. 4.

⁴⁴⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 29 October 1928; *Diplomatice*, in "Cuvântul", 3 December 1928, p. 3.

⁴⁴⁵ MOF, No. 176, 10 August 1928, p. 6966 (No. 2073).

⁴⁴⁶ *Diplomatice*, in "Cuvântul", 3 December 1928, p. 3.

⁴⁴⁷ Bacaloglu, *op. cit.*, p. 3.

⁴⁴⁸ ANIC, fond Savel Rădulescu (167), dosar 48, f. 2-3: Elena Bacaloglu to Savel Rădulescu, 5 February 1930.

⁴⁴⁹ Elena Bacaloglu, *Nicolae Titulescu*, in "Cele Trei Crișuri", January-February 1929, p. 28-29.

⁴⁵⁰ See the inconclusive file of the French Sûreté Générale: Archives nationales (France), 19940434/10, file 669.

⁴⁵¹ BAR, S 2/CMXCI: Elena Bacaloglu to Nicolae Titulescu, 29 May 1929 (according to the catalogue); ANIC, fond Savel Rădulescu (167), dosar 48, f. 1: Elena Bacaloglu to Savel Rădulescu, 30 August 1929.

Romanian idea, and that she had intuited the geopolitical events up to 1929. She repeated that Mussolini's 1921 letter was the "pact of Italo-Romanian foreign policy"⁴⁵² and even called it "Benito Mussolini's first action of foreign policy".⁴⁵³ She also claimed that the 1923 letter by Mussolini's head of cabinet acknowledging receipt of *Movimento Nazionale Fascista* was an official letter of thanks by Mussolini, that Mussolini's "personal newspapers" (*journaux personnels*) had published excellent reviews of her book, and that she had entire pages in the Italian political newspapers at her disposal,⁴⁵⁴ thus continuing to delude herself.

Meanwhile, the memorandum included Lahovary's 1920 letter to Cozzani and thus definite evidence that the Romanian envoy had provided Bacaloglu's opponent in the *Eroica* lawsuit with diplomatic documents about her.⁴⁵⁵ After exposing Lahovary's dealings, Bacaloglu demanded moral damages amounting to 10 million lei (which she wanted to use for her Italo-Romanian propaganda), adding that I. G. Duca, the former Romanian minister of Foreign Affairs, and Titulescu had promised her satisfaction.⁴⁵⁶

After publishing and spreading the memorandum,⁴⁵⁷ Bacaloglu was still hitting a wall at the Romanian ministry of Foreign Affairs. She told the ministry's Savel Rădulescu that she would even waive her claim to an official mission and half of the damages as long as she received a visa for Italy.⁴⁵⁸ While the ruling national peasants possibly agreed to pay this amount, the then oppositional national liberal newspaper "Viitorul", which had once supported Bacaloglu, attacked the government, calling it "a 'gift' of 5 million" for Romanian propaganda in Italy "from which she was expelled" (*de unde a și fost expulzată*) and referred to Lahovary, who obviously suggested that the government should not to give in to Bacaloglu's "pressure" (*presiuni*).⁴⁵⁹ When Bacaloglu wanted to make use of her right of reply, "Viitorul" refused to publish her response, claiming that it was off-topic, and flattered itself of having succeeded in avoiding a waste of public funds.⁴⁶⁰ Bacaloglu still did not give up, even after having been humiliated at the Romanian ministry of foreign affairs, since she believed that Titulescu was a superior human being.⁴⁶¹

⁴⁵² Hélène Bacaloglu, *Mémoire*, p. 18: "pacte de politique extérieure italo-roumaine".

⁴⁵³ *Ibidem*, p. 19: "le premier acte de politique extérieure de Benito Mussolini".

⁴⁵⁴ *Ibidem*, p. 21.

⁴⁵⁵ *Ibidem*, p. 26.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁵⁷ The author's copy of the memorandum was sent by Bacaloglu to Alexandru Marcu, deputy director of the Press and Information Directorate with the Romanian Prime Minister's Office, as well as a specialist of Italy, whom she scolded for not having taken action in her favour yet.

⁴⁵⁸ ANIC, fond Savel Rădulescu (167), dosar 48, f. 2-3: Elena Bacaloglu to Savel Rădulescu, 5 February 1930.

⁴⁵⁹ *Un 'cadou' de 5 milioane la Externe...*, in "Viitorul", 12 March 1930, p. 5.

⁴⁶⁰ *O punere la punct*, in "Viitorul", 18 March 1930, p. 5; cf. ANIC, fond Savel Rădulescu (167), dosar 48, f. 4-5: Elena Bacaloglu to Savel Rădulescu, 22 March 1930.

⁴⁶¹ ANIC, fond Savel Rădulescu (167), dosar 48, f. 4-5: Elena Bacaloglu to Savel Rădulescu, 14 July 1930.

Still in financial trouble, she wrote once more to Rebreanu, asking him to get her 100,000 lei to pay a debt, as well as the 4 million lei (of moral damages, presumably). She claimed that even the Royal Court was working on her case, which she wanted to get solved quickly, fearing a new attack by “Viitorul” and intrigues by her enemies. She promised that Rebreanu would be rewarded the day she was “with Mussolini”.⁴⁶² However, the former was apparently evasive, and, when the national peasant government of George G. Mironescu resigned on 17 April 1931, she had merely received an advance of 50,000 lei from the Romanian ministry of foreign affairs.⁴⁶³ Nonetheless, Bacaloglu remained optimistic, writing to Bolzon on 10 August 1932 that her “long exile [was] coming to an end”.⁴⁶⁴ Finally, in April 1933, she was back in Rome, and wanted to continue where she had left off more than nine years earlier.⁴⁶⁵

Back in Italy

According to Bacaloglu, the Romanian envoy in Rome (again Dimitrie I. Ghika following Lahovary’s retirement) had written to Mussolini in March 1933 to arrange an audience for her.⁴⁶⁶ Bolzon, to whom she wrote upon her arrival, responded (or intended to respond) on the same day that he was busy and that the Italo-Romanian question depended on the Italian ministry of foreign affairs under Mussolini.⁴⁶⁷ He was visibly avoiding Bacaloglu, who kept trying to meet him, “a gift of God” (dono di Dio), as she called him in a letter of 16 June 1933, in which she also showed confidence in receiving her 4 million lei soon.⁴⁶⁸ She got into contact with numerous political and diplomatic figures, thought of collaborating with a newspaper for the Italo-Romanian cause or relaunching her old paper, and wanted her “case” definitively solved.⁴⁶⁹ Bolzon probably continued avoiding her, since Bacaloglu insisted for a meeting with him on 24 October 1933, reminding him of old times and his purported moral duty.⁴⁷⁰ However, she was not getting anywhere. According to a letter of 20 September 1934, Mussolini was still not seeing her, but had given her 2,000 lire; no fascist wanted her, while she continued defending her Italo-Romanian idea, to

⁴⁶² “Vatra”, No. 1, 2011, p. 43: Elena Bacaloglu to Liviu Rebreanu, February 1931: “lângă Mussolini”.

⁴⁶³ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Liviu Rebreanu, 10 October 1931.

⁴⁶⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 10 August 1932: “il mio lungo esilio finisce”.

⁴⁶⁵ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, telegram, not datable; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 5 April 1933.

⁴⁶⁶ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 5 April 1933.

⁴⁶⁷ *Ibidem*: Piero Bolzon to Elena Bacaloglu, 5 April 1933.

⁴⁶⁸ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 16 June 1933.

⁴⁶⁹ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 9 August 1933; G: Elena Bacaloglu to Achille Starace, 5 December 1933; Elena Bacaloglu to Arturo Marpicati, 5 December 1933.

⁴⁷⁰ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 24 October 1933.

work for them. She was still waiting to get her damage payment from the Romanian government.⁴⁷¹

Meanwhile, “Cele Trei Crișuri” dedicated two special issues to fascist Italy, one in August 1933 and one in June 1934. The first included an anonymous article about Bacaloglu, “a great friend of Italy”, that mentioned her “fanatic, almost mystical belief in Latin superiority”.⁴⁷² The second was a short version of her 1927 panegyric of Mussolini.⁴⁷³ While she had apparently not written anything new for these issues, her son had contributed to both of them. In a letter to Bolzon, whom Bacaloglu had finally met, she called Ovid Densușianu jr. “a well-prepared element for fascism and the fascist culture of the world”. In the same letter, she claimed to be a realist idealist, not a utopian.⁴⁷⁴

In June 1935, more than two years after her return to Italy, Bacaloglu’s situation was unchanged: she was making great Italo-Romanian plans, trying to get leading political figures on board, but had still not been granted an official position, or been received by Mussolini. Meanwhile she and her daughter were again living in poverty.⁴⁷⁵ She wrote once more to the Duce. Besides her usual complaints, Judeo-Masonic conspiracy theories, and a mention of their “imperial pact”, she emphasised that the fifteen letters that Mussolini had sent her were her greatest treasure.⁴⁷⁶

After Italy invaded Ethiopia for the second time and the League of Nations imposed limited sanctions on the country as a consequence of a unanimous vote by the Council, in which Romania (Titulescu) participated,⁴⁷⁷ Sandy Bacaloglu and Ovid Densușianu jr. wrote a message of support to Mussolini, which was signed by major exponents of far-right ideas: Nicolae Iorga, Alexandru Vaida-Voevod, A. C. Cuza, Octavian Goga, Mihail Manoilescu... Both this message and a separate letter by the two initiators referred to a Latin nation,⁴⁷⁸ perhaps in an attempt to push the cause of their sister and mother, respectively. The latter indeed used the *démarche* to this effect, claiming that her brothers, her son, and herself, “having almost performed the miracle of uniting (oil-producing) Romania’s

⁴⁷¹ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Balbino Giuliano, 20 September 1934.

⁴⁷² *O mare prietenă a Italiei: Elena Bacaloglu*, in “Cele Trei Crișuri”, July-August 1933, p. 95-96.

⁴⁷³ Elena Bacaloglu, *Mossolini* [sic]: *geniu latin*, in “Cele Trei Crișuri”, May-June 1934, p. 52.

⁴⁷⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 10 January 1935: “un elemento preparatissimo per il Fascismo e per la cultura fascista nel mondo”; cf. G: Elena Bacaloglu to Balbino Giuliano, 20 September 1934.

⁴⁷⁵ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 3 March 1935; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 28 June 1935.

⁴⁷⁶ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: Elena Bacaloglu to Benito Mussolini, 9 December 1935.

⁴⁷⁷ “Société des Nations – Journal Officiel”, Vol. XVI, No. 11, November 1935, p. 1173; 1225-1226.

⁴⁷⁸ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 G: “A Romanian Message to the Duce”, 20 December 1935 (?).

greatest political forces in a *fascio*, want[ed] to continue to stabilise it,” and mentioning a renewal of the “imperial pact”. Bacaloglu was aware that the message received little attention in Italy, but excused it with yet another conspiracy theory, this time targeting the Italian propaganda ministry.⁴⁷⁹ After Italian journalists had hissed at and insulted the Emperor of Ethiopia at the League of Nations, being immediately arrested by the Geneva police,⁴⁸⁰ and after the Italian press had accused Titulescu of shouting “Remove those savages!” (probably using the same slur as the Italian journalists), Elena Bacaloglu was among the Roman journalists who protested against the Romanian minister of foreign affairs.⁴⁸¹

The message of support to Mussolini was only one of Ovid Densușianu jr.’s attempts to revive the Italo-Romanian idea and to rehabilitate his mother. In an item published on 20 November 1936 in the virulently nationalist and antisemitic “*Porunca Vremii*” newspaper, he praised Bacaloglu, quoted Mussolini’s 1921 letter, and lambasted his mother’s “persecution” in Romania.⁴⁸² After Mussolini launched the Rome-Berlin Axis in Milan on 1 November 1936, “*Cele Trei Crișuri*” (most probably again Ovid Densușianu jr.) accused the Romanian government of having failed to notice Bacaloglu’s value and usefulness.⁴⁸³ Meanwhile, Bacaloglu, attempted to obtain the position of press attaché with the Romanian legation for her “100 percent fascist” son.⁴⁸⁴

Bacaloglu was obviously unhappy with the Italo-Hungarian rapprochement, which had begun in 1927 and been reconfirmed in 1934, as well as with the Italo-Yugoslav agreement of 25 March 1937. The former made Italy an ally of a revisionist state that was eyeing its former territories in Romania; the latter made Italy an ally of a state whose territory Bacaloglu claimed for Italy and Romania. On 14 April 1937, she wrote to Giuseppe Bottai that the events were tearing her Latin heart apart. She asked for his authorisation to print a second edition of *Movimento Nazionale Fascista* and for a temporary job with a newspaper until her rehabilitation within the Party.⁴⁸⁵

Eventually, Bacaloglu admitted that Mussolini had abandoned her, but she was still convinced that she could turn him around by drawing his attention to the Masonic and Jewish intrigues that she saw everywhere and by printing the

⁴⁷⁹ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 17 January 1936: “i miei fratelli, mio figlio e me, avendo fatto quasi il miracolo di unirli in fascio di [sic] massime forze politiche della Romania (petrolifera) vogliamo continuare a stabilirlo”.

⁴⁸⁰ *Séance plénière de la S.d.N.*, in “*Gazette de Lausanne*”, 1 July 1936, p. 6.

⁴⁸¹ ANIC, fond Casa Regală – Oficiile Vol. II (726), dosar 126/1936, f. 23; 26: press review: “Dați afară pe sălbateci”.

⁴⁸² Ovid Densușianu-fiul, *Mussolini filo-român. Cazul Bacaloglu*, in “*Porunca Vremii*”, 20 November 1936, p. 1-2: “a fost persecutată în țara noastră”.

⁴⁸³ *Un caz paradoxal*, in “*Cele Trei Crișuri*”, November-December 1936, p. 196.

⁴⁸⁴ ACS, fondo Piero Bolzon, pacco 113 H: Elena Bacaloglu to Giuseppe Bottai, 14 April 1937: “fascista cento per cento”.

⁴⁸⁵ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Giuseppe Bottai, 14 April 1937.

second edition of *Movimento Nazionale Fascista*. She attributed Bottai's lack of support to his alleged Jewish blood. She also repeated the Romanian antisemitic argument that the Jews had intended to turn Romania into a European Palestine via the Treaty of Versailles (actually the Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Roumania of 9 December 1919, which had granted Romania's Jews citizenship). Her battle in Romania and Italy, her "divine mission", was allegedly due to this situation.⁴⁸⁶ In order to "clarify things", she had Cozzani officially cautioned on 25 October 1937 not to publish a second edition or reprint parts of the "Eroica" issue.⁴⁸⁷

Deported from Italy

Already on 29 July 1939, the Italian authorities had invited Bacaloglu to leave Italy for Romania due to her financial shortage. She reacted as usual, submitting a memorandum to Mussolini in August 1939.⁴⁸⁸ Italy's advice that Romania should accept the Soviet ultimatum of 26 June 1940 and cede Bessarabia and northern Bukovina to the Soviet Union possibly eluded Bacaloglu, who was concerned with a late 1939 memorandum to the Duce regarding her 1922 arrest, and who was at the same time writing her memoirs.⁴⁸⁹ When Italy and Germany awarded Romanian northern and eastern Transylvania to Hungary on 15 August 1940, Bacaloglu possibly reacted by protesting against Hungary, and was deported on 20 August together with her daughter, for which she accused the Romanian legation, the Masons, and the Jews, apparently excusing Italy once more. Among the damages which she subsequently demanded was the appointment of her son as press attaché with the Romanian legation in Rome, instead of Vifor, whom she called "the instrument of Freemasonry and Jewish capitalism".⁴⁹⁰

In Romania, Bacaloglu started writing for nationalist and antisemitic newspapers. In February 1942, the Romanian translation of a 1917 text about Dante and Trajan appeared in "România eroică".⁴⁹¹ The same paper dedicated an article to Bacaloglu in the following issues, which was probably due once more to her son. Based on the 1929 memorandum, it presented the "revolution of September 1940" (revoluția din Septembrie 1940, that is, the overthrow of King Carol II and Romania's subsequent alliance with the Axis), as the begin-

⁴⁸⁶ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 21 June 1937: "missione divina".

⁴⁸⁷ *Ibidem*: the royal court of Milan, caution, submitted on 25 October 1937: "mettere le cose a posto"; Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 29 March 1938.

⁴⁸⁸ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to the Italian envoy in Bucharest, 18 September 1940.

⁴⁸⁹ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 7 August 1940.

⁴⁹⁰ *Ibidem*: Elena Bacaloglu to Piero Bolzon, 18 September 1940: "lo strumento della Massoneria e dal [sic] capitalismo ebraico".

⁴⁹¹ Elena Bacaloglu, *Dante și Traian sau România în „paradisul lui Dante"*, in "România eroică", January-February 1942, p. 203-204; idem, *Dante e Traiano o la Romania nel Paradiso di Dante*, in "Nuovo Convito", No. 6-9, 30 June – 30 September 1917, p. 247.

ning of the achievement of Bacaloglu's Italo-Romanian idea.⁴⁹² A tribute to Bacaloglu in the antisemitic "Porunca Vremii" suggested the same.⁴⁹³

"Porunca Vremii" also published Bacaloglu's last grand oeuvre, an article about the "Christian", "head of family", and "political revolutionary" Fyodor Dostoevsky in 32 parts.⁴⁹⁴ The starting point were 14 letters which Bacaloglu had received between 1912 and 1917 from Dostoevsky's daughter Aimée de Dostoyewsky (Lyubov Dostoevskaya, 1869-1926),⁴⁹⁵ with whom she had allegedly made friends after meeting at De Gubernatis' salon in 1912.⁴⁹⁶ The article combined authentic or invented memories, purported philosophical discussions with Dostoevskaya, personal ideas and interpretations, a romanticised biography of Dostoevsky, and a glorification of Hitler (not Mussolini).⁴⁹⁷ It shows that Bacaloglu still regarded her Italo-Romanian project as unrealised, as she implied that a homogeneous and self-conscious Latin bloc did not yet exist.⁴⁹⁸ Once more, she proved anti-Bolshevik, antisemitic, and otherwise racist. She referred to "Stalin's Mongol-Yid dictatorship",⁴⁹⁹ targeted the "nearly genius secret world organisation" of the Jews⁵⁰⁰ or the "Jewish secret world government" in New York/Washington⁵⁰¹, repeated her idea of "the duel to the death" with the Jews,⁵⁰² and expressed her belief "in race and its power of selection",⁵⁰³ but simultaneously mentioned the possibility of "creating a single, spiritual race, which harmonises a spirit that has become universal".⁵⁰⁴

Little information is available on Bacaloglu's other activity during the Second World War. In July 1943, she was present when the undersecretary of

⁴⁹² Italicus, *Priviri retrospective asupra fraternităţii italo-română* [sic]. *O strălucită activitate a unei românce la Roma. Cazul Doamnei Elena Bacaloglu*, in "România eroică", March-April 1942, p. 289-299; June 1942, p. 13-24.

⁴⁹³ Ilie Rădulescu, *Elena Bacaloglu*, in "Porunca Vremii", 11 July 1942, p. 1, 3.

⁴⁹⁴ Elena Bacaloglu, *Dostoyewsky: unele lămuriri publice necesare*, in "Porunca Vremii", 2 September 1943, p. 2: "a creştinului din el, a capului de familie, a revoluţionarului politic".

⁴⁹⁵ Ten letters are kept at the Library of the Romanian Academy (BAR), S 1-10/CCIX. Because of the above-mentioned reason, I could not see the originals.

⁴⁹⁶ Elena Bacaloglu, *Rusia, Dostoyewsky şi fiica lui*, in "Porunca Vremii", 20 May 1943, p. 2; 23 May 1943, p. 2.

⁴⁹⁷ The latter especially in Elena Bacaloglu, *Misiunea geniilor revoluţionare: de la Dostoyewsky la Hitler*, in "Porunca Vremii", 30 July 1943, p. 2.

⁴⁹⁸ Elena Bacaloglu, *Primul naţionalist rus: Dostoyewsky*, in "Porunca Vremii", 17 June 1943, p. 2.

⁴⁹⁹ Idem, *Misiunea Rusiei în concepţia lui Dostoyewsky*, in "Porunca Vremii", 6 June 1943, p. 2: "dictatura mongolă jidănească a lui Stalin".

⁵⁰⁰ Idem, *Revoluţia lui Dostoyewsky şi revoluţia bolşevicilor*, in "Porunca Vremii", 1 August 1943, p. 2: "aproape geniala [...] organizaţie ocultă mondială".

⁵⁰¹ Idem, *Axa Moscova – Washington şi noua Rusie după Dostoyewsky*, in "Porunca Vremii", 11 August 1943, p. 2: "guvernul ocult mondial ovreesc".

⁵⁰² Idem, *Misiunea geniilor revoluţionare: de la Dostoyewsky la Hitler*, in "Porunca Vremii", 30 July 1943, p. 2: "duelul de moarte".

⁵⁰³ Idem, *Misiunea Rusiei în concepţia lui Dostoyewsky*, in "Porunca Vremii", 6 June 1943, p. 2: "în rasă şi'n puterea ei de selecţiune".

⁵⁰⁴ Idem, *Politica lui Dostoyewsky şi centenarul lui Puşkin*, in "Porunca Vremii", 22 June 1943, p. 2: "crea o rasă unică, spirituală, de armonizare al spiritului devenit universal".

state for Romanianisation visited the headquarters of “Cele Trei Crișuri”.⁵⁰⁵ After Italy signed an armistice with the Allies, Bacaloglu wrote about “True Latinity and False Latinity” in “Porunca Vremii”, advocating once more for a Latin bloc against the purported “gigantic plan to exterminate Europe or, at least, to destroy its civilisation and elites,” of which she accused the communists, Jews, and Masons.⁵⁰⁶ After Germany freed Mussolini, Bacaloglu lauded Hitler for his “character” (caracter) and also praised Mussolini.⁵⁰⁷

Bacaloglu’s dreams probably ended after King Mihai staged a coup on 23 August 1944 that toppled dictator Ion Antonescu’s regime and paved the way for an armistice with the Allies, after Mussolini was shot in Como and hanged upside down in Milan, and after Hitler killed himself in Berlin. At the time of Mussolini and Hitler’s death, Bacaloglu was living in Bucharest and looking for “documents, telegrams, [and] important correspondence” which she had lost on a tram.⁵⁰⁸ A large part of her (remaining?) correspondence she offered in October 1947 to Ilie Torouțiu, the publisher of her 1929 memorandum, for sale, in order to earn money for a better life. Apparently, Torouțiu had told her that the letters would eventually end up at the Romanian Academy, where they are kept today. Bacaloglu moreover wanted to publish the Romanian translation of a study about Salvatore Di Giacomo, together with the letters she had received from him.⁵⁰⁹ Before this project could materialise, Bacaloglu died in late November 1947, aged 68.⁵¹⁰

Conclusion

Interwar Romania was full of middle-class Romanians whose nationalism and antisemitism had prompted them to create nationalist and antisemitic organisations and whose claim to leadership had ignited fratricidal conflicts with competing far-right groups. Many ended up prominent figures of the League for National Christian Defence and its successor, the National Christian Party, or of the Iron Guard, being elected deputies or senators, or appointed ministers in the post-December 1937 governments. Their ideas did not need to

⁵⁰⁵ Vizita d-lui ministru Titus Dragoș la sediul Reuniunii Revistei „Cele Trei Crișuri”, in “Timpul”, 7 July 1943, p. 4; D-l Ministru Titus Dragoș la „Cele Trei Crișuri”, in “Cele Trei Crișuri”, July-August 1943, p. 158.

⁵⁰⁶ Elena Bacaloglu, *Adevărata latinitate și falsa latinitate*, in “Porunca Vremii”, 16 September 1943, p. 2: “uriașul plan de exterminare a Europei sau, cel puțin, de distrugere a civilizației și elitelor ei”.

⁵⁰⁷ Idem, *Lecția lui Hitler*, in “Porunca Vremii”, 19 September 1943, p. 3.

⁵⁰⁸ Diverse, in “Universul”, 20 April 1945, p. 3; *Pierdut 12 Aprilie tramvai acte, telegrame, corespondență importantă...*, in “Universul”, 24 April 1945, p. 4.

⁵⁰⁹ Nicolae Scurtu, *Note despre prozatoarea Elena Bacaloglu*, in “România literară”, 29 May 2015, p. 17; Elena Bacaloglu to Ilie Torouțiu, 22 October 1947.

⁵¹⁰ *Adânc întristați: Natalia Rosetti, Ovid și Eleonora Densușianu...*, in “Universul”, 29 November 1947, p. 7.

be original, well-informed, or logical.⁵¹¹ Members of the League for National Christian Defence hated Jews, and their foreign policy consisted in connecting with groups abroad that did the same. Bacaloglu had a middle-class background and shared the nationalist and antisemitic opinions of her contemporaries. Central features of her Italo-Romanian idea, in particular her belief in the Latin/Roman heritage of Romania and the Romanians, as well as her claim to territory in a neighbouring country, were consistent with the far-right discourse in Romania.

However, Bacaloglu struggled to establish and control an organisation that promoted her idea. The reason was simple, and she was quite aware of it: she was a woman. As her two novels show, her marriage with Densușianu had already taught her that husbands did not treat their wives as their (intellectual) equals. Later, she had to rely on men to be published in the Italian press, to give conferences, to receive official missions, and, finally, to implement her Italo-Romanian idea, having no political rights in Romania prior to 1939 and being a foreigner in Italy. But men often proved unsupportive, even those in whom she had the most confidence. She was indeed running into a Chinese wall and yet had no other possibility of furthering her cause than to turn to the same or other men. Hence her regular frustration, which translated into tactlessness and extended conspiracy theories.

While Bacaloglu was a victim of the patriarchy, in particular of the documented abuses by the Romanian envoy Lahovary, she was also an enabler, inciting hatred against the Masons and the Jews. Her anti-Masonic and antisemitic attitude in part resulted from her misinterpretation of her personal success, but the germs surfaced already in *Două forțe*. The increasingly antisemitic ambience in Romania and, from 1938, Italy, probably fostered her hatred, as did her reading of *L'Action française*. Whether Bacaloglu's antisemitism was "moderate"⁵¹² is as doubtful as the concept of "moderate antisemitism" itself. Bacaloglu denounced antisemitic violence, but only in connection to her brother's assault on "Adevărul" 's Rosenthal, which tarnished her image. Instead, she kept using the violent expression "duel to the death" in regard to the Jews.

Apart from *L'Action française*, there is no evident ideological influence on Bacaloglu's thought. She did not refer to known fascist or antisemitic ideologues or develop her fascist ideas beyond an imperial Roman renewal, an especially economic antisemitism, and a certain admiration for dictatorship. The original part of her fascism was the – self-interested – call for wives/mothers, not women in general, to be taken seriously, which went against the macho worldview of the Italian fascists.

Acknowledgments: I want to thank Nicola Camilleri, Roland Clark, Bronwyn Cragg, Dumitru Lăcătușu, Vanda Wilcox, and the employees of the Diplomatic Archives of the Romanian Ministry of Foreign Affairs for their precious help.

⁵¹¹ For an excellent and humorous refutation of A. C. Cuza's arguments, see I. Ludo, *Doi mari poeți: Heinrich Heine și A. C. Cuza. O pildă de înfrățire semito-ariană*, Bucharest, Adam, 1934.

⁵¹² Ida Libera Valicenti, *op. cit.*, p. 215-216.

**Elena Bacaloglu (1878-1947) and the Italo-Romanian idea.
A Story of Fascism, Antisemitism, and Misogynistic sabotage
(Abstract)**

Keywords: Interwar Romania, fascism, antisemitism, feminism, Italo-Romanian relations.

Elena Bacaloglu was a not untalented Romanian writer who, after two divorces, went to Italy, where she became entangled with Italian nationalism and fascism. Supported by Mussolini before his arrival to power and founder of Italo-Romanian fascist groups, she was later discarded by the Fascist government. She unsuccessfully tried to establish a fascist movement in Romania, not only lacking diplomatic tact, but also practical means, as she was a woman and hence deprived of political rights. Bacaloglu's fascism was mainly based on the idea of an Italo-Romanian alliance and on antisemitism. Due to conflicts with an Italian editor and members of the Romanian diplomacy, her antisemitism would become more and more virulent over the years.

O competiție simbolică uitată. Bursierii ieșeni ai Școlii Române de la Roma în perioada interbelică*

Cătălin BOTOȘINEANU**

Introducere

Pentru profesorul ieșean I. Petrovici, în anii interbelici facultățile de litere reprezentau „un post bun de observare”, profesorul de filosofie creditând instituția unde s-a format drept „un fel de vatră a Universității”¹. Avea în vedere faptul că la catedrele acesteia slujeau „făuritorii de curente și inițiatorii de îndrumări”². Prestigiul public al universitarilor literați îi transforma pe aceștia în adevărații „suverani” ai universităților, conform sintagmei propusă de profesorul Lucian Nastasă³. Formarea unor discipoli, întreținerea unor reviste culturale, animarea unui curent cultural obligau titularii catedrelor la gestionarea contextelor care permiteau fidelizarea foștilor studenți sau doctoranzi. Pentru România interbelică, un stagiu de unul sau doi ani școlari într-un mare centru academic deschidea posibilitatea unui parcurs profesional în siajul unei catedre universitare. În cele mai multe cazuri, validarea academică externă și capitalul simbolic acumulat deveneau o garanție pentru complicatele jocuri de putere din interiorul universităților românești în momentul vacanțării unui post.

În cazul Facultății de Litere din Iași, „viețiștii” sau „gruparea țărănistă”, reușiți în jurul revistei „Viața Românească” și a criticului G. Ibrăileanu, se vor afla în prim-planul afacerilor universitare, cel puțin în primul deceniu interbelic. Profesorul de teologie și scriitorul Gala Galaction avea să consemneze faptul că

* O versiune mai restrânsă a acestui articol, în limba engleză, a fost publicată inițial sub titlul *The Faculty of Letters in Iași and the Romanian School in Rome during the interwar period*, în „Ephemeris Dacoromana”, Roma – Accademia di Romania, XXIV, 2022, p. 93-114.

** Arhivist la Arhivele din Iași, doctor în Istorie; e-mail: catalin_botosineanu@yahoo.com.

¹ I. Petrovici, *Amintiri universitare*, București, Editura Alcalay, 1920, p. 98-102. Petrovici a fost student la Universitatea din București.

² *Ibidem*.

³ Lucian Nastasă, „Suveranii” universităților românești. *Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale. Profesorii Facultăților de Filosofie și Litere (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007.

aceștia „inspirau o teamă tainică”⁴. Atât profesorii aflați sub „directoratul” marelui critic, cât și cei care au manifestat o neutralitate binevoitoare s-au manifestat ca adevărați mandarina ai lumii academice⁵. Inclusiv în anii '30, odată cu retragerea din spațiul public a lui Ibrăileanu din cauza bolii, discipolii formați în jurul revistei și aduși la catedre în primii ani după Marele Război vor controla destinele Facultății.

Din perspectiva disciplinelor acceptate pentru bursierii admiși la Roma, istorici-arhiviști și filologi clasiști sau moderniști, Literale ieșene au reprezentat un caz aparte în perioada interbelică. Garabet Ibrăileanu, deși era unul dintre cei care dominau scena academică ieșeană, nu a fost interesat de subiectul mobilităților discipolilor săi, el însuși neavând experiențe academice internaționale. Germanistul Traian Bratu, deși apropiat de Pârvan, aproape un intim al acestuia, nu a fost preocupat de subiectul burselor în țările latine⁶. Celălalt nume important în domeniul filologic, lingvistul Alexandru Philippide, s-a manifestat ca un dizident față de confrății de la București sau Cluj. Aron Densușianu, respectiv Sextil Pușcariu nu au reușit să spargă monopolul „philippidoților”, așa cum erau numiți discipolii lui Philippide⁷. Doar I. Iordan pare că se detașează de școala ieșeană formată de aceștia, de altfel de numele său se leagă și recomandările bursierilor filologi pentru Școala de la Roma. În domeniul istoriei vechi, numele lui Orest Tafrali (dușman declarat al fondatorului Școlii din capitala Italiei, istoricul Vasile Pârvan) a fost un impediment pentru tinerii arheologi sau istorici ai antichității proveniți din Iași. Abia odată cu numirea lui Paul Nicorescu, în anul 1927, fost discipol al lui Pârvan, Literale ieșene promovează titrați care se vor specializa în istoria antică la Roma. Impactul lui Paul Nicorescu asupra recomandărilor a fost analizat în detaliu de către istoricul Veronica Turcuș⁸.

Articolul meu nu își propune să ofere o nouă perspectivă asupra istoriei Școlii Române din Roma. Evoluția acesteia este bine-cunoscută, lucrări solide

⁴ Al. Piru, *G. Ibrăileanu. Viața și opera*, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 127.

⁵ În toată perioada interbelică, mare parte dintre profesorii Facultății au făcut politică activă, fiind membri marcanți ai partidelor politice și ocupând mandate de deputați sau senatori. Spre exemplu, după alegerile din 1926, cinci profesori ocupaseră un mandat de deputat (*O facultate politică*, în „Opinia”, 31 mai 1926, p. 4).

⁶ *Ipostaze ale vieții. Traian Bratu în scrisori și documente*, editor Cristina Spinei, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2019. Printre cei apropiați de V. Pârvan trebuie menționat și I. M. Marinescu (1880-1965), din 1920 profesor la catedra de latină de la Iași; licențiat în litere la București, cu studii doctorale la München, care își publicase traducerile în colecția *Clasicii Antici*, coordonată de V. Pârvan (G. Istrate, *I. M. Marinescu*, în AȘUI, secțiunea III – Științe Sociale, c. Limbă și literatură, tomul XII, 1966, fascicul I, extras, p. 137-141).

⁷ Vezi scrisorile lui Ovidiu Densușianu și G. Nandriș către Al. Rosetti, despre primele congrese ale filologilor români din 1925 și 1926, unde au lipsit filologii ieșeni: *Scrisori către Al. Rosetti (1916-1968)*, ediție îngrijită, prefată, note și indice de Al. Rosetti, București, Editura Minerva, 1979, p. 214, 263-273.

⁸ Veronica Turcuș, *Paul Nicorescu și Școala română de la Roma*, în AIIX, XLIX/2012, p. 295-314.

documentând existența prestigiosului edificiu din capitala Italiei⁹. Mai bine zis, funcționarea interbelică a așezământului Accademia di Romania nu va fi subiectul meu principal. Mai curând, voi stărui asupra Facultății de Litere din Iași și asupra mecanismelor recrutării celor 19 *alumni* trimiși la Roma¹⁰. Voi încerca să completez informațiile cunoscute despre aceștia prin creionarea unei imagini asupra fizionomiei interne a cadrului recrutărilor bursierilor așezământului moldav. În stadiul actual al cercetării mele nu pot privi activitatea prestigiosului edificiu din capitala Italiei decât dinspre Iași¹¹. Textul meu se poate înscrie în istoria Universității din Iași, în scenariul mai larg al fenomenului *peregrinatio academica*¹². De altfel, Italia a constituit un spațiu universitar privilegiat de către studenții români, universitățile din Peninsula atrăgând mai ales pe cei interesați de formarea în medicină sau în domeniul științelor exacte. Deși reprezentau o pondere destul de mică în rândul populației studențești, doar 5% fiind proporția studenților străini din Italia, în perioada interbelică titrații români s-au situat mai mereu între primele locuri¹³.

Bursierii ieșeni la Roma reprezintă o particularitate în interiorul acestui fenomen. Alături de cei trimiși la stagiul de la Paris, în același context interbelic se pot integra bursierii Fundației Rockefeller¹⁴, cei plecați la studii în Germania sau la catedrele de slavistică din Cehoslovacia sau Polonia. Cazul prestigioasei Școli de la Roma și a legăturilor cu literații ieșeni este unul diferit de cel parizian,

⁹ George Lăzărescu, *Școala Română din Roma*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2002; Veronica Turcuș, *George G. Mateescu (1892-1929), director al Școlii Române din Roma*, București, Editura Academiei Române, 2008; Stelian Mândruț, *Profesori și bursieri ai Școlii Române de la Roma în epoca interbelică*, în AMN, 47/II, 2010, p. 163-174; Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma. 1922-2012*, Roma, 2012; Veronica Turcuș, *Vasile Pârvan și Școala Română de la Roma*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2016; idem, *Școala Română din Roma (1922-1947)*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2016.

¹⁰ Există încă un bursier trimis de la Iași, arhitectul Gabriel Popescu, recomandat de Academia de Arte. Nu am identificat date concludente despre contextul alegerii sale. Bursierul ieșean nu este gravorul, mult mai celebru, Gabriel Popescu (1866-1937).

¹¹ Nu am reușit încă să verific în fondul Ministerului Instrucțiunii unele ipoteze formulate pe marginea recrutărilor bursierilor ieșeni.

¹² Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tinerii din spațiul românesc la studii în străinătate (1864-1948)*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2006, p. 284-293.

¹³ În anul școlar 1926-1927 au fost chiar pe primul loc ca pondere, 548 dintr-un total de 2.157 de studenți străini, situație care s-a păstrat și în anul școlar 1931-1932 (*ibidem*, p. 287).

¹⁴ Și acest subiect este unul puțin frecventat. Aflat la intersecția filantropilor din domeniul educațional, cu fenomenul mai larg al *peregrinatio academica* din spațiul universitar românesc, bursele de studiu acordate de unele fundații caritabile, mai ales cele americane, trebuie conectate eforturilor circumscrise diplomației culturale și mai puțin ansamblului măsurilor economice. Îndeosebi științele exacte și medicina au fost domeniile privilegiate de fundația Rockefeller atunci când a deschis universităților Europei răsăritene generosul său program de schimburi culturale. Și Universitatea din Iași a participat la aceste mobilități academice. Experiența profesorului Gr. T. Popa în Statele Unite ale Americii, în perioada 1925-1928, este cea mai cunoscută (Gr. T. Popa, *Jurnalul unui savant român în America*, ediție îngrijită, note și postfață de Richard Constantinescu, București, Editura Filos, 2014).

prin prisma tutelei asupra Școlii de la Fontenay-aux-Roses pe care o manifesta istoricul Nicolae Iorga și mai ales a relațiilor extrem de proaste avute de acesta cu Facultatea de Litere ieșeană, în special în perioada cât criticul literar G. Ibrăileanu a fost profesor activ¹⁵. Din acest motiv, Școala girată de Iorga nu a constituit o destinație pentru discipolii apropiați ai filologilor și istoricilor ieșeni, neaflându-se între „planurile academice” ale acestora. În schimb, cred că doar analiza comparativă a celor două categorii de recomandări, la Roma și la Paris, poate oferi o imagine asupra mecanismelor din fundalul strategiilor de promovare academică exersate la Universitatea din Iași. Invariabil, și numărul studenților care absolveau Facultatea confirmă repartiția structurilor de putere din interiorul acesteia. Între anii 1919 și 1925, au finalizat cursurile 131 de licențiați, repartizați astfel: filosofie – 16, istorie – 34, filologie clasică – 10, filologie modernă – 25, franceză – 33 și germană – 13¹⁶.

Voi propune o grilă de lectură asupra profilului internațional al Universității din Iași, în secvența competiției pentru bursierii filologi sau istorici, finalmente despre vocația formării unor specialiști și despre natura raporturilor de putere existente în interiorul Facultății de Litere. Între toate aceste soluții de mobilități universitare, Accademia di Romania și Școala de la Paris au însă o caracteristică aparte. Formarea sau pregătirea bursierilor români era delegată coordonării unei instituții românești cu sediul în străinătate. Cred că în acest context se poate lua în calcul fenomenul de diplomație culturală, în sensul analizat de Carmen Burcea, al prezențelor culturale românești în Italia interbelică¹⁷, respectiv de Carmen Turcuș, al legăturilor dintre cele două culturi¹⁸.

Câteva întrebări nu pot fi evitate pentru a contura subiectul. A existat o competiție între Universitățile din țară, mai ales între Iași și București, pentru locurile bursierilor? Au influențat profesorii proveniți din școala bucureșteană, I. M. Marinescu, Paul Nicorescu sau Cezar Papacostea, ecuația numirilor? Această pistă de lectură a Școlii Române de la Roma nu poate fi evitată, întrucât au existat cazuri în care Literele ieșene au recomandat arheologi bucureșteni, pe filiera Paul Nicorescu; am în vedere numele lui Gr. Anițescu. Sau au acceptat nominalizări ale unor asistenți încadrați la Literele ieșene, intermediare de Facultatea din capitală, întrucât aceștia erau foști absolvenți ai Universității din

¹⁵ Polemica lui Ibrăileanu cu Iorga era cunoscută în epocă. Nu doar de pe pozițiile apărării poporanismului, respectiv a semănătorismului, se duelau de la distanță cei doi profesori. Ibrăileanu nu uitase că debutul carierei sale academice la Iași se făcuse sub zodia refuzului lui N. Iorga (Al. Piru, *G. Ibrăileanu...*, p. 102). În anul 1908, era încă în vigoare *legea Haret*, care stipula că, la numirea unui profesor, era necesar acceptul ambelor consilii ale facultăților celor două Universități din Principate, indiferent de locul vacanței catedrei.

¹⁶ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii, dosar 499/1925, f. 24. Datele apar într-un raport al lui Ioan Petrovici către Ministerul Instrucțiunii, raport din aprilie 1925.

¹⁷ Carmen Burcea, *Diplomație culturală. Prezențe românești în Italia interbelică*, București, Institutul Cultural Român, 2005.

¹⁸ Veronica Turcuș, *Alexandru Marcu (1894-1955) și cultura italiană în România interbelică*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999.

București, cum a fost cazul lui D. M. Pippidi. Uneori sunt recomandați bursieri bucureșteni pe locurile rămase vacante de la Iași, cazul bursei lui Gheorghe Ștefan în timpul directoratului lui Vasile Pârvan¹⁹. Din datele existente și pe care le-am putut controla în sursele ieșene, Facultățile de Litere din București și Cluj par a coordona administrația Școlii de la Roma, inclusiv în domeniul profilului bursierilor agreați. În acest context, numărul bursierilor recrutați de la fiecare facultate nu este important, fiecare așezământ universitar având un număr egal de locuri alocate. Din acest punct de vedere, secretariatul ieșeanului Mihai Berza, care l-a înlocuit o perioadă pe V. Vătășianu, este o excepție și trebuie explicat prin natura relațiilor personale apropiate care îl legau de directorul Emil Panaitescu²⁰.

Istoria antică, privilegiată la Cluj și la București, avea la Iași un titular al catedrei care se afla în război deschis cu Pârvan și cu discipolii acestuia. La rândul lor, filologii ieșeni, cel puțin cât a trăit Philippide, nu au reușit să dialogueze cu colegii de breaslă, „philippidoții” ieșeni căutând alte soluții pentru elevii lor. Doar în anii '30, Iorgu Iordan a reușit să mai atenueze izolarea Iașului. Filologii trimiși la Roma, nouă la număr, au fost majoritari din școala lui Iordan sau latiniști, recomandați de I. M. Marinescu. Profesorii Al. Philippide și George Pascu, fost elev al său, au fost evitați sistematic în ecuația recomandărilor. Bursierii ieșeni din domeniul istoriei, 10 la număr, au fost arheologi din zona controlată de profesorul Paul Nicorescu și cei cu profil arhivistic și istorie medie, din școala lui Ilie Minea, la care ulterior, în anii '30, se poate adăuga și profesorul Andrei Oțetea. Încă a rămas o enigmă în jurul recomandării unui arhitect, Gabriel Popescu, de către Academia de Arte din Iași.

Facultatea de Litere și recomandările la Accademia di Romania

Ca problematică a vieții academice, se cunosc puține lucruri despre bursierii ieșeni și despre modul cum era privită recomandarea pentru un stagiu la Roma. Dinamica Literelor ieșene a fost analizată doar prin aportul lui Paul Nicorescu și a celor recomandați de acesta în anii '30²¹, sau prin analize punctuale asupra unora dintre bursieri²². Nu a fost o cercetare distinctă în interiorul istoriografiei ieșene a Universității. Mai mult decât atât, epoca comunistă a făcut ca în biografia unor profesori sau cercetători ieșeni perioada italiană a formării să fie lăsată uitării. Aceasta și pentru că unii bursieri ieșeni au rămas în Italia și nu au

¹⁹ George Lăzărescu, *Școala Română din Roma...*, p. 155.

²⁰ Mihai Berza, discipol al lui Ilie Minea, a urmat stagiul de bursier în perioada 1931-1933, a prelungit încă un an bursa, devenind bibliotecar al Școlii, având o relație foarte apropiată de directorul Emil Panaitescu. Se întoarce în țară, unde ocupă un post de profesor la Fălțiceni, se înscrie la doctorat la Gh. Brătianu, pentru ca în perioada 1936-1938 să îl regăsim din nou la Roma, de data aceasta în postura de secretar al Școlii, în locul lui Virgil Vătășianu (Ioan Opriș, *Istoricul Mihai Berza la Roma*, în *MemAnt*, anul XXIV, 2007, p. 513-525).

²¹ Veronica Turcuș, *Paul Nicorescu și Școala română de la Roma...*

²² Ioan Opriș, *Istoricul Mihai Berza...*, *passim*.

urcat în vasul Transilvania care a plecat de la Napoli, în 1945, aducând în România pe cei care deținuseră funcții în peninsula²³. Mă refer la cazurile lui Gh. Caragață, titularul lectoratului român de la Florența, secretar ulterior al Societății Academice Române din Italia, și Petre Ciureanu, titularul lectoratului de la Universitatea din Genova.

Spre comparație, spațiul universitar clujean a privilegiat în ultimele două decenii un asemenea demers, mai ales prin cercetările valoroase ale istoricului Veronica Turcuș. Din păcate, această investigație lipsește la Iași. În biografia unora dintre istoricii și filologii Universității, perioada italiană a rămas un fapt exotic în continuare. Absența aceasta are mai multe cauze, dintre care unele au conferit un caracter tragic destinului unor persoane, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Nicanor Rusu²⁴. În perioada comunistă, mențiunea unui stagiul de formare interbelică în Italia fascistă comporta îndeajuns de multe complicații încât ajungea să fie eludată de titularul acestei experiențe.

Sursele acestor recuperări sunt cele deja cunoscute istoricilor care au pus pe tapet funcționarea Școlii din Roma. Mai toți au resimțit lipsa arhivei Școlii din capitala Italiei, deși în unele teze de doctorat, la rezumatul cărora am avut acces, este citată existența unui astfel de fond arhivistic²⁵. Din păcate, lipsa unor cunoștințe de specialitate legate de constituirea și istoria colecțiilor sau fondurilor arhivistice au condus la decuparea artificială a unor scrisori primite de Pârvan de la secretarul Școlii de la Roma, Giuseppe Lugli, și integrarea lor într-un fond al școlii din Valle Giulia²⁶. Dacă eroarea aparține celor responsabili de arhiva Institutului de Arheologie sau autorului tezei de doctorat aproape că nu mai contează. O arhivă a unei instituții nu poate fi rezumată la o sumă de scrisori, chiar dacă conținutul acestora se referă la mersul acelei organizații. În acest fel, inclusiv scrisorile primite la Cluj de următorul director, G. G. Mateescu, conferențiar la Universitatea Transilvaniei, și integrate în fondul Facultății de Litere, ar putea fi considerate tot o parte a fondului de arhivă al Școlii. Aceeași situație o putem replica și pentru cazul directorului Emil Panaitescu, care alesese ca adresă de corespondență tot Literele clujene.

²³ Carmen Burcea, *Diplomație culturală...*, p. 43.

²⁴ În autobiografia sa, acesta a eludat episodul italian. Închis în Gulag, eliberat ulterior, și devenit, în anii '60, conferențiar la catedra de limba spaniolă și italiană a Universității din Chișinău, savantul basarabean, fost discipol al lui Iorgu Iordan, a evitat mențiunea formării interbelice într-o țară fascistă. Autobiografia lui Nicanor Rusu (1910-1990) se află în dosarul personal al profesorului de la Arhivele din Chișinău. Mulțumesc arhivistului Alexandru Argint, care mi-a tradus câteva pagini din aceasta. Pentru profilul academic al lui Nicanor Rusu, vezi Irina Tulbu, *Contribuția lui Nicanor Rusu la receptarea literaturii italiene în Basarabia*, în „Etudes Interdisciplinaires en Sciences Humaines”, nr. 4/2017, p. 236-245 (disponibil on-line la adresa https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/mzago%2C%2B236-245.pdf).

²⁵ Constantin Liviu Demeter, *Școala Română din Roma în 80 de documente inedite*, teză de doctorat, Oradea, 2013 (disponibil on-line la adresa <https://www.uoradea.ro/display2829>).

²⁶ Citarea exactă a autorului tezei este Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, fond „Școala Română din Roma”.

Tomurile Veronicăi Turcuș, cele mai importante piese în dosarul istoriei Școlii Române de la Roma în secolul al XX-lea, au la bază arhivele Facultăților de Litere din București și Cluj, cele ale Ministerului Instrucțiunii, ale Academiei Române, corespondența unor directori sau secretari ai Școlii de la Roma, arhiva personală a lui Emil Panaitescu sau V. Vătășianu în mod special, corespondența primită de V. Pârvan, N. Iorga sau Ioan Bianu, apoi literatura memorialistică a unora dintre bursieri, mai ales clujeni și bucureșteni, nu în ultimul rând publicațiile oficiale ale Școlii. Volumele cele mai consistente despre școala din Valle Giulia au privilegiat activitatea științifică a bursierilor și contactele stabilite. În lipsa arhivei Școlii, cele două publicații editate la Roma, „Diplomatarium Italicum”, 1925-1940, și „Ephemeris Dacoromania”, 1923-1945, au constituit o resursă folosită aproape excesiv. Atmosfera științifică animată de titrații români în Roma interbelică și direcțiile lor de cercetare au fost analizate într-un mod exhaustiv. În schimb, mecanismele recrutărilor, jocurile de putere care au coalizat majoritățile constituite în facultățile de litere din țară, competiția între acestea pentru a desemna pe unii dintre foștii absolvenți, rolul unor profesori în validarea unor strategii de validare simbolică prin intermediul reușitelor discipolilor au rămas însă un subiect puțin frecventat.

Pentru cazul celor trimiși de Universitatea din Iași, lucrurile nu stau cu mult diferit. Cum chestiunea recomandărilor era una strict a Facultății de Litere, sursele oricărei recuperări nu se regăsesc în fondul Universității din Iași, partea structurală Rectorat, care cuprinde procesele-verbale ale Senatului, surse primare pentru identificarea poziționărilor grupărilor profesorilor. Din păcate, secțiunea Facultății de Litere a fondului nu conține transcrierea proceselor-verbale ale ședințelor Consiliului Facultății.

În aceste arhive sunt doar simple mențiuni asupra numelor bursierilor recomandați, în unele cazuri păstrându-se inclusiv cererile celorlalți candidați. Cum deliberarea era una aparent minoră în viața administrativă a așezământului, numele celor trimiși la Roma, subiectul ca atare lipsesc și din sintezele realizate în *Anuarele* oficiale ale Universității. În cele mai multe din situații, în dosarele de la Litere sunt înregistrate adresele venite de la Școala din Roma, uneori intermediare de Ministerul Instrucțiunii, prin care erau solicitate recomandările. Pentru că regulamentul Școlii vorbea de concurs, la Iași a existat o minimă deliberare asupra candidaților în cursul unor ședințe ale Consiliilor profesoriale, uneori opoziții și conflicte fățișe. Anul 1935 și recomandările realizate sunt o dovadă în acest sens.

Ca element de fundal, adaug faptul că în majoritatea anilor interbelici nu a existat disciplina de limba și literatura italiană la Universitatea ieșeană, deși Iorgu Iordan a predat un curs de literatură italiană în mare parte a timpului și s-a străduit să aducă la Iași lectori italieni²⁷. Abia odată cu anul școlar 1931-1932,

²⁷ În octombrie 1929, Iordan comunica decanului Facultății că, prin intermediul lui Claudiu Isopescu, lector de limba română la Universitatea din Roma, un profesor italian de la Liceul din Lucca, Auguste Garsia, își oferea gratuit serviciile timp de un an. Trebuiau făcute intervenții ale

prin numirea profesorului Ermenegildo Lambertenghi, inițial la un curs liber, apoi la nou înființatul lectorat, disciplina este scoasă din anonimat²⁸, deși acesta se plângea de greutatea asimilării disciplinei în așezământul ieșean²⁹. Un asistent al lectoratului de italiană putem documenta abia la finalul epocii interbelice, Liberale Netto fiind numit asistent la limba italiană cu începere de la 1 aprilie 1939³⁰. Acesta, în 1928, era profesor de limba italiană la un liceu din Bacău, în 1935 predând aceeași disciplină la un liceu din București³¹. Cei plecați la Roma, cel puțin filologii, nu au fost animați de figura profesorului Lambertenghi, sau, după 1938, a profesorului Giuseppe Petronio.

Aceștia nu au avut la Iași impactul pe care l-a avut, la București, profesorul Ramiro Ortiz, titularul lectoratului și ulterior al catedrei de limba și literatură italiană³². Catedra de limbi romanice avea abia din anul 1926 numit un profesor, în persoana lui Iorgu Iordan. După moartea lui Alexandru Philippide însă, în 1933, Iordan va renunța la catedră, solicitând și primind disciplina acestuia, filologie românească³³. De numele său se leagă, de fapt, cei mai mulți dintre candidații filologi trimiși la Roma.

Din perspectiva surselor memorialistice, Iorgu Iordan³⁴, apoi profesorul Ioan Petrovici³⁵, de la Filosofie, și profesorul de latină I. M. Marinescu³⁶ sunt singurii care au lăsat memorii asupra epocii interbelice și a dinamicii interne a Facultății. Memoriile lui Iordan sau Petrovici sunt aproape de nefolosit. Fiind publicate în perioada comunistă, asumă un grad ridicat de ideologizare și de răstălmăcire a multora dintre realitățile interbelice. Cele ale lui Marinescu sunt de fapt un roman autobiografic, cu puține referiri la subiectul de față; doar activitatea lui C. Balmuș, fost bursier al Școlii, este menționată secvențial. Cum Garabet Ibrăileanu și Al. Philippide nu au fost interesați de discuțiile recomandărilor pentru Roma, în corespondența primită de aceștia nu sunt referiri

Ministerului român către forurile italiene pentru ca profesorul să obțină un concediu (AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 300/1929, f. 27).

²⁸ *Anuarul Universității Mihăilene pe anul 1930-1935*, Iași, 1936, p. 344. Consiliul facultății a aprobat, în ședința din 24 mai 1932, înființarea unui lectorat de limba și literatură italiană (AN-Iași, fond Universitatea.-Facultatea de Litere, dosar 365/1932, f. 171).

²⁹ În luna mai 1933, Lambertenghi solicita decanului Facultății de Litere să susțină ideea înființării unei catedre de limba și literatură italiană la Iași. Se cerea un statut egal celui primit la Roma de cursul de limba română predat de către C. Isopescu. Era oferită soluția unei catedre, fie a unei conferințe sau introducerea învățământului de limba italiană ca materie obligatorie (*ibidem*, dosar 372/1933, f. 44).

³⁰ *Ibidem*, dosar 476/1939, f. 304.

³¹ *Ibidem*, dosar 446/1936, f. 30.

³² Pentru detalii, vezi Veronica Turcuș, *Alexandru Marcu (1894-1955). Viața și opera*, București, Editura România Press, 2004.

³³ La catedra de limbi romanice, Iordan îl va impune treptat pe fostul său elev și bursier al Școlii de la Roma, D. Găzdaru.

³⁴ Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. II, București, Editura Eminescu, 1977.

³⁵ Ion Petrovici, *De-a lungul unei vieți. Amintiri*, București, Editura Pentru Literatură, 1966.

³⁶ I. M. Marinescu, *O viață supusă destinului*, ediție îngrijită și prefată de I. Opreașan, București, Editura Vestala, 2005.

asupra numirilor³⁷. Paginile memorialistice ale acestora au rămas singurele surse locale, din sfera neadministrativă, ale subiectului. Din păcate, niciunul dintre bursierii ieșeni nu a lăsat pagini de jurnal sau amintiri despre contextul formării în capitala Italiei.

În aceste condiții, este dificil de analizat anvergura desemnărilor, grupurile de putere, interesele punctuale legate de un candidat, nu în ultimul rând receptarea Școlii de la Roma în mediul universitar ieșean. Pentru anii '20, arhitectura poziționărilor din Facultatea de Litere este destul de cunoscută. Acestea au fost mai compacte și mai bine conturate, Ibrăileanu și „viețiștii” dominând piața bunurilor simbolice ale literaților ieșeni. În schimb, anii '30 în istoria Facultății de Litere sunt mai greu de surprins. Grupurile au o conformație mai difuză, sunt extrem de fluide, rezistă doar conjunctural și își asumă interese imediate. Coalizările de durată nu mai sunt la ordinea zilei. Candidații perioadei directoratului lui Pârvan, trei la număr, poartă amprenta personalității istoricului și a relațiilor conflictuale cu Orest Tafrali. Niciun arheolog, elev al acestuia din urmă în ultimă instanță, nu este recomandat. Abia odată cu mandatele lui G. Mateescu și E. Panaitescu numărul candidaților crește exponențial și se poate identifica o linie directoare urmată de școala ieșeană de arheologie, istorie antică și filologie.

În deceniul al doilea interbelic dispar „profesorii apostoli”, Ibrăileanu în primul rând, din cauze medicale. Traian Bratu, profesor de germanistică, va fi confiscat de problemele rectoratului, asumând sarcini politice în siajul țărâniștilor. La rândul său, Ion Petrovici pierde mult din influență, devine periferic, schimbă multe partide, lipsa discipolilor îl transformă într-un marginal în jocurile de putere academice. P. Andrei, Gh. Brătianu sau M. Ralea, speranțele în ale căror numiri la catedrele vacante s-au investit energii în anii '20, devin profesori ambulanți, stau mai mult la București, asumă noul statut al politicienilor aflați mai mereu în concediu. În aceste condiții, Iorgu Iordan la filologie, Paul Nicorescu și Andrei Oțetea la istorie par a fi noii lideri și cei care gestionează grupurile de putere și care decid majoritatea candidaților pentru bursele la Roma.

Aceștia, prin relaționările întreținute în mediile academice din capitală sau clujene, scot Facultatea de Litere din autoizolarea impusă în anii '20, una care funcționa mai ales prin forța de gravitație a revistei „Viața Românească”. Îi folosesc pe profesorii mai vechi și își impun agenda. Sunt mai abili, schimbă des grupurile, îi reabilitează pe perifericii Ilie Bărbulescu și O. Tafrali, acceptă roluri și pentru noii profesori sau conferențieri C. Balmuș și D. Găzdaru, ambii foști elevi ai Școlii de la Roma. Este unul dintre motivele pentru care ponderea bursierilor este revendicată de istorici medievaliști sau premoderni și de filologi, în timp ce treptat scade numărul titraților din disciplina istorie veche. Titularii de la latină și greacă, I. M. Marinescu și Cezar Papacostea,

³⁷ Alexandru Philippide în *dialog cu contemporanii*, vol. I-II, ediții îngrijite de I. Opreșan, București, Editura Minerva, 1986, 1987; *Scrisori către G. Ibrăileanu*, vol. I-IV, ediții îngrijite de M. Bordeianu, V. Botez, Gr. Botez, I. Lăzărescu, Al. Teodorescu, București, Editura pentru Literatură, 1966, 1971, 1973, 1982.

acesta din urmă decedat în 1936, nu mai au nicio influență. Iordan și-a construit discipolii în siajul noii catedre, vacantă odată cu ieșirea din scenă a lui Alexandru Philippide, lăsând în plan secund limbile romanice, punând accent pe filologie modernă. Așa se poate explica insistența pentru tânărul G. Ivănescu³⁸. Însă, sunt trimiși și titrați din specializarea limbi romanice, cazurile Gh. Caragață sau P. Ciureanu, rămași în Italia după Al Doilea Război Mondial, sau cel al lui Nicanor Rusu. Rolul lui G. Călinescu, fost bursier la Roma al Universității din București, devenit conferențiar la Literale ieșene, după 1936, este unul minor. În mare parte aflat în poziții academice inferioare, se simte îngăduit la Iași, deși era, alături de ieșenii C. Balmuș și D. Găzdaru, unul dintre bursierii primelor generații și cel care știa foarte bine natura Școlii din Roma.

Apoi, în primii ani de existență a școlii, un alt element care trebuie luat în calcul este natura relațiilor personale între V. Pârvan și profesorul ieșean O. Tafrali, când au fost doar trei bursieri, Virginia Vasiliu, Anton Mesrobeanu și C. Balmuș, din cei 25 ai școlii. Primii doi erau titrați în istorie, fiind trimiși de istoricul medievist Ilie Minea, în timp ce latinistul C. Balmuș pare a fi o alegere datorată profilurilor strict limitate ale Școlii de la Roma, profesorul de latină I. M. Marinescu neavând un rol în această nominalizare.

În schimb, după anul 1927 lucrurile se complică. Din cei 86 de bursieri ai perioadei Mateescu și Panaitescu, pentru Iași lucrurile comportă încă unele neconcordanțe pentru ceilalți bursieri înregistrați în monografia Școlii de la Roma, apărută la a 90-a aniversare a edificiului³⁹. Probabil, subiectul va rămâne încă un timp neelucidat, în condițiile surselor existente. Sunt nume care apar ca recomandate de la Iași, cazul Șerbu I. Cezar, pentru anul 1927-1928, licențiat în Litere, secția istorică, care nu apare în lista „oficială”. Doar ulterior, Veronica Turcuș îl menționează și îi realizează o scurtă descriere. Arheologul Gr. Avakian, deși recomandat încă din 1929 de la Iași, în urma insistenței lui P. Nicorescu, apare ca bursier în perioada 1931-1933 ca titrat nominalizat de Literale din București.

În condițiile acestea, miza textului meu trebuie să fie serios adnotată, în sensul în care aspectul memorial, al recuperării biografiilor acestor bursieri, 19 la număr în mod oficial în sursele ieșene, va fi completat cu accente asupra profilului și a dinamicii recomandărilor⁴⁰. De altfel, din punct de vedere metodologic, a înregistra evoluția ulterioară a bursierilor și, mai ales, a o pune pe seama stagiului italian este riscant. Cred că importante erau meritele bursierului în momentul recomandării, puterea profesorului care a reușit recomandarea și capitalul investit în tânărul bursier. Cercetările lor la Roma, arhivele sau studiile

³⁸ Prin numirea lui D. Găzdaru ca profesor agregat, odată cu 1 februarie 1935 se vacantase postul de asistent la catedra de filologie română, Iordan susținând numirea lui G. Ivănescu (AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 407/1935, f. 82).

³⁹ Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma*, p. 203-210.

⁴⁰ La aceștia, poate fi adăugat și numele lui Dumitru Marin, filolog clasic, care derulează un stagiul de doi ani la Roma între 1941 și 1943. Încă nu am identificat corespondența oficială legată de această bursă.

publicate, profilul științific ulterior sau contactele lor în zona academică italiană pot recompune aspectele din biografia personală, dar ajută prea puțin la stabilirea legăturilor între Școala din capitala Italiei și Universitatea din Iași.

La fel de important, prin intermediul bursierilor trimiși la Roma, o miză a viitoarelor cercetări poate fi marcată de identificarea unor profiluri de dezvoltare asupra Facultății și a Seminarilor acesteia, viitoarele Institute „Alexandru Philippide” și „A. D. Xenopol”, din perioada comunistă. La Iași, nu s-a putut impune numele unui italianist, precum Alexandru Marcu la București, în timp ce titularul de la Roma al catedrei de limba română, Claudiu Isopescu, este nerelevant în grupul filologilor ieșeni⁴¹. Nici fundalul roman al istoriei antichității în regiunea Moldovei nu încuraja o nevoie de specialiști în acest domeniu al istoriei antice.

Bursierii ieșeni ai Școlii de la Roma

În luna mai a anului 1923, Școala din Roma, prin vocea lui Vasile Pârvan, invita pentru prima oară Facultatea de Litere din Iași să recomande un membru la Școala nou-înființată în capitala Italiei. Facultatea era rugată să țină cont de următoarele considerații:

Școala Română din Roma care lucrează în strânsă legătură științifică cu celelalte școli mari și vechi, similare, franceză, engleză și americană, urmărește în primul rând pregătirea de arheologi, istorici de artă, istorici medievaliști și filologi clasici și romanici. Candidații trebuie să fie persoane care au demonstrat probe evidente de spirit critic și originalitate în publicații sau în lucrări încă manuscrise, ca în concurență colegială cu membrii celorlalte școli străine de aici reprezentanții noștri să nu se arate inferiori⁴².

Era un loc alocat Literelor din Iași, dar Pârvan le cerea două, pentru a exista și un nume de rezervă în caz că nu se vor ocupa toate locurile. Literele ieșene nu au făcut nicio recomandare. Nu există încă o explicație plauzibilă pentru această rețineră, chiar dacă în acele momente Universitatea din Iași era închisă din cauza violențelor studențești. Sugestia de a evita candidații căsătoriți, având în vedere dificultățile insurmontabile legate de suma mică primită, 600 de lire de la stat și 100 de la Școală, și imposibilitatea de a locui în clădirea închiriată dacă bursierul era însoțit de familie nu cred că pot fi luate în calcul drept motive ale refuzului unei nominalizări.

În anul 1924, V. Pârvan revenea din nou, la 6 iunie, invitând de data aceasta Facultatea de Litere ieșeană, prin intermediul Ministerului Instrucțiunii, să trimită un candidat. Termenul era destul de strâns, acordând instituției finalul lunii iunie pentru a comunica numele ales. Procedura aleasă de Consiliul Facultății

⁴¹ Claudiu Isopescu, *mesager al spiritualității românești în Italia. Corespondență (1926-1942)*, vol. I, București, Editura Academiei Române, 2002.

⁴² AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 208/1923, f. 49.

a fost una simplă, istoricul Ilie Minea fiind însărcinat să propună un nume. Acesta a ales-o pe Virginia Vasiliu, întrucât „a dovedit deosebit devotament pentru știință și ca studentă a publicat o lucrare universitară despre cronica lui Ureche”⁴³.

În anul 1925, lucrurile s-au modificat, radical am putea zice. De data aceasta s-au făcut proceduri asemănătoare unui vot, întrucât profesorii au avut de ales drept *alumni* între C. Balmuș și F. Horowitz. Din cei 13 profesori prezenți ai Facultății, șapte au votat numele lui C. Balmuș. Acesta a fost agreat, cel mai probabil, pentru că a fost propus de profesorul Al. Philippide⁴⁴. Votul a fost acordat de profesorii I. M. Marinescu, I. Minea, P. Andrei, G. Pascu, I. Bărbulescu, Gh. Brătianu. Fiind o recomandare a unui filolog clasicist, și mai ales fiind vorba de numele lui Philippide, profesorii G. Ibrăileanu și T. Bratu nu au participat la vot⁴⁵. În anul 1925, se vacanta un loc pentru Facultatea de Litere de la Iași. În acel an nu a fost recomandat nimeni. Abia în anul următor a fost recomandat Anton Mesrobeanu⁴⁶. În perioada mandatului de director a lui V. Pârvan, cele trei recomandări ale Literelor ieșene au fost așadar Virginia Vasiliu, C. Balmuș și Anton Mesrobeanu.

O nouă recomandare poate fi documentată pentru anul școlar 1927-1928. Cezar Șerbu, licențiat al secției Istorice, era noul *alumni* al Literelor ieșene⁴⁷. A ajuns destul de târziu la Roma, în februarie 1928, aprobarea ministerială fiind acordată abia la 31 octombrie 1927, și nu la finalul anului academic anterior. În acel an școlar, în corespondența pe care o întreținea cu N. Iorga, directorul G. Mateescu imputa Facultății din Iași și Ministerului o eroare, bursiera Maria Găzdaru fiind primită la Roma ca supranumerar⁴⁸. Într-adevăr, recomandarea Mariei Găzdaru este trimisă de Facultatea ieșeană către Ministerul Instrucțiunii și nu mai fusese înștiințată Școala de la Roma. Probabil această precipitare se datora faptului că recomandarea Facultății fusese făcută târziu, la 1 noiembrie 1927, mult după termenul legal⁴⁹. Ajungând târziu în capitala Italiei, cei doi

⁴³ *Ibidem*, dosar 225/1924, f. 26. În anul 1927, aceasta avea să fie recomandată și Școlii de la Paris, urmând să devină o colaboratoare apropiată a lui N. Iorga.

⁴⁴ *Ibidem*, dosar 239/1925, f. 19. C. Balmuș va deveni asistentul lui I. M. Marinescu.

⁴⁵ Probabil au ales să nu își consume inutil energiile și să își redistribuie eforturile, Bratu alegând să reînnoiască recomandarea lui Nicolae Popa pentru Școala Română din Paris, bursier acolo în anul școlar 1924-1925 (*ibidem*, dosar 234/1925, f. 12).

⁴⁶ *Ibidem*, dosar 249/1926, f. 4; Veronica Turcuș, *Vasile Pârvan și Școala română de la Roma*, p. 233-242. Pentru anul școlar 1926-1927, ca bursier la școala de la Paris erau recomandați Ioan Țiadbei, licențiat la filologie română, și N. C. Bejenaru. N. Iorga avea să îi refuze pe ambii titrați ai Literelor din Iași.

⁴⁷ AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 267/1927, f. 2.

⁴⁸ *Nicolae Iorga și Universitatea din Cluj. Corespondență (1919-1940)*, ediție îngrijită de Petre Țurlea și Stelian Mândruț, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 255. Din octombrie 1924, Maria Găzdaru, deja licențiată în Litere, urma să ocupe postul de bibliotecar al Seminarului Facultății. Funcționa ca profesoară la Școala normală pentru conducătoare de grădini de copii din Iași. La 1 decembrie 1930, aceasta avea să își dea demisia din postul de bibliotecară (AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 315/1930, f. 17).

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 268/1927, f. 7.

bursieri vor obține prelungirea cu încă un an a bursei, în aprilie 1928 directorul G. Mateescu comunicând decanului Literelor din Iași că în anul școlar 1928-1929 nu erau locuri pentru bursierii așezământului moldav⁵⁰. Într-o epistolă către Ioan Bianu, același director califica într-un mod nefavorabil pe bursierii ieșeni: „Cernăuții și Iașii trimit acum elemente slăbuțe, cu excepția celui Mesrobeanu”⁵¹.

În documentele ieșene, în iunie 1927, apare mențiunea „hotărârii unanime a Consiliului Facultății” de a-l recomanda pe D. Găzdaru, conferențiar la catedra de limbi și literaturi romanice a lui Iorgu Iordan, pentru bursa din capitala Italiei⁵². Acesta avea să plece abia în anul 1929. Aflăm acest lucru din corespondența celor două instituții, Literele ieșene fiind înștiințate că pentru anul 1930-1931 nu mai erau locuri disponibile, D. Găzdaru și Gr. Anițescu obținând prelungirea bursei cu încă un an, directorul Emil Panaitescu apreciind favorabil activitatea la Roma a celor doi bursieri⁵³. Cu toate acestea, profesorul Paul Nicorescu, în noiembrie 1929, îl recomanda la Roma pe Grigore Avakian, arheolog licențiat la București și doctorand al Literelor din Iași, pentru un stagiu de doi ani⁵⁴. Rezoluția decanului Facultății era aceea că va fi recomandat Ministerului Instrucțiunii ca bursier supranumeric, lucru care nu s-a aprobat în acel an școlar⁵⁵. Stagiul lui Grigore Avakian la Roma este documentat pentru perioada 1931-1933, recomandarea venind tot din partea Facultății de Litere din Iași⁵⁶. Fiind licențiat al Facultății din capitală, lui Avakian i s-au pus piedici de profesorii ieșeni, aceștia preferând în locul său numele unor titrați locali, acceptând numirea acestuia doar pe locul de ospitant, ca o a treia recomandare⁵⁷.

Anul 1931 aduce în ecuația numirii bursierilor la Roma nu mai puțin de cinci nume. Pe lângă Gr. Avakian deja menționat, corespondența păstrată în dosarele Facultății de Litere le conține pe cele ale lui Mihai Berza, Neculai Cosma, D. M. Pippidi și Haralamb Mihăiescu. Odată eliberate cele două locuri aferente Iașului, în aprilie 1931, Școala invita Facultatea să propună doi candidați, dar aceștia să fie „cu precădere în specialitatea istorie și arheologie și

⁵⁰ *Ibidem*, dosar 283/1928, f. 46. În textul adresei, într-o mențiune olografă, Mateescu adăuga: „NB reprezentanții Facultății dvs. în anul viitor sunt următorii doi, dl Șerbu Cezar și doamna Găzdaru Maria, care până în octombrie viitor e chiar supranumerară”.

⁵¹ *Scrisori către Ioan Bianu*, vol. II, București, Editura Minerva, 1974, p. 253.

⁵² AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 272/1927, f. 38. În același Consiliu al Facultății s-a decis numirea Virginiei Vasiliu, fostă bursieră în capitala Italiei, la Școala de la Paris.

⁵³ *Ibidem*, dosar 315/1930, f. 40.

⁵⁴ *Ibidem*, dosar 300/1929, f. 54.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ În istoriile dedicate Școlii din Roma, recomandarea lui Grigore Avakian apare ca fiind făcută de către Facultatea din București. Vezi Mihai Bărbulescu, Veronica Turcuș, Iulian M. Damian, *Accademia di Romania din Roma*, p. 203; Veronica Turcuș, *Bursierul român în străinătate. Aspecte sociologice și educaționale*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu» din Cluj-Napoca”, tomul LII, 2013, p. 99.

⁵⁷ Acesta a trebuit să îi trimită lui E. Panaitescu cele nouă studii de arheologie, pentru ca directorul Școlii de la Roma să intervină personal pentru a-i susține cauza (AN-Iași, fond Universitatea. Facultatea de Litere, dosar 336/1931, f. 102).

numai în urmă pe studiile istorico-literare”⁵⁸. Pe rezoluția documentului primit, secretarul Facultății ieșene făcuse mențiunea recomandării, pentru doi ani, 1931-1933 a următorilor bursieri: „dnii Mihai Berza (10 voturi, unanimitate) și Cosma Neculai (6 voturi)”⁵⁹. În replică, la 26 septembrie 1931, de la Cluj, directorul Panaitescu comunica la Iași că Gr. Avakian nu poate ocupa un loc oficial în calitate de „membru hospitant”⁶⁰. Cum Școala Română urmărea săpăturile arheologice din Roma, propunerea lui Avakian, care era încă din 1930 recomandat de Ministerul Instrucțiunii, era cea mai îndreptățită. În premieră pentru relaționarea celor două instituții, le propunea să renunțe la unul din cei recomandați. În final, se pare că nu a mai fost nevoie de această revenire. În primăvara anului 1932, Cosma Neculai încă nu ajunsese la Roma, motivând rațiuni medicale. Acesta avea să recomande conducerii Facultății, în locul său, numele unei colege. În schimb, recomandarea Consiliului va fi favorabilă unui alt bursier, în persoana lui Haralamb Mihăiescu, menținându-și rezerva față de numele lui Gr. Avakian⁶¹. În luna octombrie 1931, Facultatea ieșeană revenea, așadar, la adresele anterioare și îl propunea ca *alumni* pe Haralamb Mihăiescu, iar pe Gr. Avakian ca ospitant⁶². Din textul răspunsului ar reieși că, încă din iunie 1931, deci în termenul legal, Facultatea insistă pentru numirea lui Avakian, probabil alături de cei doi deja menționați. În schimb, direcțiunea Școlii le reamintea că Avakian a fost recomandat în doi ani consecutivi, 1930 și 1931, și că a fost primit ca membru cu începere de la 1 octombrie 1931. În privința lui H. Mihăiescu, acesta urma a fi primit odată cu eliberarea primului loc eligibil. Era o punere la punct a deciziilor Facultății din Iași, opțiunea recomandării fiind în final a directorului Emil Panaitescu.

Contextul numirilor din anul 1931 nu este încă foarte clar. În octombrie 1932, D. M. Pippidi, asistent la catedra de limba și literatura elină a Facultății din Iași, solicita directorului Seminarului de greacă să-i aprobe un nou concediu, în perioada 1 noiembrie 1932 – 1 iunie 1933, întrucât stagiul său ca membru al Școlii Române din Roma a fost prelungit⁶³. Pippidi nu menționa care facultate îl recomanda ca bursier, în lista oficială a bursierilor români la Roma apartenența sa fiind legată de București. Probabil, vizând un post la Universitatea din Iași nu a dorit să expună afilierea sa la Facultatea de Litere din capitală. Din câte am putut documenta, în octombrie 1931, Pippidi, în acel moment doctorand la Sorbona, era cerut asistent de profesorul Cezar Papacostea, acesta motivând

⁵⁸ *Ibidem*, dosar 332/1931, f. 1.

⁵⁹ *Ibidem*. Directorul E. Panaitescu solicita ca înștiințarea ieșeană să fie trimisă la Universitatea din Cluj.

⁶⁰ *Ibidem*, dosar 336/1931, f. 101-102.

⁶¹ *Ibidem*, dosar 338/1931, f. 4.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, dosar 360/1932, f. 37. Rezoluția directorului, care semna C. P. (profesorul Cezar Papacostea), îi era extrem de favorabilă: „[...] fiind un element de mare valoare, cred că n-ar trebui împiedicat să-și completeze stagiul”, directorul asumând sarcina supravegherii noului asistent și a unor ore suplimentare. Aprobarea Ministerului a fost datată în 21 decembrie 1932 (*ibidem*, f. 173).

nevoia angajării tânărului doctorand întrucât toate bursele în străinătate au fost suprimate⁶⁴. Este posibil ca bursa de la Roma, intermediată de Literele din București sau de Facultatea din Iași, să fie o soluție de salvare identificată în ultimul moment pentru Dionisie Pippidi.

Eliberându-se cele două locuri sau câte or fi fost alocate Facultății de Litere din Iași în perioada 1931-1933, Consiliul a decis trimiterea lui N. Corivan⁶⁵ și a lui Gh. Caragață⁶⁶. În 1934, Școala comunica Iașului că la Roma se aflau N. Caragață, filo-romanist, și N. Corivan, istoric preocupat de epoca lui Cavour și Principatele Române, cu cercetări în arhivele de la Torino și Roma. Cum ambii s-au distins prin activități deosebite, directorul Școlii Române de la Roma le prelunga cu încă un an stagiul la Roma, și în anul școlar 1934-1935⁶⁷. În aceste condiții, directorul Emil Panaitescu explica că Iașul nu va avea în acel an școlar locuri disponibile.

În 1935, recomandările pentru Școlile de la Roma și Paris au stârnit un adevărat scandal la Literele ieșene, lucru care, în cele în urmă, a condus la organizarea unui concurs, fiind mulți candidați înscriși. C. Stoide solicitase, în luna mai, să fie recomandat pentru anul școlar 1935-1936. În trecut solicitase o bursă pentru Școala din Paris, dar nu a plecat în mobilitate din cauza lipsei locurilor⁶⁸. În același an, își manifestase dorința de a fi admis pentru doi ani și Valerian Popovici, licențiat în Litere⁶⁹. Aducea în sprijinul solicitării sale faptul că publicase articole în „Cercetări Istorice” și „Arhiva”. La rândul lui, și fostul membru al Școlii de la Roma, Cezar Șerbu, profesor la Dorohoi, solicita să fie recomandat la Școala de la Paris⁷⁰. Pentru anul școlar 1935-1936, se eliberau două locuri la Roma, N. Corivan⁷¹ și Gh. Caragață finalizându-și stagiile⁷². Emil Panaitescu reitiera Facultății ordinea priorităților atunci când urmau să fie validați candidații: „arheologi și istorici antici, istorici de artă și istorici-arhiviști, filologi și istorici literari”⁷³. Regulamentul Școlii limita într-o anumită măsură aria de selecție, dar acest lucru nu a oferit soluții mai clare decidenților Facultății ieșene.

⁶⁴ *Ibidem*, dosar 336/1931, f. 116.

⁶⁵ Cererea lui N. Corivan data din 18 aprilie 1933 (*ibidem*, dosar 372/1933, f. 5).

⁶⁶ *Ibidem*, dosar 374/1933, f. 10.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar 386/1934, f. 59.

⁶⁸ Stoide critica dur nominalizarea lui Berlescu pentru Paris și opinia formulată de Ilie Minea la adresa propriilor calități de istoric (*ibidem*, dosar 410/1935, f. 167).

⁶⁹ *Ibidem*, dosar 407/1935, f. 59.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 60.

⁷¹ Corivan cercetase arhivele de la Torino, lucrând la un studiu despre istoria politică a Principatelor în secolul al XIX-lea.

⁷² *Ibidem*, dosar 408/1935, f. 61. Acest lucru a deschis calea mai multor cereri. De exemplu, Neculai Andrieș sau N. T. Alexa, Alexe Neacșu, licențiați, solicitau un loc la „Paris sau Roma” (*ibidem*, f. 68, 78). La fel Nicuță Constantin, pentru Paris ca bursier al Statului Francez sau la Școala Română din Paris (*ibidem*, f. 75).

⁷³ *Ibidem*. În noiembrie 1935, Ministerul Învățământului, „cu asentimentul dat de dl Prof N. Iorga”, comunica Facultății ieșene aprobarea burselor la Paris pentru D. Berlescu și Niculai Dănilă.

În acel an, profesorii Facultății de Litere au recomandat la Paris pe Emil Condurachi și la Roma pe Dimitrie Berlescu⁷⁴. S-a păstrat procesul-verbal al ședinței Comisiei de concurs din 22 iunie 1935, în care s-a deliberat asupra celor două propuneri. Pentru prima dată, este menționată ideea unui examen pe care urmau să-l susțină candidații. Comisia formată din Traian Bratu, președinte, și istoricii P. Nicorescu, I. Minea și A. Oțetea, cu toate că a constatat că nu s-au prezentat și alți candidați la concurs, în conformitate cu decizia Consiliului a testat, într-o lucrare scrisă, cunoștințele celor doi candidați. Explicația este legată de protestul lui Tafrali. În acel an, 1935, s-a păstrat și petiția acestuia, în care se opunea deschis nominalizării Consiliului Facultății, unde el nu fusese invitat, absenți fiind și Gh. Brătianu sau Paul Nicorescu. Se împotrivea numirii la Paris a lui D. Berlescu și N. Dănilă, acuzându-i de lipsă de pregătire, ambii picând examenul de capacitate⁷⁵. Solicita reevaluarea deciziei Consiliului din 3 iunie și trimiterea la Paris a lui Emil Condurachi, asistentul său la catedra de arheologie. Ministerul Instrucțiunii avea să valideze această soluție, solicitând Facultății de Litere să accepte, în locul lui Berlescu, ca bursier la Paris pe Condurachi⁷⁶. În schimb, în ciuda recomandării Ministerului și a solicitării lui Tafrali, E. Condurachi a fost trimis la Roma și nu la Paris, cum cerea Tafrali. Pe lângă numele acestuia, în acel an școlar la Roma va pleca și Gh. Ivănescu, asistentul lui Iordan, în condiții pe care nu le pot încă elucida.

În 1936, Școala din Roma informa că cei doi bursieri de la Roma, Emil Condurachi, arheolog, și G. Ivănescu, filolog, se distinseseră prin cercetările lor, așa încât le era prelungită bursa și în anul școlar 1935-1936⁷⁷. Din nou, pentru acel an, nu se puteau face alte nominalizări. Abia în mai 1937, Facultatea era anunțată de eliberarea celor două locuri⁷⁸.

În iulie 1937, Accademia di Romania comunica decanului ieșean că instituția din capitala Italiei aviza desemnarea lui Dimitrie Ciurea și Petre Ciureanu ca membri ai Școlii Române de la Roma⁷⁹. Adresa era semnată de directorul Panaitescu. Primul se remarcase în domeniul istoriei medievale, în timp ce al doilea s-a distins în specialitatea istorie literară comparată „cu lucrări care vor putea fi tipărite în publicațiile școlii”⁸⁰. Urmare a acestor reușite, Facultatea de Litere ieșeană era anunțată că cei doi își pot prelungi stagiul cu încă un an școlar, în 1938-1939⁸¹.

⁷⁴ *Ibidem*, dosar 408/1935, f. 40.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 2. Tafrali aducea ca argumente faptul că, spre deosebire de Berlescu, Condurachi știa limba franceză, publicase studii și urma să se specializeze la Paris în bizantinologie și istorie. În alt dosar, protestul din iunie este semnat alături de Tafrali și de profesorul de slavistică Ilie Bărbulescu (*ibidem*, dosar 410/1045, f. 165).

⁷⁶ *Ibidem*, dosar 408/1935, f. 2.

⁷⁷ *Ibidem*, dosar 428/1936, f. 54.

⁷⁸ *Ibidem*, dosar 446/1936, f. 79.

⁷⁹ *Ibidem*, dosar 447/1937, f. 49. În aceeași lună era comunicat faptul că N. Iorga, în calitate de director al Școlii de la Paris, nu a vizat decât pe Nicuță Constantin, deci refuzase un al doilea candidat, în persoana lui Gh. Ivașcu, bănuț de simpatii comuniste (*ibidem*, dosar 402/1935, f. 9).

⁸⁰ *Ibidem*, dosar 463/1938, f. 98.

⁸¹ *Ibidem*. În acele condiții, Facultatea era anunțată că nu avea niciun loc liber pentru alți bursieri.

Astfel, se eliberau două locuri începând cu 1 octombrie 1939, la instituția din Valle Giulia. În adresă, directorul Panaitescu insista încă o dată asupra meritelor lui D. Ciurea, care s-a ilustrat printr-un studiu despre paleografia și diplomatica documentelor latine, în timp ce P. Ciureanu urma să publice un volum de documente legate de Niccolò Tommaseo. Era exprimată speranța „că și viitorii membri pe care îi va recomanda Facultatea D-voastră se vor înșira printre cei mai distinși membri ai Școlii Române de la Roma”⁸².

În anul 1939-1940 se pare că la Roma a fost trimis istoricul Dimitrie Berlescu⁸³. Aflăm acest lucru dintr-o adresă a Ministerului Educației Naționale, care comunica Facultății ieșene că, începând cu luna octombrie 1940, la Roma era așteptat Constantin Vicol, în locul lui Berlescu, care fusese recomandat doar pe durata unui an școlar⁸⁴. Pe lângă acesta mai fusese recomandat Nicanor Rusu, absolvent al Literelor ieșene în 1931 și înscris la doctorat începând cu anul 1937. În corespondența dintre Roma și Iași s-a păstrat doar mențiunea finalizării stagiului său.

În iunie 1941, Școala înștiința Facultatea că la Roma se aflau Nicanor Rusu și Constantin Vicol. Dintre aceștia, N. Rusu urma să finalizeze stagiul la 30 septembrie 1941, Facultatea de Litere fiind solicitată să desemneze un alt membru, în conformitate cu prevederile noului decret-lege 115/17 mai 1941, care stabilea modul de organizare a Școlilor de la Roma și Paris. Pentru director semna Virgil Vătășianu, secretarul Școlii⁸⁵.

Aceștia au fost ultimii ieșeni care pot fi documentați ca bursieri ai Școlii Române din Roma, deși, așa cum am amintit, pe perioada războiului, la așezământul italian s-a mai aflat, cu o bursă de doi ani, și Dumitru Marin⁸⁶, inițial trimis la Școala de la Paris⁸⁷. Informația apare doar în iunie 1944, în raportul asupra tezei de doctorat susținută de către D. Marin, raport întocmit de către profesorul C. Balmuș.

Epilog

„Nu ne trebuie un model de universitate în patru exemplare”⁸⁸, afirma în anul 1929 profesorul E. Racoviță, în timpul lucrărilor derulate sub auspiciile adunării generale a profesorilor universitari de la Cluj. Acesta milita pentru „universități nesimetrice”, care să aibă propria identitate, în afara „șabloanelor birocratice”. Inclusiv facultățile urmau să aibă personalitate juridică distinctă, în acest mod opțiunea pentru impunerea autonomiei universitare în spațiul românesc

⁸² *Ibidem*, dosar 476/1939, f. 233.

⁸³ Acesta adresase prima cerere de a fi admis la „una din bursele vacante în străinătate” încă din mai 1933; era licențiat al Secției istorice din anul 1932 (*ibidem*, dosar 372/1933, f. 33).

⁸⁴ *Ibidem*, dosar 492/1940, f. 2.

⁸⁵ *Ibidem*, dosar 508/1941, f. 16.

⁸⁶ *Ibidem*, dosar 526/1942, f. 16.

⁸⁷ Decebal Lungu, Maria Ciobotaru, *Profesorul Universitar Doctor Dumitru (Demetrio) Marin (1914-1976)*, Buzău, Editura Editgraph, 2023. Nu am putut confirma informația oferită de cei doi autori în arhivele Facultății de Litere.

⁸⁸ E. Racoviță, *Câteva norme pentru organizarea universităților și a învățământului superior*, în Asociația profesorilor universitari din România, *Adunarea generală din 1929 ținută la Cluj. Dare de seamă*, Cluj, 1929, p. 1-7.

fiind una clar asumată. Mai ales cu cât, în sânul așezămintelor academice, practica academică validase deja asemenea desfășurări. Recrutările pentru bursele școlilor românești de la Roma și Paris vor constitui în perioada interbelică un nou prilej pentru clamarea unei libertăți a opțiunilor academice, în raport cu obiectivele locale sau cu ierarhiile stabilite între literații universităților.

Începută ca o simplă deliberare a unor poziții pentru impunerea unor burse acordate studenților străluciți, exercițiul ieșean al desemnării unor *alumni* pentru Școala de la Roma avea să depășească configurația unei simple birocrății academice. Poziții ierarhice interne Facultății de Litere din Iași, ulterior mize simbolice mai apăsate în relația cu bursierii și profesorii de la Cluj sau București, vor impune un etos aparte nominalizărilor realizate pentru locurile studenților Universității din Moldova. Dincolo de acest prim nivel al analizei, prin profilul academic al bursierilor trimiși la Roma și prin studiile dezvoltate acolo se pot repera rudimente ale unei viziuni privind structurarea cercetărilor aferente istoriei antice, a arheologiei sau descoperirii unor izvoare medievale ale istoriei românilor. Întrerupte brusc de regimul comunist, tradiția și, mai ales, dezvoltările unor subiecte începute în perioada interbelică vor fi reluate, cu timiditate ce-i drept, abia odată cu redeschiderea Școlii de la Roma, după 1990.

**A Forgotten Symbolic Competition:
Iași Scholarships of the Romanian School in Rome During the Interwar Period**
(Abstract)

Keywords: The University of Iași, Accademia di Romania, The Faculty of Letters, *alumni*.

My paper does not aim to offer a new perspective on the history of the Romanian School in Rome. Its evolution is well known, with solid works documenting the existence of this prestigious establishment in the Italian capital. In other words, the interwar functioning of the *Accademia di Romania* was not my primary topic. Instead, I have focused on the Faculty of Letters in Iași and the mechanisms for recruiting the alumni sent to Rome. I complement the existing information by outlining the internal dynamics of the selection process for scholarship recipients from the Moldavian institution. At this point in my research, I can only examine the activity of this prestigious institution in the Italian capital from the perspective of Iași. My text contributes to the history of the University of Iași within the broader framework of the *peregrinatio academica* phenomenon. Furthermore, Italy represented a privileged academic space for Romanian students, particularly those interested in medical training or the sciences.

The case of the School in Rome and its connections with Iași-based literature specialists differs from the Parisian one due to the trusteeship over the Fontenay-aux-Roses School exercised by historian Nicolae Iorga and, most notably, the tense relations he had with the Faculty of Letters in Iași, especially during the tenure of literary critic G. Ibrăileanu as professor. I have examined the international profile of the University of Iași, the selection process for Philology and History scholarship recipients, and, finally, the faculty's role in training specialists and the nature of power relations within the Faculty of Letters. Among all these models of university mobility, however, the *Accademia di Romania* and the School of Paris have a unique characteristic: the training of Romanian scholarship recipients was entrusted to the coordination of a Romanian institution based abroad.

“Bolshevism on religious ground”: Religious dissenters, state security, and border-making in Romanian Bessarabia, 1918-1928

Dumitru LISNIC*

Introduction

This article¹ explores the Romanian policy towards religious dissenters in Bessarabia between 1918-1928. It identifies as one of the key sources of the state's hostility towards religious dissenters the perception that the preaching of religious dissenters was seditious and a form of “Bolshevism on religious grounds”. Romanian and Western scholars² have explored the relations between religious dissenters and officials who persecuted them, with obvious sympathy for the former. This latter trait of the existing scholarship has its advantages because it provides justice to numerous religious communities which were persecuted by the Romanian state and the Romanian Orthodox Church. Nevertheless, this “sympathetic” approach produced an oversimplified explanatory schema of the relations between Romanian state, religious dissenters, and Romanian Orthodox Church. The most comfortable explanation for scholars was that the official enmity towards the “religious other” was the result of the nationalistic policy aimed at producing a homogenous Romanian nation, in which the Orthodox Christianity was one of the core elements. Additionally, most scholarly contributions examine the first decade following the First World War very superficially, emphasising the 1930s and the years of the Second World War, whereas

* Senior Lecturer, „Alecu Russo” Bălți State University; e-mail: dumitru1999.lisnic@gmail.com.

¹ I would like to express my deepest appreciation to Ionuț Biliuță and Iemima Ploscariu for drawing my attention to a number of aspects central to this paper. I would like to extend my sincere thanks to James A. Kapaló, Igor Cașu, and Iuliana Cindrea who shared with me their knowledge and expertise.

² Dorin Dobrinu, *Sub puterea Cezarului. O istorie politică a evanghelicilor din România (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – 1989)*, in Dorin Dobrinu, Dănuț Mănăstireanu (coord.), *Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești*, Iași, Polirom, 2018, p. 37-243; James A. Kapaló, *Inochentism and Orthodox Christianity: Religious Dissent in the Russian and Romanian Borderlands*, Routledge, 2019; Roland Clark, *Sectarianism and Renewal in 1920s Romania: The Limits of Orthodoxy and Nation-Building*, London, Bloomsbury Academic, 2021; Iemima Ploscariu, *Alternative Evangelicals Challenging Nationalism in Interwar Romania's Multi-ethnic Borderlands*, Brill, 2024.

the first decade following the First World War is in many ways unique and essential for understanding repressive policies in the later years. Identifying and examining the particularities of the relations between Romanian authorities, religious dissenters and Orthodox Christians in the 1920s, and producing a more nuanced understanding of these relations and of the roles played by different participants, are among the core objectives of this article.

This paper aims to demonstrate that the hostility of Greater Romania towards its “foreign faiths” had multiple sources and was the product of a complex context. It looks into the case of Bessarabia, where Romanian administrators faced the most difficult challenges both militarily and politically. A series of factors, many of which are ignored or downplayed in the existing literature, have produced a distorted image of the religious undesirables were at the very core of Romania’s repressive policies towards its “religious sectarians”. These include the process of border making, the Romanian official perceptions of Bolshevism, the lack of distinction between anti-Romanian propaganda and Bolshevik sedition, the involvement of the foreign missionary societies in the life of Bessarabian religious communities, and even some aspects of religious preaching, all of which need to be considered when seeking to understand the policies of the Romanian state towards religious dissenters in the 1920s.

The first part of this paper examines the context in which Bessarabia united with Romania, the perceptions of the Romanian officials regarding Bolshevism, and the processes through which the Dniester River was transformed into a national border. Then, the study explores the relations between Romanian authorities and religious dissenters in Bessarabia between 1918 and 1924, and their evolution in the context of the state of siege enforced by the military administration. The adoption of the Gregorian calendar by the Romanian Orthodox Church in 1924, the ensuing resistance among the Bessarabian Orthodox Christians against this reform, and the Soviet attempts to foment discontent among religious believers in Bessarabia are discussed in the fourth section of this paper. Based on the case of the Baptist community from Chisinau, which maintained strong ties with international religious organisation and was subjected to close surveillance by the Romanian secret police, the fifth part of this article examines the role of the negotiations between state officials, foreign and domestic religious leaders, and foreign diplomats, in the evolution of the status of religious communities. The surveillance techniques employed by the civil and police officials after 1924 in order to register and control religious dissenters, and the files created with this purpose are presented in the sixth section of the article. The final part of the paper examines the colonial discourses borrowed by the Romanian Protestant missionaries from their western brethren and their impact on the perceptions of the state officials regarding religious dissenters. This paper draws on the archival fonds produced in Bessarabia by the Siguranța police, Third Army Corps Tribunals and county administrations.

Dniester as a new border

This section explores the peculiarities of the region located between the rivers Prut and Dniester, known as Bessarabia, and examines the stages of the process of consolidation of the Romanian administration in this province after its union with the Kingdom of Romania in 1918. It analyzes the policies through which the Dniester River was transformed into an international frontier and how its right bank became a border region. These dynamics impacted the way Romanian authorities perceived and dealt with religious minorities in Bessarabia.

The annexation of the eastern half of the Principality of Moldavia by the Russian Empire in 1812 marked the beginning of a century-long process of integration of this territory into the Tsarist state. Due to continuous immigration, Bessarabia's ethnic composition had become similar to that of the neighbouring Tsarist provinces of Kherson and Podolia. By the beginning of the 20th century, Bessarabia was an ethnically diverse region, with “Moldovans” (i.e., Romanian-speakers) constituting a relative majority (47% of the population according to 1897 census) and inhabiting mainly the rural areas of the central parts of this province. Other ethnic groups such as Ukrainians, Jews, Russians, Bulgarians, Germans, and Gagauz, lived mainly in the southern and northern parts of the region and in its cities.³ In the last decades before the 1917 Revolution, the Tsarist regime built 657 miles of railways in Bessarabia, but they were designed to serve the strategic needs of the Russian state rather than to interconnect the Bessarabian cities for economic purposes. The railways built in Bessarabia connected its cities with different urban centres in the provinces of Kherson and Podolia⁴. As a result, different parts of Bessarabia gravitated towards urban centres from outside of this region. All these factors transformed the Dniester into a river which bound together its two banks, rather than separated Bessarabia from the other south-western provinces of the Russian Empire.

The Great War and the Revolution of 1917 brought the Russian state to collapse, with the empire's peripheries declaring independence and/or uniting with neighbour states. The decisive event in Bessarabia was the entry of the Romanian Army in January 1918, which secured the territory and made possible the union of the Moldavian Democratic Republic with the Romanian Kingdom on March 27⁵. At the same time, the union was challenged by numerous foreign and domestic forces, such as monarchist organisations created in Chişinău that aimed to restore a Greater Russia⁶, and the Bolshevik government which sought to undermined the union through all available means.

³ Alberto Basciani, *Dificila Unire. Basarabia și România Mare, 1918-1940*, translated by George Doru Ivan and Maria Voicu, Chişinău, Cartier, 2018, p. 53-54.

⁴ Charles King, *The Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture*, Hoover Institution Press, 2000, p. 42.

⁵ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 92-101.

⁶ Ludmila Rotari, *Mișcarea subversivă din Basarabia în anii 1918-1924*, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 83.

Constant Bolshevik subversive operations, and the way Romanian officials perceived them, proved crucial in shaping the administration of Bessarabia during the first years after the union. The first encounter between Romanian authorities and the direct consequences of the Revolution of 1917 took place in the context of the Great War. After the Central Powers occupied most of Romania's territory, the Romanian state was on the brink of collapse due to the anarchy provoked by the Revolution within the ranks of the allied Russian troops, who abandoned the Romanian front in a chaotic retreat marked by looting and other crimes. Additionally, soldiers who embraced Bolshevik ideas engaged in actions aimed at undermine the Romanian state⁷. The advance of the Romanian Army in Bessarabia in January 1918 involved skirmishes between the advancing troops and armed Bolshevik detachments⁸ as well as cohorts of locals expressing their discontent with the presence or the practices of the Romanian military administration⁹. In rural areas, one of the main sources of discontent regarding the Romanian administration was the peasants' fear of losing the land seized by them from the landlords during the Russian Revolution of 1917. These fears proved to be partially justified, as the Romanian administration did not take this particularity of Bessarabia into account during the land reform implemented in the 1920s¹⁰. The Romanian administration in Bessarabia faced constant military attacks and conspiracies plotted by the Bolsheviks from across the Dniester. However, the Bolsheviks were not the only force undertaking aggressive actions against Romania. White anti-Bolshevik forces and Ukrainian nationalists, who were engaged in bitter fighting with the Bolsheviks for control of the territories on the left bank of the Dniester, also undertook hostile actions towards Romania in an attempt to gain control of Bessarabia themselves¹¹.

The complex context of the first years after the Revolution of 1917 shaped the perceptions of the Romanian administrators in Bessarabia regarding Bolshevism. These perceptions were formed at the intersection of Bolshevik-inspired revolts and the often aggressive actions of a population dissatisfied with poverty, high taxes, heavy-handed administration, and influenced by anti-Romanian propaganda. In this blurred context, where multiple challenges overlapped, struggling against Bolshevism came to mean imposing order, countering hostile propaganda, securing the Dniester border, and defending both public and private property against looters.

The understanding of Bolshevism as a state of chaos, indiscriminate violence, and the elimination of property rights was common not only among the Romanian

⁷ Stelian Tănase, *Clieții lui Tanti Varvara. Istorie clandestine*, București, Humanitas, 2009, p. 13-14.

⁸ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 102-103.

⁹ Agenția Națională a Arhivelor – Republica Moldova (în continuare ANA), fond 738, inventory 1, files 675, 796, 797.

¹⁰ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 59-60.

¹¹ Ludmila Rotari, *op. cit.*, p. 67-87.

officials. Bessarabian landlords shared similar views of Bolshevism – or were at least aware of the Romanian bureaucrats’ preoccupation with identifying and eliminating any manifestation of it. At a 1920 meeting, Bessarabian landlords protested against the land reform about to be implemented in province, which involved the seizure of a part of their agricultural land and its distribution to peasants. The protesting landlords deemed the upcoming reform as a “Bolshevik, Anarchic, [and] Communist” act¹².

The challenges faced by the Romanian state in Bessarabia were common to contested territories controlled by East European countries. After the completion of the Great War, the borderlands between Germany and Russia were devastated by wars waged by the newly formed states among themselves and by counter-insurgency operations. In this sense, Romania (along with Yugoslavia, Bulgaria and Hungary) was an exception only because the military actions in Bessarabia never reached the scale of the large wars fought by the Poles, Soviets or Ukrainians¹³. Likewise, the perceptions of the Romanian officials according to which the Bessarabian dissenters were “Bolsheviks” were similar to how other east European bureaucrats understood the hostility manifested by the populations of disputed territories under their administration. Such perceptions were common even in countries that did not border Russia. For example, Italian military and civil officials considered the Socialists to be their main enemies in the territories along to eastern Adriatic¹⁴. Marxists received significant attention because, from the perspective of the Central European officials administering disputed provinces, the Bolshevik conspiracies that had led to Russia’s collapse during the Great War could have similar consequences elsewhere.

Given the special circumstances in Bessarabia and the permanent threat of a Bolshevik invasion from across Dniester, the province was subjected to a special regime of administration in the first years after the union. Until March 1921, the entire province was under a state of siege, and afterwards the territory under siege was reduced to a 30 km strip stretching along the border. Later, the state of siege was extended to a 50 km border region; as a result of the intensified pro-Soviet propaganda. Additionally, the state of siege was temporarily reintroduced in some counties – such as Orhei, Tighina, Ismail and Cetatea Albă – during the Soviet-inspired Tatarbuniar Rebellion of 1924¹⁵.

Among the most devastating military operations organised from across the Dniester against Romanian administration were the Hotin Rebellion of January-

¹² Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 162.

¹³ Jochen Bohler, *Civil War in Central Europe, 1918-1921. The Reconstruction of Poland*, Oxford University Press, 2018, p. 67-68.

¹⁴ *Ibidem*, p. 68.

¹⁵ Svetlana Suveică, *Integrarea administrativă a Basarabiei în România (1918-1925)*, in AIIX, tom XXXVI, 1999, p. 137; idem, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928). Modernizare prin reforme*, Chişinău, Pontos, 2010, p. 207, 299.

February 1919, the failed operation at Tighina in May 1919, and the above-mentioned Tatarbuniar Rebellion. In all three cases, the rebels were equipped and led by agents from across the Dniester. In the case of the Hotin Rebellion, it is most likely that the attack was organised by the Whites, while in the other two cases, the revolts were organised and led by Bolshevik agents. All these revolts were organised in territories populated by ethnic minorities dissatisfied with the union of Bessarabia with Romania¹⁶. Between May 1919 and 1924, more than 100 groups crossed Dniester to conduct anti-Romanian propaganda, acts of sabotage, and espionage¹⁷. In order to secure the border, Romanian authorities were forced to undertake radical measures, such as destroying the railway bridges linking both banks of the Dniester.

Borders can be regarded as processes rather than physical obstacles, and an important component of that process can be the management of migration flows¹⁸. Additionally, when discussing the case of the Dniester, we should keep in mind that this was a national border in the making, which means that (at least) one of the neighbouring states was attempting to create meaningful differences between the two banks. In terms of immigration, in 1920 the Romanian administration of Bessarabia experienced a wave of migrants from across the Dniester, caused by the extreme violence associated with the Russian Civil War. The number of migrants reached 168,000 people, most of whom crossed the Dniester illegally. The majority were non-Romanians who settled in urban centres of Bessarabia¹⁹. Before settling in Bessarabian cities, many were screened and tried by the Military Tribunal of the Romanian Army in Bessarabia for illegally crossing the border. Most transgressors were usually arrested by border guards, but a significant part of them were identified by the gendarmerie and police. Of significant importance were the restrictions on movement imposed in the region under military administration. In order to travel through this region, every traveller needed a special pass. Numerous refugees who managed to cross the border without being caught – and who did not go voluntarily to the authorities in order to register and obtain the identity documents – were arrested by the patrols checking travelers' papers. The objective of the triage was to identify the Bolshevik agents. The penalty for transgressors not involved in Bolshevik propaganda or subversive activities was typically about one month of detention, after which they were granted permits to remain and live in Bessarabia²⁰.

The Romanian administration in Bessarabia during the first years after the union was characterised by a transition from the pre-1918 system to a Romanian

¹⁶ Igor Cașu, *Exporting Soviet Revolution: Tatarbuniar Rebellion in Romanian Bessarabia* (1924), in "The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs", no. 22:3, 2020, p. 226-227; Ludmila Rotari, *op. cit.*

¹⁷ Igor Cașu, *op. cit.*, p. 226.

¹⁸ Alexander C. Diener, Joshua Hagen, *Borders. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2012, p. 59, 66.

¹⁹ Alberto Basciani, *op. cit.*, p. 150.

²⁰ ANA, fond 738, inventory 1, files 795, 796, 797; idem, fond 680, inventory 1, file 3379, p. 13.

administrative model. The Law of 14 June 1925, which eliminated the last specificities of the former administrative system and special status of Bessarabia, was a milestone marking the end of the initial stage of the Romanian administration in this province. Likewise, this was the period in which the Romanian state faced the greatest challenges regarding its authority in Bessarabia, including the 1924 Tatarbunar Rebellion and the one that took place five years earlier in Hotin and Soroca counties²¹.

Praying for the Country, King, and Nation in inter-war Bessarabia

This section will briefly introduce the main milestones of the process of religious uniformization in Greater Romania during the 1920s. It will outline the role played by the Romanian Orthodox Church in the Romanian nation-building project, and the status of other religious communities in interwar Romania.

After the Great War, Romania doubled its territory and population through the union of the provinces of Banat, Bessarabia, Bukovina, and Transylvania with the Old Kingdom. Each of these provinces was inhabited by Romanians who constituted either the majority of the population or one of the largest ethnic groups (such as in Bukovina). Nevertheless, even the Romanian communities from these provinces differed in many ways from the Romanians living in the Old Kingdom. The Romanian state applied a policy of homogenisation targeting both the Romanian communities in the newly integrated provinces and the ethnic minorities living there. Homogenisation was realised through the imposition of a centralised administrative system and cultural models of the Old Kingdom onto the new provinces²². The differences between the new provinces and the Old Kingdom also had a religious dimension. In 1918, in all the new provinces, the majority of Romanians were Orthodox Christians, but they belonged to different ecclesiastic jurisdictions, and their Churches functioned differently from an institutional point of view. Bessarabia had been part of the former Russian Empire, where, starting with 1917, Russian Orthodoxy experienced a “Revolution of the Church” after more than two centuries of centralised state control over religious affairs. This revolution was associated with the *parochialisation*²³ of power in the Orthodox Church and the general democratisation of church life²⁴. Similar changes to church life along democratic lines

²¹ Svetlana Suveică, *op. cit.*, p. 144.

²² Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918-1930*, Cornell University Press, 2000, p. 18-19.

²³ This term was introduced by Gregory Freeze and refers to the increasingly assertive role of the lay believers in the administration of their parishes, which was a process accelerated after the February Revolution. According to Freeze, the sources of parochialisation were the old desires of the lay believers to regain control over their parishes and the appointment of the parish priests, the collapse of the Tsarist regime which before 1917 enforced the ecclesiastic control on parishes, and the dissolution of the ecclesiastic hierarchies and bureaucracy.

²⁴ Gregory Freeze, «*Vsja vlast' prihodam*»: *vozhrozhdenie pravoslavija v 1920-e gg*, in “State Religion Church”, No. 2-4 (30), 2012, p. 86-105.

occurred in Bessarabia between February 1917 and January 1918. Parishioners expelled unpopular priests and assumed a more central role in parish life. Parish soviets were established, composed of both laypeople and clergy, and their representatives participated in the life of the Chişinău Eparchy²⁵. Transylvanian Orthodox Christians had similar traditions, and after 1918, both Transylvanians and Bessarabians requested the preservation of their administrative structures and a special status within the Romanian Orthodox Church²⁶. Nevertheless, the centralised state control characteristic of church life in the Old Kingdom was imposed in the new provinces. The state exercised rigid control over the Church through the appointment of bishops and management of church finances. The Church's legal status was defined in a special law voted by the Romanian Parliament in May 1925. While the law introduced the idea of Church "autonomy," it did so without explicitly using the term and without translating it into actual institutional autonomy from the state. An important step in the unification of the Romanian Orthodox Church was its elevation to the status of Patriarchate, recognised by the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in 1925²⁷.

The Romanian Orthodox Church occupied a central place in the Romanian national project. Article 22 of the 1923 Constitution guaranteed freedom of conscience as long as the religious beliefs or practices did not undermine "public order, good behaviour, and the laws of the state". Nevertheless, the Romanian Orthodox Church and the Greek Catholic Church were officially declared "Romanian Churches", with the former being privileged as the "dominant Church of the state" and the latter enjoying primacy over all other confessions²⁸. In this context, a national theology emerged. The majority of Romanians were peasants, and the peasantry was regarded as the social class that had preserved Romanian identity, language, and Orthodoxy regardless of centuries-long foreign oppression. As a result, the spread of non-Orthodox religions among the peasantry was perceived as a threat to both the Romanian nation and state. For Romanian politicians and clerics, this perceived threat was often linked to foreign enemies plotting to undermine the state's unity and stability²⁹. This concern helps explain why one of the constant priorities of the police agencies in Bessarabia was to ensure that non-Orthodox missionaries did not discredit the state Church³⁰. Despite the state's reliance on the Church in struggling against Bolshevik propaganda and in promoting the national project, a significant number of Orthodox priests from Bessarabia were placed under permanent police surveillance. For instance, priests and laypeople from Chişinău who performed religious services in Church Slavonic, celebrated Russian saints, or

²⁵ "Kishinevskie eparhial'nye vedomosti", 1917, no. 20, p. 1-386; no. 21-22, p. 430-432.

²⁶ Roland Clark, *op. cit.*, p. 70.

²⁷ George Enache, *Biserică – societate – naţiune – stat în România interbelică. Explorări în orizont liberal*, in "Revista Teologică", no. 2, 2010, p. 184, 186, 188.

²⁸ Roland Clark, *op. cit.*, p. 72.

²⁹ James A. Kapáló, *op. cit.*, p. 112-113.

³⁰ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352.

used Russian during parish meetings were monitored by Siguranța officers who deemed them as “Slavophiles”³¹.

Paradoxically, after passing the new Constitution that granted religious freedom, Romanian authorities began drafting a series of measures in order to limit the spread of undesirable religious movements. This paradox can be explained by the authorities’ desire to present Romania as a liberal and democratic country, while slowly eliminating religious and ethnic diversity. At the same time, international Evangelical organisations, British and American officials, and foreign public figures, appealed to high-level representatives of Romania’s Government, the Ministry of Religious Denominations, and the Ministry of Foreign Affairs, to end the restrictive and repressive policies against religious dissenters³².

Romanian state officials implemented repressive and restrictive measures targeting religious communities classified as “sects”. This category included such denominations as Baptists, Adventists, Nazarenes, Bible Students, Stundists, and Pentecostals – Evangelical movements that had emerged relatively recently in the West. At the same time, the label of “sect” was also applied to a number of religious movements originating in Eastern Europe, including in Romania, such as the Old Believers, Dukhobors, Molokans, Skoptsy, Khlysts, Inochentists, and Archangelists³³. According to the 1930 census, Bessarabia had a population of 2,864,402 people, of whom 2,509,408 (or 87%) were Orthodox Christians, 206,258 were Jews, 74,870 Lutherans, 31,344 Old Believers, 18,861 Baptists, 13,507 Catholics, 1,927 Adventists, 3,036 adherents of other religions and “sects”, and 977 undeclared³⁴. It is important to note that the number of religious dissenters was likely much higher, as many believers concealed their religious affiliation.

Repression against religious dissenters in 1918-1924

This section examines patterns of repression against religious minorities in Bessarabia in the years leading up to 1924. That year marked a turning point when the Romanian state’s policies of religious uniformization in its new provinces began to produce tangible changes in the everyday lives of believers, notably through the introduction of the Gregorian calendar. Moreover, between 1918-1925 the Romanian authorities applied a policy of unification of the ecclesiastic structures of the Orthodox Church from the new provinces with those from the Old Kingdom. During the same period, they also finalized efforts to regulate the flow of cross-border refugees into Bessarabia and to consolidate

³¹ *Ibidem*, file 3408, p. 60.

³² Dorin Dobrințu, *op. cit.*, p. 116-117.

³³ *Ibidem*, p. 115.

³⁴ Sabin Manuilă, *Recensământul general al populației României. Din 29 decembrie 1930*, vol. II, *Neam, limbă maternă, religie*, București, Monitorul Oficial, 1938, p. XXX.

the eastern frontier. As these tasks were completed, the focus gradually shifted toward implementing a set of policies aimed at homogenizing the populations living in the eastern province.

Orthodox Christians – and particularly their clergy – played a central role in the persecution of religious dissenters between 1918 and 1924. The Orthodox clergy had long-standing pre-revolutionary experience in conducting anti-sectarian activities. In the Russian Empire, missionary priests engaged in anti-sectarian activities which varied from returning from Olonets the Bessarabian followers of the exiled monk Inochentie of Balta³⁵, to removing children from sectarians in a few sensational cases. Likewise, the missionary priests produced a series of publications, dedicated to the struggle against religious sectarianism³⁶. Following the 1918 union of Bessarabia with Romania, the Bessarabian Orthodox clergy became involved in the Romanian state's anti-sectarian policies. Between 1918 and 1921, the repressive measures taken by the authorities against minority religious groups in Bessarabia were marked by the state of siege introduced in 1918. This legal framework offered a range of tools for persecuting or curtailing the activities of religious dissenters. These included the requirement to obtain an official permit to travel through the regions under military administration, the need for approval to hold public meetings, and the imposition of censorship³⁷. Despite the wide array of legal instruments available, military authorities did not engage in systematic persecutions of religious dissenters, as they were preoccupied with securing the border managing refugees, putting down rebellions, and identifying spies. Having examined approximately one-third of the trial minutes from the Military Tribunal of the Third Army Corps between 1918 and 1921³⁸, it can be assessed that persecution of religious dissenters was not a priority for the military administration during these years. The minutes from around 700 trials examined for this study were based on seven main types of accusations: illegal crossing of the Dniester border; border transgression and subversive activities sponsored by the Bolsheviks; sedition and violent actions against the Romanian authorities; unauthorised travel without a special permit; illegal possession of firearms; penal crimes such as robbery and murder; and crimes perpetrated by the militaries personnel, such as pilfering, robbery, and desertion. These categories of accusation primarily served the goals of securing the border, eliminating Bolshevik-sponsored subversive organisations combating sedition and insurrection, and diminishing the potential for future rebellions by confiscating illegally possessed weapons. Mass border cross-

³⁵ James A. Kapáló, *op. cit.*, p. 129.

³⁶ Heather Coleman, *Theology on the Ground Dmitrii Bogoliubov, the Orthodox Anti-Sectarian Mission, and the Russian Soul*, in *Thinking Orthodox in Modern Russia Culture, History, Context*, Patrick Lally Michelson, Judith Deutsch Kornblatt (eds.), The University of Wisconsin Press, 2014, p. 64.

³⁷ ANA, fond 738, inventory 1, files 795, 796, 797; idem, fond 680, inventory 1, file 3379, p. 13; Svetlana Suveică, *op. cit.*, p. 138.

³⁸ ANA, fond 738, inventory 1, files 675, 795, 796.

ings by religious preachers – especially in the case of the Inochentist movement are documented in both Romanian³⁹ and Soviet sources⁴⁰. Nevertheless, the trials of the Romanian military courts do not contain such details.

Before 1921, the initiative to take action against religious minorities came predominantly from below. Dorin Dobrinu identifies the clergy and the rural populations dissatisfied with the spread of new religious beliefs as the main sources of unofficial violence against the religious dissenters⁴¹. According to Heather Coleman, in the Russian Empire during the last decades before the Revolution, Orthodox villagers exhibited hostility toward Baptist converts and subjected them to beatings. The conversions of Orthodox villagers to a new faith disrupted the ritual unity of the rural life and fractured family cohesion when some members abandoned Orthodoxy. Additionally, Orthodox Christians accused Baptists of disrespecting their faith and sacred objects, such as the icons, which are perceived by the Evangelical Christians as idols⁴². In Bessarabia, under the state of siege imposed by the Romanian military administration, such discontent more easily materialized into restrictions and repressive actions against religious minorities. In the rural areas, villagers could easily identify unfamiliar preachers passing through or spending time in their villages and report them to the gendarmerie. Similarly, unauthorised religious gatherings or the distribution of religious materials could be penalised under the official restrictions enforced in the territory under the state of siege. An illustrative example is the arrest of Pavel Hasnaş in April 1920 by the officers of the gendarmerie station in Cubolta, Soroca County. Hasnaş, a Baptist employed at the Bălţi railway station, had travelled to Nicolaevca in Cubolta to visit his fellow believer, Ivan Melnic. He was a member of the Baptist church on Toamnei Street in Bucharest and personally knew Constantin Adorian, one of the prominent leaders of the Romanian Baptists. In 1920, Hasnaş was interrogated by the gendarmes at the request of the local priest–because he and his co-religionists had refused to answer the priest’s questions (documents do not details the questioning). The main official accusations against Hasnaş were that he “travelled in secret through the front area [i.e. border region] without proper authorisation” and that he conducted hostile propaganda. On April 28th, the Military Court of the Second Army Division in Soroca concluded that Hasnaş was not guilty and imposed no sentence⁴³. The fact that the military administration did not dedicate much attention to religious dissenters is proven by the

³⁹ James A. Kapaló, *op. cit.*, p. 6.

⁴⁰ Dumitru Lisnic, *Shifting images of a harmful sect: Operations against Inochentism in Soviet Ukraine, 1920-23*, in *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-communist Eastern Europe*, James Kapaló and Kinga Povedák (eds.), London, Routledge, 2021, p. 39-59.

⁴¹ Dorin Dobrinu, *op. cit.*, p. 121-122.

⁴² Heather J. Coleman, *Russian Baptists and Spiritual Revolution, 1905-1929*, Indiana University Press, 2005, p. 41-42.

⁴³ ANA, fond 738, inventory 1, file 23, p. 1-17.

extremely small number of case files and trial minutes related to religious minorities. Moreover, trial record produced by military authorities often contain far fewer details about the alleged “crimes” than those compiled by the Siguranța police.

The years between 1921 and 1924 represented a period of transition. This phase was characterized by a reduction – followed by a temporary expansion – of the area of military administration⁴⁴, well as the establishment of new rules regarding interactions between religious dissenters and the police. These included Article 22 of the Constitution, which guaranteed freedom of conscience⁴⁵, and a series of instructions issued to police agencies by the –functioned according to Tsarist legislation until 1924⁴⁶. The first files produced by the civil authorities (*prefecturi*) to systematically register sectarian prayer houses and communities date from late 1923⁴⁷.

Between 1921 and 1924, the initiative for repressive actions and restrictive measures against religious dissenters continued to come largely from the grass-roots. The spread of new religious movements created tensions between police agencies and the clergy. These tensions are well reflected in Siguranța reports from 1924, which blame the clergy – some of whom were accused of inappropriate conduct – for facilitating the spread of new religious movements among the peasants⁴⁸. These accusations were partly valid, considering the long-standing history of state control over the Church in both Romania and Russia, which had contributed to the institutional decline of the Church and the erosion of clerical prestige and authority⁴⁹. Nevertheless, in the context of the constant requests to take actions against religious dissenters coming from Orthodox clergy⁵⁰ and lay parishioners, and the lack of discipline of some of the Orthodox clerics, blaming the priests for the spread of non-Orthodox religious beliefs was an easy solution. Most Bessarabian priests had begun their service before the 1918 union, and although they were members of the dominant Church, they did not fully enjoy the trust of Romanian authorities. At least in the first years after the union, some Orthodox priests in Bessarabia were accused of crimes such as delivering sermons and organising public prayers for the participants of the 1919 anti-Romanian rebellion in Hotin⁵¹. In other instances, priests refused to take the oath of allegiance to the Romanian king, blessed rebel detachments in

⁴⁴ Svetlana Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928). Modernizare prin reforme*, Chișinău, Pontos, 2010, p. 207, 299.

⁴⁵ Roland Clark, *op. cit.*, p. 72.

⁴⁶ ANA, fond 679, inventory 1, file 5555, p. 33.

⁴⁷ ANA, fond 339, inventory 1, file 2018.

⁴⁸ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1, p. 24, 39 r.

⁴⁹ Roland Clark, *op. cit.*, p. 54-57; S. L. Firsov, *Russkaja Cerkov' nakanune peremen (Konec 1890-h – 1918 gg.)*, Moskva, “Duhovnaja Biblioteka”, 2002, p. 23-29.

⁵⁰ Iemima Ploscariu, ‘*God is against Nationalism*’: *Averbuch and the Jewish Christians of Interwar Romania*, in “Contemporary European History”, 2022, p. 4.

⁵¹ ANA, fond 738, inventory 1, file 702.

Hotin in 1919, and retreated across the Dniester with the defeated rebels⁵². Orthodox priests from rural parishes, along with mayors, were among groups of villagers condemned for refusing to pay taxes to Romanian authorities in 1918⁵³. Moreover, unlike in other Romanian provinces, Orthodoxy in Bessarabia had strong connections with a very recent imperial past, as well as a sense of liturgical belonging to the Russian space⁵⁴, which was a non-national form of identity that had the potential of transgressing the new borders of the Romanian national space. It is important to stress that not only some priests, but many parishioners also exhibited affinities with Russia and its sacred sites. Bessarabia remained a province where, up to the end of the 1930s, Orthodox priests and believers were accused of refusing to pray for the Romanian king during the church services⁵⁵.

Unlike in the period 1918-1923, by 1924 religious dissenters had become a significant concern the police agencies. This preoccupation can be explained by the consolidation of the Romanian administration in the new province and hence the commencement of a new stage of integration of Bessarabia in Greater Romania. A particularly important trigger was the refusal of numerous priests and parishioners to accept the introduction of the Gregorian calendar.

The apocalyptic countdown of the new calendar and the Bolsheviks

An important event that made 1924 a watershed year in the relations between the Romanian state and religious communities was the introduction of the Gregorian calendar into Church life. In 1919, the Romanian state replaced the Julian calendar with the Gregorian one, but this reform did not initially extend to the Church. The Gregorian calendar was essentially a corrected version of the Julian calendar, with a difference of thirteen days adjusted through a more accurate mathematical calculation. For Romanian elites, the fact that country was moving toward progress “thirteen days behind the rest of Europe”, represented a symbolic delay that had to be resolved. However, introducing the new calendar in Church services proved problematic. The pan-Orthodox Synod of 1923 was dedicated to this problem, with most of the Eastern Churches introducing the change, including the Romanian Orthodox Church, which implemented the calendar change in November 1924⁵⁶. Nevertheless, the reform faced

⁵² Ioan Lisnic, *Clerici ortodocși din Basarabia și Transnistria în închisorile comuniste*, Iași, Stef, 2019, p. 76-77.

⁵³ ANA, fond 738, inventory 1, file 675, p. 43-46.

⁵⁴ Among the liturgic practices which can constitute an example of such connections was the use of the East-Roman tradition of praying for the emperor by using an additional prosphora at the *Proskomedia* (Liturgy of Preparation). Additionally, the celebration of numerous Russian saints who were unknown to Romanian Orthodox Christians, the use of Slavonic as Liturgic language in some of the Bessarabian Churches, and the pilgrimages to Russian holy places integrated the Bessarabian clergy and laity into the Russian religious and political realms.

⁵⁵ ANA, fond 738, inventory 3, file 53.

⁵⁶ Roland Clark, *op. cit.*, p. 81-82.

serious challenges in Moldavia and Bessarabia, regions with strong monastic traditions, where numerous Orthodox believers saw the new calendar as a rupture with liturgic tradition and even as a sign of impending apocalypse. By the early 1930s, violent clashes took place between the Gendarmerie and cohorts of believers who attempted to defend their churches from what they perceived as attacks by the authorities⁵⁷. The first communities to reject the new calendar emerged in Bessarabia and in Neamț county in Moldavia. These groups were founded by monks and priests who travelled through rural areas preaching resistance to the reform. These clergy came under close scrutiny of the Siguranța and were involved in numerous, sometimes fatal, conflicts with the gendarmerie⁵⁸.

From a state perspective, the introduction of the new calendar responded to the need to homogenise the still very different provinces incorporated into Romania. Bukovina and Transylvania, former parts of the Austro-Hungarian Empire, had adopted the new calendar before the Great War, whereas the Old Kingdom and Bessarabia continued to celebrate Church feasts according to the old calendar⁵⁹.

The adoption of the new calendar also had the potential to consolidate the Dniester border by creating meaningful differences between the two banks of the river. Other countries whose territory had belonged to the Tsarist Empire before 1917 implemented similar reforms. In 1921, the Finnish Orthodox Church adopted the Gregorian calendar as a means of distancing itself from Russia. This reform was approved by Finnish government but did not receive the blessing of Patriarch Tikhon. In 1924, the Polish state forced the Orthodox bishops in its eastern borderlands to adopt the new calendar as a way of unifying the country and further distance itself from Russia. However, widespread resistance forced the authorities to allow some parishes to continue celebrating Church feasts according to the old calendar⁶⁰. The Soviet regime also experimented with the forced introduction of the new calendar in Church services but similarly compelled to abandon the initiative due to strong opposition from believers. In his article on the role of lay parishioners in the confrontation between the Church led by Patriarch Tikhon and the state-controlled Renovationist Church, Gregory Freeze demonstrates that the decisive factor in the failure of the Renovationists movement was the opposition of lay believers to the Gregorian calendar. Liturgical services, religious feasts, and their calendar were closely linked in the lives of parishioners, especially in agricultural communities. Lay believers were more inclined to support the Church led by Patriarch Tikhon, who, under Bolshevik pressure, formally declared the

⁵⁷ James A. Kapaló, *op. cit.*, p. 113.

⁵⁸ Iuliana Cindrea-Nagy, “*They Must be Brought to the Right Path*”: Monastic Incarceration of Old Calendarist Believers in Interwar Romania, in “Review of Ecumenical Studies Sibiu”, vol. 15, 2023, p. 282-283.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 282-283.

⁶⁰ Daniela Kalkandjieva, *The Russian Orthodox Church, 1917-1948: From Decline to Resurrection*, London, Routledge, 2014, p. 25, 33.

adoption of the Gregorian calendar but continuously postponed the actual commencement of liturgical services according to the new calendar⁶¹.

The forced introduction of the new calendar in Bessarabia was aptly exploited by the Soviet regime. A report of the Siguranța agency of Soroca county from February 1926 mentions that, on the feast of Theophany (according to the old calendar), the believers from multiple settlements on the left bank of the Dniester performed the traditional water-blessing ceremony at the river. Believers from the right bank, whose churches observed the new calendar, went to the Dniester with candles and collected water from the river after it had been blessed by priests on the Soviet-controlled side. At the same time, on the day of Theophany (according to the old calendar), Red Army units from the left bank fired artillery shells⁶². All these events were not pure coincidence. According to Bessarabian Orthodox traditions during the Theophany blessing of the waters, it is customary for the military and hunters to fire celebratory salvos. Additionally, this was not the first instance in which the Soviets used artillery in order to manipulate the Bessarabians. During the 1924 Tatarbunar Rebellion, Soviet artillery conducted drills in Ovidiopol (less than 100 km from Tatarbunar) to give the impression to the rebels that the Red Army was invading Romania – an invasion that, of course, never materialized⁶³. Likewise, according to Soviet law, without special authorisation religious communities could not organise religious processions outside of the walls of religious buildings⁶⁴. The fact that, in multiple settlements on the left bank of the Dniester, believers received the authorisation to make a procession to the river – and that the artillery of an atheist state fired shells on the day of Theophany – clearly reflects the Bolsheviks’ intent to undermine the authority of both the Romanian state and the Romanian Orthodox Church in Bessarabia by using the conflict around the calendar. This case illustrates that, in the process of nation-building, the Romanian state was not the only actor pressuring border populations to choose between competing identities of “us” and “them”⁶⁵. Bolshevik propaganda and subversive actions similarly pushed Bessarabians in that direction, undermined the new border along the Dniester, and tried to increase the differences between Bessarabia and the rest of Romania.

Especially in Bessarabia, the introduction of the Gregorian calendar (which had been adopted by the Catholic Church in 1582 and bears the name of

⁶¹ Gregory L. Freeze, *Counter-Reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 1922-1925*, in “Slavic Review”, no. 54-2, 1995, p. 305-339.

⁶² ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1, p. 119 r.

⁶³ Igor Cașu, *op. cit.*, p. 230.

⁶⁴ Stella Rock, ‘*They Burned the Pine, but the Place Remained All the Same*’: Pilgrimage in the Changing Landscape of Russia, in Catherine Wanner (editor), *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, Woodrow Wilson Center Press with Oxford University Press, 2012, p. 160-162.

⁶⁵ Irina Paert, Catherine Gibson, Liliya Berezhnaya, *Confession, Loyalty, and National Indifference: Perspectives from Imperial and Postimperial Borderlands*, in “Ab Imperio”, no. 2, 2022, p. 103-104.

Pope Gregory the XIII) sparked fears of a possible union between the Romanian Orthodox Church and the Catholic Church. Such rumours were spread not only verbally among the believers⁶⁶ but were also-disseminated through the Russian-language press in Bessarabia. Although the newspapers “Nasha Rech” and “Nasha Zhyzn” published only very short articles regarding these rumours⁶⁷, they played a major role in amplifying such fears. Within Bessarabia, there were numerous newspapers whose activity was considered by the Romanian authorities as subversive⁶⁸.

The Stilist movement (as the movement in favour of the old Julian calendar came to be known) was regarded by Romanian authorities in Bessarabia as a major problem, and this perception was the product of the complex context in which it emerged. The Stilist movement started in November 1924, just two months after the Tatarbuniar Rebellion, in a province where propagandists were spreading Bolshevik ideas combined with anti-Romanian rhetoric, encouraging disobedience and rebellion against the Romanian authorities. According to a speech by General A. Anastasiu in the Romanian Parliament in March 1920, elites believed that the Bolsheviks were preparing a mass uprising in Bessarabia, designed to facilitate a smooth advance of the Red Army into the province. Additionally, roving Bolshevik agitators circulated anti-Romanian narratives, as well as brochures and other materials, among the Bessarabian population. The anti-Romanian narratives were spread by ordinary Bessarabians who were not committed Bolsheviks but simply desired a change of regime⁶⁹. In this context, the rapid spread of Stilism – driven by itinerant monks who eluded the gendarmerie, the movement’s defiance of both Church and state authority, and its refusal to align with the rest of the country in accepting the new calendar – led Romanian authorities to perceive it as a potential breeding ground for rebellion in the event of a Red Army invasion.

This perception regarding unrecognised religious movements was extended to other religious communities. For example, in 1928 the Inspectorate of the Siguranța in Bessarabia ordered its brigades to investigate Baptist activities, suspecting that Soviet agents were recruiting propagandists from among them⁷⁰. The head of the Siguranța brigades, however, could not confirm any of these suspicions. It is no coincidence that in same year the new calendar was introduced Romanian police began conducting anti-sectarian operations in a more systematic way.

Police surveillance in Chișinău and beyond

Between 1918 and 1921, the struggle against “foreign faiths” was not a priority. The restrictive measures imposed on these groups were primarily the

⁶⁶ Iuliana Cindrea-Nagy, *op. cit.*, p. 283.

⁶⁷ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1, p. 124.

⁶⁸ Svetlana Suveică, *Integrarea administrativă...*, p. 136.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 137-138.

⁷⁰ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1, p. 229.

result of grassroots initiatives implemented in accordance with the limitations introduced under the state of siege in the province. Nevertheless, Chişinău was an exception. Being the largest urban centre and the capital city of this province, Chişinău was a hotbed of subversive organisations and anti-Romanian propaganda in Bessarabia. It was also in Chişinău that, between 1918 and 1921, Siguranţa officers developed several of the main themes of anti-sectarian propaganda in Bessarabia. Moreover, the head of the Bessarabian Siguranţa, together with the Romanian political leaders, negotiated the status and liberties of a number of non-Orthodox missionaries in the city with various Western promoters of religious freedom. Using the case of the representatives of London Mildmay Mission Amongst the Jews⁷¹, I will examine the evolution of the anti-sectarian legislation in Romanian between 1918 and 1928, and the role played by Bessarabian religious communities and police officers in shaping it.

In October 1918, the Siguranţa Brigade of Chişinău County published an official warrant in the newspaper “Ziarul Basarabean” for the arrest of Lev Averbuch and Tihon Hijneacov, instructing that they be taken into custody and brought before the relevant authorities⁷². The Chişinău policemen were also preparing expulsion documents for Averbuch, who was a Russian subject⁷³. At the time of the investigation, both Hijneacov and Averbuch were serving as preachers and leaders of the Baptist community in Chişinău. Averbuch, a Russian Jew who had converted to Evangelical Protestantism, entered Romania in 1918. Together, they preached at the prayer house on Unirei Street in Chişinău⁷⁴.

According to police reports, Averbuch and Hijneacov preached against nationalism, stating that nationalism fosters hatred toward other nationalities, while Christian teachings promote love for all people. In 1918, the Baptist congregation reportedly did not pray for the Romanian king, as was expected of all “loyal” religious congregations. That same year, police reports reveal concerns about the Baptists’ refusal to take oaths or serve in the military. These reactions reveal a superficial understanding by the authorities of the theology and traditions of such religious communities. In both Old Kingdom of Romania and Russian Empire, the Baptists were recruited into the army during the Great War. According to Heather Coleman, Russian Baptists leaders urged their fellow believers to fulfil their civic duty during the war, and the number of the Baptists who served in the army was by far much greater than the number of

⁷¹ Mildmay was a non-confessional mission to Christianise Jews established by John Wilkinson in 1876 in London, and by the beginning of 1920 it became one of the most prominent missionary societies supporting and working with Baptist communities in Bessarabia (Iemima Ploscariu, *Alternative Evangelicals Challenging Nationalism in Interwar Romania’s Multi-ethnic Borderlands*, Brill, Schöningh, 2024, p. 37).

⁷² ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 9.

⁷³ *Ibidem*, p. 54.

⁷⁴ Iemima Ploscariu, *A Dappled People: Jewish, Roma, and Romanian Evangelicals Challenging Nationalism in Interwar Romania*, Thesis Submitted for the Award of Doctor of Philosophy School of History and Geography, Dublin City University, 2021, p. 59.

those who refused to enlist. Nevertheless, the large proportion of Evangelical Christians among conscientious objectors intensified the tsarist authorities' hostility toward them and reinforced the perception that conversion to Baptism reduced a subject's loyalty to the state⁷⁵. As James Kapaló notes, the perceptions of Russian officials regarding so-called "sectarians", as well as sectological literature they produced, had a strong influence on Romanian sectology in terms of definitions and categories used by the police officers and Orthodox missionaries in examining religious dissenters⁷⁶. Following the Revolution, the Bolsheviks on the left bank of the Dniester, granted numerous privileges to sectarians, including exemption from military service⁷⁷. These developments led Romanian authorities to believe that all religious minorities were evading military duty and sympathised with the Bolsheviks. Another source of hostility from the Siguranța officers toward the Baptist community in Chișinău was linguistic: most, if not all, preaching was conducted in Russian. Despite the small size of the Baptist community relative to the city's population, their success in attracting followers drew significant attention from both the police and Orthodox clergy. According to secret police reports, the Baptists were labelled a "Socialist and Communist sect". For the police officers, "Baptism was a form of Bolshevism on religious grounds" since Baptists did not recognise Church authority and often criticised both the Church and its clergy⁷⁸. From the perspective of the Romanian policemen, struggling against Bolshevism in Bessarabia entailed maintaining order, and the Romanian Orthodox Church – targeted by Baptist criticism – was seen as a key instrument in achieving that goal. Another possible source of hostility, which is not specified in the documents, was the lack of an ecclesiastical hierarchy among Baptists comparable to that of the Orthodox Church.

Despite the peculiarity of the accusations of Bolshevism directed at Bessarabian religious leaders, it is important to consider the political context of the 1920s. At that time, uprisings instigated in the Hotin and Soroca counties – though linked to White forces – were interpreted by Romanian authorities as Bolshevik rebellions⁷⁹. Similar accusations were even made against an Orthodox priest who offered prayers for those who took part in the rebellion⁸⁰. In the context of 1918 Bessarabia, accusation of Bolshevism were far from rare, and the non-Orthodox religious leaders like Averbuch could easily become their target. Many Baptist preachers had received their theological training in Russia. However, as Bolshevik hostility toward religious dissent intensified, increasing

⁷⁵ Heather J. Coleman, *op. cit.*, p. 116, 121.

⁷⁶ James A. Kapaló, *op. cit.*, p. 113, 115.

⁷⁷ Heather J. Coleman, *op. cit.*, p. 159-161; Catherine Wanner, *Soviet Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, Woodrow Wilson Centre Press and Oxford University Press, 2012, p. 13.

⁷⁸ ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 5-21.

⁷⁹ Ludmila Rotari, *op. cit.*

⁸⁰ ANA, fond 738, inventory 1, file 702.

numbers of preachers relocated from Russia to Bessarabia, where they could continue preaching in Russian⁸¹. Furthermore, the fact that Averbuch received protection from foreign organisations and embassies likely reinforced suspicions that he was a “hostile element”.

In 1919, despite the serious intentions of the police to deport Averbuch across the Dniester, he benefited from the protection of very influential individuals who supported him and his fellows. Early that year the French Consulate in Chişinău issued a permit to Averbuch, in order to make possible his travel to Bucharest. There, after meeting with an English Anglican minister and visiting the English Consulate, Averbuch was appointed the official representative of the Mildmay in Bessarabia.⁸² He was granted British protection and a monthly salary⁸³. Averbuch remained in Bucharest for a time in 1919⁸⁴, staying close to the foreign embassies that offered him protection. Despite the radical change in legal and diplomatic status of Averbuch and other preachers from the Baptist Church on Unirea Street, they remained under constant surveillance by the Siguranţa, which continued to regard them as a threat to state security⁸⁵.

The behind-the-scenes arrangements that secured Averbuch’s new status also transformed the community led by him. In 1918, his congregation preached in Russian about the harmfulness of nationalism, denounced the established Church, and – according to Siguranţa reports – did not pray for the king. By 1922, however, Averbuch’s prayer house was a newly constructed building on Gara Street, funded by foreign religious organisations. It featured two large Romanian flags at the entrance⁸⁶, sermons delivered in multiple languages including Romanian and, notably, a public celebration of King Ferdinand’s coronation as the king of all Romanians. Averbuch even sent formal invitations to the head of the Chişinău police to attend the ceremonies⁸⁷. The authorities issued permits to Averbuch⁸⁸ and to a number of his fellow preachers⁸⁹ to allow

⁸¹ Iemima Ploscariu, *The Craighead Family: American Baptist Influence in Interwar Basarabia* (upcoming article). Many thanks to the author for allowing me to quote her paper and for numerous insides in the history of the Baptist communities from Bessarabia.

⁸² ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 54. De jure, Averbuch was the representative of Mildmay in Bessarabia, but de facto he was the pastor of the Baptist community from Chişinău. Mildmay was a non-denominational organisation promoting Christianity among the Jews, leaving to each convert the choice which Christian confession to adopt. Nevertheless, the Baptist Church was involved in the missionary activity of Mildmay in Bessarabia and the congregation from the Mildmay Mission on Unirea Street (along with the Baptist church on Gara Street) included Romanians, Russians, Bulgarians, Germans, and Jews. See Iemima Ploscariu, *A Dappled People...*, p. 59.

⁸³ ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 64.

⁸⁴ Iemima Ploscariu, *A Dappled People...*, p. 60.

⁸⁵ ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 68.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 99.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 122.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 32-34.

⁸⁹ *Ibidem*, file 5555, p. 43.

them to travel throughout Bessarabia – despite the ongoing state of siege – in order to preach their faith. Beginning in 1919, Baptist pastors in Chişinău were required to submit written statements formally acknowledging their obligation to pray for the king and the royal family⁹⁰.

The order of the Ministry of Religious Denominations and Arts No. 32950, issued in June 1921, clearly illustrates the nuances of the arrangement between Protestant missionaries – backed by Western diplomatic officials – and the Romanian authorities. This agreement allowed Averbuch and many other preachers from Romania to continue their activity. The arrangement applied not only to the Baptists in Bessarabia, but also to all Baptist and Adventist communities throughout Romania. According to the order, which was communicated to police agencies, “in order to avoid repercussions on our country in relation to religious freedom”, Baptists and Adventists would be permitted to practice their faith under certain conditions. These included a prohibition on denigrating the established churches and a requirement that all preachers be either Romanian citizens or foreigners authorised by the Ministry of Religious Denominations⁹¹. Furthermore, Baptists and Adventists could not practice their religions (preaching included) outside of their officially registered sacred buildings⁹². In this respect, the authorities ordered the police to collect detailed information about all Baptist and Adventist prayer houses⁹³.

Despite the seemingly definitive resolution of the “sectarian problem”, Romanian authorities resumed expressing concerns about the “subversive” activities of the Baptists and Adventists. The Mildmay Mission, in particular, drew the attention of the Bessarabia’s Siguranţa Inspectorate, which compiled a series of surveillance files on organization’s activities. Mildmay was one of the organisations which had the potential to influence public opinion in the West and to co-opt Western officials in order to put political pressure on Romanian authorities to provide freedoms to religious minorities⁹⁴. It leveraged this influence to facilitate the activity of the Baptist preachers in Bessarabia. Nevertheless, by the mid-1920s the Siguranţa became worried about the success of Baptist preaching. At the same time, Orthodox clergy and laypeople began demanding the imposition of restrictions on Baptists. For example, in December 1922 the Orthodox Parish of St. Theodor Tiron – located near the new Baptist Church from Gara Street – lodged a complaint against the Baptist-run school for poor children. This school provided poor children with religious and secular instruction and with clothes. According to the petitioners, this school converted the children of the most vulnerable by manipulating them⁹⁵. Conflicts over

⁹⁰ *Ibidem*, file 4840, p. 61-61 r.

⁹¹ *Ibidem*, p. 70.

⁹² *Ibidem*, p. 76.

⁹³ *Ibidem*, p. 70.

⁹⁴ ANA, fond 680, inventory 1, file 3443, p. 20.

⁹⁵ ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 147.

Baptist proselytising among children and teenagers at the Sunday schools were common during this period. Usually, Baptist children invited their peers to attend Sunday schools, which led to conflicts between Baptist communities and the parents, authorities, and clergy⁹⁶. At the same time, according to the petitioners, the Baptists preached from the yard of their Church to the people walking on the street⁹⁷, and hence broke the legal restrictions imposed on their preaching. In response to these mounting concerns, the General Directory of Internal Affairs of Bessarabia closed the Baptist Church from Chişinău in 1922. However, the Ministry of Religious Denominations later intervened and authorized its reopening⁹⁸. In 1923, the widely-spread unauthorised preaching by Adventists in train stations and on the street further intensified official anxieties regarding sectarian activities. That same year, a new regulation required that congresses of Baptist and Adventist communities could only be held with special authorization⁹⁹. In January 1925, the Ministry of Religious Denominations introduced an additional restriction: preachers could only carry out ministry in the settlements where they had official residence¹⁰⁰. The regulations directly affected Averbuch's ministry. Following the enforcement of restrictions in September 1925, he was forced to leave the pulpit of the Baptist Church in Chişinău. Under the new rules, a Jew of foreign nationality was prohibited from serving as pastor in a non-Jewish congregation¹⁰¹.

As Dorin Dobrinicu observes, beginning in 1923-1924, a series of regulations gradually curtailed the religious freedoms formally guaranteed to minorities by the 1923 Constitution¹⁰². These top-down pressures to restrict the rights of non-Orthodox religious communities stemmed not only the Romanian nationalists desire to forge a “pure” and homogenous Romanian nation, but also the Orthodox bishops, who were present at parliamentary sessions and protested¹⁰³ any perceived “concession to foreign missionaries”. A key example that effectively undermined constitutional guarantees of freedom of conscience is the Order of the Ministry of Religious Denominations dated 29 January 1925. This order cancelled all prior relevant decisions and introduced a set of provisional rules governing the state's interactions with religious dissenters. The order banned several religious groups outright – Nazarenes, Bible Students (Jehovah's Witnesses), Reformed Adventists, Reapers (*Secerătorii*), Pentecostals and Inochentists – on the grounds that their doctrines allegedly threatened the state and public order. The second article of the document stipulates that Baptists and Adventists would continue to enjoy the rights guaranteed by the Constitution,

⁹⁶ Iemima Ploscariu, *The Craighead Family...*

⁹⁷ ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 147.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 155.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 166.

¹⁰⁰ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1, p. 105.

¹⁰¹ Iemima Ploscariu, *A Dappled People...*, p. 63.

¹⁰² Dorin Dobrinicu, *op. cit.*, p. 96.

¹⁰³ Roland Clark, *op. cit.*, p. 96.

but subject to a range of restrictions. Their preachers were required to be Romanian citizens with clean criminal records. Religious meetings could only be held in designated spaces officially registered with the authorities. Processions outside of sacred buildings should not undermine the public order or offend any of the legal churches. Proselytising was allowed only insofar as it did not disturb the public peace. As a temporary measure – enforced until “the propaganda for the Old Calendar will cease” – preachers were permitted to evangelize only in the settlement where they had their official residence¹⁰⁴.

During the same period, Romanian Evangelical Christians submitted multiple complaints regarding abuses perpetrated against them by Romanian authorities and Orthodox Christians. These complaints described physical assaults – particularly in Bessarabia, where such incidents occurred mostly outside of Chişinău and were often perpetrated by members of the gendarmerie. Another form of abuse was the denial of access to public cemeteries for Evangelicals, which sometimes escalated to the vandalism of graves and, in extreme cases, of the bodies of the deceased. Additional violations included the coercion of Baptist children to perform Orthodox religious ceremonies in public schools, illegal arrests, mockery, and the arbitrary denial of the right to congregate¹⁰⁵. The debates around the problem of religious freedom in Romania were tense. Through their speeches in the Senate, Orthodox Bishops advocated for the central place of the Orthodox Christianity in the history of the Romanian nation and warned against the so called “harmfulness” of the “neo-Protestant sects”, which they portrayed as “agents of foreign powers; particularly from Hungary and England”¹⁰⁶.

Advocates of religious freedom in Romania undertook a series of measures to persuade the Romanian authorities to grant full liberties to religious dissenters. For example, an order from June 1, 1927, from the head of Siguranţa to the General Inspector of the secret police in Bessarabia, reported that the Romanian Diplomatic Mission in Washington had informed the Ministry of Internal Affairs about the organisation of a series of actions “against the Romanian state”. Under the auspices and with financial support of the Carnegie Institute, a group of foreigners – including former high-ranking officials – had launched a campaign to collect signatures for a petition to the League of Nations, requesting freedom for the Romanian religious minorities. In response, the head of the Siguranţa ordered the gathering of intelligence from within religious communities, noting that “it will be impossible to restrict the access to Romania” for foreigners who intended to interview representatives of these communities¹⁰⁷.

¹⁰⁴ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1, p. 105.

¹⁰⁵ ANA, fond 679, inventory 1, file 4840, p. 176-180.

¹⁰⁶ Dorin Dobrinu, *Religie şi putere în România. Politica statului faţă de confesiunile (neo)protestante, 1919-1944*, in “Studia Politica: Romanian Political Science Review”, no. 7(3), 2007, p. 587.

¹⁰⁷ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. I, p. 165.

The campaign proved successful, and it appears that the Mildmay Mission played a significant role in its outcome. In 1928, the British Foreign Minister approached the Romanian Consulate in London in order to request full religious freedom for Mildmay and its preachers in Romania¹⁰⁸. Following this, the head of Mildmay, Samuel Wilkinson, held a series of official meetings with Ion Gheorghe Duca (Minister of Internal Affairs), Nicolae Buderescu (Ministry Secretary), Zaharia Husarescu (head of the Siguranța in Bessarabia), and Archbishop Gurie Grosu (head of the Romanian Orthodox Church in Bessarabia)¹⁰⁹. As a result of these negotiations, Romanian Ministry of Internal Affairs issued orders to local officials to provide support to Averbuch and his mission¹¹⁰. Averbuch was authorised to conduct his missionary activity and corresponded directly with the head of Bessarabia's Police Inspectorate to request authorisation for his preachers. The Inspectorate approved each of Averbuch's requests to travel and preaching authorizations across Bessarabia¹¹¹.

The 1928 law on religious communities continued to grant the Baptists and Adventists a special status among Romanian minority religious groups. However, their freedoms remained subject to restrictions similar to those imposed by earlier regulations concerning religious missionaries. The law introduced a new classification of “historic religious denomination” (*cult istoric*) which included the Orthodox Church, the Greek Catholic and Roman Catholic Churches, the Reformed Calvinist, the Evangelical Lutheran, Unitarian, and Armenian Gregorian Churches, as well as Judaic and Muslim communities. The second category of “new religious denominations” (*culte noi*) encompassed confessions that did not “undermine the state order” and whose ecclesiastical structures complied with the legal framework. A separate decision of the Ministry of Religious Denominations in May 1928, granted freedom to the Baptists and Adventists communities¹¹². By the end of the decade, the Baptist community in Chișinău, led by Averbuch, had become a well-positioned and influential missionary society – backed by foreign diplomatic protection and prominent within the broader Romanian Baptist movement.

Counting the dissenters

In 1924, the Siguranța Inspectorate in Bessarabia began the systematic collection of materials regarding the activity of religious dissenters. The police created a separate file¹¹³, which included correspondence, orders, reports, and confiscated materials regarding the activity of so-called “sectarians” and Stilists in Bessarabia. The file produced in 1924 had a similar structure and content to

¹⁰⁸ *Ibidem*, file 3443, vol. I, p. 20.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 26; Iemima Ploscariu, *A Dappled People...*, p. 67-66.

¹¹⁰ ANA, fond 680, inventory 1, file 3443, vol. I, p. 52.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 37.

¹¹² Dorin Dobrințu, *op. cit.*, p. 588.

¹¹³ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. 1-2.

the surveillance file created in 1918 by police officers on the activity of the Baptist community in Chişinău. It was likely not a coincidence that the file produced by the Chişinău police was closed in 1925, a year after the creation of the broader surveillance file depicting on religious sects in Bessarabia, as the work of the officers compiling these files overlapped. The earliest documents in the 1924 file were reports on the presence of religious dissenters in each of the counties. The report is handwritten and starts with a table containing three columns for each of the sects. The first column lists settlements where each community was present, the second indicates the county, and the last third include additional observations. The religious communities noted in these reports included Molokans, Inochentists, Cross-Wearers, and Bible Students. The report then provides a textual description of the spread of each sect in the counties and a brief history of Cross-Wearers, Bible Students, Inochentists, Molokans, and Baptists. It concludes with another table listing the localities where Baptist communities existed¹¹⁴.

The next document is an order of the General sub-Inspectorate of the Siguranţa in Chişinău to all subordinate units, dated May 1924, requesting reports on the activities of all religious sects. The document instructs the heads of local police agencies to collect and report data on all sects present within their jurisdiction, including the history of their formation, the social composition of the communities, their most influential members and the religious leaders, their influence on the population, the locations where the communities gathered, and the methods used to spread their beliefs. The report was also to include any additional information that might be relevant for the police¹¹⁵. Despite the general attitude of hostile indifference toward religious dissenters, one report reflects a more sympathetic perspective. Most reports identified the Baptists as one of the most active proselytizing groups in Bessarabia, as did the report from the head of the Bolgrad Brigade of the Siguranţa. He argued that the Baptists supported one another, while the Orthodox priests had developed a bad reputation for extorting money from their parishioners. He also noted that the dissenters – particularly the Baptists – did not denigrate other religions¹¹⁶. This report was an exception. In contrast, the report from the head of the Cahul brigade stated that Baptism was based on a “misinterpretation of Scripture,” that they used money to attract people in their sect, and that only illiterate individuals joined their communities¹¹⁷. Most other reports maintained a cold, detached tone, simply providing the data requested by the superiors in Chişinău. Despite the varied and sometimes contradictory attitudes expressed in the reports, one important detail emerges: up to that point, the heads of the Brigades had not been actively involved in monitoring or repressing religious dissenters.

¹¹⁴ *Ibidem*, vol. 1, p. 1-10.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 16.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 39 r.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 41-42.

This is evident from the absence of a consistent anti-sectarian narrative or terminology that would typically be used by officers when referring to such groups.

The file contains several requests from the Ministry of Religious Denomination, transmitted through the Siguranța headquarters in Bucharest to the heads of the Siguranța brigades, ordering the collection of data on religious sects. The secret police's interest in religious minorities steadily increased. In the following years, separate files were compiled containing surveillance materials on specific religious communities, such as the Bible Students, Adventists, Stilists, and Inochentists.

Starting in 1924, special files were also produced by the civil administration to monitor religious communities. The earliest file created at the county level includes tables listing the prayer houses and the number of believers belonging to the Baptist and Adventist faiths. The file refers to the religious dissenters in Lăpușna (Chișinău) County, with the earliest document dating from late 1923. Subsequent pages contain tables compiled at the end of 1924, 1925, and 1926 listing prayer houses and the number of believers by settlement¹¹⁸. Maintaining and updating the list of Adventist and Baptist prayer houses was important, as these communities were allowed to congregate and preach only within those officially designated buildings.

Although I could not identify other files similar to the one quoted above, the documents compiled at a local level starting from 1924-1925 attest to an intensification of the systematic surveillance of religious dissenters by civil authorities. The archival fonds of the prefectures of Lăpușna, Bălți, Soroca, and Tighina counties contain files with correspondence between mayors, priests, gendarmes, county officials, and members of Church hierarchy regarding the activity of religious dissenters. Additionally, the county officials produced separate files containing correspondence related to specific conflicts between religious dissenters and Orthodox Christians. One example is the file created by the Prefecture of Bălți County in 1925-1926, which includes correspondence and reports regarding the closure, in April 15, 1925, of the prayer house of the Baptist community in Hăsnășenii Mici, a village near the town of Bălți. The prayer house was closed because the Baptists from nearby Hăsnășenii Noi failed to comply with official regulations requiring the registration of their building and preachers, holding services exclusively during daytime hours, refraining from using Russian in preaching and worship, and forbidding itinerant preachers from participating in their congregations. According to the documents in the file, the local mayor, gendarmes, and the Orthodox priest from Hăsnășeni approached the Baptist community and requested compliance with these restrictions. After a period of noncompliance, the Church was closed. Among the preachers who visited this community was Tihon Higneacov, one of the leaders of the Baptist community in Chișinău. The central authorities requested a report on the case after Constantin Adorian, leader of the Baptist Churches in Romania,

¹¹⁸ Idem, fond 339, file 218, p. 1-4.

submitted a formal protest against the closure of the prayer house in Hăsnășeni Mici. The file does not contain any documents indicating the outcome of the dispute concerning the status and functioning of the prayer house in Hăsnășeni¹¹⁹.

“Byzantium has been fed to the dogs”

One of the main accusations made by anti-sectarian propaganda against religious dissenters was that they denigrated the Romanian Orthodox Church. These accusations formed the foundation of official perceptions that “the sectarian preaching undermined the state order”, since the Church was viewed by the state as one of the key institutions through which order was to be imposed in Bessarabia. Moreover, the claims that Bessarabian “sectarians were Bolsheviks” were closely tied to their relationship with the Church and their discourses concerning Eastern Orthodox Christianity. From a contemporary perspective, participation in a „free market” of religious ideas implies persuading potential converts of the superiority of one’s own beliefs over those promoted by competing preachers. However, in the case of the Evangelical religious movements, this competition took on a more complex form, particularly in the way they criticized their religious rivals – especially those from Eastern Europe.

Existing studies¹²⁰ on the history of Protestant movements in Romania trace the roots of their persecutions to the ultranationalist ideologies of the political elite and in the opposition of the influential Romanian Orthodox Church. The documents discussed in the previous sections clearly support this interpretation. These explanations are undoubtedly an important part of the broader context that shaped relations between state actors and Protestant missionary movements in Romania. Nonetheless, scholars have largely overlooked the impact of Protestant rhetoric itself on these relationships – particularly how, in some cases, it incorporated stereotypes borrowed from their Western counterparts. Additionally, with a few exceptions¹²¹, the indigenous Protestant missionary movements have not been examined as components of a broader international network of missionary organisations.

British and American Protestant societies experienced a rapid increase in missionary activity during the 19th and early 20th centuries. Due to geographic explorations and the expansion of the British Empire, Protestants from Britain and the United States became aware of new lands and the non-Christian peoples inhabiting them¹²². The rising of the British flag over the newly conquered

¹¹⁹ Idem, fond 120, file 547, p. 1-18.

¹²⁰ Dorin Dobrințu, *Sub puterea Cezarului...*; Roland Clark, *op. cit.*; Iemima Ploscariu, *Alternative Evangelicals...*

¹²¹ See Iemima Ploscariu, *The Craighead Family...*; idem, *A Dappled People...*; idem, *Transnational, National, and Ecumenical Convergences: The Baptist, Anglican, and Orthodox Reactions to the Romanian 1938 Religion Law*, in “Journal of Religion in Europe”, no. 12, 2019.

¹²² Brian Stanley, *The Bible and the Flag. Protestant missions and British imperialism in the nineteenth and twentieth centuries*, Leicester, Apollos, 1990, p. 58.

territories was often followed by the arrival of Protestant missionaries seeking to evangelize the natives – referred to in missionary language as “heathens”¹²³. The preachers formulated a providential discourse linking the expansion of the British Empire with the sacred mission of evangelizing the “heathens”, and their activity evolved into a project of converting the heathen world to both Christianity and Western civilization perceived as superior¹²⁴. The spread of Christianity was seen as necessary step toward the “civilizing” of these populations¹²⁵. Unlike the colonies of the British Empire, Eastern Europe countries were inhabited mainly by Eastern Orthodox Christians. Despite their nominal religious proximity to other branches of Christianity, their religious practices were often perceived by the Protestants missionaries as idolatrous. Above all, there were obvious differences in terms of social, economic and political developments between East-European countries and the West – Eastern Europe lagging far behind – further shaped Protestant perceptions. These contrasts allowed Protestant missionaries to adopt an orientalist perspective in their approach to Eastern Europe, framing their mission as both spiritual and civilizational.

In a study on the American religious and secular missionaries in Russia, and on the image of Russia they presented back home, David S. Foglesong observes that at the beginning of the 20th century, some of these missionaries viewed the Russians through a racialized lens¹²⁶. At the same time, Protestant writers insisted that Russian “Orthodoxy was a corrupt, lifeless, exclusive creed that retarded the spiritual [and civilizational] development of the Russian people”. From this Protestant perspective, improving Russia’s condition required converting its people to a new, Protestant faith.¹²⁷

Archival documents reveal that some Protestant missionaries held similar views toward Romania. For example, a Baptist publication in Russian, edited in Paris and sent to the Baptist Church in Chişinău, was confiscated and added to a file documenting the activities of religious dissenters in Bessarabia. This publication contains an article entitled “Byzantium has been fed to the dogs”. The author referenced a piece written by a Russian émigré priest who had criticised the state of the Russian Orthodox Church, using the expression “Byzantium has been fed to the dogs” to lament the Church’s decline. The article of the protestant author, who borrowed this expression as the title for his writing, states:

We cannot avoid mentioning that the true cause of its [i.e. the Orthodox Church] death are hidden in its foundations, inherited mainly from the pagan ceremonial

¹²³ Emily Conroy-Krutz, *Christian Imperialism. Converting the World in the Early American Republic*, Cornell University Press, 2015, p. 5.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 4-6.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 15.

¹²⁶ David S. Foglesong, *The American Mission and the “Evil Empire”. The Crusade for a “Free Russia” since 1881*, Cambridge University Press, 2007, p. 19.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 23-24.

Imperial Byzantium rather than from the Gospel. Purely human principles – views, tastes and way of life, inherited from their pagan past¹²⁸.

Accusations of paganism (i.e. heathenism) were a key component of Protestant preaching in Orthodox context. A central theme of such preaching was the assertion that the veneration of icons – integral to Eastern Orthodox practice – constituted “an idolatrous cult”¹²⁹. An Adventist publication, enclosed in a Siguranța file, offered an even more direct critique of Orthodox Christianity:

Let as many [preachers] come to Romania for such [Adventist] preaching, through which our Romanians discover wider horizons and higher moral ideals, which ennoble peoples and place them at the forefront of civilisation, and not at its tail¹³⁰.

On the next pages of the same journal, a series of articles describe the spread of Christianity in China and on “the Black Continent”, specifically “among the cannibal people of Central Africa”¹³¹. These materials reveal that, in some instances, Protestant preaching in Romania was framed by the proselytisers as part of a broader civilising mission and interpreted through an orientalist lens learned from their western brethren. It is important to mention that the majority of publications containing such content were printed outside Romania. Likewise, it is difficult to assess to what extent and in what form orientalist discourses were employed by the Romanian preachers. However, the circulation of such literature and its inclusion in secret police files influenced both the Romanian state’s perception of “foreign faiths” and the way Protestant preachers understood their mission. Moreover, at some instances Western Protestants expressed a paternalistic attitude toward their Romanian brethren, who were seen as bad correspondents, insufficiently organised, and easily swayed¹³².

Sometimes, religious conversions were motivated by a belief in the supposed impossibility of Romania’s modernisation, and inspired by Western success which, of course, was explained in religious terms. For instance, in 1932, a group of peasants from the Vânători village in Iași county informed the mayor of their intention to leave the Orthodox Church and embrace the Evangelical faith, declaring that „all the economic hardship they endure is caused by Orthodox Christianity”¹³³. These types of religious arguments not only undermining the authority of the Orthodox Church and its doctrine, but

¹²⁸ ANA, fond 680, inventory 1, file 3352, vol. II, p. 875-876.

¹²⁹ Heather J. Coleman, *op. cit.*, p. 85.

¹³⁰ ANA, fond 680, inventory 1, file 3353, p. 140.

¹³¹ *Ibidem*, p. 140-143.

¹³² Iemima Ploscariu, *Transnational, National, and Ecumenical Convergences: The Baptist, Anglican, and Orthodox Reactions to the Romanian 1938 Religion Law*, in “Journal of Religion in Europe”, no. 12, 2019, p. 52.

¹³³ ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 37/1932, p. 9.

also implied that the Romanian modernisation project could only succeed through religious conversion. These views, expressed in Evangelical preaching, alarmed both state authorities and the Orthodox clergy and laity.

The Western orientalist perspective has profoundly influenced interpretations of the role of Orthodox Christianity in East European history. This lens has shaped – and continues to shape – contemporary scholarship on Eastern Christianity. As Chris Hann suggests, researchers have not dedicated enough attention to Eastern Christianity, with the majority of the studies using a set of methods and concepts developed by researchers working on Western forms of Christianity. As a result, Eastern Christianity has been orientalist and associated with autocracy, superstition, mysticism, the suppression of individual initiative and liberty, and societal underdevelopment – despite numerous historical cases that contradict such stereotypes¹³⁴.

Conclusion

When examining the reports of Romanian officers concerning the Hotin Rebellion of January 1919, one might assume that, because this territory was taken over by Romanian authorities just a few weeks prior to the outbreak of the revolts, the police and army officers misinterpreted the violent attacks as a Bolshevik-inspired, anti-Romanian rebellion. However, labelling the White officers who crossed the Dniester in January 1919 and incited the local population to revolt as Bolsheviks is less surprising than the accusation made against a local Orthodox priest, who was alleged to have held public prayers for the success of the “Bolshevik” rebels and their “Soviet” instigators. By examining a series of archival documents which depict sectarian religious groups as “a form of Bolshevism on religious grounds”, this article demonstrates that Romanian officials held a complex understanding of Bolshevism – one shaped by their experience in Bessarabia. For a Romanian official stationed in the region, struggling against Bolshevism meant imposing order and securing the Dniester border. From their perspective, an itinerant preacher who criticized Romanian Orthodox Church was labelled a “Bolshevik”, regardless of their actual political beliefs, because such preaching was perceived as undermining one of the of the state’s key instruments of authority. The belief that all Bessarabian dissenters were Bolsheviks mirrored attitudes held by officials in other East-Central European states, who interpreted acts of resistance in contested borderlands through the lens of anti-state subversion. The recent collapse of the Russian Empire as a result of the Bolshevik Revolution, had instilled in Central European authorities a deep fear of socialist agitation as a central threat to their control in disputed territories.

¹³⁴ Chris Hann, Hermann Goltz, *Eastern Christians in Anthropological Perspective*, University of California Press, 2010, p. 1-3, 11-12.

The officials from Bessarabia imagined the religious dissenters as “Bolsheviks” because they feared the emergence of a “fifth column” that might rise up in support of a Soviet invasion. The authorities could not use the Orthodox Church to influence religious dissenters and to integrate them in their national project. This, in combination with the cross-border connections of the religious dissenters, produced the perception that the preaching of sectarians undermined the state and hence was a “Bolshevik” diversion. A third factor contributing to these perceptions was the belief that the Soviet regime sought to exploit discontent among religious communities – particularly with regard to reforms in the Romanian Orthodox Church – in order to undermine both Church authority and the legitimacy of the Romanian state.

The case of religious movements that emerged in the West occupied a distinctive place in the relationship between the Romanian state and religious communities. Existing scholarship has often downplayed the role of their connections to foreign religious organisations and the support they received from Western actors. International religious organisations, Western officials, and diplomatic missions in Romania were involved in negotiations with the Romanian state regarding the liberties of persecuted religious communities, such as the Baptists. Using the case of the Mildmay Mission and the Bessarabian Baptists affiliated with it, this article demonstrates that although the vast majority of believers suffered tremendous level of persecution, their leaders benefited from the protection of diplomatic missions and Western officials. These connections enabled them to obtain special permissions to travel throughout Bessarabia to preach. Moreover, some Protestant missionaries did not limit themselves to religious message but also conveyed civilizational narratives, presenting Romania’s backwardness as a consequence of its dominant religion. They suggested that conversion to a new faith would elevate Romania to the ranks of “civilised” nations. These last two traits of the Protestant movements in Bessarabia – foreign protection and civilizational discourse – increased the suspicions of the Romanian administrators, who increasingly viewed religious dissidents as subversive elements.

During the first decade of Romanian rule in Bessarabia, relations between state authorities and religious dissenters evolved at the intersection of policies promoted by Bucharest and the challenges associated with consolidating the eastern border.

Two main phases can be identified, each characterized by distinct features. The period between 1918 and 1924 was marked by the absence of clear regulations regarding the legal status of religious dissenters in Bessarabia. Romanian authorities continued to apply Tsarist legislation, and persecuting of religious minorities was not a priority. Instead, they were preoccupied with existential challenges posed by rebellions, anti-Romanian propaganda, and subversive activities orchestrated from across the Dniester. Repressive measures against religious dissenters were initiated primarily by Orthodox clergy, lay-

people and local officials in rural areas, who were concerned about the growing influence of “new” religious movements. To justify their actions against itinerant preachers and religious minorities, these officials invoked restrictions associated with the ongoing state of siege – such as the interdiction on travel without official passes or the ban on distributing literature without prior authorisation.

Despite the lack of time and resources available for implementing anti-sectarian policies – as reflected in the relative scarcity of files and documents concerning the persecutions of religious dissenters in Bessarabia during the period from 1918 and 1924 – the Chişinău branch of the Siguranţa nevertheless dedicated significant resources to monitoring the activity of the Baptist community in the provincial capital. As one of the largest religious minorities in Bessarabia and the most successful in proselytizing, the Baptists attracted the greatest scrutiny from state officers. In 1918, the Chişinău Siguranţa opened a surveillance file on the Baptists community, which remained active until 1925 – one year after a similar file was created to monitor Baptists and other religious dissenters across the entire province. Between 1924 and 1928, the secret police compiled surveillance files on each major religious community in Bessarabia, including dossiers on the activity of the Orthodox clergy. The creation of these files reflects a preoccupation of the police officers with religious dissenters perceived as inherently disloyal, particularly in the context of Soviet attempts to instigate revolts such as the Tatarbunar Uprising. Religious activists and clergy also came under increased scrutiny because they belonged to communities that transcended ethnic boundaries and the recently expanded borders of the Romanian state.

The archival materials examined in this article suggest that, during at least the first decade of the Romanian rule in Bessarabia, the ongoing state of siege was a decisive factor shaping the perceptions, strategies, and actions of Romanian bureaucrats. The continuation of wartime administrative practices long after the end of the First World War, combined with limited state capacity and ongoing subversive actions organised from across Dniester, led Romanian officials to implement a set of preventive measures aimed at neutralizing perceived threats. These measures often blurred the line between Bolshevik subversive and mere protest, defiance, or noncompliance with state regulations. The conditions of permanent state of siege and of persistent threat of cross-border infiltration – often involving local collaborators – lay at the heart of the Romanian administration’s deep mistrust of the Bessarabian population.

**“Bolshevism on religious ground”:
Religious dissenters, state security,
and border-making in Romanian Bessarabia, 1918-1928**
(Abstract)

Keywords: Religious dissenters, border security, Greater Romania, Bolshevism.

The article explores the relationship between the Romanian state and religious dissenters in Bessarabia between 1918 and 1928. It investigates how the process of border making and Bolshevik-led anti-Romanian subversive operations shaped these relations and contributed to the perception that dissenters were “Bolsheviks on religious grounds”. The study draws on archival materials produced by the Romanian secret police, military tribunals, and civil administrators in Bessarabia during this period, as well as on religious literature confiscated by *Siguranța* officers and included in surveillance files.

Bolshevik Baptists: A Case Study of Romanian Interwar Imagined Identities

Iemima PLOSCARIU*

The annexation of Bessarabia, Bukovina, and Transylvania in 1918 brought to the Romanian state complex regions of diverse minorities, languages, cultures, and entangled identities. This proved an obstacle to Romanian statesmen's attempt to unify and rule the disparate regions the country had acquired through the peace treaties following World War I. Both Hungary and Russia held clear revisionist aspirations towards Transylvania and Bessarabia, territories they had lost to Romanian sovereignty as a result of the treaties. At the peace talks, Romanian representatives portrayed their country as the bulwark against Magyar and Russian bolshevism¹. But with the dismantlement of Bela Kun's Hungarian communist government in 1919, the Soviet Union to the east remained Romania's main communist threat. Bessarabia's geographic position as a borderland with the newly formed Soviet Union made it more susceptible to the spread of communist ideas and violent incursions.

A condensed version of this article was first presented at the Hidden Galleries Closing Conference, "The Secret Police and Study of Religions: Archives, Communities and Contested Memories in Central and Eastern Europe" held online, 18-19 March 2021². Since then, historian Dumitru Lisnic has written an article precisely on the identification of bolshevism with religious dissidents from the perspective of Romanian police and security authorities in the interwar era³. The present article on the construction of a "Bolshevik Baptist" identity in interwar Romania should be read in conjunction with his article. How could an atheistic social and political ideology be paired with a conservative, largely

* Independent Researcher, Managing Editor Directory of Open Access Journals, e-mail: iploscariu@gmail.com.

¹ Giuseppe Motta, *The Myth of a Jewish Invasion and the Refugee Question in Romania After the Great War*, in "Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe", vol. 23, no. 2, 2024, p. 57.

² My thanks to the organizers and participants for their invaluable comments, especially Dumitru Lisnic, Tatiana Vagramenko, Gasper Mathins, Roland Clark, and James Kapalo.

³ Dumitru Lisnic, 'Bolshevism on religious ground'. *Religious dissenters, state security, and border-making in Romanian Bessarabia, 1918-1928*, awaiting publication.

fundamentalist religious denomination? Apart from Lisnic's work no other scholar has tackled this seemingly paradoxical identity construction of Bolshevik Baptists found in Romanian interwar police reports. Scholars of Ukrainian and Russian evangelical history such as Heather Coleman, Sergei Zhuk, Laura Engelstein, and Catherine Wanner analyze early attempts at collaboration between Ukrainian and Russian evangelicals and Bolsheviks, but their regional and temporal focus remains on Imperial Russia or the Soviet Union⁴.

Other religious dissenter groups were perceived as a form of bolshevism by local and state police authorities in Romania. It was not unique to the Baptist denomination. The Stiliști (Old Calendarists) for example, with their refusal to adopt the Gregorian calendar, were more numerous in Bessarabia and deemed a tool used by Soviet authorities attempting to destabilize the region⁵. Baptists were one of the largest and most active of the religious minorities in interwar Romania, and the analysis in this article provides a case study of their specific interaction with state authorities and the Romanian Orthodox Church within the larger phenomena of "Bolshevik religions" in interwar Romania.

Utilizing an ethnographic reading of the police files from the National Archives of Romania and of the Republic of Moldova, the study provides a better understanding of how statesmen and administrators in newly created post-World War I nation-states constructed or imagined identities of the peoples in the annexed territories, particularly of religious minorities. Civil war in the Soviet Union, the refugee crisis, violent incursions on Romanian soil, soviet propaganda, and a drastic increase in the number of ethnic and religious minorities, influenced poorly trained police officers from the local level to construct the image of Baptists as Bolshevik agents in Bessarabia, an image which was perpetuated across Romania. Orthodox religious leaders encouraged and also utilized this label in their struggle against the encroaching expansion of evangelical believers (which included the Baptists). Bessarabia was the theatre where this specific identity construction took place.

Previously part of the Russian empire from 1812, Bessarabia became Greater Romania's most eastward territory on 27 March/9 April 1918⁶. According to Romanian state officials in Bucharest it was still heavily "russified" in its

⁴ Heather Coleman, *Russian Baptists and Spiritual Revolution, 1905-1929*, Indiana University Press, 2005; Sergei Zhuk, *Russia's Lost Reformation: Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830-1917*, Baltimore, John Hopkins University Press, 2004; Laura Engelstein, *Castration in the Heavenly Kingdom: a Russian Folktale*, Cornell University Press, 1999; Catherine Wanner, *Sectarian Traitors? Factors that Supported and Thwarted Conversion among Baptist Communities under Two Regimes in the Early Twentieth Century*, "Review of Ecumenical Studies", vol. 14, no. 2, 2022, p. 218-239.

⁵ Lisnic shows how these believers were to an extent indeed exploited by Soviet authorities in '*Bolshevism on religious ground*', p. 11-14.

⁶ The date depends on which calendar is used. See Dumitru Lisnic, '*Bolshevism on religious ground*', p. 2; Andrei Cusco, *A Contested Borderland: Competing Russian and Romanian Visions of Bessarabia in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century*, CEU Press, 2017, p. 292.

administration due to the majority of Russian-speaking elites. As a result, statesmen in Bucharest appointed ethnic Romanians from the Old Kingdom (the former principalities Moldova and Wallachia of the Kingdom of Romania) to administrative positions in the newly acquired regions to instill and ensure loyalty to the new state⁷. These administrators were often unprepared and lacked knowledge of the social, cultural, political, and economic context of the region to which they had been appointed⁸. Dumitru Lisnic's article brilliantly unpacks the political and social context of the first decade after the war that led local and state police to view the region of Bessarabia, in particular, with great suspicion: it's proximity to the Soviet Union, it's large Russian speaking population, large Jewish population, the imposition of martial law and the state of siege for most of the interwar period.

There was also the post-war refugee crises. The 1917 October Revolution followed by the Russian Civil War (1918-1921), and then by the pogroms and famine in Ukraine into the 1930s created a volatile situation leading many in Ukraine to flee across the Dniester river into Bessarabia. The newly enlarged Kingdom of Romania governed twice the population it had before the war due to the annexed territories, and was also forced to account for the refugees fleeing the violence and famine in neighboring Ukraine. Official estimates recorded around 3,500 refugees still in Romania by the end of 1924, but xenophobic propaganda claimed two million foreigners in the country at the time⁹. In the media refugees from the east were regarded as invaders or Bolshevik spies¹⁰. Bessarabia's administrative capital city, Chişinău, was referred to as a "nest of Bolshevik agitation", where Soviet agents mixed among the 60,000 refugees in the city in 1921, seeking to spread anarchy in Bessarabia¹¹. The refugees coming into Romania were from across the social spectrum, but due to the pogroms a significant portion of the refugees were Jewish¹². Historian Dimitry Tartakovsky

⁷ Svetlana Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928): modernizare prin reforme*, Chişinău, Pontos, 2010; Irina Livezeanu and Petru Negură, *Borderlands, Provinces, Regionalisms and Culture in East Central Europe*, in Xosé M. Núñez Seixas and Eric Storm (eds.), *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day*, London, Bloomsbury, 2019, p. 251-270; Petru Negură, *Compulsory Primary Education and State Building in Rural Bessarabia (1918-1940)*, in "Journal of Romanian Studies", vol. 3, no. 1, 2020, p. 35-58.

⁸ Petru Negură, *School Discipline, Corporal Punishment, and State Formation in the Romanian and Soviet Borderlands (1918-1940)*, in JGO, vol. 70, nos. 3-4, 2022, p. 430-462, <https://doi.org/10.25162/JGO-2022-0010>.

⁹ These included refugees who gained legal residency in Romania or who had received citizenship, thereby making the figure of "foreigners" in the country indeed higher than 3,500. This number only referred to displaced people likely awaiting to travel to a different country or for their permanent status in Romania to be confirmed.

¹⁰ Giuseppe Motta, *op. cit.*, p. 56, 69.

¹¹ Minutes of the Council of Ministers (August 20, 1921) in Giuseppe Motta, *op. cit.*, p. 64.

¹² Olga Garusova, *Беженцы гражданской войны в Бессарабии (1918-1921 гг.). Переход через днестр*, in "Rusin", vol. 49, no. 3, 2017, p. 58-73; Dmitry Tartakovsky, *Parallel Ruptures: Jews of Bessarabia and Transnistria between Romanian Nationalism and Soviet Communism, 1918-1940*, PhD Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2009, p. 47-48, 54.

points out that statesmen and security police failed to understand the new nation-state borders cut across previous well-formed communities. Contact between individuals on both sides of the Dniester river were normal interactions prior to the end of World War I, but the new borders divided these communities, creating an unnatural and disturbing rift in the social, cultural, and economic relations that previously existed¹³.

The already large number of Jewish communities and shtetls in Bessarabia, along with the stereotypical association of Jews with bolshevism, was an added concern for state officials¹⁴. Jewish aid organizations tried to help the large number of Jewish refugees coming into Romania from the newly formed Soviet Union, as well as to support the already existing Romanian Jewish communities that were strained of resources. Some Romanian officials viewed these aid organizations as an extension of communism and international Jewry. As Giuseppe Motta writes, Romanian statesmen considered refugees a threat to border security and public order; the relief committees, both Jewish and non-Jewish acting on their behalf, were accused of acting against Romanian interests and tarnishing Romania's image abroad for political advantage¹⁵. However, the spread of communism was also a major concern to aid workers in Romania (many of whom were American). They reported that riots in Bucharest were caused by Russian and German agitators trying to bring bolshevism into Romania. The aid workers feared the famine raging in post-war Bessarabia would lead to unrest, which Bolshevik insurgents would use to advance their cause. American Relief Administration workers pressured the Romanian government with counter-arguments that American help was crucial for Romania to defeat bolshevism¹⁶.

However dubious some of the claims were, the fears of violent uprisings on Romanian territory were valid. The Soviets designated Transnistria, the border region in southern Ukraine, as the principal thoroughfare for exporting communist propaganda and relied on Jews to do so due to increased literacy among their communities¹⁷. In 1925, lawyer Gheorghe Tătărescu (Prime Minister 1934-1937, and three times Minister of Foreign Affairs) claimed that there were 118 attempts at military incursions into Bessarabia from across the Dniester river between 1921 and 1925, with several thousand smaller Soviet spy incidents¹⁸. Romanian officials in Bessarabia were haunted by the fear of a Bolshevik conspiracy, especially after the so-called rebellions in the Bessarabian cities of Hotin (1919), Tighina (1919), and Tatarbunar (1924). These

¹³ Dmitry Tartakovsky, *op. cit.*, p. 63.

¹⁴ Kathrine Sorrels, *Ethnicity as Evidence of Subversion: National Stereotypes and the Secret Police Investigation of Jews in Interwar Bessarabia*, in "Transversal", no. 3, 2002, p. 3-18.

¹⁵ Giuseppe Motta, *op. cit.*, p. 67-68.

¹⁶ Doina Anca Cretu, *Humanitarian Aid in the 'Bulwark Against Bolshevism': The American Relief Administration and the Quest for Sovereignty in Post-World War I Romania*, in "Journal of Romanian Studies", vol. 1, no. 2, 2019, p. 84, 86.

¹⁷ Dmitry Tartakovsky, *op. cit.*, p. 20.

¹⁸ *Ibidem*, p. 36.

revolts were purposefully organised in territories populated by ethnic minorities dissatisfied with the union of Bessarabia with Romania. However, in the case of the Hotin rebellion in northern Bessarabia, local Siguranța officers, the Romanian secret police at the time, mistakenly informed their superiors that the violence was organised by the Bolsheviks, when the territory on the other side of the Dniester river was not controlled by the Red Army at the time; it was more likely an operation by White officers in the civil war or by Ukrainian nationalist forces¹⁹. Hotin county also had the largest population of evangelicals in Bessarabia, making it especially suspicious to Romanian authorities²⁰. The Tighina and Tatarbunar rebellions were indeed organized by Bolshevik agitators. The misinformation on the uprisings was perpetuated by poorly trained local and regional police, who were often confused by constantly changing directives from Bucharest, actual Bolshevik propaganda, or torn between policies they were required to enforce and the local social-political dynamics. Religious affiliation was one such dynamic that was conflated with the threat of communism due to the important social and political influence of the Orthodox Church in Romania.

Religion, through the dominant Romanian Orthodox Church was seen as an important unifying force for Romanian statesmen. Yet, the new Romanian state acquired many adherents to new religious groups, especially in the border regions where the fear of bolshevism remained acute. Bessarabia also had one of the largest “sectarian” or religious dissident communities, comprised mostly of Baptists, preceded in number only by the region of Crișana-Maramureș, on the western border of the newly formed Greater Romania. The 1930 census recorded 18,861 Baptists in Bessarabia and 20,773 in Crișana-Maramureș²¹. Frustrated by the growth of these religious groups and their aggressive proselytizing, Romanian Orthodox priests sent letters of concern and protest to local and state police. These letters also engaged in the discourse of “sectarians” as agents of bolshevism, influenced by local police and press, as will be unpacked in the rest of the article. This constructed identity was spread among and by Orthodox leaders in their battle for religious space and for protecting their parishes and believer communities from the rapidly growing evangelical denominations.

Being Jewish and Baptist in Chișinău

One of the most intriguing evangelical groups of the interwar period was led by Lev Averbuch (1885-1941) in Chișinău. Averbuch was a Jewish man

¹⁹ Dumitru Lisnic, ‘*Bolshevism on religious ground*’, p. 3-4.

²⁰ This is according to the 1930 census which is the earliest demographic account of Baptist and other evangelical minorities across Greater Romania. See Sabin Manuilă, *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, Bucharest, Institutul Central de Statistică, 1938, p. 48.

²¹ Iemima Ploscariu, *Alternative Evangelicals: Challenging Nationalism in Interwar Romania's Multi-ethnic Borderlands*, Brill, 2024, p. 4, 15.

from the village of Zhabokrich, Ukraine, who converted to Christianity in 1910, through interaction with the Russian Orthodox reformer Vladimir Martsinkovsky (1884-1971). They met in Grodno (today's Hrodna, Belarus), and Averbuch moved to Chişinău in 1918. There he worked as a Baptist minister and as a representative of the London-based organization Mildmay Mission to the Jews, for which he had worked in Odessa for the previous five years. Averbuch led a diverse congregation called the Israelites of the New Testament, with multi-lingual services and publications that reflected the multi-ethnic membership of his group. Their unique character, inclusive nature, rich musical events drew hundreds to their meetings. This popularity also drew the attention of the Romanian police²².

Throughout the interwar period, police agents and Romanian Orthodox Church officials referred to the dangerous character of Averbuch's group and of the growing evangelical groups with which he was affiliated. Because converts to these religious minorities refused to return to the dominant Romanian Orthodox Church, these groups were seen as a social threat and impediment to national unity, drawing the Romanian ethnic majority population away from their ancestral church and towards foreign religions. New evangelical believers came mostly from the Romanian Orthodox Church; that is why these groups and not other denominations were so strongly targeted by Orthodox religious leaders. The foreignness of their religious aesthetics and break with tradition disrupted the fabric of local Orthodox believer communities. The Baptists in particular, as the largest among the new religious groups in Romania, had a tenuous relationship with local and state authorities, who viewed them as dangerous sectarians. Romanian authorities resented the financial and legal assistance Baptists received from Britain and America, and the political pressure to allow more freedom of religious activity for Baptists and other religious minorities²³.

Protestant missionaries were present and acted similarly across Eastern Europe, such as in Bulgaria, Hungary, Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia, and the Baltic countries. Organizations like the Baptist World Alliance and the Southern Baptist Convention (SBC) focused significant resources on Romania after World War I due to the increase of Baptist believers there and the subsequent increase in state repression of these new believers, which their representatives claimed was unmatched in Eastern Europe²⁴. Charles A. Maddry,

²² *Ibidem*, p. xiv, 42.

²³ Idem, *Transnational, National, and Ecumenical Convergences: The Baptist, Anglican, and Orthodox Reactions to the Romanian 1938 Religion Law*, in "Journal of Religion in Europe", no. 12, 2019, p. 49-77.

²⁴ Angus Library Archives (Oxford), Baptist World Alliance Correspondence, G-M, Gill to JHR, 1938; Charles E. Maddry, *Album of Southern Baptist Foreign Missionaries*, Nashville, Broadman Press, 1940, p. 129-131; John Massey, *War and Witness: Southern Baptist Missions during the Administration of Charles Maddry, 1933-1944*, in John D. Massey, Mike Morris, and W. Madison Grace II (eds.), *Make Disciples of All Nations: A History of Southern Baptist International Missions*, Grand Rapids: Kregel Publications, 2021, p. 216.

Executive Secretary of the SBC Foreign Mission Board, claimed that the number of Baptists in Bessarabia between the two world wars was more than any other part of the world in which the SBC was active²⁵. The Baptists in Romania were helped significantly by American Everett Gill, the SBC's Foreign Mission Board representative for Europe, and by Baptist World Alliance General Secretary James Rushbrooke from London. These individuals along with J. H. Adeney, the Anglican minister in Bucharest, and other co-religionists abroad were instrumental in obtaining authorizations from the Romanian government for Averbuch and other Baptist leaders to continue their religious activities in Romania throughout the 1920s and 1930s²⁶.

Lev Averbuch as a "Russian" Jew and a Baptist "sectarian" was considered especially threatening. He and his group were under constant surveillance by local police and the Siguranța agents. These agents attended almost all gatherings and took copious notes of sermons, lectures, songs, guest speakers, and the demographics of those in attendance. Police, often perplexed by the varying denominations and different doctrinal (theological) language used in the religious services and publications by evangelical Protestant groups, produced biased and confusing reports. For example, Baptists, Adventists, evangelical Christians, Brethren, Nazarenes, Pocăiți (Repenters), Stundists, and names of other religious groups were used at times interchangeably in police reports. Siguranța agents called Lev Averbuch an "Adventist propagandist" in surveillance reports from 1918²⁷. This incorrect title was likely due to Averbuch's Jewish background and the fact that Adventists also keep Saturday, the sabbath, as their day of rest instead of Sunday. But Averbuch never associated himself with the Seventh Day Adventists or Reformed Adventists.

Because Averbuch previously lived and worked in Odessa for a foreign organization (Mildmay Mission to the Jews) and aided Jewish refugees from Soviet Ukraine in Chișinău, Siguranța agents accused of him being a member of the social revolutionary committee in Odessa²⁸. One agent claimed, "Averbuch declared to me that he wanted to go to Iași and Bucharest to make Bolshevik, Baptist, religious propaganda"²⁹. As his report was dated September 1918, it reveals the police's limited knowledge of both Baptists and Bolsheviks, but could also be a result of Soviet propaganda at the time attempting to draw "sectarians" into the revolution. In their police reports, some agents took it for

²⁵ Walter and Hazel Craighead, *Our Life on the Mission Field*, Part 1, unpublished manuscript, Archives of the International Mission Board, Southern Baptist Convention, Microfilm Roll 915AR, 1-2, p. 175.

²⁶ Dumitru Lisnic, 'Bolshevism on religious ground', p. 17-19.

²⁷ ANRM, fond 679, inv. 1, dosar 4840, f. 4, 8, 9, 16, 18.

²⁸ *Ibidem*, f. 48. For more on the history of Jewish and Bolshevik accusations, see Paul Hanebrink, *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*, Harvard University Press, 2018.

²⁹ ANRM, fond 679, inv. 1, dosar 4840, f. 6, 18 September 1918.

granted that evangelicals were “all socialist communists”³⁰. In 1924 one agent claimed Averbuch preached bolshevism on religious grounds, using Christ’s command to love your neighbor against the concept of nationality and national unity, when in fact Averbuch was speaking against the rising anti-semitism in interwar Romania³¹. Authorities refused to recognize that official Romanian nationalist rhetoric was itself based upon or intimately linked to a biased appropriation of Christian doctrines.

Measures, both violent and non-violent, against religious minorities came predominantly from the local level in the first years after World War I. These were local Orthodox clergy and rural populations who saw their beliefs and their way of life threatened by the new faith communities³². Regional authorities and government officials in Bucharest approved repressive actions and policies against the religious minorities after 1921 due to the precarious situation of Bessarabia under martial law for most of the interwar period and as a result of the discontent of local Orthodox believers³³. The reports in the National Archives of the Republic of Moldova reveal how agents mixed different tropes and so constructed a paradoxical identity of Averbuch and his group as Bolshevik Baptists-religious revolutionaries seeking to dismantle the newly created Greater Romanian state. However, early Soviet propaganda and interactions between Baptists and the Bolsheviks in the Soviet Union also contributed to the creation of the seemingly paradoxical label of Bolshevik Baptists.

Baptists and Communism in Russia

Both in Imperial Russia and in the new Soviet Union, Baptists were associated with communism in various ways, which added to the confusion of interwar Romanian police authorities. As early as 1865 the Russian vice-consul in the city of Tulcea, in the Dobrogea region, wrote to the Russian ambassador in Constantinople falsely accusing a group he identified as “ana-baptist” families, exiled from Neu-Danzig and settled in the village of Cataloi, of spreading immoral doctrines, practicing polygamy, communism, and conducting orgies³⁴. Surprisingly by contrast, later Orthodox anti-sectarian missionaries pointed to

³⁰ *Ibidem*, f. 4.

³¹ *Ibidem*, f. 197, 23 May 1924.

³² Dorin Dobrinu, *Sub puterea Cezarului. O istorie politică a evanghelicilor din România (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – 1989)*, in Dorin Dobrinu and Dănuț Mănăstireanu (eds.), *Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești*, Iași, Editura Polirom, 2018, p. 121-122.

³³ Until March 1921, the entire province was under a state of siege, afterwards reduced to a 30 km strip along the border. This was later extended to a region of 50 km along the border, due to an increase in pro-Soviet propaganda. Martial law was reintroduced temporarily in counties such as in Orhei, Tighina, Ismail and Cetatea Albă during the 1924 Soviet-fomented Tatarbunar rebellion. See Dumitru Lisnic, ‘Bolshevism on religious ground’, p. 4, 9.

³⁴ Vasile Filat, *Istoria mișcărilor evanghelice din Basarabia în perioada țaristă (1812-1918)*, Chișinău, Lexon-Prim, 2021, p. 186.

the high moral standards of evangelicals (no drinking, no smoking, no gambling, strict sexual mores) and to the relative freedom of financial obligations to the Church as important factors that drew people into evangelical religious communities³⁵.

Though Orthodox religious leaders likely knew these groups were not communist, they interpreted the evangelical rejection of Orthodox tradition and hierarchy as a step closer to the Bolshevik rejection of religion, and they used their knowledge of the collaboration of Jews and Stundists, who were largely associated with the Baptists in the Russian Empire, in their campaign against evangelical peasants³⁶. Sergei Zhuk states that “the spread of the radical evangelical movement in the Ukrainian countryside by the 1880s coincided with the activities of revolutionary intellectuals, who tried to exploit the anti-state feelings of persecuted dissidents”³⁷. In July 1894, the Stundists, were prohibited from holding meetings and were accused of rejecting “Orthodoxy and state authority, of preaching socialism, and threatening Russian national unity”, due to their desire for a more open social and political structure in Russia³⁸.

In the early post-revolutionary years (1917-1921) some Bolshevik leaders portrayed Russian sectarians as “revolutionaries” who expressed their protest in a religious way. Ivan Tregubov, who historian Heather Coleman describes as a Tolstoyan and “self-appointed representative of sectarians”, argued in the Russian press for cooperation between sectarians and the Bolsheviks in building communism. During 1921 and the first year of the New Economic Policy, sectarian communities were presented as models for communist living, according to various commissariats. A joint circular claimed sectarians held communist aspirations, which “were clothed in religious form”³⁹. Such soviet propaganda, which sought to win the cooperation of religious minorities in building a new communist society, led Romanian police officers to suspect Baptists in Romania of Bolshevik influence, so did statements by Baptists themselves in support of the Russian revolution.

In September 1917, Jewish Baptist preacher Lev Averbuch was working in Odessa when he wrote of what he observed to be greater liberty in the Republic of Russia after the 1917 February Revolution compared to previous Tsarist rule. He hoped the new government would protect Jewish converts to Christianity from suffering “both from the oppression of the authorities and from the absence of Christian kindness among fellow believers”⁴⁰. Baptist leader Vasili Pavlov

³⁵ *Ibidem*, p. 52.

³⁶ Sergei Zhuk, *op. cit.*, p. 350.

³⁷ *Ibidem*, p. 348; for more on the link between Jews, Stundists, and socialist revolutionaries see p. 348-363.

³⁸ Heather Coleman, *Russian Baptists and Spiritual Revolution, 1905-1929*, Indiana University Press, 2005, p. 22.

³⁹ *Ibidem*, p. 200-201.

⁴⁰ Averbuch, *Letters*, in “Trusting and Toiling”, vol. 23, no. 9, 15 September 1917, p. 69 in Iemima Ploscariu, ‘*God Is against Nationalism*’: *Averbuch and the Jewish Christians*

wrote to the Moscow Soviet in October 1918, claiming Baptists also preached international communism but without violence⁴¹. Pavlov led the Baptist church in Odessa and was influential in the formation of the Baptist churches in Chişinău, Bender/Tighina, and Tiraspol⁴². The evangelical leaders took advantage of Soviet anti-Orthodox propaganda to present themselves as very modern religious groups, denouncing what they believed were superstitious doctrines of the dominant Church, and rejoicing at the Bolshevik separation of church and state⁴³. However, this liberty was short lived.

By the end of the 1920s religious “sectarians”, along with Russian Orthodox believers, were clearly targets of repression in the Soviet Union. Soviet leaders considered evangelicals to be competitors in the ideological battles over the hearts and minds of the peasants⁴⁴. These shifts in Soviet policy influenced to a degree Romania's policies toward religious minorities in the 1930s; evangelicals were portrayed less as communists and but still as a danger to the national church in Romanian press and police reports. However, in 1928 the Inspectorate of the Siguranţa in Bessarabia ordered the heads of the police brigades to investigate the activity of the Baptists, because due to suspicions that Soviet agents recruited propagandists from among the Baptists⁴⁵.

It is important to note that despite its political and social importance, the Orthodox Church in Bessarabia was in a complicated position compared to the Church hierarchy in other Romanian provinces. Greek Orthodox tradition in Bessarabia had strong connections with the very recent imperial past. Lisnic points out Romanian statesmen also feared the non-national form of Russian Orthodox identity would break across the new borders of Romania. Orthodox priests and lay believers in Bessarabia were accused of refusing to pray for the Romanian king during church services even into the 1930s, similar to accusations levelled against Baptists and other religious minorities⁴⁶. Thus even

of *Interwar Romania*, in “Contemporary European History”, vol. 33, no. 2, 2024, p. 562, <https://doi.org/10.1017/S0960777322000601>.

⁴¹ Heather Coleman, *Russian Baptists and Spiritual Revolution*, p. 160.

⁴² Vasile Filat, *Istoria mişcărilor evanghelice*, p. 251.

⁴³ Heather Coleman, *Russian Baptists and Spiritual Revolution*, p. 157- 161.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 203. By contrast, Kathryn David shows how in Ukraine the Soviet government encouraged conversion of the majority Greek Catholic population to Russian Orthodoxy to promote loyalty to Soviet Russia (Kathryn David, *One Ukraine, Under God: Church, State, and the Making of the Postwar Soviet Union*, PhD dissertation, New York University, May 2020, p. 100-102). However, it is important to clarify that the Soviet regime and its relationship with religions in the 1920s was very different from that in Western Ukraine after 1945. Likewise, the Russian Orthodox Church of the 1920s would change completely after 1940. Thanks to my anonymous reviewer for pointing this out.

⁴⁵ ANRM, fond 680 inv. 1, dosar 3352, vol. 1, f. 229, in Dumitru Lisnic, ‘*Bolshevism on religious ground*’, p. 15.

⁴⁶ Baptists regularly prayed for the king at their congresses to prove their loyalty, likely in reaction to this accusation. They even had the Royal hymn in their songbooks. See ANRM, fond 738, inv. 3, dosar 53, in Dumitru Lisnic, ‘*Bolshevism on religious ground*’, p. 13.

representatives of the dominant Romanian Orthodox Church in Bessarabia were viewed with suspicion from Bucharest. The majority of suspicion, however, remained towards the religious minorities, and Orthodox bishops and priests encouraged this by making direct or veiled accusations of bolshevism in their notes to the police, as described in the following section.

Damning “Evidence”: Baptist Cultural, Social, and Political Elements

Bessarabia Siguranța police accused Baptists of taking advantage of disgruntled Orthodox believers and Russian immigrants, who were unhappy about the calendar change- the Romanian Orthodox Church’s adoption of the Gregorian calendar in 1924. As previously mentioned, the Old Calendarist believers in Bessarabia, those who refused to accept the Gregorian calendar, were also accused of bolshevism and were considered of dubious loyalty to Romania due to their belief that the Romanian Orthodox Church had erred from the true calendar, unlike that of the Russian Orthodox Church⁴⁷. Police reports claimed Baptists in Bessarabia used the conflict over the calendar change to spread religious propaganda, which was accepted especially among the peasants in the villages⁴⁸. There is no evidence that Baptists or other evangelicals in Greater Romania made any use of the calendar change; the adoption of the Gregorian calendar was likely lauded among their communities as a step towards modernization and towards emulating their co-religionists in Western Europe.

The Romanian press tended to orientalize Bessarabia, as seen in the case of the Orthodox dissenter group the Inochentists, and their misrepresentation in the press⁴⁹. The latter often distorted the image of religious minorities to conflate the presence of the Bolshevik underground; it was easier for journalists to write about religious dissenters such as Baptists, than to find real Bolsheviks⁵⁰. The press, with influence from local Orthodox priests, condemned Baptists of corrupting the army, due to a large number of soldiers who had been converted during World War I. Orthodox leaders in Bessarabia portrayed Baptists as challenging the security of the Romanian state in an attempt to “undo the army” through what one note to police claimed was evangelicals’ particular interest in converting soldiers. Lev and his wife Maria Averbuch were accused of spreading propaganda against the “Christian Church” (meaning the Romanian Orthodox Church) among soldiers at the army barracks near where they held religious services. The media perpetuated this image. A newspaper clipping from *Basarabiesc*, included in the police surveillance folder on these groups,

⁴⁷ Dumitru Lisnic, ‘Bolshevism on religious ground’, p. 11-15; Iuliana Cindrea-Nagy, ‘They Must be Brought to the Right Path’: Monastic Incarceration of Old Calendarist Believers in Interwar Romania, in “Review of Ecumenical Studies”, vol. 15, 2023, p. 277-296.

⁴⁸ ACNSAS, D06901, vol. 2, f. 103-104, 7 January 1931.

⁴⁹ James Kapaló, *Inochentism and Orthodox Christianity Religious Dissent in the Russian and Romanian Borderlands*, London, Routledge, 2019, p. 139-177.

⁵⁰ Thanks to my anonymous reviewer for pointing this out.

claimed Baptist leaders Tihon Hijnacov and Lev Averbuch were “Baptist Adventists” trying to undo the army⁵¹. This was a real enough concern that police began to investigate “sectarian” soldiers in the Romanian army. Baptists and other religious minorities appear alongside communists in lists of soldiers suspected of harbouring anti-Romanian feelings, compiled by the general bureau of police in Bucharest from 1936⁵².

The languages spoken by Bessarabian Baptists further drew suspicion. The majority of Baptists in Bessarabia and Bukovina spoke Russian or Ukrainian. A Russian newspaper “Nasa Rech” publicized Baptist meetings in Bucharest, where, according to a Siguranța agent, prayers were done in Russian to draw in “many naive people”⁵³. Though it is unlikely prayers were done in Russian in a Baptist church in Bucharest, in the Chișinău Baptist church Russian was often used in praying, preaching, and singing. The aesthetics of evangelical prayer houses may have likewise resembled communist social realism to the Romanian police. These were sparsely furnished buildings, with no icons nor incense burned. Congregants did not make the sign of the cross. Police reports described Baptist and Brethren member meetings (where only official church members participated and had a voice or vote in proceedings) as exclusive gatherings where dubious secrets were discussed⁵⁴.

Though Averbuch’s groups and evangelicals in general did not have a strong presence among the working class, police agents insisted that the Baptist sect was composed of workers agitated by Russian and Jewish leaders, who encouraged them to join as “brothers in the fight”⁵⁵. References to universal Christian brotherhood in Averbuch’s first Chișinău publication *Prietenul/Drug* (published from 1919 until 1923, when it was banned) were interpreted as communist nuances⁵⁶. Chișinău Siguranța agents regularly attended their religious services and events rather than bringing them in for questioning as was more common of local police with evangelical peasants. The largely urban and middle-class character of Averbuch’s group meant the police had to deal with educated suspects who held important connections to Bucharest and abroad.

Familial ties to Russia, real or imagined, of members of Averbuch’s group in Chișinău were thoroughly investigated. Marcu Tarlev, the pastor ordained at Averbuch’s Israelites of the New Testament Baptist-affiliated community, was suspected of communicating with relatives in Russia. This was subsequently proved false⁵⁷. Another member, Solomon Ostrovsky oversaw Mildmay Mission

⁵¹ ANRM fond 679, inv. 1, dosar 4840, f. 9, 16, 46 (in “Basarabesc”, vol. 18, 11 October 1918).

⁵² ANR, fond DGP (Directoratul General al Poliției), inv. 2349, dosar 40/1931, f. 110, 125.

⁵³ ACNSAS, D06901, vol. 2, f. 102, dated 30 November 1930.

⁵⁴ ANRM fond 679, inv. 1, dosar 5555, f. 10.

⁵⁵ *Ibidem*, dosar 4840, f. 48, undated (between 1918-1920).

⁵⁶ *Ibidem*, f. 54-57, dated 28 November 1920.

⁵⁷ ANRM, fond 680, inv. 1, dosar 3443, f. 1-4. Files 58, 62 of the same folder provide information about Marcu Tarlev as having no communication with family members in Russia for a long time. Tarlev was an ethnic Bulgarian and his wife Nina was Russian.

activities in Chişinău while the Averbuchs were on leave in the USA in 1927 and early 1928. Ostrovsky's "Russian citizenship" and "Jewish nationality" are mentioned in several Siguranţa reports. However, no reference appears in the reports to his background as a Ukrainian Jewish refugee, who was baptised in Galaţi by Averbuch in 1922 before immigrating to Palestine⁵⁸.

Another controversial figure connected to the Baptists in Chişinău was Vladimir Filimonovich Martsinkovsky (1884-1971), a Russian professor and leader of the YMCA-affiliated Russian Student Christian Movement. Martsinkovsky was a reoccurring visitor to Chişinău and a close friend of Averbuch, who saw him as a spiritual father. He was instrumental in Lev's conversion in 1910. Martsinkovsky was expelled from the Soviet Union in 1923 after spending time in prison for religious propaganda. He was one of those curious individuals who did not fit into a standard religious mold at the time, creating more confusion for police agents. He was baptised a second time as an adult by a Protestant minister but still considered himself Russian Orthodox and sought to reform the church⁵⁹. On one of his visits to the city of Chişinău, he spoke at the German Cultural hall, the Chişinău city hall, and in cinemas between 27 April and 9 May 1931. During another visit in January 1936 he held lectures at the Express Theatre in Bucharest. He usually spoke about religious persecution in the Soviet Union, about Palestine (where he eventually settled), and about the Jewish identity of Jesus⁶⁰. His presence was carefully noted by regional police who took copious notes on his lectures. Although there is no reference to communism in the police reports about Martsinkovsky, his Russian ethnicity and repeated visits to Chişinău contributed to the image of "sectarians", and Baptists in particular, as being influenced by Russia.

The Russian literature that Baptists received from abroad or printed themselves was likewise suspicious and contributed to the construction of Bolshevik-Baptist ties in the imaginary of Romanian police. File 680-1-3443 from the Republic of Moldova National Archives in Chişinău contains many confiscated Baptist Russian-language publications printed in various parts of the world. Due to contradictory instructions from different governmental departments, the Siguranţa in Bessarabia were confused how to handle baptist literature that arrived for Averbuch in Russian and Hebrew. Previous Order no. 45676/5405/933 by

⁵⁸ ANRM fond 680, inv. 1, dosar 3443, f. 7, 8, 14.

⁵⁹ Matthew Lee Miller, *The American YMCA and Russian Culture The Preservation and Expansion of Orthodox Christianity, 1900-1940*, Lanham, MD, Lexington Books, 2012, p. 143-147; Mykhailo Cherenkov, *Evangelical Reformation and the Future of Christianity: Vladimir Martsinkovskiy's Project*, in "Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology", vol. 17, 2016, p. 168-179. See also his autobiography Vladimir Martsinkovsky, *Notes of a Believer: From the history of the religious movement in Soviet Russia (1917-1923)*, St. Petersburg, Publishing House "Bible for all", 1995, <http://www.blagovestnik.org/books/00243.htm#44>, originally published in 1929 in Prague.

⁶⁰ ANRM, fond 679, inv. 1, dosar 5555, f. 117, 119, 162, 171, 183. He was in Bucharest around 24-31 May 1931 (ANR, fond DGP, vol. I, inv. 2349, dosar 57/1931, f. 1, 3, 11).

the Ministry of Public Instruction authorized Averbuch to sell books and use literature as any other licensed public speaker. However, Order no. 69172 dated 13 October 1933 from the Ministry of Foreign Affairs forbade all Russian-language literature printed abroad from entering the country without prior authorization⁶¹. Concessions given by the government in Bucharest to Averbuch and other Baptist pastors as a result of pressure from abroad only exacerbated the frustration of local police and Orthodox clergy, and of politicians who resented interference in what they considered Romanian domestic religious affairs. These claimed that foreign money and political pressure behind these groups gave them an unfair advantage.

In one instance from August 1933, the Bishopric of Chişinău advised the Regional Police Inspectorate that the distribution of a Russian-language version of the Bible, sent from Riga to the Baptists in Chişinău, when the Romanian Orthodox Church sanctioned translation was not yet published, would place the dominant church in an inferior position⁶². The Inspector General of the police in Bessarabia sent confiscated religious literature to be checked regularly by the Archbishopric of Chişinău. Their review often influenced the final decision of the censors and local police.

The archives contain several letters marked “confidential” from the Consiliul Eparhial of Chişinău, thanking the Inspector for his support of the ancestral church and his Christian behavior in trying to protect the Orthodox faithful from the “internationalism” and proselytism of the Baptists⁶³. Bishop Grigorie Comşa of Arad, wrote in 1931 to the Director General of the Siguranţa, to the Prime Minister, and to the Minister of Interior for support in his fight against the Baptists who he claimed were so in name only, while in fact being communists⁶⁴. It is not clear how Comşa came to this conclusion, but he too had adopted the label despite being on the other side of the country. He was outrightly denouncing Baptists as communists in 1931, when it was already clear that Baptists in the Soviet Union there were no longer benefitting from the revolution and not supporting the soviets.

Veiled accusations continued into the late 1930s. In 1936 the Bishopric of Dunărea de Jos, Galaţi, reviewed a book translated into Romanian by Titus Adorian, son of prominent Romanian Baptist pastor Constantin Adorian (the first president of the Romanian Baptist Union). The booklet was entitled *Armageddonul*, translated and adapted from a larger work written by Dutch evangelist Johannes de Heer⁶⁵. The bishop wrote to police headquarters in the city of Galaţi, which at the time was also under the state of siege, that the book

⁶¹ ANRM fond 680, inv. 1, dosar 3443, f. 175.

⁶² *Ibidem*, f. 189.

⁶³ *Ibidem*, f. 192.

⁶⁴ ACNSAS, D06901, vol. 2, f. 117, September 1931.

⁶⁵ The original title appeared as Johannes de Heer, *De komende rechter en de eindcrisis der volken in Armageddon*, Netherlands, Het Zoeklicht, 1924; ANIC, DGP, inv. 2350, dosar 153/1937, f. 4-19 v.

was a “dangerous sectarian publication” with “biased interpretations of the Old and New Testaments”, especially from the last book of the New Testament, “Revelation” written by St John. According to the bishop, the publication argued that the Jewish people would rule all nations, all of which would be amalgamated under the name of Israel⁶⁶. There is no accusation of communism in the folder, but the emphasis and misinterpretation of Heer’s eschatological arguments regarding the Jewish people reveal Orthodox leaders continued to infer an association between Baptists and Jews that threatened the Romanian state. This was in line with police reports from twenty years earlier wherein Jewish leaders, who had converted to the Baptist or Brethren/Creștini după Evanghelie denominations, were accused of seeking the destruction of Christian states and instead the establishment of, what one agent termed, “a Jewish democratic state”⁶⁷. In June 1938 the Siguranța in Galați reported they had confiscated 4,000 copies of Adorian’s translated book, and by September the head of the bureau, Iordan Stănescu, reported all copies had been destroyed by fire⁶⁸.

The accusations of Orthodox clergy were explicit even as late as 1937 in notes to police. Evangelical churches were still regarded as fuel for the spread of subversive communist ideas, and their transnational character was a threat to the interests of the “Romanian kin and ancestral faith”. Baptism was described as a “true revolution” in the spirit of bolshevism that would infect both the family and the state. Sectarianism in general was referred to as a “dangerous bacteria”⁶⁹. Baptist teachings and practices were considered something foreign, using eugenic language to evoke the idea that evangelicals were infecting the majority ethnic and Orthodox Romanian population. This biological language was prevalent in eugenicist ideology of the time and the language was similar to that used against all Jews in different European countries. An army chaplain argued for severe curtailing of their activity and for them to be forcibly migrated to less populated areas to ensure the protection of Romanian sovereignty⁷⁰. These communist accusations would later influence Ion Antonescu’s harsh policies toward all “sectarians” during World War II. The misinformation fuelled fear, confusion, and prejudice within society, and led to constantly changing policies regarding religion in interwar Romania.

Simultaneous identities: “Communists” and “Counter-Revolutionaries” 1940-1945

Siguranța agents were influenced by Orthodox Church officials who continued to petition the government to pass a law-decree against these groups rather than just ministerial decisions from the Minister of Religious Denomi-

⁶⁶ ANIC, DGP, inv. 2350, dosar 153/1937, f. 3.

⁶⁷ ANRM, fond 679, inv. 1, dosar 4840, f. 8, 9 October 1918.

⁶⁸ ANIC, DGP, inv. 2350, dosar 153/1937, f. 25-27.

⁶⁹ ANRM, fond 679, inv. 1, dosar 4840, f. 263-264.

⁷⁰ *Ibidem*, dosar 5555, f. 374.

nations. They referred to evangelicals as “foreign pawns”, associating them time and again with communism⁷¹. Subsequently, the Siguranța reports and the letters from Romanian Orthodox leaders influenced the passing of legislation that severely limited the activity of all evangelicals once World War II started. Notaries often refused to carry out requests for changes of religion in identification papers⁷². Reasons for this were to maintain the number of Romanian Orthodox Church members in the records or to avoid what were considered fake changes of religion, such as that by outlawed Pentecostals registering as Baptists in order to continue their activities⁷³. Some civil registry offices recorded evangelicals as aconfessional, or declaring no religious belief. Although incorrect, this was more in-line with previous accusations of evangelical Bolshevik activity or communist sympathies. Registered as aconfessional, the activities of Baptists and other evangelical believers were further limited, making individual believers more vulnerable to future reprisals⁷⁴. The legal requirements for religious services were sometimes difficult to meet (at least 50 families according to one ministerial decision). Police sealed off churches or gendarmes were sent to regulate entrance to the religious gatherings that presented potential “communist tendencies”⁷⁵.

Romanian statesmen’s fear of outside interference only increased after the loss of the eastern territories on 26 June 1940 to the Soviet Union due the Ribbentrop-Molotov Pact (1939). Ion Antonescu, appointed as Prime Minister on 4 September 1940, was convinced “sectarians” were “in cahoots with the Soviets”⁷⁶. Bessarabia and Bukovina remained under Soviet military rule until June 1941. Some Bessarabians fleeing into Romania during the Soviet occupation claimed they had evidence of evangelical and communist collaboration. For example, in September 1940 a teacher from Chirica village in Lăpușna county claimed Ilie Popan, the head of the communist committee was also the leader of the Baptist confession in his village⁷⁷. It could have been an attempt by the

⁷¹ Viorel Achim, *Politica regimului Antonescu față de cultele neoprotestante: documente*, Iași, Polirom, 2013, doc. 19, 63. Police officers may have deliberately distorted the image of “sectarians” because the struggle against peaceful citizens was easier than against real Bolsheviks, and evangelical activity made them easy targets of suspicion among officials. Finding “Bolshevik Baptists” may have been a way to demonstrate their efficiency in hopes of receiving more state funding. These are suppositions that still need supporting evidence. Thanks to one of my anonymous reviewers for highlighting this aspect.

⁷² *Ibidem*, doc. 61.

⁷³ *Ibidem*, doc. 36, 57, March 1941, in Arad.

⁷⁴ *Ibidem*, doc. 26, 11 November 1940.

⁷⁵ *Ibidem*, doc. 48, May 1941.

⁷⁶ Vladimir Solonari, *A Satellite Empire in Romania: Romanian Rule in Southwestern Ukraine, 1941-1944*, Cornell University Press, 2019, p. 136.

⁷⁷ ACNSAS, D12118, f. 532. Thanks to Roland Clark for drawing my attention to this document. The refugee most likely used the wrong term for referring to a Soviet institution, such as the Village Soviet (*Selsovet*). During this early stage there were no party cells in villages (with rare exceptions). Therefore, receiving an official position did not imply joining the Party or embracing Communist ideology (thanks again to one of the anonymous reviewers for this clarification).

teacher to prove loyalty to the Romanian government, as he would have been highly suspect coming from the Soviet occupied region. Popan could indeed have joined the communists, but it is unlikely he would have remained a Baptist. The new Soviet military government initially sought to gain favor with evangelicals, while severely repressing the Orthodox Church. Prayer houses were re-opened or Orthodox chapels were given to evangelicals, but this was short lived.

The constructed image of Bolshevik Baptists received a blow especially in the last months of the Soviet military occupation of Bessarabia. Life for all religious groups – evangelical, Orthodox, Jewish, and others – was difficult during the year of Soviet rule in Bessarabia and Bukovina during World War II⁷⁸. Though initially there was more leniency towards evangelicals, Bessarabian evangelical leaders soon became targets of the new Soviet administration in late summer of 1941, as a means of dissipating these now “counter-revolutionary” groups. The Baptist church in the town of Reni, Ismail county, for example, was closed and used as a school⁷⁹.

The Soviets deported the majority of the Bessarabian Baptist leaders to Siberia in the summer of 1941. Boris Bușilă, early co-worker with Lev Averbuch and President of the Bessarabian Baptist Union was arrested and deported on 26 June 1941, in the fourth wave of Soviet expulsions, along with six others including Pastor Marcu Tarlev, deacon Isaac Trachtman, and Samuil Ordinsky from Lev Averbuch’s group Israelites of the New Testament⁸⁰. They were charged with anti-revolutionary, sectarian activity due to their membership in the Baptist community in Chișinău and for distributing “anti-revolutionary” literature. They were tried on 22 August 1942 in Irkutsk, Siberia⁸¹. Several former members of the community survived both the Romanian and Soviet administrations by going into hiding or because they were not influential enough to draw the attention of the authorities. Lev Averbuch remained in London while on a visit there in 1937, as the Romanian government refused to reissue him a Nansen pass. He thus escaped the horrors of the war in Eastern Europe, but his congregation continued their activities after his departure⁸².

⁷⁸ Dov Levin, *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939-1941*, Philadelphia, Jewish Publication Society, 1995; Yitzhak Arad, *Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln, University of Nebraska Press, 2009, p. 42, 49-50.

⁷⁹ USHMM, RG-31.004M, reel 21. In December 1941, after Romanian re-occupation, the Baptist prayer house was still being used as a kindergarten.

⁸⁰ Teodor Cenușă, [Untitled] in “Farul Creștin”, vol. 44, no. 9, November 1941, p. 6. Cenușă mentions Boris Bușilă, Andrei Ivanov, Pșenicinii, and Lidia Căldăraru. See L. Kovalenko, *Cloud of Christ’s Witnesses*, Kiev, Center for Christian Cooperation, 2006, p. 226.

⁸¹ Marcu Tarlev was sentenced to eight years in a labor camp. See Serviciul de Informație și Securitate al Republicii Moldova, September 2007, courtesy of Vasile Filat. Olga Mocan writes that they were sentenced to 25 years, ten of which were without right to correspondence (Mocan, personal correspondence, 27 April 2020).

⁸² Iemima Ploscariu, *Alternative Evangelicals*, p. 86.

Despite the negative experience of evangelicals under Soviet rule, the reoccupation of Bessarabia by the Romanian army in July 1941 led to even harsher legislation against “sectarians” by the Romanian government. False accusations in police reports claimed the soviets encouraged sectarian propaganda in Bessarabia and Bukovina, and even paid preachers 500 rubles⁸³. Baptists were accused of having undermined the Russian Orthodox faith and of bringing Tsarist Russia to ruin⁸⁴. In return, Baptists in the Regat/Old Kingdom, the historical provinces of Romania, provided counter arguments through petitions to the Minister of Religious Denominations, the Prime Minister, or to the King. In these petitions they emphasized their loyalty and positive influence on national and moral development. They continued to hold religious gatherings whenever possible but in 1942 they were largely prohibited from religious activities⁸⁵.

In 1943 ten to fifteen illegal Baptist families were identified in Brânzeii Noi, Orhei county, Bessarabia. Their leader, Nicolae Țapcov, converted in 1926, supposedly, through Lev Averbuch’s influence. The police report accused the latter of offering money to Țapcov in exchange for his conversion⁸⁶. The purported unscrupulous payment of evangelical converts resembled the idea of „rice christians”, the derogatory label historically used among Christian missionaries for those who converted for material gain⁸⁷. Police and BOR priests connected the rising number of evangelical converts to the financial support their denominations received from abroad and claimed these were not authentic conversions but carried out for material advantage. “American and British” money was at the center of these religious groups, not true faith convictions, according to these accusations. Such accusations of corruption from abroad and interference in Romanian domestic religious affairs would resurface during the communist regime⁸⁸. The files of the interwar Siguranța concerning religious minorities were re-used by the Securitate, the Romanian secret police of the communist period.

Although Baptists and all other evangelical groups finally received recognition as religious denominations during the post-war government of Petru Groza and subsequent communist regimes, the Securitate continued to keep

⁸³ Viorel Achim, *op. cit.*, doc. 76, 12 August 1941.

⁸⁴ *Ibidem*, doc. 114, 10 December 1941.

⁸⁵ Iemima Ploscariu, *Girding the Sword of the Spirit: Sectarian Resistance in Nazi-Allied Romania*, in John Paul Newman, LjubinkaŠkodrić, and Rade Ristanović (eds.), *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1940-1944*, Brill, 2023, p. 342-344.

⁸⁶ ANRM, fond 1135, inv. 2, dosar 1675, f. 1.

⁸⁷ Esther Erlings, *Of Welfare, Sacred Places, and ‘Rice Christians’: Freedom of Religion and Multiple Religious Belonging*, in “Journal of Law, Religion and State”, published ahead of print February 2024, <https://doi.org/10.1163/22124810-20240002>.

⁸⁸ Iuliana Cindrea-Nagy, *Confiscarea unor materiale religioase strecurate în România*, in Anca Șincan, James Kapaló (eds.), *Religia clandestină în documentele poliției secrete. O istorie în imagini*, Bucharest, Humanitas, 2024, p. 125-127.

believers from these groups under surveillance. Agents were present at religious services, taking notes on sermons, songs, and guests, just as they had in interwar Chişinău. Religious leaders were brought in for police questioning, lured into becoming informants, prayer houses closed, believers fined, while pressure from abroad again brought occasional respite for minority believers. These tactics reveal hidden continuities in the policies of secret police institutions towards religious minorities, across various political regimes in Romania.

Conclusion

There is little substantiated evidence of any real Bolshevik Baptists in Romania. The soviet propaganda concerning evangelicals as revolutionaries influenced police, clergy, journalists, and statesmen in Romania to construct this identity of Bolshevik Baptists. The statements of some Russian Baptist leaders in support of the revolutionaries in 1917 also contributed to this image. The association between sectarians and Bolsheviks in archival narratives was a product of misunderstanding by Romanian police and later a convenient accusation against the unwanted religious dissenters or “sectarians” by local police and Orthodox leaders.

Despite the constructed identity of Bolshevik Baptists, the detailed reports, interrogations, and confiscated literature gathered by the interwar Romanian secret police agents all provide an unintended multi-faceted image of these minority believers. More than any other source, the reports also reveal the Siguranţa’s antisemitic, antisectarian interpretation of events as well as agents’ valid fear of Bolshevik and communist incursions. Their reports provide a glimpse into the very real identity struggles of these non-conformist religious groups, through the publications, photos, membership rosters, and letters the police confiscated and archived.

Siguranţa officers from Bessarabia were ill prepared (as were their Soviet counterparts) to handle the mix of ethnic and religious minorities in their border regions. Therefore, the image they and poorly trained police officers from the local level constructed of Baptists as Bolshevik agents in Bessarabia was perpetuated throughout the 1920s. The accusatory identity continued in the 1930s with Orthodox religious leaders, whose faith communities was threatened by the growth of evangelicals, like the Baptists, with their aggressive proselytism and support from co-religionists abroad. Evangelical groups would receive official recognition under the communist regimes after 1948 but would continue to be marginalized, leaving the imagined identity of Romanian Bolshevik Baptists firmly in the historical, social, and political context of post-World War I and interwar Romania.

**Bolshevik Baptists:
A Case Study of Romanian Interwar Imagined Identities**
(Abstract)

Keywords: evangelicals, religious minorities, Romania, bolshevism, surveillance.

The study examines the mistaken identification of religious minorities, such as Baptists, with bolshevism in interwar Romania by Romanian police, statesmen, and Orthodox religious authorities. It reveals how state administrations within newly created post-World War I nation-states constructed identities of people in the annexed territories, particularly of religious minorities. An increased number of ethnic and religious minorities, civil war in the Soviet Union, the refugee crisis, violent incursions on Romanian soil, and soviet propaganda influenced poorly trained police officers from the local level to construct the image of Baptists as Bolshevik agents in Bessarabia. Foreign aid workers, Orthodox religious leaders, secret police agents, the Romanian and Soviet presses, and Baptists all engaged in this discourse and perpetuated it in different ways.

Gospodăria de război (1916-1918)

Sorin CRISTESCU*

Gospodăria de război – în germană *Kriegswirtschaft* – este titlul unei lucrări publicată în limba română și în limba germană, în iunie 1918, la București, la Editura „Regele Carol I”, sub semnătura lui Dr. Fritz Karl Mann¹, Privat-Dozent la Universitatea din Kiel. În această perioadă, autoritățile de ocupație publicau lucrări privind modul în care a decurs campania din România din 1916 și despre diferite aspecte ale războiului.

În anii neutralității, România a fost principalul furnizor de materii prime vitale – grâu și petrol – cu care Germania și Austro-Ungaria contracarau blocada comercială navală impusă de marina britanică. Intrarea României în război urmărea condamnarea la moarte prin înfometare a Germaniei, „iarna napilor” 1916-1917 despre care se vorbește în memorialistica germană, exemplul cel mai cunoscut fiind *Mein Kampf* a lui Adolf Hitler, chiar dacă nu există o referire explicită la România.

Cum au văzut oamenii politici această situație în vara lui 1917 rezultă din discursul rostit de Take Ionescu, la Iași, în ședința Camerei Deputaților din 10/23 iunie 1917 la dezbaterile reformelor:

Eu știu că generația noastră nu era preparată pentru fapte eroice; am spus-o la București, în Cameră, când am spus chiar că prea s-a auzit în vremea neutralității

* Dr., cercetător, Institutul pentru studii politice de apărare și istorie militară, e-mail: cristescu.sorin@yahoo.com.

¹ Fritz Karl Mann (n. 10 decembrie 1883 la Berlin – d. 14 septembrie 1979 la Washington DC) – economist german. A predat succesiv la universitățile din Kiel, Köln și Königsberg. În timpul Primului Război Mondial a fost ofițer de cavalerie de rezervă mai întâi pe front, apoi din 1917 în România, unde a făcut parte din Administrația militară și din echipa de negociatori ai păcii de la București. Din cauza originii sale evreiești, deși convertit la creștinism, a fost silit să emigreze din patria pentru care luptase după venirea naziștilor la putere. A fost angajat al Ministerului de Război american (1935-1944). Opere: *Die Volkswirtschafts- und Steuerpolitik des Marschalls Vauban* (1913); *Kriegswirtschaft in Rumänien* (1918); *Die Staatswirtschaft unserer Zeit. Eine Einführung* (1930); *Steuerpolitische Ideale. Vergleichende Studien zur Geschichte der ökonomischen und politischen Ideen und ihres Wirkens in der öffentlichen Meinung 1600-1935* (1937); *Finanztheorie und Finanzsoziologie* (1959); *Der Sinn der Finanzwirtschaft* (1978). În *Deutsche Biographie* se spune despre lucrarea *Kriegswirtschaft in Rumänien* (1918) că a fost scrisă numai din punctul de vedere al specialistului în economie.

la tribună zgomotul vagoanelor, că în loc să fie numai preocupările înfăptuirii idealului național, prea s-a auzit zgomotul porumbului și grâului. (Aplauze) Pot să vorbesc cu liniște sufletească, căci eu am propus la tribună interzicerea exportului porumbului încă de la începutul lui 1915².

În aceste condiții, intrarea României în război a avut loc în urma ultimatumului prezentat de puterile Antantei, Franța și Rusia, în iunie-iulie 1916, în care se spunea: „acum ori niciodată”, adică ori România va intra acum în război, ori niciodată nu se vor mai discuta pretențiile ei teritoriale. În condițiile campaniei electorale din octombrie 1919, ziarul liberal „Viitorul” a prezentat publicului la 4, respectiv 7 octombrie 1919 notele diplomatice în care Franța și Rusia cereau ultimativ intrarea României în război, dar fără a recunoaște că aceasta era singura măsură prin care puterile Antantei puteau să pună capăt exportului românesc de materii prime vitale pentru Austro-Ungaria și Germania, cereale și petrol, fapt care se reflectă în formularea articolului II din Convenția politică:

România se angajează să declare război și să atace Austro-Ungaria în condițiile prevăzute de Convenția militară. România se angajează totodată să înceteze, din momentul declarării războiului, toate relațiile economice și schimburile comerciale cu toți inamicii Aliaților³.

Din acest motiv, riposta militară a Puterilor Centrale a fost, după cum se știe, extrem de dură și a făcut ca, până în ianuarie 1917, să fie cucerite două treimi din suprafața României, cu grâнарul din Bărăgan și regiunea petroliferă a Ploieștilor.

Feldmareșalul August von Mackensen a organizat exploatarea economică a României în anii 1917-1918, motiv pentru care i s-a acordat cea mai înaltă onoare rezervată unui feldmareșal german, pe care în 1915 o primise feldmareșalul Hindenburg: la 17 aprilie 1917, a fost lansat la apă un cuirasat care îi purta numele, la fel ca și clasa de cuirasate din care făcea parte, dar care nu a putut fi terminat până la sfârșitul războiului, așa că nu a participat la niciun fel de operațiuni militare.

Cum au fost văzute după război aceste lucruri aflăm dintr-un articol al generalului Constantin Hârjeu, ministrul de Război în guvernul condus de Al. Marghiloman, publicat în ziarul „Neamul Românesc” în octombrie 1925:

Că soldații puteau trimite în țările înfometate o parte din hrana lor, nu e nimic pe lângă ce trimitea administrațiunea ocupatorului din hrana populațiunii române. Iată o mărturisire oficială făcută de Ludendorff: „Astfel se termina 1916. Germania va putea de acum să trăiască mai bine, mulțumită mijloacelor găsite în România învinsă. Germania, Austro-Ungaria și Turcia au fost astfel salvate de foamete (Ludendorff, *Souvenirs*, traducere de generalul Buat, p. 280). Și în tot timpul

² „Evenimentul”, 28 iunie 1917, p. 5-6.

³ Vezi textul complet în *România în „Marele Război”. Anul 1916. Documente, impresii, mărturii*, coordonator Mihail E. Ionescu, București, Editura Militară, 2017, p. 116-117.

anului 1918 numai România singură a asigurat traiul imperiilor centrale și le-a ajutat să se ridice⁴ (Din memoriile lui Ludendorff)⁵.

Care a fost prețul exploatarei românilor ne-o spune clar, cu un cinism cutremurător, un tânăr ofițer german, fiu de pastor luteran, care s-a aflat în România în februarie-martie 1917, viitorul general Gotthard Heinrici (1886-1971), cunoscut pentru faptul că, în a doua jumătate a lui aprilie 1945, a condus apărarea Berlinului în fața ofensivei sovietice:

Jurnal, 22 februarie 1917

Dimineața am făcut o splendidă plimbare cu sania – peste noapte a căzut din nou zăpadă – sub soarele cel mai strălucitor, cu patru cai iuți, de la Mărtinești la Ciorăști⁶. Acolo m-am dat jos la Mühlenpfordt⁷ și am străbătut satul împreună cu el și comandantul locului. Cel mai bătător la ochi este mizeria în care trăiesc țaranii. Mica moară care macină zece chintale pe zi nu este în stare să macine mălaiul necesar vieții celor 2.500 de localnici. Din cauza puținelor case din sat, viermii aceia amărâți stau câte 20-30 într-o odaie. Acolo aerul este firește îngrozitor, pentru că acolo se fac toate și românii care și așa nu au cine știe curățenie, răspândesc în jurul lor un miros animalic. În orice caz va trebui să producem acolo o schimbare.

Pe urmă am vorbit cu Mühlenpfordt despre toate aceste condiții și despre hotărârea ca dintre refugiații strânși acolo să transportăm înăuntrul țării numai femeile și copiii și să păstrăm bărbații pentru noi. L-am bătut la cap în acest sens și cu câteva zile mai înainte. Asta înseamnă să le luăm familiilor pe cei care le asigură hrana, să le trimitem în necunoscut și să reținem bărbații aici. O soartă foarte crudă pentru acești oameni. Dacă s-ar întâmpla așa ceva cu compatrioții noștri, am numi-o barbarie. Avem însă nevoie de forța de muncă a bărbaților ca să muncim ogoarele cu ei la primăvară. Flăcăii ăștia pot să ne plugărească destule pogoane care or să le prindă bine celor de la noi de acasă și asta contează mai mult decât dacă s-or prăpădi câteva femei și copii de-ai românilor. Vina de a fi pornit războiul se răzbună din nou pe această țară în modul cel mai brutal.

Pe urmă am mers cu mașina la [punctul] 27. Pe drum Mühlenpfordt mi-a arătat locul în care pe șosea au fost găsite două căruțe cu români morți înghețați, majoritatea femei și copii. Pe șosea zăceau cât vezi cu ochii copacii tăiați pentru construirea de adăposturi. Singura gospodărie țărănească stătea acolo, arsă până în temelii. Stoluri de ciori negre își serveau masa cu cadavre de cai. Războiul acesta nu se compară nici măcar cu Războiul de 30 de ani. Acela a fost un joc de copii cu distrugerile sale față de războiul de acum [...] ⁸.

⁴ În traducere literală: „ne-a ținut cu nasul deasupra apei”.

⁵ „Neamul Românesc”, XX, nr. 225, 9 octombrie 1925, p. 1.

⁶ Mărtinești (azi Tătăranu) și Ciorăști sunt comune în județul Vrancea, pe malurile râului Râmnicu Sărat, Tătăranu fiind la 10 km nord de Ciorăști [nota traducătorului].

⁷ Arhitect al Diviziei 115, probabil cunoscutul arhitect Carl Mühlenpfordt (1878-1944) [nota autorului].

⁸ Johannes Hürter, *Însemnări din războiul de exterminare: Gotthard Heinrici. Frontul de Est 1941-1942*, traducere de Sorin Cristescu, Bragadiru, Editura Miidecărți, 2020, p. 210.

Acum să dăm cuvântul economistului german:

Evenimentele din timpul războiului, ce s-au observat doar răzlețe, în scurgerea zilnică a înfăptuirii lor, se contopesc în ziua încheierii păcii într-o imagine generală impresionantă, clară. Nu numai cel învins, ci și învingătorul se vede în fața unei vremi nouă și cere socoteală de la întâmplările ce au străbătut vijelios teatrul războiului de la prima scripă a baionetelor și până la cea din urmă dezbateră la masa verde a păcii – un scurt spațiu de timp, aparținând însă istoriei lumii.

Ziua încheierii păcii cu România provoacă îndeosebi o privire retrospectivă asupra gospodăriei de război din teritoriul român ocupat. Căci ea formează în opera istorică a marelui război o pagină caracteristică, pe care Puterile Centrale o pot deschide de pe acum cu cugetul senin în fața privirilor lumii întregi.

București, 7 Mai 1918

FRITZ KARL MANN

I. INVAZIA

Pe când armatele aliate se coborau în Decembrie 1916 peste trecătorile înzăpezite ale Carpaților către șesurile Munteniei și trecând prin luptă Oltul, ajungeau în sectorul Argeșului; pe când alte forțe puternice treceau Dunărea și se apropiau în marș grăbit de Capitala țării, București, se și aduna la granița apuseană a României, la Turnu-Severin, un mic grup de ofițeri și funcționari: forma inițială a acelei autorități, care a luat asupra-și administrația militară și renașterea economică a României. După cum comerțul urmează pavilionul, așa a urmat armata în luptă munca reclăditoare a gospodăriei războinice germane și austro-ungare.

Corespunzător cu iuțea înaintării militare, autoritatea cea nouă trebuia să ia hotărâri grabnice și să lucreze repede și a trebuit să-și creeze aparatul prin improvizație. După patru săptămâni – în ultimele zile din Decembrie – se și instalase în București, se împărțise în numeroase state majore și secțiuni și începuse să rezolve problemele ce-i cădeau în sarcină: ocupațiunea militară, administrarea țării și organizarea economică.

Ce am găsit

Grija pentru populațiunea românească și, îndeosebi pentru cea din București, care de astă dată intrase în iarnă cu totul nepregătită, a făcut ca sarcinile reale ale Administrației militare să treacă deocamdată în al doilea plan: București n-aveau pâine, deoarece trupele ruso-române în retragere luaseră cu ele toate stocurile ce le avuseseră la îndemână și transportul din județele bogate în grâne era suspendat din cauza operațiunilor militare. București n-aveau lemne, deoarece tăierea începuse – în loc de prin Iulie și August ca de obicei – de abia prin Noembrie și nu făcea progrese simțitoare, pe de o parte din cauza lipsei de muncitori, dintre care cei mai mulți erau mobilizați, pe de alta din motivul că se făcea fără chibzuială. Atât în București, cât și de la țară majoritatea funcționarilor și primarilor fugise împreună cu așa-zisa elită; școlile erau închise,

industria și agricultura paralizate din cauză că dascălii, funcționarii și muncitorii trecuseră în mare parte Siretul împreună cu armata. Niște valori industriale, care făceau parte din resursele cele mai prețioase ale bogăției naționale române, fuseseră intenționat distruse pe timpul retragerii. Se iviseră epidemii periculoase și lipseau medici și medicamente.

După un an și jumătate

Cine străbate azi în cunoscător⁹ [formularea traducătorului broșurii] regiunile Munteniei și Olteniei, care din Decembrie 1916 fac parte din Administrația militară, nu-și poate închipui că peste această țară au trecut, acum un an și jumătate, valurile războiului. Poporul român, care, ca cele mai multe din popoarele de rasă latină, uită repede trecutul spre a se ocupa numai de prezent, își vede acum de treabă, departe de evenimentele războinice, în mod pașnic. În populația din sate, care pentru prima dată poate să-și vândă produsele cu preț mare fără amestecul intermediarilor, începe să se dezvolte o prosperitate necunoscută până acum. Industria petrolului distrusă de Englezi și Români și minele de cărbuni și sare ale țării funcționează iarăși în chip obișnuit.

Administrația românească a țării și-a reînceput și ea activitatea sub conducerea superioară germană, ca și consiliile comunale, asigurările muncitorești, tribunalele, școlile, poșta.

Căile ferate militare sunt accesibile populației civile. Mai în toate județele comunicațiunile sunt libere. Presa zilnică apare iarăși în București și se expediază în țară în mii de exemplare: pe lângă ziarul german „Bukarester Tagblatt”, gazetele românești „Gazeta Bucureștilor”, „Lumina”, „Steagul” și ziarul săptămânal „Agrarul”; până și o gazetă teatrală zilnică, „Scena”, dovedesc că și publicul bucureștean, amator de artă și spectacole, își cere drepturile lui. Încă din Martie 1917, s-a redeschis Teatrul Național românesc, care a reprezentat până acum zilnic opere dramatice bune ale autorilor germani clasici și moderni.

În locul lipsei de hrană de odinioară raționarea din timp a principalelor alimente a pus frâu lipsurilor prea mari. Oriunde sărăcia, mobilizarea sau internarea hrănitorului a periclitat alimentarea îndestulătoare sau chiar însăși existența familiei, cantinele populare și căminurile de refugiați au intervenit; numai cantinele populare din București au distribuit în cursul unui an (1 Aprilie 1917 până la 31 Martie 1918) peste 442 milioane porții de mâncare pe prețul de 10 bani. Acest modic preț nu s-a putut menține bine înțeles decât prin subvenții publice.

Mulțumită intervenției energice a autorităților sanitare germane și austro-ungare, serviciului regulat de supraveghere și furnizării a numeroase medicamente s-a îmbunătățit simțitor până și starea sanitară critică a populației.

Moldova

Populațiunea românească din teritoriul Administrației militare a putut deci fi mulțumită cu soarta ei în război, mai ales dacă făcea comparație între situația de aci și cea de dincolo, din Moldova, unde armata română, autoritățile, populația

⁹ Adică cel care cunoaște situația acestor regiuni din anii de pace [n.n., S.C.]

locală și cea refugiată, înghesuite într-un spațiu restrâns, tăiate aproape cu totul de străinătate, fără hrană și îmbrăcăminte de iarnă în cantitate suficientă, au trăit în rea stare sanitară a doua tristă iarnă de război. Take Ionescu¹⁰, cel mai vinovat de catastrofa României, a mărturisit că numai tifosul exantematic a răpit în Moldova mai multe vieți omenești decât ar fi putut distruge zece bătălii mari. După o evaluare făcută de un complice al lui Take Ionescu, istoricianul [formularea traducătorului broșurii] Iorga¹¹, în foaia sa „Neamul Românesc”: tifosul exantematic a făcut în Moldova 80 de mii de victime. *În bivuacurile din mijlocul zăpezii mureau unități întregi, cete întregi de recruți tineri. La spitale soseau care pline cu soldați înghețați, care fuseseră încărcăți ca buștenii. Prin odăi bolnavii zăceau până și pe sub paturi și erau biruiți de moarte cu o mută răbdare sfântă. Nu mai erau nici lemne pentru sicrie, și cadavrele despuiate se aruncau în mormintele ce se întindeau nesfârșite de-a lungul cimitirelor.*

II. TERITORIUL ȘI LOCUITORII

Ținutul Administrației militare este format doar dintr-o parte a țării românești cucerite, dar e sâmburele ei și cuprinde cam jumătate din fostul Regat al României. Din cei 139.690 km pătrați, care formau Statul român la începutul războiului, au căzut sub ordinele Administrației militare 65.054 km pătrați – o suprafață cam identică cu Bavaria din dreapta Rinului.

Întreg teritoriul ocupat e cu mult mai mare; în afară de cele 14 județe, care aparțin Administrației militare, mai cuprinde fâșia largă a regiunii Etapelor, care se întinde de-a lungul Buzăului de la Carpați la Dunăre, apoi regiunea Administrației germane a etapelor din Dobrogea și în cele din urmă zona de operațiuni. Sub administrația Regatului Român a rămas de abia a treia parte din vechiul teritoriu.

Din cauza mobilizării române și a evenimentelor războinice următoare, cifra populației a scăzut simțitor. Ca și în Serbia și mai apoi în Italia de nord,

¹⁰ Take Ionescu (1858-1922) – om politic, diplomat și jurnalist român, personalitate marcantă a Partidului Conservator, de mai multe ori ministru în guvernările din anii 1891-1913. În februarie 1908 și-a întemeiat propriul partid numit Conservator-Democrat. A militat pentru intrarea României în război de partea Antantei, vicepreședinte al Consiliului de miniștri în guvernul de uniune națională condus de Ion I. C. Brătianu (10 iulie 1917 – 26 ianuarie 1918). În iunie 1918 a primit permisiunea de a pleca la Paris cu un tren special pentru a susține interesele naționale ale României; ales președinte al Consiliului Național pentru Unitatea Românilor (20 septembrie/ 3 octombrie 1918). După război a fost ministrul Afacerilor Străine în guvernul condus de Al. Averescu (13 iunie 1920 – 12 decembrie 1921), premier pentru o scurtă perioadă (17 decembrie 1921 – 17 ianuarie 1922). A murit de tifos la Napoli, la 21 iunie 1922, înmormântat la mănăstirea Sinaia.

¹¹ Nicolae Iorga (1871-1940) – istoric, jurnalist și om politic român, cea mai importantă personalitate a istoriografiei românești, savant de reputație mondială. Lider al Partidului Național Democrat din 1910 (în primii zece ani împreună cu A. C. Cuza), deputat și senator, președinte al primului Parlament al României Întregite (decembrie 1919 – martie 1920). Prim-ministru (aprilie 1931 – mai 1932) și susținător al regelui Carol al II-lea, al regimului de autoritate monarhică. Asasinat de un comando legionar la 26 noiembrie 1940.

mulți locuitori civili, care aveau sau credeau a avea motive de a evita orice contact cu autoritățile inamice, au urmat, fie din interese materiale, fie, în cea mai mare parte, din considerațiuni politice, armatele în retragere. În fruntea tuturor și-au părăsit posturile prim-ministrul Brătianu și șleahța sa. Din punct de vedere economic a fost important faptul că și mulți locuitori ai bogatei Capitale și numeroase Bănci s-au mutat în grabă la lași cu portofoliile și depozitele lor.

Fuga în Capitală

E totuși remarcabil că cifra populației Bucureștilor nu a scăzut relativ mult. Trupele de invazie au găsit aici numeroși locuitori din porturile dunărene și orașele de provincie, care se refugiaseră în Capitală în fața sosirii „barbarilor” și se instalaseră confortabil în multele case evacuate de compatrioții lor fugari. Un recensământ al populației, efectuat în Ianuarie 1917 în Capitală de către Administrația militară, a dat cifra de 305.000 locuitori, față de 350.000 locuitori ai Bucureștilor pe timp de pace.

Depopularea țării

Mult mai nefavorabilă era situația în cele mai multe din celelalte regiuni. Populația a scăzut aici în total de pe urma evenimentelor războinice, a recrutărilor și migrației, cu vreo 800.000 suflete: de la 4.243.222 la 3.483.002. Cam atâta populație are Elveția.

Deoarece o fracțiune importantă dintre persoanele recrutate și fugite era reprezentată prin populația masculină muncitoare, s-au ivit în primul rând dificultăți pentru asigurarea îndestulătoare a brațelor de muncă necesare agriculturii și meseriilor. Nu s-au putut umple toate golurile. Multe greutăți au fost însă învinse mulțumită unei organizațiuni îndemânate, unei întreprinderi chibzuite a oamenilor potriviți la locul potrivit, unei limitări a exploatărilor la strictul necesar. Funcționari și conducători din cadrele armatei s-au pus pe lucru. Administrația militară a concediat fără greutăți numeroși prizonieri de război români și i-a redat trecător sau permanent meseriei lor. O măsură care e de nădăjduit că va fi codificată ulterior printr-un drept al ginților mai matur, creând astfel o normă obligatorie pentru toți beligeranții. O echilibrare de la județ la județ și un oficiu central de procurare de lucru în plină dezvoltare a depărtat alte inconveniente.

III. AGRICULTURA

Administrația militară a luat asupra-și cu cel mai mare zel grija agriculturii române, izvorul principal al bogăției României.

Când trupele aliate pătrundeau în Decembrie 1916 în țară, ultima recoltă fusese în cea mai mare parte strânsă; numai dincoace de Olt nu se culesese porumbul pe întinderi mai mari. Stocurile se micșoraseră însă simțitor cu prilejul retragerii trupelor; o parte fusese risipită, o altă parte intenționat distrusă. S-a întreprins repede o anchetă statistică și s-a constatat că, cu toate că recolta din 1916 fusese o recoltă mediocră și cea a porumbului chiar mică, trupele puteau

fi alimentate aproape complet din teritoriul țării și că se mai puteau exporta cantități apreciabile.

S-a renunțat aproape cu totul la o rechiziționare, adică la amânarea plății până la încheierea păcii, cum am fi fost îndreptățiți după dreptul internațional.

Spre a înlesni populațiunii rurale un mers regulat al gospodăriei, ca pe timp de pace, s-au plătit țăranilor români în numerar recoltele 1916 și 1917. Prețurile au fost succesiv sporite. Pe câtă vreme prețul grâului din recolta 1916 fusese fixat la 16 lei suta de kilograme, s-a plătit 20 lei pentru cel din recolta 1917; o altă sporire la 28 lei a fost enunțată din timp pentru recolta 1918. Același lucru la porumb, care a fost urcat de la 12 lei (pentru recolta 1916) la 20 lei (pentru recolta 1917) și 22 lei (pentru recolta 1918). Și mai mult s-au sporit prețurile oleaginoaselor, importante pentru gospodăria războiului: față de 14 – 25 lei la suta de kilograme din recolta 1916, s-au urcat pentru recolta 1917 la 28 – 50 lei și sunt prevăzute cu 35 – 60 lei pentru recolta 1918. Politica binevoitoare de prețuri a Administrației militare și plata în numerar, pe care Puterile aliate au admis-o în ciuda părerilor generale, au încurajat mult cultura câmpului și au influențat în bine rezultatul predărilor de cereale.

Semănăturile din primăvara lui 1917

Ofițerii agronomi germani și austro-ungari, trimiși de Administrația militară în toate părțile țării aveau să îndrepteze în primul rând o omisiune străină. Pentru cultura din toamna lui 1916, Românii nu au dispus îndărătul frontului de luptă decât de brațe de muncă neîndestulătoare și în parte nepricepute. Din cauza aceasta, arăturile și semănăturile s-au efectuat cu mai multă neglijență ca în vreme de pace; suprafețele semănate erau și ele mai mici: în cele 14 județe ale Administrației militare nu s-a cultivat vreo șesime din semănăturile de grâu obișnuite.

Lipsa aceasta trebuia împlinită cu un număr redus de muncitori și vite și într-un răstimp scurtat din cauza vremii nefavorabile. O iarnă neobișnuit de lungă și de grea a întârziat începutul muncii câmpului din primăvară până în a doua săptămână din Aprilie. Apoi a intervenit o secetă subită, care a îngreuiat iarăși săvârșirea arăturilor. Totuși întrebuințarea încordată [formularea traducătorului broșurii] a tuturor mijloacelor de muncă și împărțirea strictă, condusă militarmente, a muncitorilor, a mașinilor agricole și a sămânței, în ultimul moment, a realizat o încheiere mulțumitoare a anului agricol 1916/1917: suprafața semănată n-a fost decât cu 1/9-a sau 1/10-a parte mai mică decât cea din timp de pace.

Organizarea agriculturii

Recolta și începutul anului agricol 1917/1918 se prezentară mai favorabil. Între timp, din ofițeri și experți agricoli, care fuseseră mai întâi trimiși izolați și în grabă în județele cele mai amenințate, se alcătuiseră un organism strâns, lipsit de lacune. Începutul de familiarizare cu clima, cerul și natura pământului, cu agricultorii localnici, cu primarii și notarii a înlesnit tot mai mult conlucrarea dintre cârmuitori și cârmuiți. Spre a da plugarilor prilejul de a-și expune doleanțele față de Administrația militară și a se consulta cu dânsa, s-a înființat „Comi-

siunea economică mixtă din România”, din care fac parte, în afară de membrii Administrației militare, și reprezentanți ai Ministerelor române și ai Cercurilor agricole interesate. În numeroase ateliere din București, din capitalele de județe și din comunele rurale, mecanicii germani și austro-ungari puseră din nou în funcțiune mașinile deteriorate și părăsite de Români – garnituri de treerat, pluguri, prese de fân și paie și unelte agricole – pentru recoltă și noua campanie de toamnă. Cu toate nevoile proprii ale Puterilor Centrale, Germania și Austro-Ungaria au furnizat României pluguri cu aburi și autotractoare noi.

Stocurile de vite

Rechizițiile de la începutul războiului și cele mai puțin scrupuloase făcute de trupele ruso-române în retragerea lor redusese răsimțitor stocul de vite din România. Pe temeiul tristelor experiențe anterioare din timp de război, și la care s-a adăugat o teamă pronunțată față de dușmanul cuceritor, populația românească ajunsese la convingerea că trebuie să recurgă la orice mijloc spre a ascunde câte vite posedă în realitate și a mai salva ce se putea. Din cauza aceasta nu s-a putut obține în primele luni ale ocupațiunii un rezultat măcar în parte satisfăcător al numărătoarei vitelor. Primul recensământ, făcut la 15 Februarie 1917, a dat o scădere înspăimântătoare mai cu deosebire la porci, capre și oi. Pe când stocul de vite cornute se împuținase față de ultima numărătoare pe timp de pace (1 Aprilie 1916) cu 27%, oile și caprele scăzuseră cu 46%, porcii cu 55%. Din fericire, realitatea era mai puțin întunecoasă decât acest prim tablou statistic. Procedându-se la 20-21 Mai 1917 la un nou recensământ îmbunătățit s-a constatat o simțitoare micșorare a pagubelor înregistrate anterior; cu toate că noua numărătoare nu cuprindea stocurile de vite din orașe, scăzământul nu mai era decât de 11% la vite cornute și de 28% la oi, capre și porci.

În împrejurările acestea i-a fost foarte greu Administrației militare să satisfacă cererile cele mai mari de carne ale frontului și patriei fără a pricinui goluri și mai mari în stocurile românești de vite. Administrația militară și-a dat îndeosebi osteneală de a cruța vitele de muncă, care în România trebuie să îndeplinească, alături de caii de munte ușori indigeni, partea cea mai mare a muncilor agricole. O repartizare a vitelor de muncă prin județe și mai cu deosebire o deplasare din regiunile muntoase mai sărace în șesul fertil al Dunării a înlăturat multe nevoi.

În sfârșit, pentru a ușura criza de brațe la țară, niște comisii de angajare de muncitori au plecat din primăvară în județele de munte și au tocmii acolo, cum se făcea și pe timp de pace, muncitori agricoli pentru șes. Din lagărele de prizonieri s-a liberat un mare număr de prizonieri de război români, care declaraseră că vor să înceapă munca pe pământurile și în gospodăriile lor. În chipul acesta s-a putut strânge pretutindeni cu bine recolta 1917, care a început pe la sfârșitul lunii Iunie cu secerișul grâului.

Seceta prelungită din vară constituia pericolul principal pentru semănăturile de toamnă. Începutul muncilor se tot amâna din săptămână în săptămână. Pe alocuri nu se putea ara pământul uscat de tot. Planul de cultură, care prevedea o

sporire considerabilă a oleaginoaselor – 125.000 ha rapiță – nu putea fi executat. Nu s-a pus rapiță decât cam a treia parte din întinderea dorită: 43.000 ha. Mult mai favorabil s-a prezentat în schimb cultura grâului: prin muncă încordată s-a întrecut nu numai anul precedent 1916, ci chiar primăvara 1915.

Semănăturile de toamnă în cele 14 județe ale
Administrației militare

1915

Grâu	1.219.533 ha
Secară	29.755 ha
Orz de toamnă	---
Ovăz de toamnă	---
Rapiță	9.160 ha
Total	1.258.898 ha

1916

Grâu	1.014.000 ha
Secară	23.590 ha
Orz de toamnă	9.600 ha
Ovăz de toamnă	---
Rapiță	17.856 ha
Total	1.065.046 ha

1917

Grâu	1.230.371 ha
Secară	32.801 ha
Orz de toamnă	16.957 ha
Ovăz de toamnă	88 ha
Rapiță	43.271 ha
Total	1.323.488 ha

Spor al anului 1917 în comparație cu 1916

Grâu	216.371 ha
Secară	9.211 ha
Orz de toamnă	---
Ovăz de toamnă	---
Rapiță	25.415 ha

Spor al anului 1917 în comparație cu 1915

Grâu	10.838 ha
Secară	3.046 ha
Orz de toamnă	---
Ovăz de toamnă	---
Rapiță	33.661 ha

Dacă aruncăm o privire asupra agriculturii române în general, putem afirma că, după un an și jumătate de ocupațiune, cele mai multe din rănilor

războiului sunt vindecate sau pe cale de tămăduire. În tot cazul, nici unul dintre Statele beligerante nu poate să aștepte cu mai multă siguranță ca România reîntregirea producției sale indigene. Până și unele demersuri ce nu s-au făcut pe timp de pace, din cauza perseverării în menținerea metodelor tradiționale de cultură a pământului și a îndărătniciei populației, s-au săvârșit pe vremea ocupației. Astfel, s-a mărit mult întinderea semănaturilor de plante oleaginoase: de la 59.000 ha, cât s-a cultivat în 1915 în toată România, a atins în anul agricol 1916-1917 numai pe teritoriul Administrației militare 66.000 ha. Pentru 1917-1918 se poate socoti, cu toată nereușita parțială a semănaturilor de rapiță, cu o întindere de plantații oleaginoase de 300.000 ha – în cea mai mare parte în și floarea soarelui.

Semănaturile din anul agricol 1916-1917 și
planul de cultură 1917-1918 în hectare
Situția la 1 ianuarie 1918¹²

	1917 -1918	1916-1917	Diferențe 17/18 față de 16/17
Grâu	1.230.371	1.014.000	+ 216.371
Secară	32.801	23.590	+ 9.211
Orz de toamnă	16.957	9.600	+ 7.357
Orz primăvară	45.600	41.404	+ 4.196
Ovăz	83.000	161.730	– 78.730
Porumb	974.500	1.089.816	– 115.316
Păstăioase	106.000	69.615	+ 36.385
Rapiță	43.271	17.856	+ 25.415
Floarea soarelui	130.000	40.857	+ 89.143
În	150.000	22.894	+ 127.106
Câneapă	6.000	1.513	+ 4.487
Cartofi	8.000	9.675	– 1.675
Diferite	68.513	64.055	+ 4.458
Necultivat	–	328.408	
Întinderea totală	2.895.013	2.895.013	

IV. ÎNMAGAZINAREA CEREALELOR

Gândul de a trimite în patria suferindă bogatele stocuri de cereale din România, grămadite aici din mai multe recolte, dase aripi armatelor aliate ce înaintau. Va fi oare cu puțință să se înfăptuiască? Cine să se ocupe cu luarea în primire, cine cu expedierea cerealelor?

¹² Întinderile semănatate încă din toamna anului 1917 sunt subliniate [nota autorului].

În ciuda presupunerii multor cunoscători în materie, Administrația militară nu găsi niciun mecanism economic, care ar fi necesitat doar să întoarcă manivela motoarelor sale spre a săvârși serviciile cerute. Organizația înființată în iarna 1915-1916 de către cele trei Centrale de procurare de cereale ale Puterilor Centrale fusese dizolvată la izbucnirea războiului românesc după o durată de abia zece luni de zile. Spre a feri pe agricultorii și țăranii români de a cădea pradă intermediarilor cămătari, a fost indicat să se creeze repede niște instrumente noi pentru strângerea și expedierea cerealelor.

Organizarea încărcărilor

Pentru nevoile din primul moment a fost suficient să se trimită întâi în porturile dunărene de la Turnu-Severin până la Fetești și pe toate liniile exploatabile de cale ferată un număr de experți în ale cerealelor; aceștia aveau sarcina să conducă, de comun acord cu Comandaturile de Etape și cu ofițerii agronomi, încărcarea stocurilor grămadite în gări și porturi și să îngrijească grabnica redpozitate în magazine.

După puține săptămâni s-a putut strânge mai bine și mai fără lacune rețeaua de funcționari și experți răspândiți în grabă peste toată țara. Exceptând județele cu nevoi de consumațiune – Capitala București și regiunile din Carpați sărace în cereale –, teritoriul Administrației militare a fost împărțit în 36 de regiuni de încărcare. În capul fiecărei regiuni cu sediul în una din garile importante sau în unul din porturile dunărene mai mari se află un șef al încărcării, fie un funcționar, fie un ofițer expert. Agronomii Comandaturilor și ofițerii agronomi aveau de regulat numai transportul stocurilor spre gări și porturi. În urmă începea opera șefului de încărcare: luarea în primire și încărcarea cerealelor spre locurile de destinație. Sub ordinele acestui șef funcționa un stat-major de primitori de cereale, compus pe cât posibil din civili obligați a servi, și din Români specialiști în ale cerealelor; pentru supravegherea aparatului de încărcare, niște inspectori de linie pe liniile parțiale și pentru aparatul de socoteli și plăți cu țăranii niște plătitori de linie.

Calamitatea transporturilor

Măsurile necesare pentru primirea și transportarea stocurilor românești de cereale în patrie nu erau terminate cu aceasta. Mai existau numeroase altele: reconstruirea liniilor ferate, a podurilor și a garilor pe care trupele ruso-române bătute le aruncaseră în aer sau le incendiaseră în bună parte în retragerea lor spre Moldova; aducerea de nou material rulant, construirea de linii de joncțiune, de rampe, de magazine de cereale; restabilirea și îmbunătățirea încărcărilor de cereale în porturi și scoaterea la suprafață a șlepurilor, remorcherelor și elevatorelor plutitoare scufundate în Dunăre de către Români, care închideau accesul în porturi și cursul navigabil al Dunării, primejduind astfel serios navigația.

Cu toate numeroasele pregătiri în timp ale Administrației militare, rezultatul nu a fost la început mulțumitor. În primele trei luni ale ocupațiunii expedițiile de cereale au fost relativ restrânse. Viscoalele de zăpadă și lipsa de vagoane au îngreunat transporturile, ba au și periclitat vremelnice aprovizionarea îndestu-

lătoare a trupelor și a populației civile. Dunărea, pe care navigația fusese menținută neîntrerupt în cele două ierni precedente, a înghețat la 31 Ianuarie 1917 pe timp de peste cinci săptămâni, așa că toată circulațiunea a rămas întreruptă până la 9 Martie.

Cifrele exportului

De abia pe la mijlocul lunii Martie au putut reîncepe transporturile. În curând cifrele exportului de cereale au sporit considerabil. Pe când în primele trei luni (Decembrie 1916, Ianuarie și Februarie 1917) n-au trecut granița românească decât 85.346 tone, s-au exportat în patrie în următoarele patru luni (de la 1 Martie până la 30 Iunie 1917) 880.643 tone, adică înzecit și chiar mai mult. Cel mai mare export zilnic din cursul anului s-a realizat la 5 iunie 1917 cu 20.389 tone de alimente și nutrețuri: un rezultat zilnic, care nu se atinsese nici în anul de pace 1916 când se dispunea de portul rentabil Brăila¹³ și de câmpiile Moldovei.

Strângerea recoltei de cereale 1916 și a recoltelor anterioare ce se mai aflau în România se și terminase în Iulie [1917]. Cu toate că a trebuit să se întrebuițeze cantități mari pentru aprovizionarea regulată a armatelor aliate ce luptau în România, a trupelor de ocupațiune și a populației civile, exportul a întrecut până la sfârșitul lunii Iunie 1917 cantitatea de 1.100.000 tone¹⁴. Imediat după aceasta a început și exportul recoltei noi 1917. Rezultatul total al exportului de cereale din România arată cifrele următoare:

În intervalul de la 1 Decembrie 1916 până la 31 Decembrie 1917 exportul de cereale, nutrețuri și oleaginoase a fost de peste un milion și jumătate de tone (1.577.774 tone). Aproape jumătate din exportul acesta – 780.000 tone – a mers spre Austro-Ungaria, pe când Germania, cu o populație mai numeroasă, a primit numai 679.000 tone. Restul era destinat parte Bulgariei, parte Turciei.

Porumbul românesc, în care se pusese speranțe mari, a rămas pe al doilea plan al exportului. Administrația militară a avut grijă să nu micșoreze alimentarea cu porumb a populației rurale românești, obișnuită din moși strămoși cu mămăligă. Cu atât mai viu a fost exportul grâului, cu care se hrănește în cea mai mare parte numai populația din orașele României. Așa se explică cum, față de un export de porumb, care atingea abia 227.522 tone, exportul grâului a fost de 1.223.340 de tone. Dintre acestea Germania a primit 447.443 tone, Austro-Ungaria 635.821 tone. Exportul oleaginoaselor a atins în primul an cifra respectabilă de 18.883 tone și deschide, dată fiind cultura pe suprafețe mai mari, o perspectivă și mai favorabilă în noul an agricol. Până la 30 Aprilie 1918 exportul total de cereale, nutrețuri și plante uleioase a crescut la 1.890.352 tone.

Cine dorește un tablou sugestiv al însemnătății acestor cifre pentru alimentarea indigenă a populației în cursul anului 1917 n-are decât să-și înfățișeze

¹³ Portul Galați a rămas în mâna românilor, iar Brăila a fost ocupată la 25 decembrie 1916 de trupele germane.

¹⁴ Adică media de export a întregii Româнии într-un an de pace.

că, la o porțiune medie de 250 gr. cereale pe zi și de cap [de locuitor], Germania a trăit 37 de zile, Austro-Ungaria 57 de zile, adică aproape două luni din anul trecut, numai din cereale românești¹⁵.

V.

REACTIVAREA INDUSTRIEI ROMÂNE DE PETROL

În ultimele zile din Noemvrie 1916, niște comisiuni românești conduse de Englezi distruseseră sistematic prețioasa industrie de petrol din România, spre a zădărnici viitoarea ei întrebuințare în folosul războiului pe uscat și pe apă. Instalațiile, turnurile sondelor, clădirile, rafinăriile și rezervoarele de pe suprafața pământului fură incendiate. Sondele fuseseră astupate prin introducerea unor corpuri străine și astfel deveniseră improprii exploatării. Părți de mașini importante fuseseră deteriorate, îngropate sau depărtate. Principala putere motrice a regiunii petrolifere, uzina electrică centrală din Câmpina, fusese pusă în stare de a nu mai funcționa, demontându-se în parte șase din cele șapte mașini și stricându-se grav șase din șapte cazane cu aburi.

Unele persoane izolate, care își păstraseră sângele rece în cursul săptămânilor agitate ale înfrângerii române, au intervenit în zadar spre a împiedica opera pripită de distrugere a coloneilor englezi Thompson¹⁶ și Sir John Northon Griffith¹⁷. Cu puține zile înainte, la 19 Noemvrie 1916, deputatul Constantin Stere adresase Regelui Ferdinand o scrisoare urgentă, în care îl conjura, *cu toată credința unui supus și cu devotamentul unui cetățean*, să împiedice măsura fatală pentru viitorul României. Unii directori ai societăților de petrol protestară, dar se declarară în bună parte mulțumiți când împuterniciții militari englezi le declarară că guvernul lor va acoperi toate pagubele; căci banii nu joacă niciun rol, întrucât distrugerea se va efectua repede și complet.

Până și comisiunile românești de distrugere se împotriviră procedării brutale a Englezilor, care nu poate fi comparată în absurditatea ei decât actelor de sabotaj ale sindicaliştilor francezi, și propuseră, în locul nimicirii desăvârșite a tuturor instalațiilor cerută de Englitera, niște măsuri care ar fi pricinuit doar o paralizare de mai lungă durată a industriei. O pildă: directorul englez al unei societăți de petrol din Târgoviște, care după lungi tratative și protestări se

¹⁵ Mai precis, o țară de 67 de milioane locuitori (Germania) și una de 53 de milioane locuitori (Austro-Ungaria) au trăit respectivele zile cu cerealele luate dintr-o zonă (vechea Țară Românească) locuită de 3,5 milioane locuitori!

¹⁶ Christopher Thompson, 1st Baron Thompson (1875 – 5 octombrie 1930), ofițer și om politic laburist britanic. În 1915 a fost trimis ca atașat militar al Marii Britanii la București cu misiunea de a determina intrarea României în război. Celebru pentru legătura sa amoroasă cu prințesa Martha Bibescu. După război – ministru în guvernele conduse de Ramsay MacDonald (1924 și 1929-1930). A murit în dezastrul aviatic al dirijabilului britanic R101 survenit la 5 octombrie 1930.

¹⁷ John Norton-Griffiths (1871-1930) – ofițer britanic celebru pentru realizarea operațiunii de aruncare în aer a câmpurilor petrolifere din Valea Prahovei în noiembrie 1916. După război s-a stabilit în Egipt, angajându-se în construcții de mare amploare; s-a sinucis la 27 septembrie 1930.

declarase gata să se supună indicațiilor lui Northon Griffith, a fost arestat de către comisiunea românească în momentul când voia să înceapă distrugerea și ținut sub pază militară până la întoarcerea lui Northon Griffith, care a insistat pentru punerea în libertate a directorului și executarea ordinelor sale. Intențiile Englezilor au fost înfrântute aci ca și aiurea.

Cunoscătorii în materie, atât englezi cât și români, erau convinși că nimicirea metodică a industriei petrolului reușise pe deplin. Încă din toamna anului 1917, un membru al Parlamentului englez a declarat în adunarea generală a societății *Roumanian Consolidated Oilfields* că distrugerea e atât de completă, că în ciuda eforturilor febrile ale inginerilor germani nu se pot extrage decât cantități neînsemnate de țiței și că reluarea exploatarei va reclama o muncă de cel puțin doi ani.

Era oare cu putință să se redea viața industriei moarte a petrolului și să se ridice producția încă pe timpul războiului în măsura cerută de conducătorii armatelor aliate? Era o întreprindere riscată. Pe lângă numeroasele dificultăți, din care am mai indicat unele, s-a mai adăugat și iarna cea grea. Un giulgiu de zăpadă de un metru înălțime acoperise din primele zile ale lui Ianuarie terenurile petrolifere și îngropase turnurile arse ale sondelor, casele de mașini, motoarele, tuburile și uneltele, împiedicând orice mișcare.

Opera de reconstruire

Spre a reconstrui tot ce se distrusese și spre a strânge la fața locului forțele risipite, îndeosebi spre a aproviziona societățile ce lucrau în regiunea petroliferă cu ceea ce le lipsea mai mult, statul-major economic al Administrației militare a înființat la 31 Ianuarie 1917 o autoritate specială: Comenduirea terenurilor petrolifere cu sediul la Câmpina, care și-a început activitatea după puține zile, la 6 Februarie 1917.

Într-un interval de timp relativ scurt s-a putut forma din soldați germani, muncitori civili români și prizonieri de război un nou sâmbure de specialiști, care sporea pe săptămână ce trecea. Numeroși foști funcționari ai societăților de petrol reveniră la vechiul sediu al activității lor. Fără ajutorul și cunoștința lor despre instalațiuni și regiuni nu s-ar fi putut regăsi curând părțile de mașini și unelte depărtate și ascunse. A trebuit să se caute prin tot ținutul petrolifer și prin toate liniile ferate până la Siret. Vagoanele găsite cu material au fost transportate la Câmpina; aici s-au clasat bucățile și au fost duse în ateliere spre a fi puse din nou în bună stare.

Destuparea

Destuparea sondelor, pe care mulți oameni competenți au considerat-o ca imposibilă, a dat un rezultat neașteptat de favorabil.

Astuparea puțurilor productive se făcuse în genere aruncându-se în ele întâi linguri și cabluri și apoi bucăți de fier, tuburi de fier, bucăți de lemn și pietre. În sonde s-au scufundat pompele lor în conducte și apoi s-a aruncat deasupra – în parte până la suprafață – corpuri străine. Trebuia deci, după

primele lucrări pregătitoare mai ușoare, să se depărteze corpurile străine ce zăceau într-o adâncime de 300-600 metri. A trebuit să se aducă unelte speciale de extracție, spre a apuca pietrele, bucățile de lemn și de fier. În multe cazuri a fost chiar nevoie să se facă în adâncime tipare de parafină spre a se afla presupusa formă a obiectului de apucat, înainte de a se construi o unealtă potrivită de prindere. În cele din urmă se reușea apoi să se apuce cablul sau pompa și să se scoată la suprafață.

Durata destupării a variat. La multe sonde a necesitat o săptămână, la altele peste o lună de zile și uneori mai mult. Prima sondă s-a destupat încă de la 17 Februarie – șase zile după începerea lucrului – și a dat întâi o producțiune zilnică de 6 tone de țiței. Până la 31 Martie 1917, numărul sondelor destupate s-a urcat la 30, producția lor zilnică la peste 20 de vagoane.

Cu toate succesele acestea repezi, Administrația militară nu a renunțat la foraje noi. După un plan precis de foraje s-au pus pe terenurile indicate numeroase sonde noi și acestea n-au putut deveni, firește, productive decât după mai multe luni de zile, dar au adus o compensație pentru sondele cele vechi ce și-au micșorat producția și au asigurat aprovizionarea viitoare. În același timp s-au exploatat puțurile de mână împrăștiate. Până și acele sonde, unde țițeiul a trecut peste astupare, au fost golite complet. Față de cererile mari din patrie a fost binevenită până și producția cea mai mică.

Rezultate. Comparațiuni

Mai repede ca numărul sondelor a crescut producția din lună în lună.

În producție erau:

La 31 Iulie 1917	153 sonde
La 31 Decembrie 1917	335 sonde
La 30 Aprilie 1918	387 sonde
Mijlocia [media] producțiunii zilnice a crescut:	
Până la 31 Iulie 1917 la	47 vagoane.
Până la 31 Decembrie 1917 la	257 vagoane.
Până la 31 Martie 1918 la	340 vagoane și a ajuns
Până la 30 Aprilie 1918 la	358 vagoane.

Cum producția zilnică din România fusese înainte de războiul mondial (1914) de 489 vagoane și în anul 1915 de 458 vagoane, s-a atins – la 30 Aprilie 1918 – 73% din producția anului 1914 și 78% din producția anului 1915.

Firește că rezultatul acesta nu era cu puțință decât prin întrebuințarea din ce în ce mai numeroasă a unor muncitori pricepuți. Numărul lor la început redus a fost mult sporit. La 31 Martie lucrau sub ordinele Comendurii terenurilor de petrol 5.000, la 31 Iulie 8.000 de muncitori, dintre care 4.000 civili, 2.000 prizonieri de război și 2.000 soldați.

Ce rezultate s-au obținut în regiunea petroliferă în ultimele 15 luni de muncă se vedește prin următoarea comparațiune:

Progresul producțiunii de petrol în medii zilnice:

S-au produs:

<u>Vagoane</u>	<u>În anul</u>	<u>Obținut din nou</u>
0,3	1860	La 12 Februarie 1917
3	1870	La 3 Martie 1917
4	1880	La 13 Martie 1917
15	1890	La 31 Martie 1917
22	1895	La 7 Aprilie 1917
62	1900	La 12 Mai 1917
105	1903	La 1 Iulie 1917
136	1904	La 15 Iulie 1917
168	1905	La 22 Iulie 1917
243	1906	La 30 Septembrie 1917
309	1907	La 1 Martie 1918
343	1908	La 15 Martie 1918
355	1909	La 1 Aprilie 1918

O evoluțiune istorică, căreia i-a trebuit 49 de ani sub condițiuni naturale, a fost repetată sub statornica sânguință a gospodăriei de război în abia 15 luni de zile.

Rafineriile. Transportul

Asemenea producțiunii de petrol a reușit și reconstruirea rafineriilor. Cifrele fabricațiunii au crescut repede. În prima jumătate a anului economic, până la 30 Iunie 1917, s-au prelucrat 54.220 tone; în al doilea semestru, de la 1 Iulie până la 31 decembrie 1917, 331.530 tone de țiței. Producția primului semestru fusese deci scoborâtă la cea de mijlocie lunară. În genere, puterea de lucru a rafineriilor a ținut pasul nu numai sporului extracțiunii, ci l-a și întrecut în curând, ca pe timp de pace, în concurență cu producțiunea.

Cu atât mai anevoioasă a fost din lună în lună sarcina de a expedia în patrie cantitățile crescânde de petroluri extrase și prelucrate. Criza transporturilor, de care se resimt toate Statele beligerante, a înrâurit și asupra României. Fiind lipsă de vagoane cisterne, s-a înființat la Oltenița o stațiune de transbordare, și transporturile de petrol s-au făcut din ce în ce mai mult pe Dunăre. Totuși nu s-au înlăturat astfel toate dificultățile. Ca și în iarna anului 1916-1917, a trebuit să se suspende vremelnic și în a doua iarnă – începând de la 24 Decembrie 1917 – navigațiunea pe Dunăre, din cauza înghețului; de aceea s-a recurs din nou în măsură mai mare la traficul pe uscat.

În împrejurările acestea, Administrația militară a decis, întru descărcarea [decongestionarea] eficace a căilor ferate, construirea unei noi conducte duble de la Ploiești la Giurgiu trecând prin București. Opera a fost terminată în Martie 1918 și a fost pusă în funcțiune pe la mijlocul lunii Aprilie 1918.

În tot cazul, s-au putut trimite și înainte de această inovațiune Puterilor Centrale aliate cantități însemnate de petrol și de produse petroliifere. În total au trecut granița Administrației militare până la 30 aprilie 1918 peste 570.000 tone. În cifra aceasta nu sunt cuprinse și cantitățile expediate din stocurile de la Constanța.

VI.

Formele cele aspre ale războiului economic, pricinuite de războiul mondial: înfometarea populației civile prin boicotare și blocadă pe de o parte, antidotul¹⁸ lor, războiul submarin, pe de alta – au fost cauzele mai adânci care au făcut ca gospodăria războiului din România să întrebuițeze forțele cele mai mari în agricultură și industria petrolului și să caute a obține aici rezultatele cele mai rezezi. Opera săvârșită pe aceste două tărâmură a atras privirile specialiștilor, nu numai ale observatorilor mai îndepărtați. În tot cazul, activitatea economică războinică din România nu putea fi sleită cu reînvierea agriculturii și a industriei petrolului. Oricine cunoaște legătura economică între meșteșuguri și profesii, oricine a învățat cum se înoadă ochi cu ochi țesătura subțire a ipotezelor economice, își va fi zis citind aceste rânduri: că în gospodăria de război din România trebuie să se fi cultivat și alte numeroase tărâmură, nenumite încă, până ce viața economică a țării a recăpătat acel grad de activitate pe care îl vedem astăzi.

Câtă cantitate și diversitate de muncă a trebuit să se desfășoare, spre a se readuce în scurt timp industria distrusă a petrolului la o viață asemenea aceleia din timp de pace, poate aprecia numai cine a observat la fața locului mersul reconstruirii. Planurile unei activități nouă nu se întemeiau numai pe exploatarea mai restrânsă a petrolului, ci și pe concursul eficace al profesiunilor înrudite și al industriilor anexe. Pe lângă specialistul în rafinare și foraje venea inginerul electrician, sub conducerea căruia a renăscut uzina distrusă din Câmpina, s-au executat din nou conducte de mare tensiune [formularea traducătorului broșurii], s-au zidit [construit] motoare, s-au creat instalații de energie și lumină. Căi ferate și poduri azvârlite în aer, locuințe și ateliere fură parte reparate, parte construite din nou, pe când numeroși muncitori reparau și consolidau șoselele din regiunea petroliferă deteriorate din cauza transporturilor militare de pe timpul campaniei din toamnă. În locul rezervoriilor care, incendiate și aruncate în aer de către Englezi și Români, zăceau în ruine, s-a ridicat în scurt timp un număr însemnat de tancuri noi, putând să înmagazineze prisosurile crescânde ale producției celei noi. Ferăstraiele din Bușteni, Azuga, Fieni și Sinaia lucrau cu echipe de zi și de noapte spre a tăia lemnăria pentru sonde indispensabilă pentru foragii și spre a complecta stocurile cele vechi arse cu rezerve noi. Spre a reîntregi mașinile, țevile și uneltele, sosea din patrie, în transporturi accelerate, aproape neîntrerupte, material de tot felul.

Mine și păduri

Am enumerat aici unele din punctele cele mai apropiate pentru reînsoflirea industriei de petrol; mai lipsesc multe altele. După cum în orice corp economic fiecare părticică e condiționată de cealaltă, tot așa fiecare din punctele numite se referea la altele și fiecare meșteșug se sprijinea pe o colaborare strânsă cu altele. Dacă gospodăria de război din România voia să aibă grijă ca nicio activitate necesară să nu rămână fără materii prime, semifabricate și materii

¹⁸ În sensul de represalii, ripostă.

auxiliare, ea a trebuit să-și întindă cu încetul activitatea aproape peste toate târâmurile vieții economice. Spre a aproviziona căile ferate și fabricile cu combustibil și materii de exploatare – fără a depinde numai de cele aduse din patrie – a trebuit să se alimenteze din nou minele, această ramură pipernicită a economiei naționale române. Sub conducere militară s-a reușit în adevăr, întrebuițându-se mai mult material de exploatare și mai mulți muncitori, să se sporească producțiunea de lignit în minele din Muntenia: la Turnu-Severin, Câmpulung și Târgoviște, în așa mod că, la sfârșitul anului 1917, a și întrecut producțiunea totală a României pe timp de pace. Spre a asigura în același timp lemne de foc suficiente pentru populațiune, lemnele de construcție pentru mine și pentru sondele de petrol, au fost puse sub administrație energetică atât pădurile Statului cât și cele particulare, fiind exploatate după un plan militar.

Cunoscătorii României credeau că nu va fi cu putință să se aprovizioneze îndestulător populația civilă românească, prizonierii, armata de ocupațiune și frontul sud-estic și să se facă în același timp și un export mare de alimente în patrie. Căci prisosurile în sine însemnate, pe care România le putea vinde pe vreme de pace străinătății, trebuiau în mod firesc să dispară, dată fiind pe de o parte producțiunea micșorată din timpul războiului și pe de alta nevoile indigene sporite. Numai prin întrebuițarea desăvârșită a tuturor resurselor țării, prin introducerea unor sisteme încă necunoscute de economie – ca și în Germania și Austro-Ungaria – și prin examinarea îngrijită a tuturor rămășițelor care puteau fi folositoare, a putut fi satisfăcută întrucâtva sarcina cea grea.

Pescuitul

În bilanțul de alimentare al României pe timp de pace pescuitul pe Dunăre și în eleștaie putea fi înregistrat totdeauna drept fond de rezervă. Grație unei administrațiuni a pescăriilor Statului bine condusă și unor îmbunătățiri extinse, cantitățile pescuite au fost mereu sporite și au dat în ultimul an înainte de izbucnirea războiului o producțiune totală de 15-18 mii de tone. Nenorocita campanie sleise aproape cu totul și această rezervă a României. Pescarii și funcționarii pescăriilor Statului au fost în parte mobilizați, parte au fugit. Luntrile, uneltele, plasele erau distruse sau rătăcite. Se putea oare înlocui în scurt timp oamenii și materialul, se putea oare relua exploatarea ca pe timp de pace încă din primul an al ocupațiunii?

În ciuda nenumăratelor greutăți, problema a fost rezolvată și s-a furnizat astfel populațiunii românești un prețios adaos la hrană. Încă din vara anului 1917, apele Dunării și malurile Mării Negre au oferit prilej de pașnică a muncii harnice. Pescarii din Baltă, de la Jurilovca, din lacurile Razim și Sinoe și-au întins vâșele în mod obișnuit, au plecat la vânat și s-au întors cu cantități mari de pește. După muncă grea se așezase în primăvară în regiunea inundabilă a Dunării garduri mari de pește, care închideau apele și care au dat în vară și în toamnă – când nivelul scăzut al apei făcuse să se retragă apele – o bogată pradă. Se găseau iarăși în cantități mari scânduri pentru construirea de lotci, grinzi, sfoară, sare și păcură de cărbuni de piatră. Ghețăriile fuseseră umplute aproape toate din iarnă. Numai printre pescari și constructori de lotci mai erau goluri, cu

toate că Administrația militară îi rechema pe cât posibil și retrimitea pe pescarii prizonieri – cum făcuse și în agricultură – la meseria lor. Totuși produsul [producția] din anul 1917 a dat numai în regiunea de pescuit a Administrației militare o cantitate de peste cinci mii de tone de pește.

Desgerminarea. Grăsimi

În multe privințe s-a pășit pe căi noi.

Astfel România a făcut cunoștință, numai grație gospodăriei de război, cu extracțiunea productivă și tehnicește desăvârșită a uleiurilor și grăsimilor. Nu numai în morile sistematice din țară, ci și în numeroasele mori comerciale mici s-a făcut desgerminarea cerealelor, un procedeu prin care se desparte din bobul de grâu și de porumb germenii uleioși și i se dă o întrebuințare specială: extragerea prin benzină. Indiferența și teama țăranilor a fost învinsă cu timpul prin următoarea măsură practică: în diferite locuri de schimb răspândite în toată țara s-a dat oricui prilej să schimbe imediat – ca într-o casă de schimb – porumbul nedesgerminat, contra mălaiului desgerminat, care fusese măcinat cu îngrijire în mori de grâu, iar nu defectuos ca înainte în morile țărănești. În locul plății pentru măcinăș s-a reținut o cantitate moderată în natură, așa că cel care făcea schimbul mai obținea un câștig grație atât căpătării imediate a mălaiului cât și calității superioare a acestuia. Germenii extrași fură strânși, trimiși la București și prelucrați aici în instalația de extracțiune prin benzină la moara de uleiuri Assan, în untdelemnuri comestibile. La abatorul comunal din București s-a extras din oase și cadavre, adunate sistematic în toată țara și pe front, o grăsime tehnică, spre a fi prelucrată apoi într-o fabrică proprie în glicerină și acizi grași. Sâmburi de fructe, jir, castane sălbatice, sâmburi de dovleac și de pepene, nuci și alune s-au strâns în cantități considerabile, fiind apoi trimise în patrie spre prelucrare.

Valorificarea fructelor

Și mai pronunțată se prezintă puterea creatoare a vremii de război, părăsierea valorificării primitive, folosirea unor noi metode în gospodăria fructelor.

Bogatele recolte de fructe ale României nu au jucat până la cucerirea țării decât un rol economic secundar. Prisosul din gospodăriile țărănești și exploatarea mai mari se aducea pe piețele din orașe și se vindea populației. Până și fertilele livezi de pruni, în întindere de 70-80 mii de hectare, care dădeau anual recolte de mult peste 100 de mii de tone, au fost exploatare nerățional. Uscarea și fabricarea magiunului se făcea pe scară mică. Partea cea mai mare a recoltei servea pentru fabricarea țuicei atât de plăcută tuturor claselor sociale din România și care se consuma numai în țară. Exceptând nucile, nu s-a făcut niciodată un export mai remarcabil de fructe.

O părăsire a vechilor obiceiuri ar fi fost un risc pe timp de pace; pe vremea războiului s-a săvârșit fără dificultăți și aproape pe neobservate. S-a putut renunța în genere până și la o sporire a fructelor. Ofițerii agronomi, sprijiniți de profesioniștii români, au cumpărat de bună voie cea mai mare parte din recoltă. Numai asigurarea stocurilor de prune a prezentat greutate: țăranul român nu ar fi renunțat de bună voie la fabricarea băuturii sale favorite, țuica. Aici a trebuit să intervină deci interzicerea fabricației.

Valorificarea fructelor s-a făcut în genere pe două căi: prin uscarea fructelor și prin prepararea marmeladei (magiunului). Pentru uscarea fructelor s-au construit din nou mai multe sute de uscătorii bosniece și s-au adus din patrie instalații de uscare sistem Zimmermann. Pentru fabricarea marmeladei s-au înființat la București, Pitești, Craiova și Clucereasa patru fabrici mari, care au întrebuințat, pe lângă prune, dovleci și pepeni. Din cantitățile de fructe strânse în toamnă, care nu au putut fi complet fabricate din lipsă de personal și mașini, s-a obținut printr-un adaos de acid sulfuric un produs intermediar, așa numita „Pülpe”, care s-a înmagazinat și poate fi perfecționată în iarna și în primăvara următoare.

Din fabricarea fructelor uscate a urmat și prepararea de legume uscate. După ce uscătorii uscaseră fructele furnizate, i s-au adus zarzavaturi și legume, din care au preparat în cea mai mare parte porrée și paprica. Pe lângă aceasta s-au conservat legume de tot felul în niște fabrici existente și amenajate din nou; din varză albă s-a făcut varză acră, din pătlăgele roșii – bulion. Castraveții au fost murați în saramură și oțet, multe alte zarzavaturi și au fost conservate în sticle.

Cu toate că recolta legumelor a fost mediocră și cea a fructelor mică, exploatarea a întrecut din primul an așteptările. Numai din recolta de fructe a României din toamna 1917 s-au putut exporta în patrie până la 1 Mai 1918 vreo 18 mii de tone, dintre care două treimi în formă de magiun de prune și pepeni.

VII. NUMERARUL ȘI CREDITUL

Tărâmurile pe care le-am atins până acum cu o ochire succintă formează o parte din principiile tehnice și industriale pentru o gospodărie de război rațională. Un alt larg tărâm a rămas necercetat. Cum să se îndrepteze agricultura, pescuitul, exploatarea minieră, industria și comerțul spre căile cele vechi dacă nu vor reînvia circulația monetară și afacerile de bancă și credit?

Evenimentele războinice, legile excepționale, zăpăceala autorităților, spaima populației de adversarul învingător paralizaseră traficul monetar și creditul în România mai repede decât viața economică pe alte tărâmururi. Interzicerile de plată și moratoriul stricaseră subit multe relațiuni, făcuseră muritori de foame din mulți cetățeni. În așteptarea plină de teamă a cuceritorului, țăranul și orășeanul își ascuseseră banii: se produsese o restrângere generală a mijloacelor de plată. Banca Națională, a cărei influență competentă ar fi putut înlătura o derută, își cărase în grabă, cu aceeași grijă ca și masele poporului surprinse de evenimente, registrele și depozitele la Iași și periclitase astfel situația celorlalte instituțiuni de credit, a băncilor particulare și a celor populare. Întrebarea plină de teamă ce-și puneau mulți: cum vor pedepsi stăpânii cei noi populația pentru trădarea României, uciderea orice spirit de întreprindere, orice dispoziție comercială dincolo de nevoile zilnice.

Trebuia să se procedeze cu cea mai extremă precauțiune și fără grabă spre a se pune din nou ordine în târgul monetar [piața monetară] și în credit.

Organizația fiduciară

Chestiunea mijloacelor de plată cerea soluția cea mai urgentă. Pe de o parte, Puterile Centrale trebuiau să evite, din considerațiuni valutare, aducerea în România ocupată a unor cantități mari din valuta lor proprie. Pe de altă parte, nu se putea realiza plata în numerar, ce voia să se introducă pe o scară întinsă cu prilejul târguierilor pentru trupe și administrație, cu restrânsurile stocuri de bani existente. Administrația militară a hotărât deci să introducă un nou mijloc de plată. S-a adăugat Băncii Generale Române un oficiu de emisiune, care a pus în circulație noi bancnote în lei pe măsura trebuințelor țării. Pentru fiecare bancnotă pusă în circulație s-a depus la Reichsbank din Berlin o deplină acoperire. Valuta cea nouă, denumită în limbajul popular – după semnăturile de pe aceste bancnote – „leul lui Petersen” sau „banii lui Lehmann”, s-a încetățenit ușor în populația românească, cursul ei corespundea celui al hârtiei-monedă a Băncii Naționale: 1 leu = 0,80 mărci.

Sub conducerea militară și-au reînceput activitatea lor vechile instituțiuni de credit. Băncile populare, închise de când cu înfrângerea Românilor, și-au reluat afacerile; din 1.789 bănci populare, ce se aflau înainte de izbucnirea războiului pe teritoriul Administrației militare, erau în funcțiune: 35 la 1 Iulie 1917, 1.451 la 31 Ianuarie 1918. Toate băncile particulare fură puse sub control, Banca Națională sub administrație forțată. Sub conducerea Băncii Naționale s-a înființat o Casă de împrumuturi agricole care acordă agricultorilor pentru ușurarea nevoilor lor de numerar, în vederea asigurării recoltelor, avansuri cu dobândă modestă; Casa aceasta de împrumuturi a avut întru aceasta sprijinul băncilor populare și al câtorva bănci particulare.

Justiția

Spre a reînvia pe de o parte treptat circulațiunea numerarului și a creditului și spre a evita pe de altă parte noi zdruncinări în târgul monetar [piața monetară], s-a abrogat treptat moratoriul. Prin activitatea tribunalelor române, cărora li s-au adăugat la București și Craiova niște tribunale germane, s-a re consolidat încrederea șovăitoare în justiție. La cele două tribunale germane s-au ivit în primele zece luni ale existenței lor trei mii de cazuri.

VIII.

EXPERIENȚE ȘI REZULTATE

Cele spuse în paginile precedente despre gospodăria de război din România sunt suficiente. Am voit să încerc a rezuma pe scurt observațiunile ce s-au întâr-părit mai puternic aceleia care a trăit în mijlocul acestor evenimente; cu aceasta nu se prejudecă o descriere ulterioară mai completă. Nu este însă exclus ca faptul că s-au consemnat din timp niște impresii și realități, care se vor fi slăbit mai târziu, să procure viitorului istoriograf o priveliște colorată a lucrurilor și să-i ușureze sarcina.

Viitorului îi este rezervată și o altă sarcină: de a se întreba, întru cât diferitele măsuri ale Puterilor Centrale în România ocupată constituie un sistem

înlăntuit, întru cât au satisfăcut trebuințele țării și ale patriei și dacă sacrificiile de oameni, bani și material au corespuns rezultatului general. Un răspuns definitiv nu se va putea da până nu se vor fi potolit zdruncinările războiului, până nu se va putea înfățișa privirii întregul mers al evenimentelor istorice – în care gospodăria de război din România nu-i decât un capitol – și tot omul, cu mintea liberă și imparțială, va compara părerile din toate punctele de vedere.

Câte ceva se poate însă spune de pe acum:

România nu poate fi înglobată pur și simplu în istoria teritoriilor ocupate. Metodele de administrație și gospodăria din țară străină au căpătat aici din capul locului o formă cu totul nouă. Sub presiunea împrejurărilor, care au reclamat cele mai multe din forțele disponibile pe fronturi și în gospodăria de război a patriei, Puterile Centrale au trebuit să se mulțumească cu o utilizare cât de redusă de personal și de material. De aici au rezultat în ce privește România două directive fundamentale. În primul rând s-au strâns într-o singură mână sarcinile de ordine militară și politico-administrativă și s-a evitat cu succes o dublare prin înființarea de autorități și civile și militare, cum s-a făcut în alte teritorii ocupate. Un organism militar, Administrația militară din România, și-a luat asupra-și toate sarcinile ce derivau din ocupațiunea, gospodăria și administrarea țării.

În al doilea rând, spre a limita cât mai mult nevoile de funcționari și ofițeri, s-a recurs după putință la colaborarea autorităților și specialiștilor români, ceea ce a necesitat în același timp o alipire la ordinea stabilită, la tradițiunile administrative din România. În multe cazuri era suficient ca Administrația militară să aibă conducerea superioară prin organele ei proprii și să supravegheze cu acestea executarea dispozițiunilor ei. Numai acolo unde noile scopuri ale gospodăriei de război nu au găsit în autoritățile românești niște mecanisme perfecte și a trebuit să umple golurile cu creațiuni noi – de pildă în agricultură și în preluarea cerealelor – s-a întrebuițat personal propriu pentru posturile cele mai importante.

Economia de oameni și conducerea militară serioasă au imprimat caracterul lor gospodăriei de război din România. Între acestea s-a reușit să se pună, și în cadrul milităresc, la locul cuvenit, specialiști din toate profesiunile. Armatele Puterilor Centrale fiind niște adevărate popoare înarmate, cuprindeau în rândurile lor și un mare număr de funcționari administrativi, economiști, agricultori, negustori și tehnicieni. Atâta numai, că acești specialiști civili își păstrau, pe când se încadrau în angrenajul militar, uniforma lor de campanie.

Și despre înrăurirea gospodăriei de război asupra României se poate spune câte ceva de pe acum:

Răspândindu-se în ultimul timp o evaluare pesimistă a avuției naționale române, un om politic tânăr, priceput, a zis: pagubele suferite de economia națională română din cauza războiului sunt de fapt mai mici decât păreau la început; e chiar indicat, oricât de paradoxal ar părea, să se opună neîndoielnicelor pagube o creștere însemnată a avuției naționale, care se poate evalua, după părerea sa, cu trei miliarde; acestea sunt „experiențele războiului”.

Prin faptul că Administrația militară a înrădăcinat din nou adânc în pământ trunchiul șovăitor al agriculturii și industriei uleiurilor din România și a creat

astfel niște valori noi mult dincolo de prezentul și viitorul apropiat, ea nu și-a epuizat cu aceasta activitatea. Ca în numeroase alte cazuri, indicate în cursul descrierii mele, marea pildă a cuceritorului a deșteptat calități și valori morale și intelectuale care erau ascunse înșiși românilor. Ofițerii și funcționarii germani și austro-ungari au transplatat în România metodele din patria lor de gospodărie rațională și economică și principiile unei administrațiuni ordonate și au fructificat o economie națională primitivă cu spiritul a două Puteri economice mondiale. Ei au devenit dascălii unui popor întreg, care nu a putut trimite înainte decât puțini privilegiați în școlile cu cultura veche a apusului Europei.

După semnarea preliminarilor păcii de la Buftea (3 Martie 1918) au început să se întoarcă din Moldova în teritoriul ocupat al Munteniei ofițerii și soldații demobilizați ai mai multor divizii românești. Printre aceștia, mulți se simțeau sub impresia presei războinice din Moldova și chiar față de propria lor înfrângere, și mai români, și au pășit în vechea lor patrie cu intenția preconcepută de a critica orice din opera Puterilor Centrale în teritoriul ocupat. Faptul însă că până și acești „ultra-Români” nu au putut să nu recunoască valoarea acțiunilor Puterilor Centrale, ci și-au exprimat pretutindeni – surprinși și oarecum fără voie – aprobarea, constituie o mărturie indiscutabilă a faptului că ocupațiunea dușmană de un an și jumătate a fost pentru România un spațiu de timp bine întrebuințat în vederea reclădirii și reîmprospătării.

Acestei munci conștiente se și datorește faptul că sarcinile perioadei de tranziție, de care nu va fi scutit niciun Stat beligerant, au devenit pentru România o problemă relativ ușoară. Totuși speranțele nu trebuie să se exagereze și – mă gândesc la cunoscutul tablou alegoric al lui Vigée Lebrun¹⁹, care reprezintă *Abundența reîntorcându-se la vatră* și ținându-se de mână cu Pacea – nu trebuie să deștepțe credința înșelătoare că pagubele războiului vor fi echilibrate toate, imediat acum după încheierea păcii, în bilanțul avuției naționale a României. Ca țară precumpănitor agricolă, România va înlocui mai repede ca alte State, forțele dispărute și va reîncepe acel proces de întinerire, despre care a scris Lorenz von Stein²⁰ în *Reproductivitatea gospodăriei Statului*. Cei dintâi ani vor fi cu atât mai productivi, cu cât gospodăria de război a și anticipat mai multe stadii ale perioadei de tranziție a României.

Așa avem astăzi această ciudată priveliște: că, pe când celelalte țări, care luptă încă din greu, fac primele pregătiri spre a scutura, odată cu începerea demobilizării militare, și lanțurile economice ale războiului, România a și străbătut, grație gospodăriei de război a cuceritorului, o cale lungă a perioadei de tranziție și că poate, după o vijelie războinică care a durat timp de un an și jumătate, să cârmuiască barca Statului pe vânt favorabil spre scopuri economico-politice noi.

¹⁹ Élisabeth-Louise Vigée-Le Brun (1755-1842) a fost o pictoriță franceză considerată ca unul dintre cei mai importanți pictori din secolul al XVIII-lea. Tabloul *Pacea aducând Abundența* datează din 1780.

²⁰ Lorenz von Stein (1815-1890) – economist, sociolog și profesor de economie politică german cu numeroase lucrări ce i-au adus o mare faimă în epocă. În 1882 și-a prezentat vederile delegației japoneze conduse de viitorul premier Itō Hirobumi (1841-1909), influențând evoluția Japoniei în era Meiji (1868-1912).

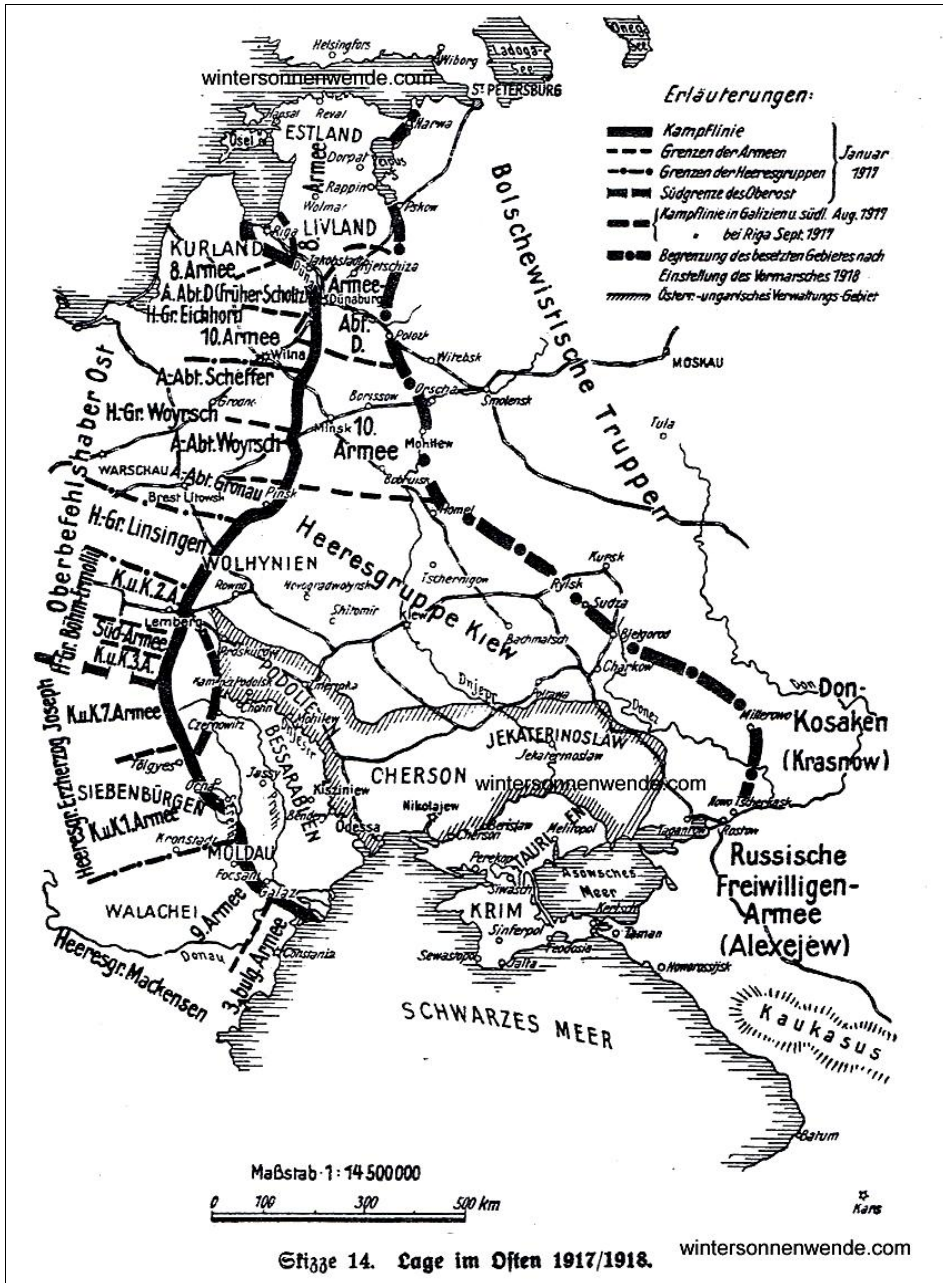

Fig. 1. Harta înaintării trupelor germane și austro-ungare în Rusia Sovietică (februarie-iunie 1918).

War economy (1916-1918)

(Abstract)

Keywords: military occupation, administration of the occupied territory, economic exploitation, export of raw materials.

The economic exploitation of the Romanian territory occupied by the troops of the Central Powers was summarized in a brochure published in Romanian and German in the summer of 1918, under the name of a German economic expert. The plundering of Romanian land by the military administration is acknowledged, with no regard for the needs of the local population, and the measures taken by the occupiers to increase the export of raw materials to their countries are presented.

Moldova și regionalismul: note critice*

Florea IONCIOAIA**

Deși intermitente și adesea lipsite de substanță, discuțiile despre regionalizare au fost aproape singurele care în ultimele două decenii au scos reflecția politică cu caracter public din spațiul confortabil al electoralismului politicianist. În același timp, a discuta despre regionalizare pare în circumstanțele actuale ceva foarte curios: toată lumea o invocă și toată lumea pare să știe că nu este decât o himeră: nu doar că „nu e momentul”, dar că nu va fi niciodată momentul! Asociată unei forme de subversiune antinațională, care ar amenința integritatea țării și coeziunea națiunii, discuția despre regionalism n-a depășit niciodată spațiul micilor ghettouri intelectuale sau civice.

De altfel, în ultimii ani, s-au conturat oarecum două perspective asupra regionalizării. Pe de o parte, centraliștii (să le spunem așa pentru simplificare!), care acceptă ideea că regionalizarea ar fi utilă în contextul problemelor bugetare și ale disfuncționalității statului, dar văd în aceasta un simplu mijloc, respectiv, un instrument pentru creșterea eficienței guvernării și acțiunii statului în general: parte a unei *policy*, un demers intervenționist de „amenajare a teritoriului”. Aceștia acceptă că decizia trebuie mutată la nivelul *local*, eventual la nivel de regiune, pentru ca noua entitate să fie mai mare și deci mai solvabilă, dar cu măsură și cu condiția ca deciziile principale să rămână la Centru.

Pe de altă parte, cei pe care i-am putea numi regionaliști văd în regionalizare mai curând un scop. Descentralizarea este și pentru ei importantă, pentru că poate duce la creșterea gradului de reprezentare politică și de responsabilitate politică. Dar natura regionalizării ar trebui să fie mai curând de ordin cultural, respectiv, având ca obiectiv refacerea identităților locale/regionale grav afectate de politicile centraliste de până acum, a coeziunii comunităților istorice, a configurării unei culturi politice autonomiste fondate pe specificul local, pe interesele și responsabilitățile acestor comunități. Din această perspectivă, regionalizarea este deopotrivă un act de justiție istorică față de aceste comunități periferizate

* Pe marginea volumului Alexandru Cohal, Dorin Dobrinu, George Țurcănașu (coordonatori), *Regionalizarea. Către un model de bună guvernare a României*, Iași, Editura Polirom, 2023, 302 p., 16 planșe policrome.

** Conf. dr., Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: ioncioaia@yahoo.com.

sistematic de către Centru atât în ce privește redistribuirea resurselor comune, cât și în ce privește politicile simbolice. Astfel, scopul regionalizării ar fi transformarea localului/regionalului istoric în subiecți politici, actori politici integrali și nu de mâna a doua sau a treia precum este astăzi.

Regionalismul s-a manifestat mai ales civic, fie disimulat în acțiuni culturale cu caracter localist/regionalist, fie manifest, revendicativ. Cele câteva organizații care se afirmă deschis ca fiind regionaliste nu comunică decât foarte puțin și în general nu s-au poziționat public ca organizații capabile să articuleze un fenomen de natură politică. Cele mai vizibile par a fi unele organizații civice din teritoriile care au făcut parte din spațiul fostului imperiu austriac. Aproape toate cultivă, pe lângă o formă de paseism, un excepționalism de factură culturală la limita rasismului în raport cu „regătenii”, fondat pe o formă de superioritate culturală implicită. Majoritatea sunt însă mișcări non-politice, interesate mai ales de cultivarea tradițiilor locale și a evidențierii unui diferențial de civilizație în raport cu restul regiunilor.

În Moldova, o poziție regionalistă de factură civico-politică este cultivată de *Mișcarea pentru Dezvoltarea Moldovei* (MDM), la origine o mișcare pentru susținerea construcției de autostrăzi în Moldova. Dar interesul pentru regionalism are ca sursă o traumă istorică, vizibilă mai ales la Iași, ultima capitală politică a Moldovei istorice, respectiv, periferializarea regiunii atât în raport cu Muntenia, cât și cu celelalte regiuni care au fost alipite României după 1918. Vorbim, așadar, de o poziționare justițialistă mai curând decât o mișcare culturală și intelectuală.

Deși mult mai veche, având origini încă din anii optzeci ai secolului XIX, discuția despre regionalizare în Moldova este subminată de două mari handicapi de plecare: 1) Problema teritorialității și identității nominale, care a generat o teribilă confuzie de ordin simbolic. După 1990, odată cu apariția statului independent Republica Moldova, aceasta a preluat numele regiunii-mamă, printr-un transfer foarte bizar de identitate de la original la copie, astfel că termenul ca atare, „Moldova”, ca și etnonimul „moldovean” nu mai pot fi invocate de regiunea ca atare, care reprezintă fostul stat medieval, principatul Moldovei, ceea ce ar putea fi considerat drept un asasinat simbolic. 2) Disoluția centralității Iașului, periferializat în raport cu Bucureștiul; concurat regional de Bacău, Suceava sau Galați, vechea capitală nu mai poate revendica un statut de centralitate regională. De aici, fragmentarea în sub-identități concurente și mai ales centripete: Bucovina, Basarabia, Vrancea etc.

Se observă deci că nicio regiune a României nu trebuie să facă față unei asemenea crize de identitate. La acestea se adaugă, pe lângă centralism și geografie, teribila emigrație, atât internă, cât și externă, efect și cauză a subdezvoltării, începută imediat după război și de proporții biblice în anii șaptezeci și apoi nouăzeci ai secolului trecut. Astfel că identitatea moldovenească a devenit de două sau trei ori stigmatizantă: reprezintă identitatea unui stat străin, identitatea impusă de ruși, deci un tabu, identitatea unor migranți, identitatea unor peri-

ferici; prin urmare, nu poți fi moldovean, nu poți revendica o identitate de moldovean, nu poți critica centralismul ca moldovean.

De aceea, regionalismul moldovenilor este mai ales ieșean și are ca țintă centralismul, respectiv dominația, hegemonia chiar, a Bucureștiului. Natura sa este profundă și variată: anarhică, reactivă, resentimentară, conjuncturală, cu momente de creștere urmate de lungi perioade de așteptare. Este prin urmare reactiv, slab configurat intelectual și încă și mai modest ideologico-politic. Nici studiile regionale și nici mișcarea propriu-zisă n-au avut mult timp o formă teoretică, structurată organizatoric.

Așadar, discuția cu privire la Moldova trebuie să țină cont de cvasi-dispariția obiectului și reinventarea unuia nou. Dar cum: ca demers academic sau ca demers militant, eventual popular, de vulgarizare și de identificare? Cele două se pot combina, dar care ar fi ponderea normativului? Tensiunea dintre aceste două perspective se vede destul de bine în lucrarea de față. Apărută la importanta editură ieșeană Polirom, editată de trei membri proeminenți ai MDM, Alexandru Cohal, Dorin Dobrinu și George Țurcănașu, volumul cuprinde zece studii având ca temă problematica *regionalizării*, în bună măsură lucrări prezentate la o școală de vară de acum câțiva ani a Asociației, la Ipotești – Botoșani.

În ciuda titlului, nu este vorba de o monografie, iar caracterul compozit este destul de evident la o privire oricât de sumară. Varietatea domeniilor abordate este aproape insurmontabilă: de la istorie la teoria și practica dreptului, la etnografie, sociologie, sociolingvistică și înapoi la istorie, care este de fapt un demers de reflecție militară. Prin urmare, a le trece în revistă cât de cât competent depășește abilitățile unui singur recenzent. De aceea, mă voi limita mai departe să urmăresc măsura în care contribuțiile din volum tratează problema regionalizării/regionalismului. Nu voi tranșa asupra nivelului de informație, a metodologiei, referențialului etc., obișnuite la o recenzie.

Din păcate, lucrarea nu beneficiază de o introducere propriu-zisă în care să se clarifice conceptele, obiectivele, problemele. *Cuvântul-înainte* (p. 9-11) care deschide lucrarea este mult prea sumar, iar aceste aspecte sunt efectiv expediate în ceva mai mult de două pagini. De fapt, suntem preveniți mai mult la ce să nu ne așteptăm: volumul „nu este un manual de regionalizare, deși coordonatorii nu neagă intenționalitatea acestui proiect”. Dar, „înainte de a propune un nou model de administrare ca alternativă viabilă la actuala structură administrativ-teritorială a României”, editorii vor să deschidă o discuție asupra preliminarilor regionalizării, respectiv, „înțelegerea drumului pe care l-am parcurs până aici, cu scopul de a porni cât mai bine echipați «către» descoperirea modelului de regionalizare”. Mai multă claritate, rigoare și convingere ar fi fost necesare mai ales din rațiuni pedagogice, dacă nu epistemice.

Primul studiu aparține unuia dintre editori, Dorin Dobrinu, istoric apreciat, figură a mișcării civice din Moldova apuseană: *În căutarea regiunii: veriga lipsă în sistemul administrativ-teritorial din România, 1862-1912* (p. 11-37). Este un demers pe care autorul îl indică a fi doar „un fragment dintr-o cercetare

extinsă, care privește constituirea regiunilor istorice, regionalismul și organizarea administrativ-teritorială în istoria României”, precum și modul în care s-a imaginat problema „regiunii” în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX, respectiv din momentul primei legislații cu privire la organizarea administrativă a noului stat integrat din 1864 al lui Cuza până la proiectul lui P. P. Carp din 1912.

Teza sa de plecare este că „veriga lipsă a lanțului administrativ-teritorial, și anume regiunea”, unește paradoxal aceste proiecte, oricum eșecuri legislative. Autorul trece mai întâi în revistă discuțiile și proiectele de revizuire a legilor comunale din 1864, apoi prezintă contribuțiile intelectuale din jurul problemei descentralizării, pentru ca în partea finală să analizeze proiectele privind constituirea unui nivel administrativ regional. De fapt, ar fi vorba de cinci proiecte avute în atenție: din 1862 (autor: Barbu Catargiu), 1865 (al guvernului de atunci), 1871 (Lascăr Catargi), 1888 (Theodor Rosetti și P. P. Carp) și 1907-1912 (autor același P. P. Carp). Este un subiect care naște pasiuni și diferende peste obișnuit. Este o privire înainte de toate istorică, adică interesată de evoluții, continuități și rupturi.

Cum apare regiunea aici? Ca rezultat al descentralizării sau ca o întoarcere la teritorialitatea anterioară Unirii? Discuția despre descentralizare va fi nu întâmplător extrem de vie și în același timp dezamăgitor de sterilă, în ce privește rezultatele practice. D. Dobrinu îi consacră acestui subiect un subcapitol dens („Descentralizarea în dezbaterea politică și juridică din epocă”, p. 20-22). Este de reamintit că, începând cu 1866, principiul descentralizării este trecut chiar în constituție. Mai mult chiar, tema este exploatată politic cu o anume frecvență: la început de către liberalii radicali (roșii), de la *Programa* din 1866, până la programul din ianuarie 1911, când susțineau „o descentralizare înțeleaptă”, iar apoi și de către conservatori, în special prin P. P. Carp, mai activ după 1880 și cu programul *Era Nouă*, dominant junimist. Dar, pe lângă faptul că rezultatul practic a fost cu totul dezamăgitor, regiunea nu ocupă aproape niciun loc în această reflecție.

Odată cu anii optzeci ai secolului XIX putem întâlni de asemenea o serie de reflecții ale unor juriști specializați în drept constituțional și/sau administrativ. Ideile lor au fost exprimate mai ales în cursuri și tratate de drept publicate către sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX de către juriști de formație franceză, mai ales, constituționaliști recunoscuți în istoria gândirii noastre juridice: G. G. Meitani, G. D. C. Urechia, C. G. Dissescu, Paul Negulescu. Aceștia reiau în bună măsură tema descentralizării, punând în evidență, pe de o parte, legătura dintre autonomia locală și „orice altă libertate” (riscul absolutismului „cel mai netrebnic”, cum se exprima G. G. Meitani), iar pe de alta, legătura dintre decentralizare și spiritul civic, inclusiv eficacitatea acțiunii locale în rezolvarea problemelor locale. Dar centralismul lor este în fond abia disimulat.

În ultima parte a demersului, autorul discută proiectele „de constituire a regiunii administrative” (p. 23-32). Este partea cea mai consistentă, oarecum amânată inexplicabil în logica expunerii și poate cam sumară. Vorbim de „mai

multe proiecte de constituire a verigii lipsă între nivelul județean și cel național, regiunea”. Problema pe care trebuiau s-o rezolve era următoarea: avem nevoie de o structură intermediară între local și central și cât de mare, după ce criterii?

Pare a fi cuadratura cercului. În cele cinci proiecte deja amintite (din 1862, 1865, 1871, 1888 și 1907-1912), observăm ca o trăsătură generală că în toate problema regiunii apare ca o simplă problemă administrativă și poate politică: de eficiență a mașinăriei administrative și de protecție a libertății, prin descentralizarea implicită oferită de un decupaj teritorial care să depășească nivelul unui județ. Sunt, de fapt, proiecte de „amenajare a teritoriului” înainte de toate, o formă de raționalizare administrativă, și nu propriu-zis de regionalizare. Toate încercau însă să evite reîntoarcerea la „provinciile istorice” fondatoare. Tendința de a ignora teritorialitatea organică va deveni de altfel o constantă a gândirii „regionaliste” cu voie de la centru. Nu întâmplător, opozanții folosesc același argument (distanța va marca funcționarea statului) plus pericolul declinului orașelor care-și pierdeau calitatea de reședințe de județ. De altfel, multe dintre argumentele inițiatorilor par și ele extrase din discuțiile de astăzi.

Documentat, ponderat în judecăți, demersul este practic amputat din considerente probabil de spațiu, după cum o mărturisește autorul la început. Din acest motiv, poate, concluziile sunt ușor confuze, oarecum intempestive. Mai cu seamă pentru analizele din primele secțiuni, studiul devine imposibil de ocolit, atât de către specialiști, cât și de către publicul larg, politicienii y *compris*.

Două studii cu caracter „juridic” formează secțiunea următoare a volumului. Primul, care aparține profesorului Marius Balan de la Universitatea din Iași, *Autonomia locală și reforma administrativă. Repere constituționale* (p. 39-51), încearcă să răspundă la întrebarea de ce, în ciuda prevederilor constituționale recurente, prezente în mai toate constituțiile românești, autonomia locală „rămâne mai degrabă un deziderat”, atât în perioada ante-, cât și în post-comunism? Deși demersul pare împărțit în două (teoretico-descriptiv și unul normativ-empiric), accentul cade în principal pe aspectele teoretice. În același timp, observăm o mutare de vocabular: vorbim mai ales de autonomie locală decât de regiune sau regionalizare, adică ne reîntoarcem în mod ironic poate la dilema insolubilă a gânditorilor constituționaliști de dinainte de Primul Război Mondial.

Sursa problemei, respectiv, deficitul de autonomie locală, constă în caracterul unitar al statului, dar în fapt în chiar procesul de elaborație constituțională. Citându-l pe marele constituționalist german conservator Carl Schmitt (*Verfassungslehre*, 1928), autorul face observația, pe cât de provocatoare pe atât de verosimilă, că procesul de elaborație constituțională implică în sine un demers totalizant.

Putem amenda această teză, cu argumente empirice și teoretice, dar nu o putem ignora. Schmitt este un gânditor conservator, organicist, și vede deci organizarea politică fondată pe o constituție ca un demers voluntarist, o abatere de la logica sănătoasă a tradiției, potențial riscant. Aș face totuși diferența (pe care autorul o sesizează el însuși) dintre cele două tradiții constituționaliste

(continentală și anglo-saxonă), ca și între demersurile pur constructiviste, de tip totalitar, și cele „liberale”, care-și propun mai curând să protejeze individul de stat, precum și între sistemele constituționale federale și cele confederale. În același timp, înțelegem astfel mai bine distincția sa de plecare între constituție și constituționalism la care recurge autorul: tradițiile constituționaliste nu sunt identice, organice, iar constituțiile pot fi într-o relație contradictorie cu constituționalismul:

Prin constituționalism se înțelege un ansamblu de idei, principii, reguli, practici și tipare de conduită care converg spre limitarea puterii guvernanților, în esență printr-un corp de norme juridice, scrise sau nescrise. Sub acest aspect, constituționalismul reprezintă un element peren în evoluția statului și a societății. Constituționalismul este legat de prevenirea abuzurilor din partea guvernanților și limitarea puterii politice printr-o separație efectivă a puterilor¹.

În partea a doua a studiului, autorul discută starea constituționalismului în post-comunism, în raport cu problema autonomiei. Aici, profesorul Balan nu ezită să iasă din formula dominant speculativă a demersului pentru a adopta o postură prescriptivă, sugerând soluții de bun simț. Unele poziționări sunt foarte actuale:

Curtii Constituționale nu îi revine un monopol absolut al interpretării legii fundamentale, ci rolul, deosebit de important, de a valida interpretări care au fost deja formulate de toți cei implicați în viața socială, politică, economică și culturală. Într-un stat de drept, Constituția nu este o scriptură ezoterică a cărei interpretare e rezervată unui grup restrâns de inițiați în robă, ci un text de importanță fundamentală pentru societate, tocmai prin prezența sa permanentă în conștiința tuturor cetățenilor².

De un nivel conceptual remarcabil, studiul poate fi extrem de util atât pentru înțelegerea problematicii constituționale și constituționalismului, cât și în ce privește felul în care chestiunea regionalismului se poate acomoda cu un constituționalism destul de dogmatic în această privință.

Următorul studiu reia problematica autonomiei locale sub forma unei analize comparative (Sergiu Constantin, *Autonomia teritorială în Europa – o analiză comparativă a dimensiunilor politice, juridice și instituționale*, p. 53-71). Este o abordare foarte necesară, atât în ce privește o serie de distincții și clarificări teoretice de bază pentru orice discuție despre subiect, cât mai ales pentru o referențializare comparativă.

Autorul folosește atât conceptul de autonomie teritorială, cât și cel de autoguvernare. Din punctul său de vedere, astăzi, autonomiile ar trebui văzute ca „instrument de guvernare a diversității teritoriale și culturale”, respectiv, ca

¹ Alexandru Cohal, Dorin Dobrinu, George Țurcănașu (coordonatori), *op. cit.*, p. 42.

² *Ibidem*, p. 49 sq.

mijloc de a regla problema minorităților culturale. Este vorba de un „sistem”, un construct complex, care implică o legislație adaptată, dar și suportul populației, participarea politicianilor, un context general care să ofere încredere și disponibilitate spre dialog.

De aceea, își începe demersul prin a defini ce însemna „un sistem de autonomie teritorială”, care în sens strict „presupune transferul anumitor competențe de la nivelul central la cel regional”. Dar „nu este vorba despre o simplă delegare de competențe”, care „este, în principiu, temporară și reversibilă”, ci de un transfer *sine die*. În cazul delegării, autoritățile regionale exercită competențele respective în numele guvernului central, care le poate lua înapoi printr-o decizie unilaterală. Autorul încearcă prin urmare să-și proiecteze demersul ca parte a discuției despre principiul subsidiarității. Introdus în sistemul juridic al Uniunii Europene prin Tratatul de la Maastricht din 1992, principiul „presupune ca deciziile să fie luate cât mai aproape de comunitatea direct interesată”, în timp ce

[...] nivelurile de guvernare superioare au doar rolul de a superviza buna funcționare a procesului decizional la nivel local/regional și de a susține entitățile care se autoguvernează, în cazul în care acestea nu au capacitatea de a-și exercita competențele³.

Subsidiaritatea trebuie înțeleasă deci în logica unui proces de descentralizare. De asemenea, după cum atrage atenția autorul, acest sistem de autonomie nu este obligatoriu să fie distribuit omogen. Nivele diferite pot coexista: „[...] diferite regiuni ale acestor state unitare se bucură de niveluri diferite de autogovernare”. Aceste autonomii se nasc ca gesturi politice, rezultat al unei voințe decizionale, și nu pe cale naturală ori printr-o formă de rebeliune, care pot fi cel mult cauze. Vechile tradiții ale autonomiilor teritoriale, în diverse versiuni inclusiv federale sau confederale, apoi disponibilitatea la compromis a elitelor politice implicate, ca și participarea comunității internaționale pot completa acest tablou complex.

Mai departe, demersul documentează și pune în context diverse tipuri de autonomii și forme de autogovernare. Printre cele istorice, moștenire a sistemului Versailles de după Primul Război Mondial, sunt insulele Åland și Tirolul de Sud, devenite de mult timp două exemple de bune practici în ce privește negocierea unei autonomii teritoriale. În primul rând, este nevoie ca elitele politice la nivel central și regional să negocieze cu bună-credință. O societate civilă activă poate juca un rol important în acest proces. Atunci când actorii politici nu renunță la revendicări maximaliste și la obiective mutual incompatibile este imposibil să se ajungă la o soluție de compromis.

Interesante sunt și felul în care au fost negociate cazuri asociate cu problema diversității culturale, a minorităților sau a celor care nu pot beneficia

³ *Ibidem*, p. 53, *infra*, nota 1.

de autonomie teritorială exclusivă. Un caz foarte aproape de noi este și cel al autonomiei teritoriale a Voivodinei în Iugoslavia/Serbia. Un caz distinct, întrucât aici „trăiesc peste 20 de grupuri etnice, dar nicio minoritate națională nu constituie majoritatea populației”, Voivodina a făcut obiectul unor inovații în ce privește „cadru juridico-instituțional al acestei autonomii teritoriale”, prin care trebuia să se țină cont de diferența culturală în raport cu restul țării, precum și de „impresionanta diversitate etnoculturală” a regiunii. De aceea, în construcția autonomiei teritoriale a Voivodinei „factorul etnic a avut un rol determinant [...]”, dar concepția juridică a regimului de autonomie pune accentul pe dimensiunea teritorială mai mult decât pe cea etnică”, observă autorul⁴.

Aceste cazuri de succes reprezintă, așadar, rezultatul unor eforturi sistematice, de lungă durată, de peste un veac, de bună credință reciprocă, de efort permanent de a depăși crizele diverse, de negocieri și reglementări foarte complexe, respectiv de un demers de lungă durată, care are nevoie de „lucrări de întreținere permanente”, cum se exprimă autorul, „evaluări periodice și, după caz, actualizări sau ajustări”⁵. De altfel, ansamblul „juridic în cadrul căruia funcționează o autonomie teritorială îi determină în mare măsură performanța”⁶. Este vorba de a se elabora „un temei juridic solid și de proceduri eficiente de modificare și completare a cadrului său juridico-instituțional”, precum și de „împărțirea clară și flexibilă a competențelor între stat și regiunea autonomă”. Pe scurt „de un temei juridic constituțional propriu-zis”, pentru a pune acest sistem la adăpost de atacurile politicianiste. La acestea se adaugă „un sistem judiciar independent”, de fapt un stat de drept și un regim democratic.

Diferențele dintre aceste cazuri arată însă că, în fapt, nu prea pot fi soluții, nu pot fi exemple în sine decât în ce privește voința politică și bunele practici democratice. Marea problemă rămâne mereu „modul în care competențele sunt împărțite între stat și regiunea autonomă”, care face obiectul unui subcapitol separat, foarte interesant⁷. Dilema între prea multă rigiditate și prea multă flexibilitate este mereu prezentă. „Prin urmare, împărțirea competențelor trebuie să se facă într-un mod care să asigure un echilibru între claritate și flexibilitate.”⁸

În schimb, problema autonomiilor cu caracter cultural, fondate de tradiția unor teritorialități istorice, nu constituie un interes prea mare pentru autor. Un exemplu prezentat relativ în treacăt este cel al autonomiei Țării Galilor dezvoltat în ultimii 20 de ani, care este un caz tipic de devoluție motivată istoric/cultural. În același timp, autorul privește aceste exemple de autonomii ca pe niște construcții voluntare, gesturi de bunăvoință din partea puterii centrale, ca pe ceva ce se poate câștiga și pierde, nu ca pe un dat constitutiv. Perspectiva sa este mai curând a unui administrator, moderat-funcționalist. Rareori totuși un text mai clar și mai

⁴ *Ibidem*, p. 59.

⁵ *Ibidem*, p. 58.

⁶ *Ibidem*, p. 59.

⁷ *Ibidem*, p. 62 sqq.

⁸ *Ibidem*, p. 62.

util, explicativ și practic; autorul a încercat să împace diversitatea situațiilor cu nevoia de a fi cât mai precis și nuanțat. Utilă este și distincția dintre „regionalizare și regionalism”:

Regionalizarea se referă la un proces top down (de sus în jos) prin care regiunile primesc autonomie cu scopul principal de a se pune în aplicare politici de dezvoltare regională. Regionalismul presupune un proces bottom-up (de jos în sus) prin care regiunile își revendică autonomia în baza caracteristicilor lor culturale, economice și sociale. În practică, regionalizarea și regionalismul pot fi procese complementare⁹.

Capitolul următor, al patrulea, este consacrat de Dragoș Dragoman unei discuții critice despre istoricul recent al regionalizării post-comuniste: *Regionalizarea în România. Obstacole, provocări, oportunități* (p. 73-88). În timp ce autorul precedent nu părea să aibă neapărat o sensibilitate regionalistă, păstrând însă un nivel de neutralitate academică exemplar, autorul acestui studiu privește în mod deschis regionalismul ca o problemă. De altfel, este tentat să folosească adesea cuvinte tari, poziționare polemică, uneori chiar un ton superior și, nu de puține ori, insinuant dincolo de limitele academice.

Teza sa de plecare ar putea fi corectă, respectiv existența unei forme de blocaj de natură psihologică „ca principal obstacol în direcția implementării unui nivel regional funcțional în România”, acesta fiind generat de antagonismul „dintre centralism și regionalizare”. Este neclar ce înseamnă acest blocaj: al cui, mai precis? Și ce vrea să spună „un nivel regional funcțional”?

Autorul începe prin a schița un istoric al regionalizării în post-comunism, respectiv,

[...] primii pași făcuți în România în direcția regionalizării în conformitate cu normele impuse de UE, obstacolele în direcția regionalizării, a echilibrului în dezvoltarea echilibrată a regiunilor, precum și a modului în care sunt desemnate reședințele unor viitoare regiuni¹⁰;

dar registrul său stilistic îl trădează destul de grav. Observația că regionalizarea este în România post-comunistă în ascensiune are ca suport o neînțelegere:

România a devenit un stat mai puțin centralizat decât înainte de 1989, cu o piață liberă ce operează ca un factor constrângător foarte puternic în direcția dezvoltării regionale inegale. Deși nu există un mecanism politico-administrativ distinct și autonom, regionalizarea este astăzi produsul concentrării resurselor economice, al investițiilor străine și al migrației interne a forței de muncă, ce face ca România să nu mai fie cea dinainte de 1989¹¹.

⁹ *Ibidem*, p. 54, nota 2.

¹⁰ *Ibidem*, p. 104.

¹¹ *Ibidem*, p. 73.

Autorul confundă inegalitățile de dezvoltare cu o formă de regionalizare și pune acestea pe seama economiei libere. Astfel că autorul crede că regionalizarea nu este neapărat soluția și

[...] că obstacolele din fața regionalizării nu sunt eșecurile procesului imaginat de optimismul exagerat (văzut drept „cel mai bun caz”), ci pagubele cele mai probabile ale implementării unui proces al regionalizării ce nu ține seama de efectele secundare, care disprețuiește costurile reale doar pentru că se mulțumește cu speranța, cu beneficiile iluzorii ale unui proces considerat a priori drept benefic¹².

De altfel, el privește cu destulă simpatie desființarea Regiunii Autonome Maghiare odată cu reforma administrativă din 1968,

[...] constituită sub presiunea Uniunii Sovietice pentru a pune capăt unor disensiuni nefirești în sânul poporului muncitor, unui conflict demn de națiunile burgheze anterioare instituirii comunismului real existent.

Din acest punct de vedere, „intervenția lui Stalin nu este însă cu nimic diferită de intervenția lui Hitler, menită a face pace între aliații săi fasciști”. Cu alte cuvinte, autorul compară cu

[...] înțelegerea de la Viena din 1940 (pe care românii îl numesc generic „Diktat”, iar maghiarii „arbitraj”), atribuind Ungariei fasciste jumătate din suprafața Transilvaniei, cu decizia a înființa în 1952, la cererea lui Stalin, a Regiunii Autonome Maghiare – Mureș, ca un act „necesar consolidării unității blocului comunist în fața NATO”¹³.

Două evenimente traumatice de aceeași natură și pondere istorică, ambele „intervenții arbitrare ale puterilor străine”, ceea ce ar explica „de ce reorganizarea administrativ-teritorială din 1968 este mai aproape de logica inițială a statului național unitar român, specifică Constituției din 1923, decât pare la prima vedere”¹⁴.

Fapt este că organizarea teritorială propusă de regimul Ceaușescu a rămas până astăzi neatinsă în fondul său, în ciuda aparițiilor „regiunilor de dezvoltare”, funcționale ca structuri statistice nu și administrative. Dar ce anume împiedică un proces de regionalizare efectiv? În general, aceste obstacole sunt fantasmatiche sau rău identificate ca atare:

[...] inexistența unui mecanism eficient de echilibrare a decalajelor de dezvoltare, de estomparea unui naționalism simbolic pe care o regiune preponderent maghiară l-ar produce în Transilvania și incapacitatea de negociere a partidelor românești

¹² *Ibidem*, p. 74.

¹³ *Ibidem*, p. 75.

¹⁴ *Ibidem*.

pentru diminuarea efectelor unei geografii simbolice conflictuale, ivite în momentul reorganizării teritoriale și a schimbării centrilor de putere administrativă în noile regiuni.

Dar, de asemenea, trebuie luate în discuție și „neoliberalismul exacerbant implementat după 2007, domnia fără limite a pieței în toate domeniile (nu doar a bunurilor și serviciilor, ci și a muncii și a educației)”. Acestea „au făcut ca guvernul central să fie înlocuit de logica pieței”, iar acest lucru a dus la „reducerea masivă a pârghiilor de intervenție guvernamentală” și la „reducerea capacității sale fiscale”.

Raționamentul este nu doar cât se poate de confuz, dar și cel puțin suspect de ignoranță. A pune pe seama cotei unice (adoptată totuși în 2005!) sau chipurile „netaxarea substanțială a cifrei de afaceri a marilor companii, redevențele minimale din petrol, gaze și energie” decalajele regionale sunt clișee ideologice a căror prezență este greu de justificat într-o lucrare academică, mai ales că autorul nu oferă nicio referință serioasă în sprijin. Autorul privește piața liberă ca un inamic, care se substituie „guvernului central” și „care nu face decât să direcționeze capital acolo unde capitalul este deja consolidat, erodând unitatea teritorială națională într-un mod fără precedent”.

De altfel, dincolo de această patetică dezlănțuire ideologică, multe din afirmații indică nu atât un constructivist, primitiv, care jură exclusiv pe credința că eliminarea de către stat a decalajelor regionale este singura posibilă și dezirabilă, dar multe dintre tezele sale sunt fie hilare, fie bazate pe o evidentă ignoranță istorică și chiar etică. În subcapitolul 4.6., „Cum desenăm regiunile fără să producem dezechilibre etnice?”¹⁵, autorul face elogiul impenitent al omogenității culturale sau a ceea ce el numește „uniformizarea teritorială din punct de vedere cultural, anume efortul de omogenizare culturală a teritoriului”. Dragoș Dragoman vede omogenitatea culturală ca pe o valoare absolută, un fel de dat istoric, o achiziție a modernității, ba chiar „moștenirea cea mai puternică a modelului francez al statului unitar”.

Autorul pare obsedat de problema „Regiunii Autonome Maghiare”, pe care o invocă drept obstacolul principal din cauza (sau datorită!) căruia nu s-a realizat (și nu trebuie realizată) astăzi o nouă reorganizare teritorială. Vocabularul său puternic marcat ideologic (folosirea cu insistență și lipsă de rigoare a vocabulei „ultraliberal” este cel mai bun semn!), antipatia exprimată prin insinuări nedismulate față de președintele Traian Băsescu sunt deranjante din partea cuiva care se prezintă drept politolog. Autorul preia cu prea multă lejeritate clișeele politice ale anilor 2000 și manifestă o înduioșătoare pasiune logoreică. Ignoranța sa istorică este supărătoare. Justifică opoziția românilor ardeleni la (contra-) proiectul UDMR, care ar fi dus la un Ținut Secuiesc, ca rezultatul unei traume seculare, făcând pentru aceasta trimitere la *Unio Trium Nationum*, adică la un act din 1437, despre care probabil nouăzeci la sută dintre români nu știu nimic.

¹⁵ *Ibidem*, p. 80 sqq.

La final ne dăm seama că perspectiva centralistă, naționalistă a autorului este cea mai mică dintre probleme. Astfel că felul în care autorul tratează chestiuni importante precum regionalismul și diferența culturală te face să te întrebi dacă prezența sa în acest volum nu este cumva inoportună.

Contribuția următoare aparține economistului Mihai Talmaciu și este mult mai tehnică: *Modele economice în teritoriile aparținând regiunii istorice Moldova. O analiză din perspectivă economică a cauzelor inegalităților în dezvoltarea regională* (p. 89-106). Autorul vrea să discute despre ce anume determină economia „celor opt județe aparținând regiunii istorice Moldova și să identifice cauzele progreselor extrem de slabe înregistrate în ceea ce privește ameliorarea nivelului de bunăstare”¹⁶. De asemenea, ar vrea să vadă care sunt factorii care pot duce la atenuarea disparităților „în dezvoltarea regională”, respectiv, de „găsirea unei modalități adecvate de analiză a proceselor de creștere și dezvoltare regională, în identificarea factorilor care contribuie la accentuarea sau diminuarea diferențelor regionale în ce privește dezvoltarea”¹⁷.

Oarecum surprinzător pentru un economist, autorul vede „dezvoltarea regională” atât ca o problemă economică (de creștere economică), cât și ca una „socială”. De fapt, pare a lua în discuție mai ales conceptul de dezvoltare, cu sensurile sale largi și cețoase, decât cel de creștere economică, ceva mai ușor de pus în evidență. Recunoaștem aici spaima, uzuală printre economiștii din mediul academic, de a nu fi văzut ca obsedat de creștere, aceasta fiind pentru mulți academici o problemă în sine, ca fiind o sursă de inegalitate, mai rea pentru ei decât sărăcia endemică. Astfel că, obligatoriu, creșterea trebuie să fie echilibrată, „sustenabilă” necesarmente,

[...] deoarece scopul dezvoltării regionale nu este doar să identifice metode de promovare a creșterii economice și/sau a unor schimbări structurale în economie, ci și să îmbunătățească unele aspecte sociale: sănătatea, educația, condițiile de lucru etc.¹⁸,

ca și cum acestea nu ar rezulta în urma creșterii economice. Lărgirea sensului conceptului de dezvoltare, „înțeles ca proces antropocentric, ce își propune ca obiectiv primordial îmbunătățirea continuă a bunăstării umane”¹⁹, ține în fapt mai mult de retorica „sustenabilității” decât de logica propriu-zis economică.

În acest sens, autorul vrea să distingă ceea ce el numește o „dimensiune productivă” a conceptului de „dezvoltare regională”, și care s-ar referi la „atingerea obiectivelor stabilite (cantitative și calitative)”, de „una procesuală, care se referă la mijloacele folosite pentru a obține rezultatele dorite (politicile, strategiile, mijloacele și resursele, aspectele instituționale)”²⁰. Ce se poate înțelege

¹⁶ *Ibidem*, p. 89.

¹⁷ *Ibidem*, p. 90 sq.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 91 sq.

²⁰ *Ibidem*, p. 92.

de aici? Mai nimic. Autorul lasă impresia că plutește în concepte și teorii destul de abstracte din „literatura de specialitate”, fără a le fi asimilat suficient.

Discuția asupra conceptului de dezvoltare ar fi interesantă dacă n-ar exprima un voluntarism fără rețineri. Voluntarismul politic este prin excelență nu doar anti-liberal, ci mai ales fatalmente centralist, pentru că presupune existența unei instanțe superioare, mereu mai înalte ierarhic, care dispune de expertiza, voința și legitimitatea de a lua decizii și de a pune în operă politici de intervenție a statului/autorităților publice asupra realului. Pentru acest tip de politică, regionalismul este o amenințare în sine, pentru că propune ca scop al politicii emanciparea individului ca atare, lărgirea libertății de acțiune a acestuia, autonomia unui spațiu cultural. Rezultatul acestei acțiuni nu poate fi obligatoriu „dezvoltarea multidimensională”, ci libertatea însăși. Adică responsabilitatea individului în fața propriilor decizii.

Atracția către banalități și cuvinte magice precum „dezvoltarea durabilă” se observă și în subcapitolul „5.2. Factorii determinanți ai competitivității și dezvoltării economice”²¹, care pare mai curând un fragment de curs ori o comunicare la un simpozion județean de economie. Aceeași impresie și în ce privește subcapitolul 5.3. („Indicatorii economici structurali și competitivitatea regiunilor Nord-Est și Sud-Est”)²², care ne-ar fi interesat înainte de orice, pentru că vrem să vedem de ce regiunea Moldovei este rămasă mult în urma altor regiuni ale României și Europei. Aceste „cauze structurale” ar fi: productivitatea redusă, declinul demografic, rata mare a populației ocupate cu agricultura și rata mare a agriculturii în economia regiunii, PIB per capita redus, nivelul redus al inovării etc.

Dar acestea sunt cauze ori efecte sau mai bine spus sunt cauze ale disparității economice? De pildă, în ce privește faptul că „singurele regiuni care au cunoscut o scădere a performanțelor inovării au fost Nord-Est și Sud-Est”²³, autorul explică aceasta, „pe de o parte, prin subfinanțarea activităților de cercetare-dezvoltare și distribuția inegală a resurselor financiare între regiuni, iar pe de altă parte, prin incidența scăzută a rețelelor colaborative de tip cluster”²⁴. Dar cărui fapt i se datorează subfinanțarea? Dar absența rețelelor colaborative? E bine să ai studii care să-ți argumenteze evidența, dar parcă ne-am fi dorit mai mult.

Concluziile sunt ceva mai precise. Atunci când explică „nivelul redus al dezvoltării și performanțele economice extrem de slabe ale celor două regiuni”, arată că acestea sunt generate,

[...] în primul rând, de starea precară a factorilor de bază (factorii instituționali și calitatea slabă a guvernării, infrastructurile, contextul sociocultural, sistemul educațional etc.), care determină atractivitatea scăzută pentru investitori și exercită o influență directă asupra performanțelor firmelor din toate domeniile de activitate;

²¹ *Ibidem*, p. 94.

²² *Ibidem*, p. 95 sqq.

²³ *Ibidem*, p. 100.

²⁴ *Ibidem*.

dar și de ceea ce el numește „factorii culturali și instituționali”, respectiv,

[...] gradul redus de autonomie în adoptarea deciziilor privind dezvoltarea regională, lipsa de autoritate a organismelor de la nivel regional în implementarea strategiilor și planurilor de dezvoltare, influența încă puternică a autorităților administrației centrale asupra decidenților de la nivel regional și local, capacitățile slabe de leadership ale autorităților locale și leadershipul cvasiinexistent la nivel de regiune de dezvoltare, calitatea slabă a guvernării la nivel local și regional, nivelul scăzut al capitalului social și implicarea slabă a rezidenților în problemele comunității²⁵.

Prin dimensiunile sale (peste o sută de pagini), dar mai ales prin îndrăzneala, rigoarea și calitatea reflecției, contribuția care urmează, aparținând lui George Țurcănașu, *Teritoriu, teritorialitate și reforma administrativă. Relevanța scărilor geografice* (p. 107-195), vine să contrabalanseze poziționările anterioare. Mai mult, s-ar putea spune că demersul lui Țurcănașu se impune ca un fel de pivot al lucrării: face trecerea de la descriptivism la normativ, de la opinie la reflecția sistematică. Publicist, geograf, notoriu prin poziționările sale regionaliste, George Țurcănașu este cel mai cunoscut specialist în chestiuni de regionalism, micro-geografie umană, socio-geografie. Este desigur foarte greu să rezumi acest demers, deopotrivă teoretic și descriptiv, academic și provocator. Pe lângă multe observații de finețe, care depășesc cadrul disciplinei din care provine, Geografia umană, regăsim aici o teorie culturală a teritoriului și teritorialității, non-esențialistă, dar mai ales o gândire foarte structurată asupra regiunii și regionalismului, respectiv, cu privire la „modul în care populația [...] practică teritoriul”. Peste toate, însă, autorul și-a creat o terminologie proprie, fascinantă, pe care a impus-o în discuțiile publice prin care te obligă practic să intri în lumea sa ca și cum ai intra în lumea lui Faulkner.

Teza sa centrală este că

[...] modul în care o populație practică teritoriul e determinat deopotrivă de calitățile spațiului fizico-geografic, privit ca suport al activităților economice și crearea unor avantaje sau dezavantaje în urma construcției teritoriale a unei națiuni.

Teritoriul este un capital pasiv, iar modul în care o populație îl pune în valoare este determinant: economic și cultural; este ceea ce el numește *economia spațială*, plecând de la teoria unui economist german din prima jumătate a secolului XIX, Johann Heinrich von Thünen, care observase „acest aspect al zonării producției agricole în funcție de o piață de desfacere”.

Din acest punct de vedere, după 1859 mai ales,

²⁵ *Ibidem*, p. 103.

[...] modul de practicare a teritoriului de către populația Moldovei (apusene) a suferit o schimbare radicală, producându-se între cele două componente inițiale ale statului român (Moldova și Muntenia) chiar și o basculare a modernității.

Astfel, s-a produs trecerea

[...] de la un sistem economic, care se baza pe o armătură de centralități puternic ierarhizate, fiecare cu funcțiile teritoriale specifice, care îi asigurau coerența, în primii ani ai existenței proiectului național, la fragmentele teritoriale subregionale și inefficient recentrate ale perioadelor ce au urmat²⁶.

Demersul este structurat în două părți, inegale ca întindere. În prima parte, se discută aspecte oarecum teoretice asupra teritorialității, mai cu seamă în ce privește „sistemele teritoriale și teritorialitatea”. Având ca suport opinia altui geograf eminent, Octavian Groza, autorul observă că:

Organizarea teritoriului imprimă anumite trăsături structurii și morfologiei repartiției spațiale a comunităților umane, în general adevărate ale principiilor majore ale acțiunii umane în fața rigorilor spațiului geografic: principiul minimului efort, principiul concurenței spațiale, principiul ierarhizării spațiale, principiul satisfacției maxime și principiul echității spațiale²⁷.

De aici, importanța centralității în structurarea logicii teritoriale. Devenit politică de stat, „centralismul – adoptat ca o cale unică de construcție a teritoriului național – a afectat grav logica de funcționare și coerența unor teritorii componente ale statului român”²⁸. Prejudiciul nu este însă același pentru toate regiunile. Dobrogea a avut de câștigat ca urmare a politicilor centraliste, la fel și firește Muntenia, în timp ce Transilvania a suferit mai puțin, „nu i s-au schimbat prea mult structura și modul de funcționare teritorială internă”. În schimb, Moldovei „i-au fost alterate profund relațiile dintre componentele sale interne [...]”, mai ales datorită particularităților logicii teritoriale de funcționare – ca teritoriu de tranzit între Baltica – zona nord-pontică – Constantinopol/Istanbul”. În acest fel, Moldova s-a transformat „într-o fundătură a Europei”²⁹.

În subcapitolul următor („Despre cheștiunea logicii teritoriale”), autorul își dezvoltă mai extins concepția sa asupra teritorialității. Țurcănașu remarcă astfel importanța axelor teritoriale, ca repere „fizico-geografice” primare, dar mai ales a centralităților, ca „elementele primordiale ale teritorialității”, decisive în procesul de „coagulare teritorială regională”. El oferă exemplul Ungariei și al rolului jucat de Dunăre și de Budapesta, o centralitate „ce e suficientă arhitecturii teritoriale maghiare, inclusiv la nivel regional”³⁰.

²⁶ *Ibidem*, p. 109.

²⁷ *Ibidem*, p. 112.

²⁸ *Ibidem*, p. 114.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

În cazul României, teritorialitatea este structurată diferit, mai complex, discontinuu și problematic:

În decursul istoriei nu am reușit să asimilăm țesutului teritorial nici Carpații, nici Dunărea, ba chiar și Câmpia deseori inundabilă a Siretului Inferior ne joacă feste în comunicarea dintre regiuni (cazul podului de la Mărăcineni, de exemplu)³¹.

Centralismul a încercat să transforme această logică teritorială mai curând anarhică. Ceea ce autorul nu crede posibil. Argumentația sa este foarte elaborată și este imposibil de rezumat. Fapt este că, „în funcție de geneza lor, avem două mari categorii de teritorialități”: cele care „au evoluat într-o manieră spontană, naturală, și teritorialități cu un grad ridicat de artificialitate, proiectate, create într-o manieră voluntară”³². Sub raport regional, „teritoriile sunt adesea generate de ceva mai mult decât de o singură centralitate primordială”. De altfel, marile teritorii europene, sunt

[...] teritorii administrative complexe, a căror logică teritorială se bazează pe mai multe axe structurante, susținute de coeziunea funcțională a mai multor centralități; forța teritorială conjugată a acestora creează structuri poli-centrice extrem de eficiente și competitive la nivelul UE³³.

Concepția sa asupra teritorialității se poate identifica cel mai bine în această teză, afirmată destul de intempestiv, în cadrul discuției teoretice despre spațiile sau *teritoriile interstițiale*:

Teritoriile interstițiale se definesc în raport cu centralitățile superioare – întotdeauna exterioare (de aici și adecvarea sintagmei *d'entre deux*), dar și cu limitele deseori divergente – privite ca discontinuități, nu neapărat lingvistice sau culturale, cât mai ales ale intereselor teritoriale, ale centrelor exterioare de decizie. Fiind determinate de centralități, care prin definiție sunt elemente ce se ordonează ierarhic, structurile interstițiale devin repere ale transscalarității teritoriilor: România, Slovacia sau Polonia sunt părți ale interstițiului central-european, pe când ruralul Colinelor Tutovei aparține unui spațiu slab și difuz polarizat de orașe secundare la nivel regional (și terțiare – la nivel național): Bârlad, Vaslui și Bacău – un interstițiu intern³⁴.

Plecând de aici, profesorul Țurcănașu oferă un model concret de regionalizare a României. El respinge mai întâi ideea celor „15-16 regiuni”, în favoarea unei regionalizări fondate în principal pe regiunile istorice. Aceasta ar îmbina două criterii de bază: 1) al capacității de polarizare a unei centralități; 2) al teritorialității interstițiale ca spații intermediare între spațiul național și cel

³¹ *Ibidem*, p. 115.

³² *Ibidem*, p. 115 sq.

³³ *Ibidem*, p. 116.

³⁴ *Ibidem*, p. 121.

local. Aceste teritorialități, care au în general un caracter natural, au apărut spontan și s-au configurat istoric.

George Țurcănașu reia încă și mai sistematic discuția în partea a II-a, „O așteptată reformă administrativă în România. În căutarea configurațiilor optime LAU1 și NUTS”³⁵. După ce combate decupajul de tip vertical, bazat pe logica administrativă, în favoarea unui decupaj mai nuanțat, fondat pe o logică orizontală a coeziunii teritoriale, încearcă să distingă „care sunt configurațiile regionale optime”. Pentru aceasta, propune „construirea unui indicator compozit, care să reflecte atât coeziunea internă regională, cât și competitivitatea acestora în raport cu celelalte regiuni europene”. Deși autorul se ferește de un „soluționism” facil, aceasta este poate partea care interesează cel mai mult discuția despre regionalism. În subcapitolul „Regiunile administrative suprapuse vechilor regiuni istorice”, autorul susține regionalizarea sub forma a „șapte regiuni administrative”, suficient de mari pentru a se autosusține și suficient de stabile cultural, pentru că s-ar suprapune pe provinciile istorice: Muntenia, cea mai mare ca populație, eventual cu separația Bucureștiului, apoi Banat și Arad, Crișana, Sătmăr și Maramureș, Transilvania cu Estul Transilvaniei (ținuturile secuiești) și Moldova apuseană, care ar putea deveni cea mai importantă din punct de vedere demografic (3,9 milioane de locuitori), dacă Bucureștiul va fi separat de regiunea sa.

Este rar să găsim într-un demers academic atâta pasiune și imaginație normativă întemeiată pe o reflecție atât de articulată. Prin George Țurcănașu, teoria regionalismului moldovenesc are un teoretician de cel mai bun nivel: convingeri puternice și idei clare. Lectura textului are ceva aproape hipnotic. Cine trece de frazarea sa uneori insuportabil de stufoasă poate întâlni o proză de idei, densă, logică, structurată, documentată, un material care cuprinde zeci de hărți, grafice, tabele. Ideile profesorului Țurcănașu ar merita nu doar o recenzie în sine, ci și o discuție publică serioasă.

Capitolul șapte pune o problemă ciudat de complicată, spinoasă, de-a dreptul dificilă: există o identitate regională în Moldova care să se fondeze pe cultura tradițională? În demersul său, *Patrimoniul cultural imaterial moldovenesc – de la comunitatea locală la identitatea regională?* (p. 197-218), cercetătoarea în etnologie Ioana Repciuc încearcă să explice natura acestei probleme și să evoce câteva posibile ieșiri. Nu pare prea simplu. Autoarea însăși se arată oarecum intimidată: pe cât era autorul precedent de tranșant și organizat, pe atât găsim aici o dificultate de poziționare, chiar un evident disconfort intelectual. Printre altele, Ioana Repciuc folosește conceptul de *brand*, din marketingul trivial, pentru a-și găsi un concept ordonator al demersului: vorbește de un „brand regional” și nu de o identitate regională sau moldovenească. Eufemizarea discursului, fie prin ambiguitate și pozitivism terminologic, fie prin apelul la schema integrării europene, este de altfel curentă în text.

³⁵ *Ibidem*, p. 135-186.

Din ce ne dăm seama, autoarea își propune două mari obiective: 1) o arheologie a concepției publice/academice (diferențierile sunt adesea ignorate) despre folclor și tradițiile rurale, denumite „cultura imaterială”, și 2) o deconstrucție a ideologiei infra-culturale care orientează această construcție („patrimoniul cultural imaterial ca factor liant de coagulare al identității regionale”), respectiv a felului în care trebuie studiată, interpretată și reprezentată public („muzeificată”) această „cultură”. Vorbim de un demers etnologic sau etnografic (nu vreau să operez aici distincția) care pare un amestec de bune intenții, spaime naționale și ideologie a statului-națiune ca parte a unui „discurs de ordine”, în termenii lui Michel Foucault. Voluntar sau nu, acest demers susține statul de tip mașină omogenizatoare, politicile centraliste devenind o formă de orientalizare/colonizare a regiunilor istorice de către un Centru dominator.

După cum observă autoarea chiar în deschiderea studiului său, „sistemul patrimonial românesc s-a conturat ca instrument de creare și protejare a identității culturale naționale”. De aici, tendința „spre conservarea unui stadiu atemporal al culturii române, încărcat de valoarea trecutului și de apropierea de origini”. „Sistemul” a implicat, crede autoarea, o atitudine „antimodernistă”, prin excelență, „în contextul naționalismului romantic, care a condus la trezirea conștiinței naționale și la întemeierea statului național”. Paseismul naiv, idilismul rural manifest prin respingerea urbanului și „muzeificarea expresiilor materiale ale modului de viață rural”, conservatismul cultural sunt reperele și efectele acestei tendințe configurate sub forma „conștiinței patrimoniale oficiale a românilor”. În raport cu aceasta, „existența rurală va fi folosită ca argument al unității și unicității poporului român”, care refuză *ab initio* „referințele la particularisme locale”³⁶.

Așadar, în această lume configurată ca o unitate suficientă sieși, ideală, perfectă, armonioasă și mai ales reprezentativă cultural, sursă nesecată de narațiuni ale identității naționale, regionalul, văzut ca particularism, nu poate avea decât un rol minor, de varietate de culoare, un pitoresc accidental, nicidecum de diferență culturală normativă. Cum se poate ieși din această schemă? Autoarea nu răspunde plecând de la argumente epistemice, ci de la recomandările internaționale „cu privire la managementul patrimoniului cultural imaterial, ca interfață terminologică a conținutului de cultură tradițională”, în raport cu care statul român „a intervenit nesemnificativ în documentarea și promovarea substanței locale și regionale a acestui conținut cultural”. Astfel autoarea

[...] își propune să identifice posibile căi de intervenție bazându-se cu precădere pe bune practici din alte spații culturale, dar și pe exhibarea greșelilor, ambiguităților, jumătăților de măsură din drumul parcurs până acum în acest domeniu³⁷.

³⁶ *Ibidem*, p. 197.

³⁷ *Ibidem*, p. 198.

Din această pășărească se poate înțelege cu greu ce vrea autoarea, dar putem bănuî că măcar în prima parte ar vrea să deconstruiască discursul asupra particularismelor regionale în cercetarea culturii tradiționale. De altfel, în primul subcapitol („Din analele etnologiei patrimoniului național”) întreprinde o trecere în revistă a abordărilor etnologiei și relația sa cu particularismele locale. Autoarea observă însă că

[...] patrimoniul nu este o resursă sau un conținut dat, deja existent, gata să fie descoperit și promovat, ci un conținut construit, deconstruit și reconstruit în funcție de nevoile administrative ale statului sau ale altor entități administrative³⁸.

La fel și cultura noastră țărănească, care a parcurs un proces de uniformizare, prin „selecția unor modele ideale ale manifestării existenței tradiționale, corespunzătoare unor ținte ideologice precise și la care s-au adăugat trăsături considerate dezirabile de aparatul propagandist central”. Se observă favorizarea unor zone folclorice în dauna altora, în speță a Maramureșului în raport cu Moldova, uneori din simple „rațiuni” accidentale (interesul unui cercetător cu putere de influență și decizie la centru). De asemenea, alături de „microregiunea Maramureșului, întregul spațiu transilvănean a beneficiat de timpuriu de conturarea unui brand etnocultural și turistic”, fiind ridicat la rangul de „cel mai romantic ținut românesc” reputație datorată, crede autoarea, în mare parte romanului lui Bram Stoker³⁹.

Punerea în discuție a miturilor fondatoare ale proiectului etnologic național, pe care o încearcă autoarea în subcapitolul „Concepția centralistă a managementului patrimoniului românesc”⁴⁰, este timidă și neîncheiată. Într-un alt subcapitol, „Locul «regionalului» în marele proiect național al folcloristicii autohtone”⁴¹, analizează critic istoricul epistemologiei folcloristicii românești. Bazele folcloristicii la noi au fost puse de Al. Lambrior încă de la finele secolului XIX și avea ca fundament teza potrivit căreia

[...] teritorialitatea națională – o viziune metonimică asupra ocurențelor geografice ale formelor de cultură tradițională (partea vine să ilustreze întregul, întregul este exprimat de toate părțile) sau, în vorbele lui Lambrior, căutarea în întreaga „Dacie” a ipostazelor ideale ale vieții țăranului român; și exhaustivitatea – aspirația de realizare a unor „colecții totale”, vizând culegerea tuturor variantelor, tipurilor și subtipurilor unei anumite teme, creații sau specii folclorice⁴².

Acestea rămân neschimbate până astăzi. Abaterile aparțin mai ales amatorilor prin monografiile etnografice locale.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p. 203.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 198 sqq.

⁴¹ *Ibidem*, p. 204 sqq.

⁴² *Ibidem*, p. 205.

Autoarea observă apoi trecerea de la investigația asupra vieții poporului – prin proiectul Hașdeu mai ales, din ultimul sfert de veac XIX – la investigația asupra folclorului, din perioada interbelică și mai apoi, precum și de la cercetarea integrală a producțiilor „poporului”, ale lumii tăcute, rurale, țărănești, la producțiile legate de activitățile ceremoniale și festive, respectiv la colectarea unui material care putea fi transformat în spectacol: fie de tip muzeal, fie de divertisment – un entertainment național, virtuos, identitar. Acestea concurează formele de artă culte și întrețin cultura națiunii teritoriale și deopotrivă a statului centralizat.

Un alt subcapitol se ocupă de locul Moldovei în acest angrenaj („Încercări de cartografiere etnoculturală și locul Moldovei”) ⁴³. Etnografii, cercetătorii culturii materiale țărănești, spre deosebire de etnofolcloriști, au fost mult mai interesați de „marcarea diferențelor și asemănărilor concrete dintre regiunile etnografice: tipul de așezare, structura și materialele locuinței, ocupațiile și resursele locale”, susține autoarea ⁴⁴. Totuși, mai ales din rațiuni ideologice, în comunism nici aceștia nu insistă asupra unor „date provenind din cultura spirituală a locului”, care să particularizeze aria etnofolclorică respectivă. Probleme au apărut atunci când s-a pus problema etnocartografierii acestui patrimoniu, respectiv realizării Atlasului Etnografic Român, care a generat o discuție atât de natură metodologică, precum și teoretică, îndeosebi cu privire la „zonarea” materialului cules.

În fine, în al cincilea subcapitol, „De la patrimoniul cultural imaterial regional la brandul de loc?” ⁴⁵, autoarea încearcă să vadă dacă, „analizând informațiile pe care le avem la îndemână astăzi despre trăsăturile etnoculturale ale Moldovei, date puse la dispoziție de cel puțin trei generații de specialiști în științele etnologice”, s-ar putea stabili „un specific al culturii tradiționale moldovenești”? Răspunsul său este negativ: „cu greu poate fi conturat adecvat”. Dar ce vrea să spună „adecvat” în acest caz, nu e prea clar. Putem înțelege totuși că principala cauză ar fi centralismul, ca politică culturală, care nu a permis structurarea unei baze de date suficient de semnificativă;

În România [...] s-a preferat varianta mai ușor de administrat a unui „inventar național”, iar varianta inventarelor regionale sau locale nu a fost nici măcar luată în considerație sau cel puțin popularizată ⁴⁶.

Acest fapt face ca „știința etnologică românească” să fie „astăzi departe de a genera o privire informată asupra imaginarului identitar specific diverselor regiuni istorice ale țării”. Responsabil pentru aceasta ar fi nu doar

⁴³ *Ibidem*, p. 206 sqq.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 206.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 210 sqq.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 211.

[...] sistemul (încă) puternic centralizat al managementului patrimoniului cultural imaterial, ci și numeroasele prejudecăți, stereotipuri și idiosincrazii ale societății civile care privesc cultura tradițională românească.

Ar fi vorba aici de: „complexul moldovenesc de inferioritate, fie resimțit în interior, fie impus din afară”, „lipsa proiectelor eficiente de sondare a particularismului moldav”, poziția periferică, „la propriu și la figurat în configurația ideală a culturii naționale”⁴⁷.

În ciuda strategiei retorice „deflective”, care-i permite autoarei să nu-și asume foarte ferm unele poziționări polemice, în răspăr cu dogma Academiei și „a proiectului cultural național”, studiul este curajos și bine documentat. Ar putea deveni un punct de referință pentru rediscutarea a ceea ce autoarea numește „conștiința patrimonială oficială a românilor” și integrarea regionalismelor culturale într-o logică a diferenței legitime.

În capitolul care urmează, sociologul Barbu Mateescu prezintă mutațiile care au loc în rândul populației Moldovei apusene în ce privește valorile: *Schimbare și stabilitate în valorile locuitorilor Moldovei: 2005 vs 2017* (p. 219-229). Valorile la care se referă autorul privesc percepția locuitorilor Moldovei cu privire la autonomia individuală, minoritățile, divorțul, credințele religioase, participarea civică etc., în timp ce evoluția acestora sunt analizate în sensul „modernizării” lor.

Este singurul autor din volum care anunță că se adresează unui public larg și că demersul său are un caracter exploratoriu: urmărește „testarea unei ipoteze sau formularea unei concluzii chintesențiale”. De altfel, demersul nu este foarte sofisticat. Folosindu-se de datele statistice oferite de o cercetare cantitativă globală asupra valorilor societăților de astăzi, „World Values Survey”, întreprinsă cvasi-simultan în peste 100 de țări la fiecare șase sau șapte ani, respectiv, între 2005 și 2017, autorul se concentrează „asupra schimbărilor mai mari decât marja menționată mai sus (de 5 la sută, N.B.!), adică asupra celor indubitabile”⁴⁸.

În ce privește „evaluarea subiectivă a propriei stări materiale”, autorul opinează că, „între 2005 și 2017, percepția moldovenilor a suferit o schimbare majoră în bine”, atât în ce privește „starea materială”, cât și în ce privește un fenomen similar, „dar de amplitudine mai mică”, respectiv, „satisfacția vizavi de propria viață”. O schimbare se poate distinge de asemenea și în ce privește „modelul de societate dorit, în special în planul economic”. Astfel, respondenții moldoveni au identificat ca fiind prioritatea principală a societății (românești) „menținerea unei economii stabile”: 70% în 2005, dar doar 39% în 2017. Ponderele celor care doresc o schimbare a priorităților, în sensul reducerii importanței banilor în raport cu ideile, a crescut de la 6% la 18%, între 2005 și 2017. Autorul vede aici o tendință atât spre „umanizarea” economiei, cât și „o ascensiune pe piramida lui Maslow, adică îndepărtându-se de planul grijilor

⁴⁷ *Ibidem*, p. 215.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 220.

imEDIATE legate de supraviețuire și căpătând năzuințe mai abstracte și mai sofisticate”⁴⁹.

De asemenea, în ce privește „schimbările survenite în legătură cu indicele autonomiei, un element ce măsoară orientarea fiecărui respondent pe axa obediență, respect pentru autoritate și tradiții sociale, independență, iconoclastie și creativitate”, în cei doisprezece ani, „independența locuitorilor Moldovei a crescut în mod semnificativ”. Astfel,

[...] ponderea moldovenilor definiți mai degrabă de obediență s-a redus drastic, de la 52% la 23%. Cei care, în planul indicelui utilizat, sunt independenți și-au dublat ponderea în totalul populației regiunii, de la 22% la 45%, iar neutrii au devenit și ei mai numeroși: 32% din total față de 26% cu un deceniu mai devreme⁵⁰.

Deși nu atât de substanțiale, mutații se văd și în ce privește raportarea la „normele tradiționale”. Cu privire la „susținerea moldovenilor pentru egalitate în drepturi pentru cele două sexe”, 96% dintre moldoveni erau de părere că democrația implică drepturi egale pentru femei și bărbați în 2005 și 98% în 2017. De asemenea, „ponderea moldovenilor care sunt de acord cu afirmația „prin definiție, bărbații sunt lideri politici mai buni decât femeile” a scăzut de la 46% la 39%. Aceleași schimbări în ce privește atitudinea moldovenilor față de viața de cuplu: „între 2005 și 2017, ponderea celor care consideră că, în funcție de situație, divorțul poate fi justificat a crescut de la 57% la 74%”. La fel în ce privește avortul, văzut ca fiind justificat în anumite circumstanțe de 45% în 2005 și de 58% în 2017.

Mai puține schimbări se pot observa în ce privește credința, deși,

[...] ponderea celor care se considerau religioși a scăzut de la 94% la 75%, a celor care considerau că religia e importantă sau foarte importantă în viața lor a scăzut de la 92% la 81%, iar ponderea celor care aveau încredere mare sau foarte mare în cultele religioase a scăzut de la 93% la 71%.

În schimb, a crescut (este drept în marja de eroare) și „ponderea celor care afirmă că merg la biserică cel puțin o dată pe lună, de la 30% la 33%”⁵¹.

Datele sondajelor arată, de asemenea, o creștere a participării civice a locuitorilor Moldovei: ponderea moldovenilor care declară că au semnat cel puțin o petiție s-a triplat (în 2005: 7%, doisprezece ani mai târziu: 20%), în timp ce ponderea celor care declară că n-ar face niciodată acest lucru s-a înjumătățit (de la 76% la 37%), la fel și a celor care afirmă că n-ar participa niciodată la un protest pașnic (de la 61% în 2005 la 42% în 2017).

⁴⁹ *Ibidem*, p. 221.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 222.

⁵¹ *Ibidem*, p. 224.

Autorul explică aceste schimbări prin consecințele migrației, „cu efecte devastatoare asupra vieții familiale tradiționale”, care „a schimbat în mod hotărâtor cadrele de înțelegere ale societății moldovene cu privire la momentele de criză ale vieții de cuplu” (p. 223). Totuși, este prudent în a interpreta prea tranșant aceste date și a le lămuri cauzele. Influența Occidentului, a Italiei și a Spaniei, în speță, asupra valorilor moldovenilor, este de asemenea nuanțată. Importanța migrației „este îndubitabilă, dar nu covârșitoare, afectând în mod diferit segmente ale societății moldovene și, în funcție de subiect, deținând atractivitate sau fiind nesesizabilă ca impact” (p. 227). În mediile religioase, de pildă, este mult mai redusă.

Ca în orice demers bazat exclusiv pe statistică, interpretările pe care le propune trebuie luate cu multă circumspecție. Dacă în ce privește calitatea interpretării putem doar să emitem niște simple rezerve, mai ales în ce privește absența unui referențial comparativ mai extins, în legătură cu relevanța datelor ar fi mai multe de spus. Este evident că datele sunt totuși prea puțin relevante în sine, în ce privește numărul sondajelor, după cum ar fi fost extrem de utilă o „zonare” mai rafinată, ca și o „deglobalizare” a chestionarului: suntem oare siguri că pentru populația Moldovei întrebările din chestionar au aceeași relevanță ca și pentru un italian sau un maltez?

Ultimele două contribuții sunt cel mai deschis polemice. Din perspectivă socio-lingvistică, Alexandru L. Cohal, mai întâi, într-un studiu curajos, pune problema existenței unei „vorbiri moldovenești”, ca marcă regională, care ar fi supusă nu doar unei forme de represiuni culturale și administrative din partea Centrului, dar și unei forme de neînțelegeri epistemice: *Româna regională: vorbirea moldoveană din perspectivă sociolingvistică* (p. 231-279). Demersul său este în același timp un studiu foarte aplicat și destul de dificil pentru publicul din afara domeniului, supra-documentat, ca și cum autorul ar fi vrut să-și ia toate măsurile de precauție.

Știm că limba nu funcționează prin decrete, chiar dacă există această impresie, iar instituții precum Academia Română sau statul în general mizează pe asta. Poporul (în sensul aici de populația obișnuită) vorbește și fără acordul Academiei sau administrației centrale, limba se schimbă, sensurile și semnificațiile se negociază în general spontan și pot lua direcții surprinzătoare, care devin uneori normă, în ciuda presiunilor „oficiale”, prin școală sau administrație. Uneori aceste mutații sunt indezirabile, mai ales atunci când alterează sensurile instituționalizate, care permite comunicarea tehnică, profesională sau administrativă, dar în general, spiritul limbii este greu de normat. În chestiunea regionalismelor, miza este mai ales politică: a evita ca limba să nu creeze diviziuni regionale prea pronunțate, care să ducă la forme de acțiune cu caracter periculos pentru stat: o mare obsesie a statului român centralizat.

Cel mai vizibil, deși nu cel mai „periculos” agent este aici practica vorbirii: modul de pronunțare a cuvintelor, dar și de semnificare a acestora. Victimă a „colonizării lingvistice” muntene, vorbirea moldovenească a făcut de un secol și

mai bine obiectul unei lungi represiuni, mai ales de ordin simbolic, prin stigmatizarea, inferiorizarea vorbitorilor. Alexandru Cohal nu propune doar o reabilitare a „vorbirii moldovenesti”, văzută ca variație regională naturală a limbii române, ci și o discuție mai generală cu privire la politicile lingvistice și la vorbirea regională. Instrumentarul său, de factură socio-lingvistică, se bazează pe o inovație metodologică: cercetătorul mută obiectul cercetării de la mediul rural la cel urban. Trebuie reamintit că, în studiile lingvistice asupra graiurilor limbii române, „variația limbii vorbite în mediul urban nu a fost studiată la fel de sistematic”, mult timp considerându-se că limba poporului (vorbirea curentă) este limba populației rurale. În ce privește cercetarea vorbirii regionale curente, autorul schițează un adevărat manifest metodologic:

[...] în ceea ce privește studiul nivelului regional al limbii (române) nu înseamnă căutarea unor versiuni teritoriale literare ale limbii române vechi sau plasarea acestora în trecut, ci studierea, *hic et nunc*, a relațiilor dintre varietățile geografice ale limbii române (vorbite) și standardul ei, în urma procesului de omogenizare lingvistică care a interesat România modernă în ultimul secol și jumătate⁵².

Nu putem rezuma și discuta aici *in extenso* multiplele nivele ale studiului lui Alexandru Cohal. Trebuie însă amintită observația sa potrivit căreia în chestiunea limbii, la noi, politica lingvistică este centralistă, iar centralismul în lingvistică este cel mai vizibil și cel mai greu de dislocat dintre toate dogmatismele statului centralist. S-ar putea spune astfel că miza principală a studiului este demonstrarea ipotezei unui nivel intermediar între național și local, un nivel *mezo*, refuzat de lingviști și de politicile naționale centraliste de standardizare a limbii. De aceea, autorul este preocupat să distingă varietatea lingvistică regională din Moldova, pentru care pune la lucru un arsenal teoretic, metodologic și empiric semnificativ.

În primul subcapitol, „Variația regională a limbii române”⁵³, autorul schițează un istoric al formării canonului lingvistic național și mai ales al surselor dezinteresului lingviștilor pentru studiul variațiilor regionale. Opinia sa este că,

[...] o problemă a lingvisticii românești a fost pentru multă vreme lipsa teoretizării regionalității varietăților limbii române vorbite, în relație cu graiurile și cu standardul, la nivelul regiunilor istorice românești⁵⁴.

Pornind de la cercetările lingvistului ieșean Adrian Turculeț și ale grupului lui Klaus Bochman de la Leipzig, dintre puținele studii savante pe subiect, autorul aduce în atenție existența unui „specific moldovenesc” în limba română de astăzi vorbită în Moldova istorică; acesta ar fi „definibil deocamdată mai ales

⁵² *Ibidem*, p. 234.

⁵³ *Ibidem*, p. 232 sqq.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 235.

pe baza foneticii și lexicului”. Această „română regională de factură moldovenească” nu se identifică neapărat

[...] cu graiul moldovenesc, întrucât este vorba de folosirea orală specific moldovenească a limbii standard, într-un cadru regional dat, condiționată fiind nu numai de prezența graiului, dar și de limbile de contact de pe teritoriul respectiv, variind după tipul de text, context situațional precum și după cultura generală a vorbitorilor⁵⁵.

Autorul întreprinde apoi un istoric al limbii vorbite în Moldova anterior „procesului de standardizare”, pentru a ilustra această „varietate moldoveană a limbii române”. Trecând în revistă apoi „statutul vorbirii moldovene în cadrul repertoriului lingvistic românesc”, autorul atrage atenția din nou că

[...] ideologia iacobin-centralistă pe baza căreia a fost stabilită norma limbii române [...] și politicile lingvistice ce au pus-o în aplicare [...] au condus la inferiorizarea vorbirii moldovene⁵⁶.

Această politică are ca postulat central unicitatea „limbii poporului”, pe care apoi național-comunismul hiper-centralist al lui Nicolae Ceaușescu avea să-l transforme în dogmă de stat. Din punctul său de vedere, standardizarea lingvistică este o formă de colonizare culturală, respectiv de violență simbolică. Cu toate acestea, autorul observă o reîntoarcere a graiului moldovenesc în practicile lingvistice ale lumii moldovenești. Fenomenul de „redescoperire a vorbirii regionale moldovene” este stimulat de migrația internă și externă ca și de imigrația basarabeană.

Demersul lui Alexandru Cohal pare la mijloc între o cercetare exploratorie și un demers de istoria ideilor. Argumentele bazate pe cercetări empirice se întâlnesc cu numeroasele referințe istorice și teoretice care pot îngreuna lectura pentru un public neprofesional. Poziționarea sa este însă limpede, curajoasă și exemplară.

Volumul se încheie cu o contribuție a istoricului Mihai Chiper privind politicile militare ale României în raport cu Moldova: *Zona-tampon a României într-un conflict cu Rusia: Moldova în capcana de la Poarta Focșanilor* (p. 271-302). Surprinzător mai ales prin perspectivă, studiul este o critică severă a doctrinei militare românești moderne, în care Moldova este o regiune de sacrificiu strategic, zonă-tampon, întrucât aceasta cultivă concepția potrivită căreia căutarea adâncimii strategice trebuie să se facă prin abandonarea deliberată a Moldovei în spatele cortinei fortificate numită „Poarta Focșanilor”.

Motivația primară a acestei filosofii ar fi, după Mihai Chiper, în practicile și convingerile centraliste, vizibile prin dominația regiunii București – Ilfov asupra țării, și care au provocat nu doar o mare inegalitate în ce privește redistribuirea

⁵⁵ *Ibidem*, p. 237.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 245.

resurselor bugetare, în defavoarea Moldovei, ci și la o politică militară orientată pe apărarea acestei regiuni și sacrificarea Moldovei. Pentru a-și susține poziția, autorul apelează la o argumentație destul de elaborată, atât de ordin istoric, cât și de teorie militară.

Mihai Chiper reamintește că una dintre motivațiile Unirii și a acceptării de către elitele Moldovei, mai educate și mai prospere în general, a mutării capitalei noului stat la București a fost teama de agresiune a Rusiei, respectiv, absența adâncimii strategice, după ce rușii au ajuns la Prut și Moldova a pierdut linia de apărare pe Nistru. Prin actul Unirii s-a acceptat că întreg teritoriul țării era inalienabil și trebuia apărat în mod egal. Această concepție a fost treptat pusă între paranteze și apoi ignorată după Războiul de Independență, când rușii s-au dovedit nu doar aliați nesiguri, ci și o amenințare explicită, dar și pe măsură ce Moldova își pierdea din influență, iar Bucureștiul se transforma într-un centru tot mai puternic.

Pe lângă alianțele cu Germania și Austro-Ungaria, se configura o nouă concepție de apărare. Astfel, pe de o parte se încerca fortificarea Bucureștiului, iar pe de alta, în fața unei agresiuni din est, s-a fixat linia de apărare a țării în zona Galați – Focșani, pe linia dintre Dunăre și Curbura Carpaților. Un spațiu aparent mai ușor de apărat, numit mai apoi „Poarta Focșanilor”. Ambele proiecte de fortificații au fost duse la capăt, cu mari cheltuieli, monopolizând practic resursele, dar mai ales imaginarul defensiv al militarilor români. Din păcate, aceasta s-a făcut cu suportul lui Carol I, ceea ce a blocat orice discuție tehnică serioasă și mai ales orice rezervă de natură politică. Ambele au presupus ca, în cazul unui atac dinspre Est, Moldova să fie abandonată, fie și temporar: astfel, jumătate din țară devenea un spațiu-tampon cu toate consecințele acestui fapt.

Mihai Chiper susține că această concepție a reprezentat nu doar un eșec militar spectaculos cât mai ales un semn că Moldova a devenit o componentă de rangul doi sau trei al edificiului național proiectat în 1859:

Fortificațiile construite între 1883 și 1895 (Cetatea București și linia Focșani – Nămolosa – Galați, pe fosta graniță dintre Principate), care au urmat modelul centralizării administrative dintre 1859 și 1862 și despre care am putea spune că l-au desăvârșit, au rupt „egalitatea” dintre Moldova și Muntenia, transformând-o pe prima într-o zonă-„tampon” cu rolul de a o apăra pe a doua⁵⁷.

Această idee a rămas în picioare pare-se până astăzi, în ciuda faptului că linia fortificată de aici n-a fost de niciun folos în cele două războaie, iar în perioada comunistă devenise oarecum caducă. De altfel, după 1990, Poarta Focșanilor redevine punctul central al apărării în fața unei invazii rusești, fiind integrată în planurile militare ale NATO.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 282.

Una dintre fațetele evidente ale acestei politici este că, de la aderarea la NATO, regiunea Moldovei este demilitarizată pe furis în raport cu celelalte zone ale țării. În regiunea Moldovei nu a fost amplasată niciuna dintre facilitățile militare relevante ale alianței, nu a fost direcționată nicio investiție de infrastructură militară strategică și nu a fost încurajată nicio unitate de producție a tehnicii de apărare⁵⁸.

Desigur ne putem întreba: exista alternativă? Mihai Chiper demonstrează că în niciun moment strategii și planificatorii militari de la noi nu și-au pus în mod real această întrebare, respectiv, nu au avut dileme: centrul vital al națiunii este Bucureștiul și acesta trebuia apărat cu orice sacrificiu, pentru că reprezintă ideea (lor) de statalitate. De pildă, în interbelic, era clar că, în fața unei agresiuni rusești, Transilvania ar fi trebuit să fie centrul defensivei, dar această idee nu a fost îmbrățișată nici măcar ca ipoteză de lucru. Fapt este că studiul lui Mihai Chiper detabuizează discuția despre problema strategiei militare, care în general este văzută drept un monopol al militarilor. Scriitura clară și organizarea foarte bună a textului fac demersul accesibil oricărui tip de public.

În ciuda titlului așadar, volumul nu este o monografie asupra regionalizării și nici măcar nu oferă propriu-zis „un model de bună guvernare a României”, cum indică subtitlul. Totuși, volumul este mai mult decât o culegere de studii, iar acest fapt este meritul celor trei coordonatori, diferiți ei înșiși sub raport profesional: Alexandru Cohal, lingvist, Dorin Dobrinu, istoric, George Țurcănașu, geograf, toți trei spirite liberale și regionaliști autentici în același timp.

Diversitatea de poziționări și mai ales de registre stilistice nu este neobișnuită la un volum de studii, cu autori veniți din sfere destul de distanțate. Editorii volumului și Editura Polirom au meritul de a fi armonizat pe cât posibil condițiile de editare și chiar stilistica generală. De altfel, Editura Polirom ar trebui felicitată pentru gestul de a contribui la editarea acestui volum remarcabil.

Contribuțiile inserate în cuprinsul său au cel puțin meritul de a ne provoca la o reflecție asupra problematicei regionalismului: ce este o regiune și ce-ar trebui să fie dacă ar trebui să revizuim actualul sistem teritorial-administrativ, dar mai ales ce este regionalismul și de ce atitudinile regionaliste sunt nu doar legitime, ci și necesare. Regionalismul nu este centrifug, nu alterează coeziunea națională, nu favorizează în principiu „rasismul interior”, afirmarea unei superiorități „regionale”. Dimpotrivă, regionalismul poate fi o soluție pentru atenuarea măcar a ravagiilor centralismului, pentru tendințele orientalizante ale locuitorilor unor regiuni în raport cu alții, pentru depășirea fracturilor culturale și economice. Conținutul lucrării poate fi abordat atât ca demers descriptiv, analitic, cât și prescriptiv sau măcar pedagogic: multe dintre contribuții conțin nu neapărat soluții de-a gata, cât sugestii, referințe și modele de „bună regionalizare”. În fine, din punct de vedere academic, demersul ar putea deschide un câmp de studiu (*area studies*) nou, de studii regionale, complet ignorat la noi, în țara centralismului absolut.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 295.

Moldavia and Regionalism: Critical Remarks

(Abstract)

Keywords: regionalism, regionalization, Moldavia, Romania, administrative reform, centralism, autonomy.

The present essay discusses the volume *Regionalizarea. Către un model de bună guvernanță a României* [Regionalization: Towards a Model of Good Governance for Romania], edited and coordinated by Alexandru Cohal, Dorin Dobrințu and George Țurcănașu (Iași, Polirom, 2023). The diversity of the volume's ten contributions can seem, at first, disconcerting, as it covers various fields, ranging from historiography to legal issues, economics, ethnology and linguistics. This critical perspective mostly focuses on the way in which the volume's chapters, despite their different emphases and disciplinary peculiarity, contribute to the current debates concerning regionalism, but also to the discussions relating to the attitudes and policies which might envisage endowing the region and regional consciousness with a more important role in the framework of national decision-making and the general organization of the Romanian state. In this respect, my approach aims to uncover and explain, first and foremost, the relevance of regionalism in its relation to the Romanian region of Moldavia. It specifically seeks to clarify, to what extent the *region*, as a particular territorial, administrative, and cultural entity, represents a possible, feasible, and desirable construct in Moldavia's case. This analysis attempts to project the debates about regionalism into the broader context of the general political culture. It also addresses the tension between 'statism' (*étatisme*) and liberalism, a tension which becomes explicit due to the frequent use of certain normative concepts such as, e.g., centralism, local autonomy, self-government, or subsidiarity.

**Documentele secretului:
memoria istorică, libertatea de cercetare și politicile
cu privire la arhivele publice în România**

***Dezbateri** organizată de Societatea de Studii Istorice din România în colaborare cu Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Centrul Cultural German Iași și Clubul Humboldt Iași. Parteneri media: „Ziarul de Iași”, Radio România Iași și TVR Iași.*

***Locul desfășurării:** Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, în format fizic și on-line.*

***Data:** Joi, 30 iunie 2022, ora 11:00.*

***Participanți:** Cătălin Botoșineanuⁱ, Adrian Cioflâncăⁱⁱ, Mihai Demetriadeⁱⁱⁱ, Dorin Dobrințu^{iv}, Elena Dragomir^v, Florea Ioncioaia^{vi} (moderator), Dumitru Lăcătușu^{vii}, Flavius Solomon^{viii}, Lucrețiu Bîrliba^{ix}, Alexander Rubel^x, Marius Diaconescu^{xi}, Sorin Radu^{xii}, Livia Ardelean^{xiii}, Mihai Mîrza^{xiv}.*

Flavius Solomon: Stimate colege, stimați colegi, putem începe dezbateri de astăzi. Aș vrea să ne asigurăm acum că funcționează conexiunea pe zoom, că suntem auziți de către colegii din afara Iașului, care vor participa de la distanță la dezbateri noastră. Poate să confirme cineva că se aude? Sorin?

ⁱ Arhivist la Arhivele din Iași.

ⁱⁱ Director al Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România „Wilhelm Filderman”.

ⁱⁱⁱ Consilier superior la Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS.

^{iv} Cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași.

^v Universitatea Valahia din Târgoviște.

^{vi} Profesor la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

^{vii} Cercetător la Centrul de Consultanță istorică.

^{viii} Cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași.

^{ix} Profesor la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

^x Director al Institutului de Arheologie, Academia Română, Filiala Iași.

^{xi} Profesor la Universitatea din București.

^{xii} Rector al Universității „Lucian Blaga” din Sibiu.

^{xiii} Arhivist la Arhivele din Cluj.

^{xiv} Arhivist la Arhivele din Iași.

Sorin Radu: Da, te aud!

Flavius Solomon: OK! Acum o lună, când anunțam la Conferința anuală a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” intenția de a organiza în câteva săptămâni o dezbatere pe tema accesului liber la fondurile de arhivă, s-a spus că ar fi bine să ne grăbim. Multă lume se aștepta atunci ca autorii buclucașului anunț de pe pagina oficială a Arhivelor Naționale să înțeleagă greșeala făcută și să revină la situația de dinainte. Până la urmă, erorile sunt parte a ființei umane. Totuși, cu toate memoriile, petițiile și articolele de presă ale corpului academic, prin care s-au adus nenumărate argumente în susținerea accesului neîngrădit al cercetătorilor la fondurile documentare istorice, pe pagina oficială a Arhivelor Naționale ale României, la rubrica Știri, se poate citi în continuare și citez aici: „Ca urmare a necesității verificării prealabile a conținutului unităților arhivistice solicitate la sala de studiu, în vederea asigurării respectării măsurilor cu privire la protecția informațiilor clasificate, vă informăm că există posibilitatea apariției unor întârzieri în onorarea cu promptitudine a comenzilor și chiar posibilitatea ca unele unități arhivistice solicitate să nu poată fi date spre cercetare”. Am închis citatul. Și iarăși aici un citat clasic: *Errare humanum est, sed perseverare diabolicum*.

Limitarea accesului liber la sursele de arhive este una din expresiile societății cu tentații autocrate, iar condamnarea acestor practici este o datorie a oricărui cetățean. Pentru noi, istoricii, implicarea înseamnă însăși garantarea condițiilor pentru desfășurarea activităților potrivit obligațiilor asumate față de angajatori, fie universități sau Academia Română, în cea mai mare parte. La fel ar proceda și fizicienii, chimiștii sau biologii cărora le-ar fi blocat, pe motive imaginate, accesul în laboratoare de cercetare.

La organizarea mesei rotunde de astăzi au contribuit, alături de Societatea de Studii Istorice din România, pe care o reprezintă, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Centrul Cultural German și Clubul Humboldt Iași. Avem ca parteneri media „Ziarul de Iași”, TVR Iași și Radio România Iași, așa încât evenimentul nostru s-a bucurat deja de o publicitate în mass-media și vor exista, ca urmare a acestei dezbateri, câteva discuții în studioul Radio Iași și poate la stația locală a TVR. Le mulțumim tuturor pentru implicare și îi așteptăm alături la alte acțiuni, la care să putem prezenta rezultate ale cercetărilor noastre și să discutăm mai puțin despre situația actuală din Arhive.

Acum, în deschiderea dezbaterii noastre, aș vrea să-i rog pe partenerii care au participat la organizarea mesei rotunde, în special pe profesorul Lucrețiu Bîrliba și pe dr. Alexander Rubel, să spună câteva cuvinte de salut. Vom începe cu colegul Bîrliba. Te rog, Lucrețiu!

Lucrețiu Bîrliba: Mulțumesc! Ca antichizant, îmi aduc aminte că în Roma antică arhivele erau cunoscute sub numele de *tabularium*, iar sediul arhivelor era, de asemenea, cunoscut sub numele de *tabularium*, existând șefi ai biroului care se chemau *tabularii*, ajutați de *ajutores*, *librarii* ș.a.m.d. O întreagă ierarhie,

ceea ce denota, de fapt, o organizare extrem de riguroasă a statului roman. Dar de ce exista această ierarhizare riguroasă a arhivelor? Tocmai pentru că statul roman, din momentul în care a început să reprezinte cu adevărat ceva în istoria lumii, a fost conștient de utilitatea îndosarierii, practic, a documentelor cele mai importante și care, în ultimă instanță, țineau de istoria statului roman. Cu alte cuvinte, o conștientizare a legăturii indisolubile între arhive și istorie. Or, din acest motiv, Facultatea de Istorie este alături de reprezentanții arhivelor, de reprezentanții societății academice în sprijinirea acestui demers și, evident, în numele Facultății de Istorie doresc ca această dezbatere să aibă o finalitate până la urmă practică, pentru că, dacă discutăm, rodul acestor discuții trebuie să fie unul cât mai concret. Eu vă mulțumesc foarte mult!

Flavius Solomon: Noi îți mulțumim, Lucrețiu! Acum îl rog pe colegul și prietenul Alexander Rubel să spună câteva cuvinte din partea Centrului Cultural German și al Institutului de Arheologie, unde este director.

Alexander Rubel: Da, de data asta vorbesc în primul rând ca reprezentant al Centrului Cultural German. Mă bucur că ne putem alătura acestei inițiative, civice până la urmă, nu numai profesională, pentru că din punctul de vedere al unei societăți care a luptat cu două sisteme totalitare, unul după altul – în Germania avem și o experiență și probabil o învățătură din trecut –, astfel încât am fost imediat încântat de ideea să fim și aici parteneri și prezenți, pentru că, după părerea mea, România este, în acest moment, din nou, la o răscruce, la un punct în care societatea trebuie să se gândească în ce direcție va merge. Pentru că nu e vorba numai de niște cazuri rare, troglodiți care merg în arhive și scormonesc pentru o hârtie. Nu! E vorba de transparență, de trecutul probabil neplăcut pentru unii, care trebuie să fie accesibil și transparent, vizibil fără niciun impediment, astfel încât sper că prin astfel de acțiuni, cum este conferința de astăzi, se vor alătura mai mulți să-și exprime poziția în acest context, pentru că este o întrebare și o decizie extrem de importantă pentru drumul pe care îl va lua România în viitor: ca societate deschisă sau mai puțin deschisă. Deci, recomand pentru toți care sunt aici și care sunt on-line și în altă parte să se mai consulte cu o carte foarte importantă, scrisă în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, o carte care m-a marcat și pe mine și cred că mulți care au avut acces abia după '90 vor gândi la fel, e vorba de cartea *The Open Society and Its Enemies*¹. Deci, este ceva ce cred că este acum de luat din nou ca reper și Karl Popper, un refugiat prin toate țările până când a ajuns în Anglia, a marcat exact problema cu care ne confruntăm și acum. Un ultim gând: un lucru care mă îngrijorează, stând aici, la acest eveniment – sper că nu se reflectă și pe internet, acolo nu am putut să fac un recensământ, cine este legat de acest eveniment – este faptul că cei care sunt aici, în *board*, sunt decanii de vârstă, deci probabil Flavius și eu suntem cei mai bătrâni.

¹ Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, vol. I-II, London, Routledge [ed. rom.: *Societatea deschisă și dușmanii ei*, traducere de D. Stoianovici, vol. I-II, București, Editura Humanitas, 1993, 2017].

Dorin Dobrinu: Florea este *bădia*.

Alexander Rubel: A, da, ok, Florea este. S-a menținut bine, merge la plajă, se menține. Dar eu zic că este o generație aici, cei care au luptat pentru libertatea asta trebuie să se exprime, cei care au fost pe baricade și care au avut mai mult decât 15, 17, 18, 20 de ani atunci, ei trebuie să ridice glasul, revoluționarii. Dar și ceilalți care nu au fost pe baricade, este momentul acum să se exprime și să ia așa o poziție. Deci asta ar fi gândul meu în acest moment. Mă bucur că sunt mai mulți colegi tineri aici, dar totuși, totuși m-aș fi bucurat și de prezența altor decani de vârstă decât Florea Ioncioaia.

Flavius Solomon: Îți mulțumesc, Alex, pentru aceste gânduri de început, cred că au stimulat semnificativ discuțiile. Apelul pentru a păstra ceea ce am câștigat după '90, care poate fi definit ca o societate deschisă, în mod cert este unul foarte important. Înainte de a trece microfonul domnului Florea Ioncioaia, care va modera discuția de astăzi, aș vrea să-i salutăm încă o dată pe colegii care s-au conectat pe *zoom*. Unii participanți trecuți pe afiș vor interveni de pe *zoom*, de la distanță. E vorba de colegul Adrian Cioflâncă, de domnul Mihai Demetriade și de doamna Elena Dragomir. De asemenea, observ că pe *zoom* au intrat rectori, au intrat prorectori, decani de la facultăți de istorie din țară, sunt colegi de la Institutul [de Istorie] „[Nicolae] Iorga”, de la Arhivele Naționale din Cluj și sper că și din București, nu-mi dau seama, din Baia Mare. Îi salutăm încă o dată pe toți și îi invităm să participe la discuție atunci când vor considera necesar, evident, ținând cont și de un desfășurător, de o anumită rigoare a dezbaterii, care va fi impusă de colegul Florea Ioncioaia.

De asemenea, îi salutăm și pe colegii care ne urmăresc pe *Facebook*, participarea dumneavoastră este foarte importantă, nu numai în sensul de a prelua anumite gânduri care vor fi exprimate aici, ci și pentru a dezvolta niște acțiuni după această dezbatere, pentru că sensul întâlnirii noastre este nu numai de a se discuta despre ceea ce s-a întâmplat și se întâmplă, pentru că lucrurile astea le știm, cumva. Astăzi vom încerca să înțelegem măcar care sunt dedesubturile a ceea ce se întâmplă în Arhivele Naționale, iar sensul, poate mai important, este de a gândi niște acțiuni concrete prin care să reușim să impunem revenirea la situația de dinainte de 26 mai 2022. De fapt, lucrurile s-au început mai demult, de acum câteva luni, așa cum a și scris colegul Cătălin Botoșineanu într-un articol foarte important, des citat deja, în „Archiva Moldaviae”. Te rog, Florea!

Florea Ioncioaia: Mulțumesc, Flavius! Aș vrea să vă mulțumesc dumneavoastră, celor prezenți, întâi de toate, pentru că îmi faceți onoarea de a participa la această discuție. De asemenea, aș vrea să mulțumesc celor care se află *on-line*, sub diverse forme. Așa cum a spus și președintele nostru, Societatea de Studii Istorice este o organizație profesională care își propune, printre altele, protejarea spațiului profesional în care se desfășoară activitatea istoriografică. Nu este neapărat o organizație sindicalistă, cu activitate sindicală, dar în tot cazul își propune, în primul rând, să protejeze libertatea de cercetare, libertatea discursului istoric. Atunci când Societatea a fost fondată, la începutul anilor 2000, situația era, n-aș spune neapărat mai rea, era diferită. Poate mai rea, poate mai

bună, nu-mi dau seama. Eram în primii ani, de fapt, ai regimului Năstase², nu uitați acest lucru.

Astăzi, așadar, ne propunem să dezbatem o problemă care ne amenință libertatea de cercetare, libertatea de a ne practica meseria într-un mod cum cred că până acum nu s-a mai întâmplat. E adevărat că eu am prins, sunt decan de vârstă (râde!), și o parte a anilor '80 ca student, de exemplu, al profesorului Platon³, am mers cu el în arhive și am cunoscut, să spunem, cât de cât, activitatea arhivistică. Din amintirile mele, firește că nu pot să compar epocile, atunci era acel fond secret, la care știam că nu voi avea niciodată acces. Dar eu am prins și marea iluzie a anilor '90, atunci când speram cu toții că se va schimba rapid, peste noapte – nu?! – și că am intrat în zodia libertății. Anii '90 au fost, după cum știți sau poate nu știți, o enormă dezamăgire, ani în care am dus o luptă, aș zice, mai curând solitari și oarecum cam prostească, individuală, pentru a avea acces la surse de arhivă pentru a ne urma, să zicem, pasiunile, interesele academice. Îmi amintesc și acum că am făcut o cerere în '92 pentru a vedea, de exemplu, cunoscuta *Catagrafie a sudișilor din 1825*. Nici până astăzi nu am primit-o! Am văzut-o în fotografie, mi-a dat-o doamna Mărieș⁴, care o fotografiase înainte de '89, prin mijloace specifice, cum era atunci, prin relații, mai bine spus. La fel se întâmpla în anii '90 cu tot ce privea memoria evreiască, catagrafiile și documentele cu privire la evrei. Exista o fantasmă – a serviciilor⁵, în special – că evreii ar vrea, știu eu, să cumpere România, neapărat să-și recupereze proprietățile, ceea ce până la urmă cred că s-a și întâmplat și cred că era firesc să se întâmple.

Ce vreau să spun cu asta este că am trecut și vremuri poate mai grele din punctul de vedere al libertății de expresie, dar era o situație pe care noi o comparăm cu perioada anterioară. Nu cunoscusem, până la urmă, normalitatea. Între timp, sigur, am călătorit, am văzut, am comparat, nu?! Mi-amintesc și acum, veneam nu știu de unde, poate din Germania, din Arhivele din Freiburg, și m-am întors la Iași cu calculatorul la sala de studiu. Eram, cred, prin 2002-2003-2004. Și cu aparatul foto, cum se făcea cam peste tot. Mi s-a spus că e de neimaginat așa ceva! Reamintesc că în perioada comunistă Arhivele erau sub interdicția de a fi fotografiate ca o clădire, la fel ca și gara, ca și întreprinderile socialiste ș.a.m.d. De asemenea, mi s-a spus că, din păcate, nu pot folosi laptopul pentru că am consuma, în fine, energia Ministerului de Interne.

Dar, între timp, s-a produs o schimbare, a fost directoriatul excelent al domnului Dobrinu, care a schimbat radical, atât cât se putea, lucrurile. Vrând-

² Adrian Năstase a fost prim-ministru al României între decembrie 2000 și decembrie 2004, în aceeași perioadă deținând și funcția de președinte al Partidului Social-Democrat. În același interval, poziția de președinte al statului român a fost deținută de Ion Iliescu, aflat la al treilea mandat și provenit din același partid.

³ Gheorghe Platon (1926-2006), profesor la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

⁴ Stela Mărieș (n. 1941), cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași.

⁵ Referirea – aici și în continuare – este la serviciile secrete românești.

nevrând, am intrat în Uniunea Europeană, lucrurile s-au schimbat. La un moment dat am simțit că trăim într-o lume relativ normală, în care nu ne mai rezolvăm problemele individual, facem o cerere la sală, primim documentul pe care-l solicităm. E adevărat că eu nu m-am mai ocupat de probleme, să zicem, delicate pentru regim, n-am ajuns cu cercetările mele – eu sunt modernist, sunt *dix-neuvièmiste*, mă ocup de secolul XIX – decât până în 1947, deci nu am avut o experiență foarte directă legată de Arhive.

În tot acest caz am simțit că în Arhive se întâmplă o relaxare. Anii '80 au fost toxici nu doar pentru noi, pentru cercetători, dar au fost și pentru arhiviști. Vă reamintesc că la Arhivele din Iași au fost dați afară trei sau patru directori. Da, într-un deceniu, dintre care unii erau chiar parte a regimului, să zic așa. Adică erau dintre cei care respingeau, de exemplu, cererea mea de a accesa *Catagrafia evreilor din 1837*, de exemplu, a străinilor, a sudiților. Deci, a fost o perioadă foarte, foarte tulbure și pe care o credeam depășită. Ei bine, astăzi observăm că suntem, că am intrat așa într-un fel de vertij, pentru că în fond vechile fantasme, vechile spaime ale noastre și vechile procedee, mai cu seamă, ale serviciilor s-au întors! Și culmea este că s-au întors în numele integrării euroatlantice! Țsta este paradoxul situației. În loc ca, de fapt, aceasta să fie o protecție pentru noi, pentru libertatea de cercetare, libertatea de expresie în general, în loc ca integrarea euroatlantică să ne ajute, să ne sprijine, iată că devine un impas. Sigur că noi știm că în spatele acestei sintagme se ascund interesele altor entități. Nu-mi dau seama, sincer, care sunt aceste interese. Nu-mi dau seama dacă este o cultură politică, să spunem, de factură autoritară, care se reîntoarce, care revine. Nu-mi dau seama dacă e vorba de, știu eu, de prostie, de cecitate intelectuală, nu-mi dau seama dacă e vorba de ceea ce se numește în societatea de astăzi o militarizare, o pakistanizare a societății. Sincer, nu știu exact care e motivația. Poate colegii care sunt invitați pentru a vorbi astăzi ne vor lămuri. Oricum, nu cred că ne interesează pe noi sau, oricum, nu ne interesează în primul rând.

Astăzi ne-am întâlnit mai mult fie și numai pentru a ne indigna colectiv, asta ne face bine, ne ajută moral, dar și pentru a încerca să găsim niște soluții, să facem propuneri, să încercăm să ieșim din acest impas. În fond, pe noi nu ne interesează să ne batem cu serviciile, noi nu vrem să tulburăm serviciile. Pe noi ne interesează ca serviciile să-și vadă de treaba lor, de indivizii care fac trafic de frontieră, de cei care fug din țară, de Oprescu⁶, de mai știu eu cine și să ne lase pe noi în pace că, în fond, nu văd în ce logică un ofițer de informații, de securitate, de ce-o fi el, poate să-și exprime opinia și mai cu seamă să ia o decizie despre cum trebuie să arate memoria instituțională, de exemplu, a țărișoarei acesteia – nu?! –, ce arhive selectăm pentru a prezerva în Arhivele Statului. Eu cred că sunt încă Arhivele Statului, din păcate, și nu sunt Arhivele Naționale. Și

⁶ Sorin Oprescu (n. 1951), fost senator PSD și primar general al Bucureștiului (2008-2015). Pentru fapte de corupție, a fost condamnat definitiv de justiția din România, în mai 2022, însă la scurt timp a fugit în Grecia.

apoi, dacă se poate să ne lase în pace și în ce privește felul în care noi vrem să reprezentăm istoriografic această memorie instituțională. Nu cred că e treaba ofițerilor de securitate, oricare ar fi ei, și cred că interpretarea pe care ei o dau HG 585/2002 este abuzivă. Eu m-am uitat la aceasta, are vreo cincizeci și ceva de pagini, este extraordinar de stufoasă, dar m-am uitat prin ea, n-am văzut nicăieri vreo referință la Arhive. De niciun fel! În niciun fel! Mă rog, poate că eu nu am citit-o cu atenție, poate că sunt incompetent, mă rog. Ideea este, însă, că eu cred că e o interpretare abuzivă și trebuie să vedem cum anume îi potolim pe acești oameni, cum anume îi facem să înțeleagă totuși că noi, cercetătorii, suntem beneficiarii unui serviciu public. Și nu suntem spioni! Nu facem spionaj! Nu există niciun caz – atenție! – de încălcare, să spunem, de traducere în instanță pentru că cineva, vreun cercetător sau arhivist, ar fi difuzat, ar fi diseminat public, ar fi vândut vreun secret pe care l-a găsit în Arhivele Statului, unde nu cred că mai sunt secrete. Or fi, dar chiar dacă e un secret undeva, nu cred că el trebuie protejat în acești termeni. Adică nu construiești o cazemată pentru a te proteja de o furnică. Nu? Sunteți de acord cu mine? Poate să existe undeva un secret, cine știe ce: a bombei H, a principiului Coandă, faimoasa legendă, nu? Dar, deocamdată, nimic nu arată că s-ar întâmpla așa ceva. Repet: nu construiești un întreg aparat, un întreg eșafodaj, să spunem așa, represiv, pentru a te apăra de ceva ce s-ar putea să nu existe.

Deci, cam așa cred că este obiectivul demersului nostru, al întâlnirii de față. Din păcate, nu e o masă rotundă pentru că la ea nu participă, totuși, și partea care, să spunem, ni se opune, dacă ar fi să avem o discuție contradictorie și dacă ar fi să încercăm să ne reconciliem cumva. Sper că ne ascultă. Sper că ne și înțelege, dar ideea este că ne aflăm aici în primul rând pentru a vedea noi înșine, a găsi noi înșine resorturi de a ieși din acest impas.

Aș mai vrea să spun ceva foarte important. Pentru prima dată, cred, după '90 putem observa un melanj de solidaritate, de solidarizare în mediul istoriografic. Este un fapt excepțional. Pentru că noi suntem în general anarhici. De ce? Preferăm să ne rezolvăm problemele prin mijloace individuale, prin o mică formă de corupție, prin relații personale, rareori acționăm în grup, când de fapt era o problemă de grup, o problemă a corpului nostru, a meseriei noastre, a domeniului nostru.

Pentru prima dată am observat că există un elan, haideți să-i spunem astfel, deși nu-mi place acest cuvânt, un elan de solidarizare, de solidaritate, atât cu arhiviștii, avertizorii de integritate din Arhive, care au semnalat acest fapt – e adevărat că ei au semnalat-o în primul rând ca pe o problemă arhivistică, dar este cu atât mai important –, cât și cu cercetătorii care sunt direct amenințați. Repet, eu nu sunt neapărat printre aceștia, dar cred că înțeleg problema.

Aș vrea să-i numesc pe cei care au luat poziții, în primul rând pe arhiviști, primii care au semnalat printr-un memoriu⁷ către minister, de la începutul anului,

⁷ Memoriul – adresat directorului Arhivelor Naționale ale României – a fost publicat în „Revista Arhivei Maramureșene”, nr. 14/2021, p. 86-90.

pe lângă domnul Cătălin Botoșineanu, pe care l-am invitat și care este, să spunem așa, „vedeta” acestui scandal și pe care am vrea, dacă-mi permiteți, să-l protejăm cumva, adică așa vrea să-l semnalăm, să atragem atenția că el este expus. Vă reamintesc că suntem în Ministerul de Interne. Arhivele țin de Ministerul de Interne. Ministerul de Interne este Ministerul de Interne! Mie îmi provoacă și acum, vă mărturisesc, panică. I-am și spus domnului Botoșineanu, personal, când aud de Ministerul de Interne... în fine!

Ei bine, pe lângă domnul Botoșineanu, așa vrea să o amintesc pe doamna Paula Ivan, de la Arhivele din Cluj, care cred că este și directoare acolo. E cu atât mai remarcabil, și-a expus poziția. Pe doamna Livia Ardelean, pe doamna Ina Chirilă, colega de la Iași, pe domnul Mihai Mîrza, care este și el tot de la Iași, prezent de asemenea în sală, pe domnul Marius Uglea, pe doamna Diana Mureșan, pe doamna Amalia Racolța, pe doamna Ana-Maria Buciuman, pe domnul Florin Mureșan, pe doamna Flora Agnes și pe doamna Klara Guseth, directoare la Arhivele din Baia Mare. De asemenea, așa vrea să reamintesc aici gestul remarcabil, curajos al domnului Florin Cîntic, directorul Arhivelor din Iași, al cărui articol, foarte curajos, pune câteva probleme realmente importante, existența unui fond secret. Noi suntem în anul 2022, nu? Există un fond secret la Arhivele din Iași! Domnilor, există un fond secret! Cum e posibil? De ce? Care e noima? Care e legea? Domnul Cîntic a avut acest curaj. Apoi așa vrea să amintesc aici și numele domnului Ion Drăgan, fostul director al Arhivelor Naționale, care, de asemenea, s-a exprimat în mod cât se poate de ferm în această chestiune. Apoi istorici precum domnul Dumitru Lăcătușu, pe care l-am invitat aici, pe doamna Oana Demetriade și pe domnul Mihai Demetriade, pe care l-am invitat aici, de asemenea, *on-line*, pe domnul Dorin Dobrințu, alături de mine, pe domnul Mircea Stănescu, pe domnul Adrian Cioflâncă, invitat de asemenea, pe doamna Alina Dragomir, invitată de asemenea, pe domnul Alexandru Aioanei, pe care îl avem aici, alături, pe domnul Daniel Filip și alții, pe care eu nu i-am mai putut identifica sau nu i-am mai păstrat în hârtiile mele.

Voci din sală: Silviu Miloiu.

Florea Ioncioaia: Pofțiți? Da, domnul Silviu Miloiu. Probabil că nu avem aceleași adrese de *Facebook*, așa că nu l-am văzut. De asemenea, așa vrea să semnaliez poziția domnului președinte al Academiei Române, domnul [Ioan-Aurel] Pop, care este istoric la origine, medievist, e adevărat, și care, după cum știți, nu e chiar cel mai curajos, dar care s-a exprimat foarte deschis, foarte clar, lucru care este, cum să spun, foarte important pentru noi. Apoi decanul Facultății de Istorie din Cluj, [Ovidiu Ghitta], e adevărat că în nume personal, apoi decanul Facultății din Iași, domnul Bîrliba, care este prezent. Apoi domnul Victor Spinei, președintele Secției Istorice a Academiei Române, care, alături de directorii institutelor de cercetare ale Academiei, semnează un memoriu către autorități. În același timp, așa vrea să amintesc și numele doamnei Alina Pavelescu, care este responsabilă, în conducerea Arhivelor Naționale, de această problemă, și care și-a permis să amenințe în mai multe rânduri și în mai multe forme pe

arhiviști, pe arhiviștii care au semnat, pe unii dintre cei amintiți aici de față care au intervenit în dezbaterile publice. Doamna Pavelescu, repet, ca exemplu negativ, de fapt mă surprinde cu atât mai mult cu cât era văzută ca o reformatoare în Arhive, în tot cazul cineva care făcuse studii în Franța, deci nu care era născută din spuma Academiei de la Băneasa. Vă mulțumesc!

Aș vrea în continuare să-l invit pe domnul Cătălin Botoșineanu, cel care a semnalat pentru prima dată acest caz, public. Sigur, dumnealui semnase memoriul pe care l-am amintit, către Minister. Apoi a redactat un foarte important studiu, publicat în „Archiva Moldaviae” pe 2021⁸, și, de asemenea, articolul care a făcut cel mai mult pentru această cauză, intervenția sa pe site-ul *Contributors.ro* de la jumătatea lunii mai⁹. Vă rog, domnule Botoșineanu!

Cătălin Botoșineanu: Bună ziua! Mulțumesc foarte mult pentru invitație! Poate părea paradoxal, dar voi încerca să fiu avocatul Arhivelor Naționale și al conducerii Arhivelor Naționale. Deci, nu am orchestrat nimic aici, ci pur și simplu îmi spun părerea, este o masă rotundă, probabil vor avea reacții și colegii. Voi încerca să fiu foarte, foarte scurt, pentru că e mult prea important contextul de astăzi și ultimele două luni în care s-au raliat pentru instituția Arhivelor Istorice toate centrele de cercetare. La scara Arhivelor Naționale, deși au fost citați câțiva colegi, suntem foarte puțini cei care am semnalat aceste lucruri legate de situația care există totuși în România ultimilor 30 de ani.

V-am spus că voi fi foarte, foarte scurt, voi rezuma în șapte-opt minute maxim. Voi începe cu o comparație. Înainte de a se prăbuși celebrul pod de la Neamț¹⁰, fetița mea a fost cu autocarul într-o excursie acolo, cu vreo două zile înainte. Adică vreau să vă spun că aș fi vrut, ca cetățean și ca părinte, pentru că putea să fie o tragedie în care să fie implicat copilul meu și copiii altor părinți, adică aș fi vrut ca un inginer ferm, adică un profesionist, să bată cu pumnul în masă, să rupă ușa. Nu mă interesează liniștea președintelui Iohannis. Poate să fie neliniștit! Sau bunăstarea președintelui Consiliului Județean Neamț sau liniștea șefului SRI, că-i Iași, că-i București! Să fie sănătoși! Adică eu sper că totuși mediocritatea nu a distrus și nu va distruge în continuare această țară, lăsând mediocrii și tot felul de impostori să-și dea cu părerea. Ce vreau să spun? Vreau să spun că eu, ca arhivist, ca să fiu credibil, trebuie să vă propun ceva credibil dumneavoastră, utilizatorilor, adică fie ei cercetători, istorici care intră la sala de studiu sau cetățenilor simpli.

⁸ Cătălin Botoșineanu, *O himeră și un abuz legislativ. Documente clasificate în cadrul Fondului Arhivistic Național*, în ArchM, vol. XIII/2021, p. 239-254.

⁹ Idem, *În căutarea unui trecut, dar nu a celui oficial. Documentele clasificate și memoria recentă în România post-decembristă*, pe *Contributors.ro*, 16 mai 2022, disponibil la <https://www.contributors.ro/in-cautarea-unui-trecut-dar-nu-a-celui-oficial-documentele-clasificate-si-memoria-recenta-in-romania-post-decembrista/> (accesat la 30 decembrie 2023).

¹⁰ Referire la podul de peste râul Siret, dintre localitățile Sagna și Lutca, județul Neamț, renovat din fonduri publice, inaugurat de conducerea Consiliului Județean Neamț la 13 noiembrie 2021, dar care s-a prăbușit la 9 iunie 2022. O persoană a fost rănită, iar pagubele materiale au fost foarte mari.

Eu, în momentul de față, la Iași, nu sunt credibil în zona Pașcanilor. Acolo, cei care au lucrat la Fabrica de zahăr, câteva mii de oameni, trei-patru mii de oameni ies la pensie sau nu ies deloc la pensie pentru că operatorul privat, fostul lichidator, a dat foc la arhivă și plângerea penală, dosarul penal a fost sistat, adică s-a șpaguit acolo procurorul și milițianul care a făcut acea cercetare. Nu suntem credibili pentru multe alte zone, avem mii și zeci de mii de cetățeni care ies la pensie cu o pensie incompletă sau foarte mică pentru că nu mai sunt arhive. Noi nu discutăm în termeni atemporal, discutăm cu memoria, cu istorici. Eu nu sunt credibil ca arhivist pentru un istoric al medicinei, pentru că nu mai sunt arhivele spitalelor din Primul Război Mondial, noi nu știm la Iași câți au murit de tifos. Am trecut de centenar, dar întrebările esențiale nu le-am pus! Pentru cei care vin și studiază problema copiilor din orfelinat, în anii '80, genocidul, eu nu sunt credibil, pentru că la Iași nu mai este nicio arhivă. Nici colegii de la Suceava nu sunt credibili, pentru că nu sunt la Siret arhivele, știți foarte bine, în anii '90 au filmat televiziunile franceze acolo și vedem... Ca părinte nu te poți uita la acele imagini. Eu nu sunt credibil pentru cei care încearcă să construiască un discurs doar bazat pe istorie orală. Nu dau întâmplător acest caz al Brașovului în 1987. Stejărel Olaru în cercetarea sa a folosit arhiva orală¹¹. Noi nu avem Arhiva Miliției, care a instrumentat acțiunile la adresa muncitorilor, cum nu am nici pentru Iași, februarie 1987, pentru studenții care au ieșit în stradă¹². Nu mai sunt aceste arhive clasificate. Eh, aici este o problemă!

Și acum, eu ca arhivist – eu nu vorbesc în numele Arhivelor Naționale, sunt simplu arhivist, vorbesc ca cetățean, ca om simplu, ca istoric – încerc doar să-mi spun punctul de vedere. Este această problemă a clasificatelor care începe în 1972. Atunci începe la nivel legislativ, pentru că în decembrie '71 și în '72 se face o bază legală. Nu există nicăieri în cadrul acestor două acte normative cuvântul *declasificare*. Asta înseamnă că oamenii, scrie expres în textul legii, considerau actele clasificate după conținut. Ce se întâmplă? În anii '70-'80, creatorii au dat la Arhivele Statului de atunci fondul de arhivă, îl predau în sensul legii și, atenție, au predat inclusiv acte clasificate. De ce? Pentru că ei nu le mai considerau clasificate și actele lor clasificate le considerau pe cele pe care le păstrau deja în fișetele clasificate din celebrele BDS (Birou Documente Secrete). Ce s-a întâmplat în 2022? S-a întâmplat că, în baza unui articol arbitrar, cineva a reclasificat ceea ce creatorul a declassificat, deși, în termenii anilor '72, nu există cuvântul *declasificare*. E importantă această nuanță.

Florea Ioncioaia: Se făcea automat.

Cătălin Botoșineanu: Sigur, se făcea automat. Oamenii considerau că nu mai e important conținutul și, pur și simplu, îl predau la arhivă, iar de acolo la

¹¹ Referire la volumul Marius Oprea, Stejărel Olaru, *Ziua care nu se uită. 15 noiembrie 1987, Brașov*, Iași, Editura Polirom, 2002.

¹² Vezi Oana Demetriade, 17 februarie 1987. *Protestul studenților din Iași: „epoca luminii, epoca rușinii!”*, în „Historia”, nr. 244, mai 2022, disponibil la <https://historia.ro/sectiune/general/17-februarie-1987-epoca-luminii-epoca-rusinii-635517.html> (accesat la 30 decembrie 2023).

Arhivele Naționale. Așa s-a putut citi arhiva pentru pogrom, pentru anii '50, pentru anii '70, fără niciun fel de probleme. În anii '90 se citeau aceste documente. În '72 este expresă mențiunea: „documentele clasificate fac parte din fondul arhivistic de stat”. Adică statul comunist era liberal din această perspectivă. În 2002 statul democratic este, de fapt, bolșevic, formula îmi aparține și nu vreau să o explic. Pentru că în 2002 statul român spune așa: „Actele clasificate nu mai fac parte din fondul arhivistic”. Ele doar se distrug. Sau se arhivează. Adică dacă le depunem la depozit. A fost un asalt al SRI (Serviciul Român de Informații), al Serviciului Secret al Ministerului de Interne (DGIPI) și al Serviciului Secret al Armatei. Aceste instituții au dat ordin structurilor de securitate și astăzi în România nu mai avem documente clasificate la creator. Toate au fost distruse. Cu proces-verbal de distrugere.

Și iarăși nu dau un caz întâmplător. Acum două săptămâni sau acum o săptămână, am comemorat pe studenții omorâți în Piața Universității în iunie '90, la mineriade. Poliția București nu are niciun document clasificat din acel moment. Toate au fost distruse. Adică dacă mi s-ar spune că s-au păstrat, eu ca arhivist nu mă las păcălit, așa că ar trebui să-mi spună că am 182 de documente sau câte or fi. Adică am nevoie de unități de măsură, am nevoie de context, am nevoie de inventare. Unele acte clasificate le avem la Iași, o să vă explic de ce, dar când va apărea inventarul Colecției Berindei, care încă nu este gata. Aceste acte clasificate – o parte din ele au ajuns la Parlamentul European, dar nu mai sunt la Poliția Municipiului București. Aș vrea, totuși, colegii care susțin această închidere, să ne spună pentru cazurile cunoscute – și v-am dat cazul Brașov, pot să vă dau cazuri și la Galați, pot să vă dau cazuri în mai multe județe, chiar de la Iași, v-am spus că nu avem, însă avem momente complicate în care s-au făcut acte clasificate – dacă mai sunt documente clasificate, dacă au avut acces la ele.

Intervine momentul 2007. Și aici este un moment foarte important. Toate aceste documente clasificate, existente în Arhivele Naționale, să reținem, pe care scrie *Strict Secret*, SSID [Strict Secret de Importanță Deosebită], adică secrete de stat, sunt considerate de servicii ca fiind în continuare clasificate, indiferent de perioadă. Și am avut situații în care cercetători pentru 1880 s-au plâns că nu au putut avea acces la acte emise pe teritoriul Imperiului Austro-Ungar, nu mai vorbesc de Al Doilea Război Mondial sau anii '60. Deci, ei le consideră pe toate clasificate. Serviciile spun acest lucru. Și ei spun așa: aveți colegi în țară, adică avem foarte multe servicii județene care le consideră în continuare clasificate. Ei nu le-au dat în cercetare nici după 2007. Ba, mai mult, au fost situații particulare în care voi înșivă, Arhivele, ați declassificat. În 2007, era domnul Dobrincu, poate confirma, s-au declassificat hotărâri ale Consiliului de Stat, apoi s-au declassificat părți de la Ministerul de Interne și documentele referitoare la comunitatea evreiască s-au declassificat. Deci din punctul acesta de vedere noi am făcut precedente care seamănă cumva... că ne-am pus piedici singuri. Adică noi le-am considerat clasificate. Eu astăzi dacă vin și spun că nu sunt clasificate, par cumva ilegal și, practic, ar trebui să dialogăm cu cei care

le consideră, în 2022, clasificate. Serviciul Secret al Ministerului de Interne a spus un lucru simplu. În 2002 era o hotărâre de guvern, această 585, care spune așa: „toți creatorii și deținătorii”. Și aici este capcana, e un abuz, cum a spus domnul profesor Ioncioaia, nu trebuie să întrebăm juriștii, e o fundătură, este doar un abuz. Arhivele Naționale nu sunt un deținător, adică noi nu ne-am reînființat, nu ne-am scindat, adică un deținător din acesta care s-a trezit după '90 cu arhive clasificate în depozit. Arhivele Naționale preiau documente care fac parte din FAN [Fondul Arhivistic Național], nu suntem deținători legali așa, în sensul în care un creator scindează organigrame, deci noi preluăm mii de fonduri pentru că le considerăm documente publice și parte a memoriei istorice. Or, acest articol din 585 este considerat abuziv: n-ați făcut treaba în 2002, nu v-ați făcut-o nici în 2007, iată că în 2022 e timpul să v-o faceți. Adică faceți listă cu tot ce aveți clasificat. Asta este misiunea trasată Arhivelor Naționale și, inevitabil, noi, la Iași și în toată țara, trebuie să facem aceste lucruri.

Florea Ioncioaia: Iartă-mă, din ce înțeleg din relatările tale, povestea a început totuși înainte de războiul... [din Ucraina].

Cătălin Botoșineanu: Da, da, da.

Florea Ioncioaia: Adică nu-i legată, cumva...

Cătălin Botoșineanu: N-are nicio treabă cu războiul!

Florea Ioncioaia: ... de toată nebunia din jurul războiului.

Cătălin Botoșineanu: Nu. Conducerea Arhivelor Naționale insistă și se lucrează, s-a lucrat, se pare că e gata acea schiță a hotărârii de guvern care ne aduce, de fapt, la punctul din care am plecat. Documentele clasificate, existente, pe care există marcaj, atenție!, că în '72 clasificat însemna conținut, în 2002 clasificat nu mai e conținutul, ci e marcajul. De aceea avem situația hilară că pentru documentul de la 1880 împăratul austro-ungar este așteptat să vină să declassifice. Sau continuatorul lui. E un non-sens!

Florea Ioncioaia: O să vină, o să vină!

Cătălin Botoșineanu: O să vină, da!

Florea Ioncioaia: Dar regimul comunist clasifica cu mare ușurință...

Cătălin Botoșineanu: Cu mare ușurință! Și ei voiau să fie considerate secrete de serviciu toate documentele care nu trebuiau destinate publicității. Asta era explicația în text. Era o inflație, hiperinflație de clasificare. Cele mai multe au ajuns în Arhive, au fost cercetate, mulți cercetători au acasă documente cu nivelul cel mai înalt de clasificare, SSID. Ba, mai mult, documente întregi, volume de documente sunt publicate cu astfel de acte. Astăzi, aceste acte trebuie verificate și, probabil, noi nu putem să le declassificăm în acest moment și va fi o declassificare în bloc. Deci din această perspectivă, textul HG-ului este așteptat.

Numai că intervine o problemă. Din 2007, din mandatul lui Dorin Dobrinu, până în mai 2022, instituția Arhivelor Naționale a funcționat ilegal, nerespectând HG-ul și respectând spiritul legii? Textul HG-ului va amnistia pe cei care au acasă documente SSID? Unii s-au autodenunțat, au spus: am și eu acasă, aștept să mă...

Florea Ioncioaia: Fotocopii.

Cătălin Botoșineanu: Fotocopii, da, nu au originale din Arhive. E o problemă. De aceea, eu, ca angajat al acestei instituții, fără îndoială că susțin demersul conducerii Arhivelor Naționale pentru a reglementa această problemă, mai ales că există și textul unei strategii, o hotărâre de guvern care așteaptă din mandatul domnului director Drăgan. Nu s-a pus în aplicare. Deci, sunt mai multe momente în care această instituție a lăsat să se rostogolească anumite ambiguități peste ea. Se pare că 2022 este momentul declicului. Și n-are nicio legătură cu războiul. Este momentul toamnei anului 2021 și al iernii când a fost acest control. N-are nicio legătură cu războiul. A fost un control, la final s-au trasat aceste măsuri. Din punctul lor de vedere, ofițerii de informații spun că au dreptate, pentru că scrie în lege. Ei judecă, izolează articolul din lege de spiritul legii, de context și asta este, de fapt, disonant. Este foarte greu să asculți ofițeri, cu pregătire istorică sau nu, explicându-ți despre istorie, explicându-ți folosirea documentelor. Adică eu ar trebui să cer voie de la serviciul secret al Armatei să mă uit pe documente din 1940 sau de la serviciul secret al Ministerului de Interne. Or, asta este inadmisibil!

Și ultima propoziție: avem realități mult prea diferite. La Serviciul Istoric al Armatei de la Pitești e o realitate, la Ministerul Afacerilor Externe este altă realitate, la Arhivele Naționale este altă realitate, la CNSAS cu totul altă realitate. Avem patru arhive, patru deținători de arhive mandatați de lege să păstreze fond arhivistic național, cu patru realități diferite, patru situații diferite, patru sisteme diferite. Or, România nu poate trăi în 2022 cu această problemă. Vă mulțumesc!

Florea Ioncioaia: Vă mulțumesc și eu, domnule Botoșineanu! Am să vă rog să mai interveniți atunci când considerați dumneavoastră că e necesar. Aș vrea să îl invit pe domnul Dobrinu, care a fost aici amintit de mai multe ori, fostul director al Arhivelor Naționale și, cum vă spuneam, cel care a avut îndrăzneala de a înfrunta, să zicem așa, monstrul din interior. Domnul Dobrinu va încerca să fixeze, pe cât posibil, cadrul juridic în care funcționează Arhivele, pentru a ne lămuri puțin unde stăm, de fapt, care sunt, unde sunt problemele. Mulțumim mult!

Dorin Dobrinu: Bună ziua! Eu vreau să insist asupra chestiunilor juridice, să vedem unde sunt Arhivele Naționale, de ce sunt în Ministerul de Interne și vreau să ating problema vulnerabilității lor. În plus, la sfârșit am și o propunere, cum putem ieși din punct de vedere instituțional din această fundătură în care Arhivele stau de șaptezeci de ani.

Accesul la documentele din depozitele Arhivelor Naționale s-a făcut, în ultimii 26 de ani, în baza Legii 16 din 1996, cu diverse amendamente ulterioare, ultimele din 2014. Interpretarea care a existat în privința accesului la Arhive a fost până în 2007 una restrictivă, adică un fel de idolatrizare a literei și de ucidere a spiritului legii. Adică Arhivele erau, cum bine s-a spus aici, o cazemată, care avea pe colțuri baterii antiaeriene, mitraliere ș.a.m.d. – este o metaforă,

desigur –, pentru ca nimeni să nu aibă acces acolo. Dar asta de unde venea? Venea, fără îndoială, dintr-o cultură instituțională care avea rădăcini în deceniile anterioare. După 2007 – o spun pentru că am fost implicat în povestea aceasta, deci nu sunt un simplu observator, să spunem așa, am fost un actor și am în continuare un interes major în privința accesului la documentele istorice deținute și de Arhivele Naționale, și de alte instituții – ideea care a predominat a fost cea a accesului egal și cât se poate de larg la documentele intrate în diverse perioade istorice în depozitele Arhivelor Naționale.

Legea 16 are două articole în care se vorbește despre perioada la care documentele intră și care tipuri de documente intră în depozitele Arhivelor Naționale. Istoricii știau până în 2007 de celebra anexă 6, care le era mereu livrată, în privința restricțiilor, când se prezentau la sălile de studiu. Or, trebuie să spunem că anexa 6, dacă ai oameni deschiși la minte, poate fi în favoarea cercetătorilor. Pentru că acolo se prevede în mod expres că există câteva excepții, că registrele de stare civilă, de exemplu, se dau în cercetare după 100 de ani de la crearea lor, la fel și documentele medicale, documentele privind viața privată a unei persoane la 40 de ani după moartea acesteia ș.a.m.d. Excepțiile erau cu totul și cu totul reduse, însă erau o bună sperietoare pentru a se interzice accesul indezirabililor. Amintesc că exista un sistem de privilegii care era bine cunoscut, de fapt, de cei mai mulți dintre istorici. Adică dacă aveai relații bune cu conducerea Arhivelor Naționale sau cu conducerea arhivelor județene ori cu conducerea altor arhive – Militare, SRI etc. –, aveai acces la documente. Or, asta era o problemă. În același timp, erau segregări pe criterii de etnie, nu doar de cetățenie. După aceea, între cetățenii români și cetățenii străini, apoi în funcție de ideile pe care le împărtășeau unii sau alții, idei politice, idei istoriografice ș.a.m.d.

În 2006 s-a întâmplat în România un lucru important pentru distanțarea societății românești, mai bine spus a instituțiilor statului de comunism. Și anume, a fost înființată Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, cunoscută și sub numele de *Comisia Tismăneanu*, după președintele ei. Au existat niște, să spunem, favoruri temporare, în urma unei decizii prezidențiale și de la conducerea Ministerului de Interne pentru accesul la documente care anterior erau inaccesibile. Au existat niște recomandări ale acelei Comisii, reunite în *Raportul final* al Comisiei Prezidențiale. Ulterior, începând din 2007, acele recomandări plus precedentul au fost mereu invocate în favoarea accesului larg și egal pentru cercetători. Ceea ce e important, de asemenea, de menționat este că în favoarea deschiderii, a accesului larg și egal a contat Recomandarea nr. 13/2000 a Comitetului de Miniștri al Consiliului Europei, care spune foarte limpede că un document o dată văzut de cineva nu mai poate fi refuzat altcuiva, adică nu poți să faci discriminări în privința cercetătorilor. Acest document exista în Arhivele Naționale, e un fel de a spune, îl traduseseră câțiva profesioniști din instituție și a fost publicat chiar în toamna anului 2007, în primele luni ale mandatului meu. Este un document foarte important pentru

comunitatea profesională a arhiviștilor, este important pentru istorici, trebuie să fie important pentru funcționarii statului român și pentru legiuitori.

În privința vulnerabilităților Arhivelor Naționale, aș începe prin a aminti că, în 1951, instituția cunoscută sub numele de Arhivele Statului a fost trecută ca direcție generală de la Ministerul Instrucțiunii Publice la Ministerul de Interne. Deci, timp de decenii, hai să spunem, de la înființarea statului român, din 1859 – anii 1860, această direcție generală (inițial a avut o direcție generală la București, ce și-a subordonat-o pe cea de la Iași, iar în perioada interbelică s-a extins în regiunile istorice ale României) a fost în subordinea sau în structura unui minister civil. În 1951, a fost adoptată structura din URSS, unde Arhivele erau din perioada interbelică parte a Ministerului de Interne. Amintesc că în 1951 încă trăia Stalin.

Florea Ioncioaia: Înțelegem că a fost preluat cel mai represiv sistem.

Dorin Dobrincu: Ministerul de Interne era, în primul rând, o instituție represivă în România comunistă. El a fost o instituție represivă și în timpul războiului, în bună măsură și în anii '30, mă rog, știm asta, dar o să mă refer acum la ceea ce s-a întâmplat în România comunistă. Așadar, în 1951, Arhivele devin structură, direcție generală în Ministerul de Interne, unde au rămas până astăzi. La jumătatea anilor '50 încep să fie numiți în fruntea Arhivelor, exclusiv, generali MAI. Până în 1991, conducerea Arhivelor Naționale a fost deținută exclusiv de generali din Ministerul de Interne, oameni care erau oarecum trași pe linie moartă, care nu aveau o foarte mare influență, dar posedau o cultură cazonă, practici cazone, care gândeau Arhivele ca o cazarmă. Această situație s-a menținut până în 1991. La începutul anului 1990 a fost adus în fruntea Arhivelor un general MAI, unul considerat disident, care, în fine, are o istorie complicată. Din 1991, au început să fie civili pe poziția de director general, dar ultimul militar cu funcție mare în Arhivele Naționale a părăsit instituția în 2006. Director general adjunct până în 2006 a fost un general din Ministerul de Interne, un chestor.

Ce consecințe a avut această apartenență la Ministerul de Interne, timp de șapte decenii, dintre care mai mult de jumătate în timpul regimului comunist? A fost vorba de militarizare, iar demilitarizarea după 1991 a fost un proces lent, cred că neterminat nici până astăzi, după cum vedem. Și aceasta pentru că atotputernicia Ministerului de Interne a fost dublată de autocolonizare instituțională din diverse motive: selecția se făcea pe bază de dosar, relațiile contau foarte mult pentru repartitia acolo ș.a.m.d.

În Europa, astăzi, e important de reținut, există doar două state, în afară de România, în care Arhivele Naționale – se cheamă așa sau un pic altfel, dar asta nu are importanță – sunt parte a Ministerului de Interne. Este vorba de Cehia și Slovacia, care, știți bine, până în 1991 au format un singur stat. În rest, fie este vorba de apartenența Arhivelor Naționale la Ministerul Culturii, la alte ministere civile sau arhivele sunt agenții cu autonomie largă, în general în subordinea Parlamentului, a Președinției, chestiuni de genul acesta. Însă ele funcționează ca

instituții civile respectate, în care personalul Arhivelor, indiferent că vorbim – în termeni românești – de arhiviști, arhivari, fie că sunt funcționari publici sau personal contractual, sunt oameni respectați din punct de vedere profesional și nu există acest șantaj, vizibil în Ministerul de Interne de la noi, legat de salarizare, de eventuala pierdere a drepturilor salariale sau amenințarea că, în momentul în care Arhivele ar pleca din Minister, ele ar fi aruncate în stradă.

Scandalul actual din Arhivele Naționale a plecat, după cum s-a spus aici, de la un abuz venit din partea unei structuri informative a Ministerului de Interne, a unui serviciu secret. Este vorba de Direcția Generală de Protecție Internă, care s-a mai numit și Direcția de Informații și Protecție Internă. După cum știți, fac apel la memoria tuturor, acum mai bine de zece ani au fost frecvent scandaluri în jurul acestui serviciu. Ideea multora era că partidul care obține conducerea Ministerului de Interne, din punct de vedere politic, să aibă serviciul lui. După cum președintele are SRI, SIE ș.a.m.d., trebuie să avem și „noi” – fie că e vorba de PSD, fie că e vorba de PNL – serviciul nostru secret. Aceasta este o perspectivă patrimonială asupra unei instituții a statului. Ei bine, acest serviciu are ofițeri, funcționează ca o structură militarizată și are o cultură instituțională ce vine – ca și a celorlalte servicii secrete din România – din fosta Securitate. Fără îndoială că în treizeci de ani s-au produs schimbări în serviciile secrete, că sunt oameni tineri, foarte puțini mai sunt încă dintre cei care au avut experiență înainte de 1989, dar noi știm foarte bine că instituțiile se schimbă greu, că o cultură instituțională, pur și simplu, poate să dureze decenii. Or, pretenția serviciilor secrete, în speță a DGPI, de a decide ce pot să facă arhiviștii și ce nu pot face, ce trebuie să dea în cercetare și ce nu, este pur și simplu o formă de abuz și arată în același timp precaritate intelectuală, cultură nedemocratică și un pericol vizibil pentru, în primul rând, comunitatea profesională a arhiviștilor sau a arhiviștilor și istoricilor și, în doilea rând, pentru cultura noastră publică.

Problema în legătură cu Ministerul de Interne vine și din faptul că, cel mai adesea, miniștrii de Interne nu înțeleg rostul Arhivelor, locul și rolul Arhivelor. Nu doar miniștrii, ci și secretarii de stat, secretarii generali, alți funcționari înalți din Ministerul de Interne. Își închipuie mulți dintre ei că Arhivele Naționale sunt un fel de arhivă a Ministerului de Interne, adică un fel de arhivă curentă. Și atunci au această revoltă: cum de poate exista opoziție dinspre Arhivele Naționale la gestionarea acestei arhive care e arhiva Ministerului? Este imposibil pentru unii să înțeleagă că e vorba de o arhivă istorică enormă, până la urmă, care, cum s-a și spus aici, nu mai este sau vrem să nu mai fie doar arhiva statului, vrem să fie arhiva națiunii, nu în sens etnocultural, ci în sens cetățenesc. Indiferent de identitățile noastre etnice, religioase, de afinitățile politice, cu toții suntem cetățeni și avem dreptul, în condițiile acestei legi, care e totuși permisivă, să vedem ce s-a întâmplat în această țară în diverse perioade istorice.

Ce se poate face în acest context? Există o soluție la îndemână în legătură cu Arhivele Naționale. Și anume, cred că instituția poate fi, pur și simplu, scoasă de la Ministerul de Interne. Este o temă mai veche, care a fost susținută în spațiul public sau în spațiul instituțional de mai multe persoane de-a lungul timpului,

inclusiv de trei directori generali ai Arhivelor Naționale, eu numărându-mă printre ei. Deci, soluția ar fi scoaterea de la Ministerul de Interne și transformarea Arhivelor Naționale într-o agenție, eventual în subordinea Parlamentului. Punctul meu de vedere este să nu fie în subordinea prim-ministrului, din motive pe care le expun aici. Sunt câteva institute – subliniez, institute, nu instituții – ce se ocupă de gestionarea anumitor capitole din trecutul recent al României, aflate în subordinea premierului și mereu vedem că sunt turbulențe.

Afirm cât se poate de clar că în privința gestionării Arhivelor, cu atât mai mult în privința celor istorice, competența o au arhiviștii și nu oamenii din umbră, la fel cum reconstituirea faptelor trecute și interpretarea acestora țin mai ales de capacitatea celor care se ocupă de studiile istorice, fie că vorbim de istorici, de antropologi, de sociologi, de istorici literari ș.a.m.d. Arhivele Naționale au nevoie de un cadru instituțional exclusiv civil, unul mai potrivit rolului lor și asemănător, cum am spus, cu ceea ce se întâmplă în lumea civilizată, în lumea liberă din care noi suntem parte, dar începem să avem temeri tot mai mari că lucrurile vor rămâne așa.

Arhivele Naționale au nevoie de o nouă lege a Arhivelor. Când spunem Arhivele Naționale ne referim la instituția amintită, legea se numește „a Arhivelor Naționale”, dar puterea de cuprindere privește, de fapt, toate arhivele din punctul de vedere al accesului public. Toate arhivele publice. Există un proiect de lege încă din 2007-2008, care a fost reluat cu fiecare schimbare de ministru, cu fiecare schimbare de guvern, de majoritate parlamentară și care zace încă undeva la Parlament. Sunt de atunci aproape cincisprezece ani. Reamintesc că într-o societate democratică, într-un stat de drept legile sunt votate de Parlament. Iar Parlamentul României, cu diversele lui culori, în ultimii cincisprezece ani, a rămas dator și arhivelor, și societății românești în privința gestionării arhivelor.

Mai am o chestiune în final. Accesul la arhive – s-o spunem clar – trebuie să fie liber. Cercetarea istorică trebuie să fie liberă. Vreau să cred că noi, cei de aici, dar și cei care sunt *on-line* și alții, pur și simplu ne dorim o societate liberă. Nu cred că vrea nimeni dintre noi, îmi place să cred asta, o societate remilitarizată, una în care să fim aliniați pe platou și să trebuiască să mărșăluim sub supravegherea unor ofițeri care sunt în exercițiul funcțiunii sau sunt, pur și simplu, retrași. Adică ar trebui să înțeleagă toată lumea că nu avem nevoie de oameni din umbră care să ne spună ce și cum să facem, nu avem nevoie de eroi închipuiți care la ocazii festive dau mesaje pretins înălțătoare, iar în rest sunt total incapabili să gestioneze situații care scapă de sub control. Mulțumesc!

Florea Ioncioaia: Mulțumesc și eu! Mă grăbesc să-i dau cuvântul domnului Dumitru Lăcătușu, istoric, cercetător, pe care îl cunoașteți foarte bine. Domnia sa va prezenta propria experiență din Arhive și va încerca să sistematizeze problemele pe care contactul direct, experiența directă cu cercetarea în arhivă o pune din această perspectivă, în spiritul discuției pe care noi îl avem astăzi. Vă rog!

Dumitru Lăcătușu: Mulțumesc foarte mult pentru invitație! Da, au fost câteva prezentări foarte interesante, care aduc în discuție două perspective: una

a arhiviștilor, cealaltă, să zicem, a conducerii Arhivelor Naționale, pentru că Dorin Dobrinu a fost director al Arhivelor Naționale o bună perioadă de timp. Concret, scurta mea intervenție se va axa asupra experienței cercetătorului cu arhivele, nu numai a mea, ci și a altor colegi. Voi porni, totuși, de la data de 26 mai 2022, când a apărut o decizie administrativă a Arhivelor Naționale. Până la urmă, noi avem aici o decizie administrativă a unei instituții care gestionează documentele din FAN. Prin această decizie s-a limitat drastic accesul la documentele păstrate de Arhivele Naționale, invocându-se necesitatea protejării informațiilor clasificate. Problema exista cu mult înainte de 26 mai, adică accesul la aceste documente era diferit de la o arhivă la alta. Existau, înainte, arhive județene în care nu puteai să cercetezi documente, spre exemplu din fondul Jandarmeriei, dacă pe anumite file din aceste dosare apărea mențiunea *Secret*. În altele puteai să cercetezi aceste documente. Pe lângă problema clasificatelor, mai există alte probleme cu care se confruntă cercetătorii. Spre exemplu, nu toate fondurile deținute de Arhivele Naționale sunt publice.

La originea acestei decizii din 26 mai s-a vehiculat că s-ar afla Direcția Generală de Protecție Internă a Ministerului de Interne. După cum știți, spre deosebire de alte episoade din trecut, cercetătorii au avut o reacție extrem de vehementă, manifestată inclusiv pe *Facebook* prin numeroase postări, experiențe personale, precum și printr-o inițiativă colectivă, adică o petiție semnată până astăzi de circa 1.700 de persoane, printre care istorici, profesori universitari, cetățeni, inclusiv persoane rănite în Revoluția Română [din decembrie 1989], adrese ale unor asociații civice – și așa menționa aici asociația *Societatea și Memoria Comunismului*. Am avut și reacții instituționale de la Academia Română și recent de la Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române. Ceea ce am remarcat este că lipsesc reacțiile instituționale ale institutelor care au ca obiect de activitate cercetarea și investigarea crimelor comunismului, deși această decizie administrativă a ANR le-a cam tăiat obiectul muncii. Practic, dacă cineva vrea să investigheze acum crimele comunismului va putea cu o singură mare condiție: să cerceteze numai documentele care nu sunt clasificate. Iar cei care au cercetat documentele recent, spre exemplu din dosarele personale ale foștilor ofițeri, știu că nu există aproape niciun dosar care să nu conțină un document clasificat. O singură mențiune, o singură hârtie în acel dosar clasifică automat întregul dosar.

Florea Ioncioaia: Domnule Lăcătușu, vă întrerup un pic. Spuneți-mi, ați întâlnit secrete care să nu fie anacronice, adică să nu-și fi pierdut până la urmă valoarea? Din cercetările dumneavoastră. În mod foarte onest.

Dumitru Lăcătușu: În Arhive nu există secrete care să amenințe siguranța statului român. Adică nicio informație din Arhivele Naționale nu pune astăzi în pericol siguranța statului român, pentru că vorbim, pe de o parte, de documente secrete cu informații privitoare la anumite crime comise în anii '50 sau în anii '70-'80, iar pe de altă parte de informații despre diverse persoane care au deținut anumite funcții de conducere în statul comunist. Din punctul meu de vedere, și cred că cei mai mulți sunt de acord, în Arhivele Naționale nu

există niciun document, cel puțin până în 1989, care să pună în pericol siguranța statului român. Doar, cum au spus antevorbitorii, este vorba de o interpretare contrară Constituției, prin care se limitează anumite drepturi constituționale nu doar ale cercetătorilor, ci ale tuturor cetățenilor. Pentru că vorbim, în primul rând, despre dreptul constituțional la informație.

Florea Ioncioaia: Mă gândesc, iertați-mă, că e vorba și de informații privitoare la crime împotriva umanității.

Dumitru Lăcătușu: Da, dacă citim legea, vom observa că este interzisă prin lege clasificarea ca secrete a acelor documente care privesc ilegalități, abuzuri ale autorității.

Florea Ioncioaia: Exact! Prin urmare, dacă interpretăm legea din această perspectivă, și eu cred că trebuie să o interpretăm din această perspectivă, avem în mod evident un abuz al serviciilor cu privire la această situație, pentru că nu poți interzice accesul la documente care, spuneți, pot fi mărturii cu privire la crime împotriva umanității.

Dumitru Lăcătușu: Da. Până la 26 mai nu a fost interzisă, cel puțin la nivelul SANIC [Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale], în schimb în alte arhive, da, nu au putut fi cercetate. Acum, revenind la ceea ce voiam să povestesc, mai mulți istorici au semnat un memoriu colectiv. Acest memoriu a fost trimis mai multor instituții, printre care Parlamentul României, Guvernul României, Ministerul Afacerilor Interne. Toate aceste memorii au fost redirecționate pentru soluționare Arhivelor Naționale. De la data semnării acelor memorii și până astăzi am primit câteva răspunsuri din partea Arhivelor Naționale, unde putem afla unele informații, să zicem, care confirmă implicarea DGPI. Astfel, într-unul dintre răspunsuri, Arhivele Naționale menționează că restricțiile au fost impuse în urma solicitărilor repetate ale DGPI ca accesul la informațiile clasificate să se realizeze prin îndeplinirea cumulativă a două condiții. Adică: 1) „deținerea unui certificat de securitate sau autorizație de acces valabilă la informații clasificate”, și 2) „necesitatea de a cunoaște, respectiv respectarea principiului potrivit căruia accesul la informațiile clasificate se acordă în mod individual numai persoanelor care pentru îndeplinirea îndatoririlor de serviciu trebuie să lucreze cu astfel de informații sau să aibă acces la acestea”. Ca o concluzie la această decizie, nu vorbim despre restricționarea accesului la documente clasificate, ci mai degrabă despre generalizarea unei practici existente în anumite arhive județene și această practică prin care se restrânge accesul la informații vizează în primul rând fondurile Comitetului Central al Partidului Comunist Român.

Din aceste răspunsuri am aflat și care sunt soluțiile propuse de Arhivele Naționale, una s-a menționat aici: adoptarea unui HG prin care să fie desecretizate toate documentele create înainte de 31 decembrie 1989, însă numai cele cu marcajul *Secret de serviciu*, *Secret* și *Strict Secret*, nu însă și cele cu marcajul *SSID* (*Strict Secret de Importanță Deosebită*). Și nu sunt luate în vedere acele documente create înainte de 1989 și care se află încă la creator. Din intervențiile lui Cătălin Botoșineanu am aflat că, de fapt, o mare parte din aceste documente au fost deja distruse.

În același timp, prin acest HG nu se încearcă găsirea unei soluții și pentru viitoarele documente care vor intra în custodia Arhivelor Naționale. Dacă ne raportăm la Legea Arhivelor, practic toate documentele, după ce se împlinesc termenul de treizeci de ani, trebuie să intre în custodia Arhivelor Naționale și să fie accesibile cercetării. Și vorbim aici de documente care se referă atât la anul 1989, cât și la anul 1990. Vorbim despre mineriadă, în vara anului 1990, despre documentele din anii 1991-1992 și tot așa. Faptul că nu se încearcă găsirea unei soluții prin care să fie tranșată definitiv această problemă a documentelor deținute de Arhivele Naționale, atât a celor prezente, cât și a celor care urmează să intre în custodia Arhivelor Naționale, arată că rămâne riscul ca să ne confruntăm cu astfel de probleme și în viitor, pentru că posibilul HG ar soluționa numai problema documentelor care sunt deținute în acest moment de Arhivele Naționale, până în 31 decembrie 1989. Deși, în răspunsurile oficiale, se spune că se lucrează la acest HG, neoficial această hotărâre ar viza numai documentele create până în 1972. Și dacă ne uităm la precedentele, avem o declassificare selectivă, avem declassificări ale unor hotărâri ale Consiliului de Miniștri. Până în 1972 avem o declassificare ale unor decizii ale Consiliului Legislativ sau decrete prezidențiale, tot selectiv. Însă declassificarea acestor decrete nu a însemnat că au intrat și la cercetare. Adică anumite decrete din anii '80, dacă nu știi că au fost declassificate, nici nu știi că mai există și trebuie să le soliciți Arhivelor Naționale pentru a le putea cerceta. Nu apare vreun inventar cu documentele declassificate, nu avem un inventar, nu avem o listă a tuturor fondurilor care se află în Arhivele Naționale, ci doar o listă a ceea ce putem cerceta în acest moment, adică ceea ce ne spun Arhivele Naționale că putem cerceta.

Ce am mai observat important din răspunsul Arhivelor Naționale se referă la distrugerile de documente. În răspunsul lor, deși este vag, Arhivele Naționale ne lasă să întrevădem cât de gravă este situația. Citez dintr-un astfel de răspuns: „[...] în situații concrete, atunci când au fost constatate încălcări ale prevederilor Legii Arhivelor, au fost stabilite măsurile legale corespunzătoare. Astfel, în ultimii ani – nu știm dacă se referă la ultimii doi ani, trei ani sau zece ani [precizarea vorbitorului] –, ca urmare a verificărilor întreprinse, reprezentanții Arhivelor Naționale au aplicat 754 de avertismente, 335 de contravenții și au fost întocmite 17 sesizări penale în legătură cu distrugerea documentelor de arhivă”. Nu se menționează dacă aceste 17 sesizări penale se referă la distrugerea unor fonduri de arhivă, a unor dosare dintr-o arhivă. Totuși, faptul că s-au întocmit 17 sesizări arată că situația este destul de gravă.

Florea Ioncioaia: Nu mai avem timp, din păcate.

Dumitru Lăcătușu: Un singur lucru mai spun. Din punctul meu de vedere, soluția optimă este desecretizarea tuturor documentelor, indiferent de an, creator, conținut și loc de depozitare, pentru care s-au împlinit treizeci de ani de la creare. Apoi, statutul documentelor intrate în custodia ANR, fond public, să fie acces liber și neîngrădit și, la fel cum au subliniat și ceilalți colegi, trebuie rediscutat automat statutul ANR și ieșirea Arhivelor Naționale de sub puterea Ministerului de Interne.

Florea Ioncioaia: Mulțumesc foarte mult! Extraordinar de interesantă prezentarea domnului Lăcătușu! Mi-ar plăcea să mai intervină. Mi se pare că pune o problemă realmente importantă, cu privire la felul în care arhivele permit cercetarea istorică.

L-aș invita acum pe domnul Adrian Cioflâncă, de la CNSAS, care va prezenta ceva similar, propria experiență, dar cu referire la cercetările în legătură cu istoria Holocaustului, cu arhivele care privesc, mai cu seamă, represiunea antisemită din '40. Vă rog, domnule Cioflâncă!

Adrian Cioflâncă: Bine v-am găsit! Domnule Ioncioaia, preiau ideea pe care ați spus-o la început. Partea perversă a lucrurilor este că aceste măsuri restrictive sunt introduse astăzi în numele unor idealuri democratice, adică ei spun că, cu aceste restricții, protejează drepturile omului, protejează legalitatea, protejează securitatea României după intrarea în NATO. Prima instituție care a dat semnalul orientării pe acest drum restrictiv au fost Arhivele Militare ale României, imediat după emiterea legislației privind informațiile clasificate, în 2002. Documente pe care colegi de-ai mei le-au putut vedea la Arhivele Militare până atunci au fost reclasificate sau trecute printr-o procedură foarte complicată, în numele intrării în NATO. Dacă vă uitați pe legislația din 2002, vedeți că e o tendință care în Germania anilor '80 s-a numit *de normalizare* a trecutului dictatorial. Observăm același lucru și în România, tentația de a vorbi despre perioada dictaturilor și de a legifera în numele acestei perioade ca și cum în istoria din secolul XX există o continuitate democratică. Adică e importată legislația din afară, precum cea privind protecția datelor personale, e importată o întreagă retorică și se pierde din vedere că România a avut, în secolul XX, 51 de ani de dictatură. Da, și acum, pe lângă faptul că sunt invocate aceste idealuri, din experiența mea de zece ani de citit documente ale fostelor Servicii de Informații, de fiecare dată în situații de acest fel sunt invocate pericole. Și acum vă invit la un exercițiu de imaginație pe dumneavoastră, să vedem care ar fi pericolele invocate astăzi, pentru că pot să garantez că în discuțiile de cabinet, când s-au luat măsurile astea, au fost invocate tot felul de pericole. Din experiența anterioară, din felul în care funcționau retoric-argumentativ serviciile înainte, pericolele erau siguranța națională, veneau dinspre etnii, dinspre cei care solici-tau proprietăți, dinspre cei care ar fi atins imaginea României ș.a.m.d. Deci, probabil că în momentul în care ministrul de Interne a luat această decizie, la recomandarea serviciului de informații al Ministerului de Interne, au fost invocate și pericolele și ar fi foarte important să știm cum arată în mintea lor aceste pericole, pentru că asta e un diagnostic important al situației în care suntem.

Ce impact va avea măsura de la Arhivele Naționale, implementată din mai, putem ști din ceea ce au făcut Arhivele Militare. Așadar, avem un fel de privire în viitor, pentru că Arhivele Militare trec prin această procedură complicată de declasificare încă de la începutul anilor 2000. S-au dat două ordonanțe în 2010-2012 și s-a declasificat aparent ceea ce era emis de Ministerul Apărării Naționale înainte de 1972, dar, mergând destul de des la Arhivele Militare, vorbind cu oamenii de acolo, văd că, de fapt, un aparat mare ia la mână fiecare dosar și

semnalează când există marcaje de securitate cu *Secret*, *Strict secret* sau cu alte marcaje, documentele respective sunt trimise spre evaluare Direcției de Informații a Armatei, după care comandantul unității semnează pe fiecare filă cu marcaj și pune *declasificat* în numele hotărârii de guvern... nu mai știu ce.

Am fost implicat în modificarea legislației în 2011-2012, ne-am văzut cu miniștri ai Apărării, cu șeful Statului Major, am întrebat pe domnul Dănilă, care era șeful Statului Major General la acel moment, dacă el are timp să semneze declasificări pentru mine în condițiile în care... și atunci am invocat problemele de securitate regională, prezența rușilor ș.a.m.d. Adică se ajunge la o nebulă ultrabirocratică, pe lângă acest *film cu spioni* ș.a.m.d., e o cheltuială imensă, un aparat întreg pus la lucru, să facă această muncă, care creează blocaje. La un moment dat, când am întrebat câți vizitatori au avut Arhivele Militare într-un an întreg, vorbim de 350 de vizite de cercetare, uneori același cercetător a mers de mai multe ori, cam cât au Arhivele Naționale sau CNSAS într-o săptămână.

Florea Ioncioaia: Și din care, dacă nu mă înșel, cei mai mulți sunt militari.

Adrian Cioflâncă: Dacă îmi dați voie, încă cinci minute, vreau să spun câteva lucruri. Ar trebui să tratăm problema de acum ca fiind una urgentă pentru că, dacă se introduc noi proceduri, se creează noi practici instituționale. Vor fi descompletate, pe modelul de până acum, dosare, vor fi scoase, poate, documente secrete din piesele arhivistice originale pentru că în România, așa cum a arătat și domnul Botoșineanu, așa cum am constatat și eu în cercetările mele, de-a lungul anilor au fost scoase documente originale din arhive, mutate în alte arhive, fără registre de parcurs. Să reconstitui acest parcurs este un coșmar. Remarc că, deși noi ne agităm de câteva săptămâni, niciun lider politic influent nu a luat poziție publică pe acest subiect și nu a considerat că e important să se intervină. Soluția la ceea ce se întâmplă acum poate fi în trei pași. Unu, cum a pornit totul, a pornit de la un ordin al unui ministru de Interne. Același ministru de Interne poate să dea un alt ordin care să facă clarificări. În al doilea rând, există această hotărâre, draft de hotărâre de guvern, pe modelul celei date pentru Arhivele Militare, dar pot să confirm ceea ce a spus domnul Lăcătușu, draftul luat în considerare, pentru că el circulă în acest moment, vorbește doar de declasificarea de dinainte de 1972, deci nu creează, nu produce o soluție pentru întreaga perioadă. După aceea etapa a treia, sunt de acord cu domnul Dobrinu, trebuie schimbată apartenența instituțională a Arhivelor Naționale.

Lucrurile astea sunt cunoscute la nivel politic. Nu mi-e clar de ce nu sunt reacții, probabil acel spectru al pericolelor care sunt invocate joacă un rol de descurajare, dar aștept reacții. Noi, în mod sigur, așa cum am convenit, vom trimite concluziile acestei dezbateri la instituții naționale și internaționale care se ocupă de această problemă. Personal am ridicat problema în *Grupul interministerial de combatere a antisemitismului*¹³, unde era prezent și un reprezentant al

¹³ Comitetul interministerial pentru combaterea antisemitismului, xenofobiei, radicalizării și discursului de ură. Vezi <https://sgg.gov.ro/1/wp-content/uploads/2021/05/ANEXA-1-4.pdf> (accesat la 30 decembrie 2023).

Ministerului de Interne. Internațional, am vorbit despre problemă și am provocat realmente stupefacție la *International Holocaust Remembrance Alliance*, o organizație care are în jur de 30 de state membre, reprezentate la nivel diplomatic și academic. Deci, problema asta va exploda în față tuturor, și nouă ca utilizatori ai arhivelor, și României. Este și o problemă publică, în sensul că nu e doar problema cercetătorilor, care produc discursul autorizat pe acest subiect, pe baza unui protocol științific, dar e și problema petenților. Parlamentul numai în ultimii ani a dat mai multe legi, care îndreaptă petenții, în număr de zeci de mii, către instituții, către Arhivele Militare, către Arhivele Naționale, către CNSAS să ceară dovezi privind stagiul militar, privind suferințele din perioada Holocaustului și a comunismului și instituțiile sunt pur și simplu copleșite. Dacă la toată povestea asta adăugăm și restricțiile, în care fiecare dosar trebuie luat la mână și, cum a spus domnul Lăcătușu, dacă este o singură piesă cu marcate secrete, se secretizează întregul dosar. Făcând evaluarea, și așa vrea să corectez aici pe domnul Lăcătușu, miza privește în aceeași măsură documentele din Al Doilea Război Mondial și Holocaustul, ele sunt vizate în aceeași măsură de această restricție și, din ce m-am uitat eu prin dosare, între jumătate și două treimi din dosarele emise, de exemplu, de Consiliul de Miniștri, de Cabinetul Militar al lui Antonescu confirmă că avem *Secret* și *Strict Secret*, or acolo vorbim de ordine de uciderea în masă a evreilor, de a suprima democrația și orice formă de viață autonomă, care arată de fapt parcursul dictatorial al României, care a început în 1938.

Florea Ioncioaia: Vă mulțumesc! Aș vrea să îl invit acum pe domnul Mihai Demetriade, cercetător la CNSAS, pentru a continua, să zicem, discuția cu privire la experiența directă, la problemele care apar în urma acestei interacțiuni. Domnule Demetriade, mă auziți?

Mihai Demetriade: Da, acum vă aud. Mă auziți?

Florea Ioncioaia: Da, vă aud. Din păcate nu avem foarte mult timp. Cinci-șase minute, da? E ok?

Mihai Demetriade: Da, e ok.

Florea Ioncioaia: Mulțumesc!

Mihai Demetriade: O să încerc să fiu foarte succint. Mulțumesc pentru invitație! O să sintetizez, practic îmi programasem patru puncte de discuție și soluțiile, întrucât ele sunt, de fapt, esențiale în logica întâlnirii noastre. Cele patru puncte inițiale le-aș putea rezuma foarte simplu. Analizând legislația care subîntinde Direcția Generală pentru Protecție Internă, mi-am dat seama că, de fapt, în ceea ce privește analiza documentelor *Secret* sau *Strict Secret* sau orice alt tip de clasificare, se bazează pentru DGPI, din păcate, pe dimensiunea clasificării și nu pe conținutul documentelor. Sunt convins cumva că ceea ce se află în spatele modificărilor de politică la nivelul a ceea ce ei consideră că ar fi rolul Arhivelor Naționale are la bază doar clasificarea și nu conținutul. Și asta implică o întrebare-cheie legată de cum își construiesc analizele cei de la DGPI pentru că, în afara obligațiilor de protecție a patrimoniului și de identificare a vulnerabilităților sau a factorilor de risc, o obligație mult mai importantă derivă din strategia

națională de apărare și din strategia națională de securitate, care pune pe primul loc prezervarea dimensiunii democratice sau eliminarea amenințărilor la adresa democrației. Cu alte cuvinte, ce face DGPI, își plasează propria curte, propriile exigențe de control în afara ordinii constituționale și a strategiilor CSAT, cum ar veni, de protecție, de protecție a democrației. Iar asta se vede în modul în care au articulat dimensiunea asta de control la nivelul Arhivelor. Prin urmare, cum spunea și prietenul Adrian, poate că analizele celor de la DGPI ar trebui să fie făcute publice, ar trebui puse de ministrul de Interne pe masă. Întrucât, în baza acelor analize, ministrul a luat o decizie la nivelul Arhivelor, ar trebui să fie publice, pentru că am mari întrebări legate de calitatea acestor analize. Apoi, aș discuta puțin despre distrugeri. E un element important în discuție, l-a adus domnul Botoșineanu. Ar trebui să fim atenți cu detaliile și nuanțele. Analizând toate informațiile publice și mărturiile celor din Arhive, rezultă că bună parte din distrugeri se datorează – vorbind strict de ceea ce putem documenta și proba – fie unor arhiviști, fie celor care distrug arhive care nu au ajuns la ANR, adică celor care sunt încă la deținători. Principala problemă, de fapt, în materie de distrugere a Arhivelor, sunt arhivele care n-au ajuns la Arhivele Naționale. Deci, deținătorii sunt principalii vinovați de distrugerea arhivelor.

În ceea ce privește birourile de documente secrete, acele celebre BDS-uri, trebuie spus, poate numai eu știu, CNSAS-ul este singura instituție care le protejează. La CNSAS, mai bine de cincizeci de instituții și-au predat BDS-urile, iar instituția noastră le-a preservat. Cumva, într-un vid legislativ, pentru că ele n-au o formă de protecție, în afară de legile privind secretul de stat din '72 și ulterioarele legi privind siguranța națională. Această zonă de ambiguitate în care sunt Birourile de Documente Secrete le face și le asigură, din păcate, le plasează într-o zonă intermediară înainte ca, din lista lungă, să se hotărască să clasifice statutul lor.

Mă opresc, foarte scurt, asupra soluțiilor. De fapt, asta este esențialul *discuțiilor* noastre. Principala soluție, și foarte simplă, e dată de un HG care să declassifice informațiile aflate la ANR. În afară de informațiile aflate în FAN, Fondul Arhivistic Național, deci care sunt în custodia ANR-ului, sunt informațiile și documentele care se află la deținători, fie la celebrele BDS-uri, fie pur și simplu în arhive nesecrete aflate la deținători. În legătură cu cele nesecrete, un al doilea capăt al soluției ar fi o hotărâre de guvern care să declassifice, la nivelul fiecărui minister, documentele respective. Deci, pe scurt, un HG la Ministerul de Interne pentru Arhivele Naționale și HG-ul privind ministerele celelalte, care au avut în subordine instituții, întreprinderi ș.a.m.d., privind declassificarea lor. Și a treia parte a soluției, pe care a sesizat-o și domnul Dobrinu, o nouă lege modernă și democratică a Arhivelor Naționale. Cred că aceste trei elemente ar putea să deblocheze cumva și să scoată, de fapt, poliția din zona cercetării.

Asta ar fi, pe scurt, intervenția mea.

Florea Ioncioaia: Mulțumesc foarte mult! Domnule Demetriade, mă auziți?

Mihai Demetriade: Da, acum vă aud.

Florea Ioncioaia: Da, spuneam că vă mulțumesc pentru intervenție și mai ales pentru spiritul sintetic. Aș vrea să-i dau cuvântul acum, suntem, de asemenea, într-o mare grabă, e o mare presiune a timpului, doamnei cercetător Elena Dragomir, care va continua această expunere a propriei experiențe. Vă rog, doamna Dragomir!

Elena Dragomir: Bună ziua! Vă mulțumesc foarte mult! Mă auziți?

Florea Ioncioaia: Vă aud foarte bine.

Elena Dragomir: Mulțumesc pentru invitație! Este foarte interesantă discuția de astăzi. Eu cred că voi ridica, mai degrabă, câteva întrebări. În primul rând, pentru mine totul este clar: de ce este decizia asta administrativă din 26 mai 2022 specială? Pentru că eu, personal, n-am avut niciodată în viața mea acces la documente clasificate deținute de Arhivele Naționale. Am cerut astfel de dosare și am descoperit că am cerut dosare clasificate atunci când s-a întors buletinul de comandă pe care scria cu creionul *Secret*. S-a întors buletinul de comandă fără dosar. Știm că au fost cercetători, istorici, persoane, cetățeni care au avut acces la documente clasificate deținute de Arhivele Naționale din ultimii, să zicem, douăzeci de ani. Și deduc că această decizie din 26 mai se referă la acele cazuri când unii oamenii aveau acces la materiale clasificate. Și Arhivele ce fac? Au anunțat că așa ceva nu se va mai întâmpla de acum înainte, pe de o parte, pentru că ei nu au fost foarte clari, și au mai anunțat că acele materiale clasificate, care totuși au ajuns la cercetători, nu vor mai ajunge de acum înainte. Și bineînțeles că aceasta a provocat agitație, dar ea nu este dusă până la capăt. Nimeni dintre noi nu a spus până la 26 mai că nu avem acces la documentele alea, deși ar fi trebuit. Asta este o chestiune. A doua: de ce am ajuns aici? Păi, am ajuns aici din motivul că în douăzeci de ani nu s-a făcut nimic sau ANR n-a făcut nimic, din punctul meu de vedere. Suntem într-o situație atât de complicată, într-un haos de neimaginat și de neînțeles și nu cred că ofițeriiăștia de la DGPI sunt așa de blamat, dacă nici noi nu mai înțelegem ce se întâmplă acolo. Deci, dacă Arhivele Naționale, în opinia mea, s-ar fi ocupat de problema asta așa cum ar fi trebuit, la timp, nu ne-am fi aflat astăzi aici.

O altă chestiune, pe care eu aș vrea s-o spun, este următoarea. Să știți că este o realitate la CNSAS, altă realitate la Arhivele Județene, a treia realitate la Arhivele Naționale și a patra realitate la Arhivele Militare, că fiecare arhivă are propria legislație și că fiecare funcționează practic de capul ei. Fiecare funcționează în condiții separate. Legea Arhivelor Naționale este una singură, nu sunt patru legi. Noi putem descoperi același document în toate cele patru arhive. Au fost oameni care au spus că le-a fost restricționat accesul la Arhivele Naționale, dar nu și la CNSAS. Impresia mea e că la ANR nu s-a prea știut de hotărârea aia de guvern care a declassificat documente de la MAE până în 1989.

Despre mutarea Arhivelor Naționale în altă parte, găsesc că este o soluție, mă rog, rezonabilă, dar nu știu dacă este momentul potrivit să discutăm despre asta acum. Eu cred că dacă vom purta discuția, o vom deraia și vom uita ceea ce este important. Și din punctul meu de vedere importante sunt următoarele lucruri:

1) accesul cât mai rapid la documentele istorice deținute de Arhivele Naționale, iar asta, cred eu, se poate face doar cu declasificarea în bloc; 2) chestiunea asta cu distrugerile de documente, ceea ce este deosebit de grav.

Și ultimul lucru pe care aș vrea să-l mai zic este că, în opinia mea, oamenii care știu ce se întâmplă acolo ar trebui să explice. Noi ne aflăm într-un război, din câte îmi dau seama. Pe de o parte, suntem noi, cercetători, arhiviști, cetățeni și, pe de altă parte, Ministerul de Interne. Și noi spunem așa, că ăia sunt sau proști, sau ticăloși, sau autoritari și nu vor cu niciun chip să ne lase pe noi să avem acces la documentele de arhivă. Chiar dacă așa este, nu e datoria noastră să încercăm să le explicăm că documentele alea nu mai sunt un pericol pentru siguranța națională? Sau poate că sunt acolo, habar n-am, nu știu că eu n-am văzut așa ceva și chiar dacă aș putea proba, nu am de ce să zic dacă sunt sau nu importante pentru securitatea statului. N-ar trebui să existe o comunicare, o analiză, o chestiune de profunzime în așa fel încât să mai vedem dacă mai sunt în arhive decizii, documente, care ar avea astăzi vreo relevanță pentru securitatea statului? Să nu ne ocupăm de alea ca excepții, alea trebuie să se declassifice în bloc.

În ceea ce mă privește, nu am soluții. În opinia mea, suntem în situația în care Arhivele nu au făcut ceea ce trebuia făcut. Și din păcate, după cum vedem, nici astăzi conducerea Arhivelor nu are curajul să iasă să spună dacă DGIPI este problema. Trebuie să avem acces la Arhive, dar rapid, nu peste cinci sau șase ani. De prin 2015 sau 2016 anumite documente stau în nu știu care sertar. Dacă facem Arhivele Naționale agenție și o mutăm la alt minister, cine știe ce se întâmplă?! Poate dura 20 de ani. Așteptăm întâi să mutăm arhivele și apoi declassificăm? Cred că trebuie să desecretizăm, să punem în cercetare ce avem și apoi mai vedem.

Florea Ioncioaia: Mulțumim foarte mult, doamna Dragomir! Domnul Lăcătușu vrea să facă o scurtă intervenție.

Dumitru Lăcătușu: Da, aș vrea să fac o foarte, foarte scurtă precizare, mai ales pentru istorici și cercetători. S-au menționat mai multe soluții, dar aș vrea să se știe că fiecare istoric și cercetător care solicită dosare la sala de studiu are propria soluție individuală. În situația în care nu-i vor fi aduse dosarele la sala de studiu, motivându-se că sunt secrete, să solicite în scris explicații pentru acest fapt, o copie după baza legală care se află la originea acestui refuz și să meargă în instanță în contencios administrativ, pentru a obliga Arhivele să-i aducă acele dosare la sale de studiu și a anula eventualele acte normative și a anula acele decizii prin care s-a restricționat accesul la dosare. Adică asta ar putea să o facă fiecare istoric care, începând din 26, din 30 mai, a solicitat dosare la sala de studiu și nu le-a primit din cauza acestui pretext, pentru protejarea informațiilor clasificate.

Florea Ioncioaia: Mulțumesc! Mulțumim foarte mult!

Elena Dragomir: Asta nu e o soluție, îmi pare rău, eu am o viață de trăit, am probleme, ca fiecare, nu? N-o să-mi petrec viața făcând cerere la Arhive și

plimbându-mă între instituții și ducându-mă să acționez în contencios Arhivele Naționale! Înțeleg așa că e o idee frumoasă, dar practic, concret, nu.

Florea Ioncioaia: E o soluție.

Dumitru Lăcătușu: Concret, dacă vor apărea mai multe astfel de cazuri, să zicem unul în București, altul în Iași, unul în Vâlcea, unul în Cluj, până la urmă se va ajunge la următoarea constatare: că există o interpretare unitară a instanțelor în care vor apărea mai multe hotărâri și sperăm că instanța va decide că respectiva decizie a Arhivelor Naționale este ilegală și netemeinică și că dosarele trebuie date la sala de studiu. Cred că asta ar fi o soluție.

Elena Dragomir: Mai am o întrebare scurtă de tot că nu înțeleg, dar mă gândesc așa în capul meu. Hotărârea asta, 585 din 2002, care se aplică pentru documente create, nu știu, în secolul al XIX-lea, în Al Doilea Război Mondial, din 1951, se poate ea aplica așa retroactiv până la Adam și Eva, adică chestia asta cu aplicarea retroactivă a unei legi nu poate fi contestată? Nu are ANR-ul jurist?

Florea Ioncioaia: Un moment. Exact asta a spus și domnul Lăcătușu! Păi, ajungem la cheia problemei, pe care dumneavoastră ați refuzat-o, de fapt, din câte îmi dau seama, că: 1) ANR-ul nu este o instituție autonomă, asta e important de spus, deci că nu poate decide singură, este sub controlul Ministerului de Interne și, în special, al Serviciilor.

Alexandru Aioanei: Și nici nu vrea, din câte se pare!

Florea Ioncioaia: Păi, tocmai, nu vrea din acest punct de vedere! Poate nu vrea și din alte motive, nu cunosc, dar măcar din acest punct de vedere. Și 2) soluția pe care o propunea domnul Lăcătușu, care este o soluție rezonabilă și care ar trebui încercată. Va trebui încercată! Nu? S-ar putea să fie singura soluție, de altfel.

Mihai Demetriade: O scurtă, dacă-mi permiteți, o foarte scurtă completare. Eu cred că doamna Elena Dragomir are dreptate. E complet nerealist să-ți imaginezi că oamenii au timp să depună acțiuni în instanță, să plătească avocați în operațiuni cronofage, costisitoare. Ar fi, administrativ, o propunere pe care am văzut-o lansată în discuția de față, și de doamna Elena Dragomir, și anume, o discuție cu decidenții.

Florea Ioncioaia: De acord.

Mihai Demetriade: Eu aș propune o discuție cu ministrul de Interne la care să fie prezenți reprezentanții mediului academic și reprezentanții Arhivelor și reprezentanți – atenție! – ai comenzii celor de la Direcția de Protecție Internă a Ministerului pentru clarificarea a ceea ce ei înțeleg prin informații clasificate și riscuri și vulnerabilități. Nu uitați că această Direcție se află sub ordinea directă a ministrului de Interne, prin urmare, cred că o discuție transparentă cu toate cărțile pe masă și informațiile, o discuție publică, în prezența mass-media, ar putea să rezolve această problemă mult mai rapid decât o suită de acțiuni în instanță. Mulțumesc!

Florea Ioncioaia: E posibil să fie așa cum ziceți. Si dacă nu e? Atunci...

Dumitru Lăcătușu: Deci, în primul rând, nu este nicio garanție că HG-ul va apărea în următoarea săptămână, lună sau cel puțin în următoarele luni, pentru că există o întreagă procedură și nu știm cât va dura. Până la urmă, sunt vehiculate două variante: una, că se va produce o desecretizare în masă pentru toate documentele deținute de Arhivele Naționale până la 31 decembrie 1989, iar a doua, de fapt, arată că desecretizarea va fi în masă, dar nu până la 31 decembrie 1989, ci până în 1972.

Mihai Demetriade: Eu nu cred asta.

Dumitru Lăcătușu: Cele două variante nu se exclud reciproc.

Mihai Demetriade: Eu momentan aș fi foarte, foarte prudent în a mă lansa în concluzii de acest fel, nu știm asta.

Dumitru Lăcătușu: Dar nu sunt concluzii, sunt câteva afirmații.

Florea Ioncioaia: Mulțumim foarte mult domnului Demetriade! Aș vrea să-l invit pe domnul Marius Diaconescu, profesor la Facultatea de Istorie din București, să spună câteva cuvinte, să-și spună opinia. Vă rog!

Marius Diaconescu: Bună ziua și vă mulțumesc frumos pentru că m-ați invitat și pe mine să particip la discuție! Discuția este interesantă, aș vrea să reiau o idee lansată de doamna Dragomir, pe care o felicit pentru că mi-a furat ideea. Era și a mea, într-adevăr, dar o spun asta în sens pozitiv, că mi-a furat-o. Vina nu este neapărat la conducerea Arhivelor Naționale, domnul Dobrincu poate confirma foarte bine de ce liniște are parte un director al Arhivelor Naționale, n-a făcut-o azi, dar știe foarte bine la ce mă refer. Vina este la noi, la istorici. Din 2002 până astăzi, câți dintre noi am ridicat problema celui act legislativ? Am făcut-o doar acum, când ne-am lovit direct de problemă pentru că au votat această decizie în urmă cu câteva săptămâni. Înainte, careva dintre dumneavoastră, dintre noi, dintre cei 1.700 de semnatori, am luat vreo poziție? Eu țin minte că i-am ridicat problema domnului Dobrincu, când era director, este un prieten foarte bun și eram deseori la el, la Arhive, și nu știu să se fi întâmplat ceva pentru că n-a putut el, nu că n-a vrut. Există tot felul de limitări și limitările astea sunt din cauza statutului Arhivelor, dar nu neapărat în raport cu Ministerul de Interne sau cu serviciile secrete sau cu vreo umbră ocrotitoare.

Ideea este, în primul rând, că noi, istoricii, ar trebui să ne gândim la o strategie pe termen mediu pentru a educa populația, cetățenii și politicienii în privința rolului Arhivelor. Se distrug arhive, se închid arhive pentru că lumea nu cunoaște ce înseamnă o arhivă. Lumea când aude de o arhivă se gândește numai la cea a PCR-lui, pentru că mulți au interes, în condițiile actuale, e firească. E o perioadă greu accesibilă, dar lumea nu înțelege că, în general, e nevoie de o cultură, să spunem așa, civică vizavi de arhive. Apoi, vizavi de demersurile pe care le facem, poate că ar trebui cel puțin unii dintre cei 1.700 de semnatori să fie mai puțin farisei. Știți că la Academia Română sunt documente, sute și mii, care nu pot fi cercetate? Inclusiv de cercetătorii Academiei Române. Și sunt documente medievale, n-au pe ele ștampila de *Secret*. Adică nu e problema doar aici la ANR și doar cu acest acces. Sunt mult mai multe probleme și am zis să le

vedem în ansamblul lor și da, cu această cultură civică a arhivelor în general. Apoi, poate că ar trebui să colaborăm, poate, un pic mai mult cu Arhivele, cu arhiviștii, nu doar din perspectiva a ceea ce cerem, ci și a ceea ce oferim. Școala de arhivistică a dispărut. Avem câteva cursuri sau postuniversitare pe la Iași, pe la Cluj, la București nu reușim să deschidem că sunt multe piedici. Până la urmă învățământul arhivistic se va duce pe apa sâmbetei. Și aici e o problemă. Adică sunt chestiuni de structură care ne afectează în timp, nu doar acum, punctual, ne-am lovit de această piedică, care într-adevăr e stringentă și trebuie rezolvată grabnic. Apoi, poate că ar trebui ca fiecare dintre noi, care cunoaște un politician PSD, PNL sau ce culoare politică o fi, să-i dăm un telefon: măi, Ioane, uite, ieșim la o bere, dar uite, nu vrei să intervii la șeful tău de partid, să se treacă mai repede prin Parlament o lege? Există în acest moment patru proiecte de lege a Arhivelor, unul mai vechi de la ANR, ultimul mai nou de la ANR și două de la UDMR. Toate zac în sertarele Parlamentului, fiindcă unele partide le vânează pe celelalte, care scoate primul la atac, ca să-i închidă proiectul. Deci e o problemă și aici tot de structură.

Vizavi de HG-ul care acum e în lucru, din câte am aflat, într-adevăr, cel puțin cu această propunere, vor fi declassificate documentele până în 1972, urmând să se propună variante pentru '73-'89 și eu aș sesiza o problemă din ceea ce am aflat până acum. Pentru documentele care sunt din '73 până în '89, în HG se propune ca acele documente care, conform fișei de folosire de la dosarul arhivistic, au fost înainte utilizate, să poată fi cercetate în continuare. Asta ca primă măsură pentru a nu bloca accesul cercetătorilor. Eu cred că ar trebui să mai fie adăugate acolo și alte chestiuni, nu doar această mică, să zicem, găselniță. De exemplu, pot fi dovedite prin publicații. Dacă ai publicat documentul acum zece-cincisprezece ani, iar acum acel document este închis, este clasificat, e clar că ar trebui să fie accesibile. Adică haideti să încercăm să venim și cu niște contrapropuneri vizavi de propunerea asta de HG. Eu aș propune ca după ce apare HG-ul în spațiul public – acum circulă variante între noi –, care mai cunoașteți câțiva arhiviști, după ce apare în spațiul public HG-ul să facem o nouă masă rotundă, cu cât mai mare deschidere și poate și niște politicieni, care ne cunosc, poate ne cunosc.

Un ultim aspect asupra căruia aș vrea să atrag atenția. S-a pus în discuție încă din 2003-2004, cel puțin de-atunci știu, că am fost implicat în discuțiile de la un anumit nivel de la Ministerul Culturii, să se transfere Arhivele Naționale la Ministerul Culturii după o vreme. S-a mai reluat discuția de mai multe ori. Poate ne spune Dorin Dobrințu, prietenul nostru comun, de ce nu s-a făcut acest lucru în timpul mandatului său. El știa mai multe fiind implicat în conducerea Arhivelor timp de șapte [cinci] ani.

Eu aș concluziona în felul următor. Arhivele nu sunt doar instituția care să ne pună nouă la dispoziție documentele ca să le cercetăm. Arhivele sunt și instituția care trebuie să gestioneze păstrarea, conservarea și inventarierea corectă a documentelor de către creatori, acele instituții de stat, în primul rând, dar și

private. Problema este, în acest moment – ne pot spune asta domnul Botoșineanu și ceilalți arhiviști care sunt prezenți – cât de mult îi bagă în seamă, la un control, directorii acelor instituții? Aproape deloc. Marea majoritate a amenzilor pe care le dau arhiviștii sunt contestate în instanță și câștigă în instanță cei amendați. În cazul în care Arhivele se mută mâine, să spunem, la Ministerul Culturii, credeți că o să bage în seamă cineva, vreo instituție publică din România, controlul care merge, legal, desigur, de la Arhivele Naționale pentru a verifica că se fac inventare și se păstrează documentele? Șansele sunt foarte mici. Domnul Drăgan a propus și chiar a insistat să se facă acea Agenție Națională a Arhivelor, fie sub umbrela Guvernului, fie a Parlamentului. Ar fi asta o soluție, dar trebuie gândită această problemă în așa fel încât să nu ne trezim după aplicarea acestei propuneri că se schimbă directorii acelei agenții naționale mai des decât ciorapii, cum se întâmplă în foarte multe ministere, agenții sau instituții publice care țin de politic, pentru că e nevoie de o oarecare stabilitate instituțională pentru a implementa politici în Arhivele Naționale. Mulțumesc frumos!

Florea Ioncioaia: Mulțumesc și eu! Domnule Lăcătușu, voiăți să spuneți ceva?

Dumitru Lăcătușu: Da, aș vrea o completare. Până la urmă, noi discutăm în acest moment despre un HG care își propune să soluționeze problema accesului la informațiile clasificate deținute de Arhivele Naționale, însă acest HG nu rezolvă nici pe departe problema acelor documente deținute de alte instituții ale statului. Și aș menționa, aș face referire la anunțul de ieri al lui Nicușor Dan, primarul municipiului București, care a menționat că după mai bine de treizeci de ani și citez: „[...] am inițiat procedurile pentru recuperarea Arhivei municipiului București, care a aparținut fostului institut «Proiect» București, până în anul 1989”. Și el spune că se află la Tulcea.

Florea Ioncioaia: La Tulcea, da.

Dumitru Lăcătușu: Suntem noi siguri că această arhivă va ajunge vreodată în circuitul științific? Dacă sunt și acolo documente clasificate?

Alexandru Aioanei: El zice că da.

Florea Ioncioaia: Dar nu știm ce înseamnă acest circuit.

Dumitru Lăcătușu: Vorbim totuși de Primăria București, care se va supune, presupun că se va supune prevederilor din legislația documentelor clasificate. Adică acest HG trebuie să rezolve o dată pentru totdeauna problema accesului la documentele clasificate înainte de 1989 și pentru cele care împlinesc peste treizeci de ani, astfel încât să fie, automat, declassificate după împlinirea termenelor și să devină un document public, să poată fi cercetat de oricine, nu să ne trezim peste 10 ani, peste 20 de ani că vom discuta despre documentele create între 1990 și 2010, care nu pot fi cercetate pentru că HG-ul adoptat în 2022 declassifică numai documentele până în '72 sau '89.

Florea Ioncioaia: Mulțumesc!

Mihai Demetriade: Dacă-mi permiteți, fac o scurtă completare. Pe lângă acel proiect de HG, care a fost amintit de colegi aici și care se referă strict la

Ministerul de Interne, o altă propunere pe care am făcut-o în cadrul discuției de față este includerea altui HG, care să se refere la documentele secrete aflate sau secretate de toate celelalte ministere. Deci, vorbim de două HG-uri diferite: un HG referitor la Ministerul de Interne, așadar la ANR, la Fondul Arhivistic Național, și alt HG privitor la documentele provenite de la celelalte ministere și de la instituțiile aflate în subordinea lor, dispărute sau cele care le moștenesc după '89.

Florea Ioncioaia: Mulțumim, domnule Demetriade!

Adrian Cioflâncă: Am și eu o intervenție. Am fost cu mai mulți colegi din Colegiul CNSAS la o întâlnire cu reprezentanți ai Ministerului de Interne la care, mă rog, nu a venit ministrul, dar au venit secretari de stat și reprezentanți ai serviciului de informații al Ministerului de Interne. Problema ridicată de domnul Demetriade e foarte serioasă, pentru că sunt instituții întregi, mai ales ministere, care nu au predat arhivă, care nu și-au desecretizat propria arhivă, care nu au pus ordine în arhive. Deci, dacă cineva vrea să studieze Ministerul Sănătății, să vadă impactul deciziei privind avorturile, utilizarea spitalelor de psihiatrie în represiunea politică și alte subiecte de tipul ăsta, nu poate face cercetare. Din ce am înțeles noi de la reprezentanții Ministerului de Interne, ei au control asupra arhivei Centralei ministerului, dar toate celelalte instituții subordonate, Jandarmerie, Direcția Generală a Poliției, își țin propria arhivă. Deci, haosul este și mai mare decât ne închipuim, avem mai multe satrapii în România, fiecare își conduce treburile cum trebuie și, dincolo de soluția care trebuie luată acum, de urgență, pentru Arhivele Naționale, trebuie o decizie uniformă care să se aplice tuturor instituțiilor și care să oblige instituțiile statului să își predea arhivele, să le pună în circuitul cunoașterii istorice.

Marius Diaconescu: Dacă-mi permiteți, e nevoie de o Lege a Arhivelor, urgent adoptată, dar care să fie bine făcută, bine argumentată, modernă, adusă la zi, și e nevoie și de un buget consistent, ceea ce cam lipsește, Arhivele fiind a cincea roată la căruța Ministerului de Interne.

Florea Ioncioaia: OK, mulțumim foarte mult! L-aș invita acum pe domnul Sorin Radu, dacă mai este *on-line*.

Alexandru Aioanei: Și doamna Ardelean.

Florea Ioncioaia: Și doamna Ardelean, imediat, dar la rând era domnul Sorin Radu. Vă rog, domnule Radu!

Sorin Radu: Vă spun și eu bună ziua! Am fost atent la ce ați discutat dumneavoastră, nu pot să am niciun alt comentariu decât acela de a vă felicita pentru inițiativă. Sunt profesioniști în ale arhivelor aici și n-aș îndrăzni să mă pronunț eu, doar să spun ferm că susțin demersurile dumneavoastră și dacă de aici încolo veți programa sau veți gândi acțiuni în această direcție, vă puteți baza pe Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu. Există discuții în rândul colegilor mei, astfel că vom păstra legătura și dacă e nevoie de realizarea unor memorii sau unor întâlniri în care să mobilizăm, să ne folosim de *lobby* pentru a mobiliza, așa cum spunea domnul Diaconescu, forțe politice care ne-ar putea ajuta, cred că Sibiul poate ajuta.

Florea Ioncioaia: Vă mulțumim foarte mult!

Sorin Radu: Felicitări pentru inițiativă!

Florea Ioncioaia: Sper să-l prindem și pe președinte cu această ocazie.

[Se aud râsete în sală.]

Florea Ioncioaia: Îl invit pe domnul Mîrza.

Cătălin Botoșineanu: Mai întâi pe doamna Livia Ardelean.

Florea Ioncioaia: OK. Sunteți de acord? Atunci o rugăm pe doamna Livia Ardelean, de la Cluj, să intervină. Vă rog! Mă auziți? Doamna Ardelean, dacă mă auziți, deschideți microfonul.

Livia Ardelean: Bună ziua și vă mulțumesc pentru posibilitatea de a spune câteva cuvinte! Tot ce s-a spus până acum aici, din punctul nostru de vedere, al câtorva arhiviști cu destine, să spunem, în ale arhivisticii, este adevărat. Problemele sunt foarte complicate și foarte multe și, cu siguranță, nu le vom rezolva foarte ușor pentru că nu s-au rezolvat de foarte mulți ani. Nici n-aș îndrăzni să spun de câți ani. Problema este, cred eu, că și modul în care le punem noi sunt mai apropiate de punctul de vedere al domnului Demetriade, care spune că trebuie gândit un sistem unitar pentru aceste fenomene, pentru că toate problemele acestea se leagă. Vorbim mereu de cercetare, dar să știți că, pe lângă documentele care se află la sălile de studiu și care sunt în depozitele, adică știți cu siguranță, Arhivelor Naționale, o mare cantitate de documente se află la alți creatori, la alți deținători și la care dumneavoastră ați avea la fel de mult drept să mergeți să le cercetați, prin Legea Arhivelor. Întrebați, trebuie întrebat mereu, că există practici neunitare. Nu ar trebui să fie așa, pentru că Legea Arhivelor ar trebui să se aplice și la Academia Română, în ceea ce privește cercetarea, exact la fel și la institutele de istorie, și la muzee. Știm că nu se aplică, dar ar trebui să se aplice, precum ar trebui să se aplice și în Ministerul de Interne, la toate organele de forță ale Ministerului de Interne, acolo unde este vorba de documentele clasificate, să spunem.

Modul în care noi percepem documentele clasificate și neclasificate, asta e o găselniță de acum, cel puțin pentru mine, care lucrez din '90 în arhive, doar din 2022 s-a pus problema, deși, ca inspector de teren, încă din 2015 am publicat despre distrugerea documentelor de arhivă. Deci, au fost distrugeri care au fost făcute, sunt distrugeri în continuare, nu se numesc așa, dar sunt distrugeri. Am întâlnit cazuri pe teren pe care, dacă vi le-aș povesti, cu siguranță nu m-ați crede sau ați crede că exagerez, dar continuă, să știți, aceste distrugeri. Și faptul că noi ne cramponăm doar de sau dacă ne vom crampona doar de documentele care sunt la sala de studiu a Arhivelor Naționale, nu rezolvăm absolut nimic. Trebuie gândită o politică a noastră, a celor interesați, care să discute despre absolut toate documentele. Și o să vă spun de ce. Vorbea domnul Diaconescu despre patru legi care sunt în Parlament. Nu, sunt cinci. În martie 2022 a fost depus în Parlament un proiect de lege de către un operator economic privat, că tot vorbeam noi că nu sunt bani, care cere bani de la statul român pentru a păstra toate documentele, pe care ar trebui să le păstreze prin lege, e clar, în depozitele

proprii, în anul următor de când se aplică legea, din bugetul Arhivelor Naționale. Ei, imaginați-vă dacă acest proiect de lege ar trece, în ce dificultate ar pune Arhivele Naționale, în afară de faptul că ar distruge-o ca instituție total, în ce dificultate ar pune cercetarea românească ș.a.m.d. Sunt foarte multe probleme. Eu spun, adică părerea mea personală, modestă, este că ar trebui să gândim o strategie împreună, cercetători, deci beneficiari ai Arhivelor, cu cei din Archive, care sunt interesați, care doresc să participe la acest demers și să încercăm să salvăm ce se mai poate salva. Noi știm, din interior, știm și am încercat unii dintre noi, credeți-ne! Dar atâta s-a putut. Atâta s-a putut.

Florea Ioncioaia: Mulțumim frumos!

Livia Ardelean: Avem nevoie de ajutorul dumneavoastră. Clar, avem nevoie de ajutorul dumneavoastră. Și avem nevoie de ajutorul dumneavoastră constant. Nu doar azi, nu doar ieri, nu doar mâine, ci constant. O presiune constantă pe decidenții din societatea românească este absolut obligatorie în acest moment. Fără dumneavoastră, fără presiune, fără... știu că avem răspunsuri, am văzut și eu ce ni se răspunde la memorii. Trebuie să insistăm mai mult, să revenim, să cerem explicații, și până la urmă în treaba cu procesele și cu instanța să știți că se va ajunge acolo. Fără ea, nu vom rezolva.

Florea Ioncioaia: Și eu cred.

Livia Ardelean: Părerea mea din interior. Vă mulțumesc!

Florea Ioncioaia: Mulțumesc foarte mult, doamnă! Ne grăbim. Aș vrea să spun un lucru. Anume că acum câțiva ani, cred că acum zece ani, SSIR a organizat o discuție despre documentarea, în general, în România, și cred că domnul Diaconescu a participat, dacă îmi amintesc eu bine, deci nu e o temă chiar așa de nouă. Aveam și atunci aceeași problemă, numai că era un pic mai disipată, adică nu era așa de acutizată. Problema nu era legată de Archive în primul rând, așa de vizibilă. Îl rog acum pe domnul Mîrza, din păcate avem doar foarte puțin timp, să intervină. Este privilegiul de a încheia această discuție. Domnul Mîrza, vă rog!

Mihai Mîrza: Mulțumesc! Făcusem semn că nu mai intervin pentru că în mare parte lucrurile s-au spus. Nu mai vreau să revin asupra ceea ce înseamnă declasificarea documentelor, mai ales asupra acestui HG care se anunță, ne amenință că apare, dar nu mai apare, nu i-am văzut textul. Pentru mine, această declasificare ar însemna nu numai declasificarea documentelor până în 1972. Între paranteze fie spus, eu nu cred că în FAN există documente clasificate, dar să acceptăm interpretarea, care se imprimă în ultima vreme. Și ar trebui să se facă o declasificare în bloc a tuturor documentelor până în 1989, cu aceeași hotărâre de guvern, nu cu zece hotărâri de guvern, atât pentru documentele care se găsesc la Arhivele Naționale, cât și pentru cele care se găsesc la creator, pentru că la creator se găsesc o grămadă de documente, de interes pentru societate, nu doar pentru istorici și pe care noi nu le putem prelua tocmai din acest motiv, pentru că prin dosare se găsesc documente clasificate. Vorba vine, documente pe care scrie *Secret*, că în realitate ele nu mai prejudiciază cu nimic interesul

național și revin la ceea ce spunea Cătălin Botoșineanu mai înainte, adică iarăși ne întoarcem la formele fără fond. Nu mai contează acum conținutul documentului, ci faptul că scrie *Secret*. Mi se pare extraordinar...

Florea Ioncioaia: Marcaje, marcaje.

Mihai Mîrza: ...pentru un simplu marcaj ne dăm atâta de treabă. Multă treabă pentru nimic, mult zgomot pentru mai nimic. Mai e o chestiune pe care vreau s-o discut. Vreau să fiu foarte scurt. Se vorbește aici despre faptul că, vezi Doamne, suntem în Ministerul de Interne, că ar exista pericole, că am fi expuși. Dom'le, eu nu mă simt expus! Pe mine nu m-a amenințat nimeni până acum cu nimic și nici nu mă simt amenințat. Vreau să spun – și spun treaba aceasta mai ales pentru colegii care sunt în *on-line* și care vor fi *on-line*, vor urmări această înregistrare – că nu există niciun motiv pentru a ne teme. Dom'le, atitudinea noastră trebuie să fie una foarte clară, profesionistă și deschisă. Nu vine nimeni să ne facă nimic pentru că legea, dom'le, ne protejează, mai ales că, în situația de față, noi, încercând să fim onești, de fapt dăm dovadă de atașament față de instituție, nicidecum de o atitudine dușmănoasă. Dacă unii oameni vor considera că suntem dușmănoși, acei oameni nu sunt prietenii Arhivelor. Mulțumesc!

Florea Ioncioaia: Mulțumesc!

Mihai Mîrza: Înțelegeți ce vreau să spun.

Florea Ioncioaia: Un punct de vedere foarte util. Aș vrea să spun două lucruri. Unul este că vom continua această dezbatere, vom produce, sper, un draft al unui memoriu de protest, firește, dar și la măsurile, la soluțiile pe care noi vrem să le propunem. Acest draft va circula deschis, orice propunere va fi luată în seamă și, la sfârșit, sper că vom finaliza un text, un memoriu către toate instituțiile, inclusiv străine, care ne-ar putea, să spunem, facilita ieșirea din acest impas. Al doilea lucru, sper că în toamnă să facem o întâlnire pentru a vedea în ce stadiu ne aflăm, în același format. Îl rog acum pe domnul Flavius Solomon să spună cuvântul final, să încheie această întâlnire. Vă mulțumesc!

Flavius Solomon: Eu aș vrea în primul rând să-mi exprim bucuria că am reușit să organizăm această dezbatere foarte importantă, nu numai, așa cum spuneam la început încă, de a încerca o radiografie a situației actuale, ci de a căuta soluții pentru a depăși această situație, de care, sunt convins, acum nu sunt fericiți nici cei care au creat-o. De aceea, cred că discuția ar trebui continuată. Avem o listă de e-mailuri la care s-au trimis invitații și cred că dezbateră de astăzi ar trebui păstrată ca bază, extinsă către alți colegi care nu au fost incluși în această listă pentru că nu am știut adresele sau pentru că nu și-au anunțat intenția de a fi parte la acest dialog. Așa cum au spus toți colegii, cred că ar trebui să facem în primul rând – memoriile s-au făcut, putem să mai facem – un inventar cu propuneri, pe care să le discutăm și pe care să încercăm să le aplicăm apelând la toate conexiunile pe care le avem în mediul academic și mai ales, așa cum s-a spus, decizional, în special cel politic. Mulțumesc colegilor din Iași care au venit, colegilor care au participat pe *zoom*, colegilor care sunt alături de noi pe *Facebook*! În mod sigur, din păcate, cred că discuția va trebui continuată.

Florea Ioncioaia: Încheiem aici. Vă mulțumesc, domnilor! Sper că n-ați adormit.

Cătălin Botoșineanu: La revedere celor din *on-line*!

Dorin Dobrinu: Mulțumim!

Florea Ioncioaia: Vă mulțumim! Sper să ne vedem în condiții mai bune, într-un context mai fericit. La revedere!

Transcriere de Ligia Dobrinu și Dorin Dobrinu

Editor: Dorin DOBRINU

The poster features a background image of a large archive with numerous wooden shelves filled with thick, stacked bundles of old, yellowed papers. Some bundles are tied with string. In the foreground, a specific bundle is visible with a label that reads 'DOCUMENTUL PERSONAL' and 'P.28'.

Sr Societatea de Studii
Istorice din România

 Institutul de Istorie
"A.D. Xenopol"

 CENTRUL
CULTURAL
GERMAN
IASI

 Clubul
Humboldt
IASI

DOCUMENTELE SECRETULUI:
MEMORIA ISTORICĂ, LIBERTATEA DE CERCETARE
ȘI POLITICILE CU PRIVIRE LA ARHIVELE PUBLICE ÎN ROMÂNIA

30 iunie 2022 | ora 11:00
Institutul de Istorie "A.D. Xenopol" | Sala de conferințe
(Strada Codrescu 6, Pavilion C)

PARTICIPĂ:
Florea Ioncioaia (moderator)
Cătălin Botoșineanu | Adrian Cioflâncă
Mihai Demetriade | Dorin Dobrinu
Elena Dragomir | Dumitru Lăcătușu
Flavius Solomon

PARTENERI MEDIA: Ziarul de Iasi Radio Iasi TVR IASI

**‘Secret’s Documents:’ Historical Memory, Freedom of Research,
and the Policies Regarding Public Archives in Romania
(discussion)
(Abstract)**

Keywords: public archives, secret services, document destruction, classifying and de-classifying documents, historical memory, research freedom, access to historical sources, Romania.

Free, unrestricted, extensive, and legally sanctioned access to all historical documents has been a constant aspiration in post-1989 Romania. Debates around this topic, held within various professional groups, institutions, and throughout society as a whole were frequent and often resulted in open tensions during the first post-communist decade. Ultimately, by the late 2000s, in the context of broader political, intellectual, and institutional changes, the archives became open to the public. Previous restrictions on access to historical documents were lifted, the discriminatory provisions based on various criteria were eliminated, the institutions managing historical sources and archival holdings were forced to change older practices, making significant efforts in this respect, while their employees discovered the benefits of a friendlier approach to their customers and the wider public. The impact of these shifts upon historical research was palpable. Romania gradually became, for many observers, an example of good practices in the field of managing and granting access to the written records of the past. The situation seemed predictable and the future direction appeared clear and firmly established.

However, underneath and behind this seemingly favorable line of development, certain trends emerged which, initially, raised alarm bells among a part of the professional community of archivists, later involving some professional historians and, eventually, impacting the broader public. The first worrying sign concerned the practice of destroying certain historical documents that were preserved in the depositories of their institutional creators or of the latter’s successors/descendants. These ‘creators’ included, in particular, state institutions, secret services, or various structural divisions of the central administration. Later on, certain measures were taken which gravely and severely restricted public access to historical documents. The most surprising and unexpected step in this regard was the decision of the leadership of the Romanian National Archives announced on May 26, 2022. Reversing a seemingly irreversible trend, which had gained the upper hand during the previous fifteen years, this decision effectively restricted or denied access for interested researchers to certain archival files. The official reason invoked was “to ensure the adequate enforcement of the measures regarding the protection of classified information”. This restrictive provision, which was applied and implemented immediately, caused bewilderment and outrage among the concerned professional audience. Thus, several historians published articles or opinion pieces in the print and online media, as well as on social networks. A petition was launched, which was signed not only by a significant number of professional historians and archivists, but also by members of the broader public interested in the past and preoccupied by historical memory. Certain institutions involved in the production of historical knowledge expressed their critical position and professional opinions. A number of events and debates were organized within this professional framework.

On June 30, 2022, the Romanian Society for Historical Studies (SSIR) organized a discussion and round table, together with the “A. D. Xenopol” Institute of History in Iași, the Department of History of the “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, the German Cultural Center Iași, and the Humboldt-Club Iași. Several historians and archivists were among the event’s participants (in a hybrid, live and online, format), including: Cătălin Botoșineanu, Adrian Cioflâncă, Mihai Demetriade, Dorin Dobrințu, Elena Dragomir, Florea Ioncioaia, Dumitru Lăcătușu, Flavius Solomon, Lucrețiu Bîrlița, Alexander Rubel, Marius Diaconescu, Sorin Radu, Livia Ardelean, Mihai Mîrza.

The speakers presented relevant facts and expressed various points of view concerning the management of the Romanian archives and the intrusion of the secret services in the process of granting access to historical documents by excessively invoking and manipulating the legal provisions relating to classified documents and data. The participants particularly emphasized the destruction of certain categories of written sources as troubling signs of institutional abuse and ignorance, pointing to the re-introduction of some arbitrary practices of restricting or denying access to historically relevant documents of special interest to researchers. The speakers also criticized the fact that the leadership of the Romanian National Archives succumbed to the pressure exerted by the secret service of the Ministry of Internal Affairs, as well as the lack of any meaningful reaction from prominent Romanian politicians. They also agreed that there was an urgent need for a new and updated law regarding the functioning of the Romanian archives to be passed by Parliament, especially taking into account that several projects to that effect had already been submitted to the legislature. The participants also highlighted the importance of a fundamental institutional change, i.e., of the urgent need to remove the National Archives from the current stifling jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs. The Ministry promotes and fosters an institutional culture which blocks any real understanding of the Archives’ role and relevance. Moreover, high-ranking officers from within the Ministry’s secret service frequently have a final say in matters that are clearly beyond their reach, as they lack any competence, expertise, and legal authority in this respect. The public debate concerning the freedom of research and the unrestricted access to historical documents should be continued. It should involve all those directly interested and should aim at identifying and formulating concrete proposals which might allow and result in the elaboration and implementation of coherent public policies, worthy of a free and democratic society.

Aïcha Limbada, *La nuit de noces. Une histoire de l'intimité conjugale*, Paris, La Découverte, 2023, 352 p.

Ca multe dintre lucrările bune de istorie din Franța, dar și de aiurea, la origine această lucrare a fost o teză de doctorat. Una excepțională, de vreme ce a fost recompensată în 2022 cu premiul Ary Scheffer, iar anul următor și apare la Editura La Découverte din Paris. Cine nu și-ar dori un astfel de parcurs pentru teza sa de doctorat? După ce ai citit cartea, îți dai seama că parcursul acela meritoriu despre care aminteam mai sus a fost cât se poate de justificat. În primul rând, subiectul cercetării este unul extrem de dificil; cum poate istoricul să studieze cel mai intim eveniment din viața personală a francezilor din secolul al XIX-lea? Sau altfel spus: cum reușește un istoric să se strecoare în patul conjugal în care se consumă (sau nu) căsătoria tinerilor francezi în chiar noaptea nunții lor?! Ei bine, cu perseverență și multă imaginație, Aïcha Limbada face ca imposibilul să devină realitate.

Trebuie să mărturisesc de la început că de obicei eu nu fac recenzii sau referate de doctorat strict laudative; că mă străduiesc cu disperare, bolnăvicioasă uneori, să găsesc fracturile, faliile textelor pe care le prezint, să introduc în ele levierul criticii și să le demontez bucată cu bucată, neuitând să amintesc bineînțeles frumusețea întregului de dinaintea dezmembrării. Ei bine, în cazul de față pur și simplu nu pot să fac remarci critice! Nu am găsit faliile demonstrației sau poate strălucirea textului mi-a orbit pur și simplu capacitatea critică. Nici eu nu am o explicație precisă; cert este că în continuare o să prezint doar ceea ce mi-a plăcut la textul impecabil al autoarei.

Că este vorba despre o carte bună de istorie o dovedește lectura compulsivă pe care o declanșează: odată ce ai citit titlul ești pierdut, nu mai există cale de scăpare, magia subiectului a pus deja stăpânire pe tine și trebuie să o citești. Iar după ce ai parcurs sumarul și primele pagini, nu o mai poți lăsa din mână, pur și simplu te-a subjugat și trebuie să o termini. Abia la final, după ce ai întors coperta patru, îți revii în simțuri și îți dai seama că ai fost vrăjit. Cel puțin eu așa am pățit.

Dar totuși, ce este așa de remarcabil la această carte? În afară de subiect, care așa cum am mai spus pare o misiune imposibilă, textul se remarcă prin ingeniozitate. Este cea mai *smart* carte de istorie pe care am citit-o în ultima vreme. Și când spun aceasta mă gândesc în primul rând la modul în care este structurată narațiunea: după ce ne introduce în imaginarul nopții nunții în capitolul 1, autoarea se ocupă în următoarele două capitole de celebra ignoranță (în materie de sexualitate, evident) a tinerelor fete burgheze din epoca victoriană, dar și de lupta împotriva acestei ignoranțe. Iar începând cu capitolul al 4-lea suntem invitați la nuntă și apoi conduși pas cu pas până în patul nupțial. Prin urmare, ambiția autoarei este de a realiza o istorie a imaginarului nopții nunții, a reprezentărilor despre noaptea nunții, ceea ce nu este în cele din urmă chiar așa de complicat, dar și a modului în care tinerii căsătoriți și anturajul trăiesc în mod real și concret noaptea nunții. Aïcha Limbada vrea să treacă dincolo de imaginar și reprezentări, vrea la modul cel mai propriu să intre în patul nupțial al tinerilor căsătoriți de altădată și aievea să le surprindă atingerile, șoaptele de plăcere sau strigătele de repulsie; să fie martorul din umbră al consumării căsătoriei sau al eșecului acesteia. Ei bine, această ultimă dorință, aceea de a te apropia cât mai mult posibil de experiența concretă a nopții nunții așa cum au trăit-o actanții, este mult mai greu de realizat. Pentru acest din urmă aspect este nevoie de surse speciale, pe care Aïcha Limbada le găsește: este vorba

de arhivele juridice eclesiastice, acelea în care se păstrează documentele cauzelor matrimoniale canonice în urma cărora se putea declara, sau nu, ruperea legăturii religioase dintre doi soți. Biserica Catolică accepta disoluția căsătoriei doar în cazuri particulare prevăzute în dreptul canonic. Dar cum între 1816 și 1884 dreptul de divorț civil este interzis în Franța, nici procedurile matrimoniale canonice nu sunt numeroase, deoarece un cuplu divorțat din punct de vedere religios nu putea divorța în civil și, deci, foștii soți nu își puteau reface viața recăsătorindu-se. După 1884 însă lucrurile se schimbă, iar cei care pornesc pe calea divorțului religios se adresează tribunalului eclesiastic de care aparține dioceza lor. Din păcate, conform legii franceze, aceste arhive sunt proprietatea Bisericii, care nu permite cercetarea lor. Mă întreb și eu, retoric bineînțeles: care sunt rațiunile și de ce natură sunt aceste rațiuni care determină Biserica Catolică franceză să nu permită accesul cercetătorilor la documentele unui proces de divorț religios, să spunem de la 1874?! Fără îndoială sunt rațiuni morale superioare care ne scapă nouă, mundanilor. Însă, cum există totuși și un Dumnezeu al istoricilor, el a făcut ca, în astfel de cauze, a doua instanță să fie plasată la Sf. Scaun (Congrégation du Concile și, după 1908, tribunalul Rote Romaine), unde ajung toate cauzele naționale care în primă instanță au fost soluționate în sensul anulării căsătoriei sau a neconsumării acesteia; documentele acestor instanțe sunt accesibile până în 1922. Ei bine, după 1884, zeci de cauze franceze sunt procesate anual de aceste instanțe. Autoarea noastră le-a văzut și de aici își extrage informațiile cele mai prețioase despre modul în care este trăită noaptea nunții de către actanți. Acum cârcotașii o să spună că adevărul umblă cu capul spart, chiar și la tribunal. Și au dreptate, dar Aïcha Limbada este un excelent critic al surselor pe care le utilizează și deci este perfect conștientă că depozițiile părților pot ascunde propriile interese, adică pot fi părtinitoare sau pur și simplu false. Dar, cu toate acestea, dintre toate conjuncturile sociale în care adevărul poate ieși la lumină, tribunalul rămâne una dintre cele mai credibile.

Autoarea noastră dovedește o aceeași abilitate de a utiliza și celelalte categorii de surse, care pentru palierul reprezentărilor și al imaginarului nopții nunții sunt extrem de diverse, de la cele figurative la literatura beletristică sau scrierile medicale etc. Ei bine, ea este conștientă, cum ar trebui să fim noi toți, că toate aceste surse sunt ambivalente: descriu, dar și deformează și deci manipulează realitatea socială pe care o descriu, contribuind astfel la crearea uneia noi, la fel de reale și ea. Altfel spus, chiar dacă uneori de natură ficțională, aceste texte și imagini nu sunt altceva decât o parte constitutivă a unei realități sociale fluide. Și ca să rămânem tot la nivelul surselor, trebuie să remarcăm că autoarea nu se jenează să utilizeze literatura de ficțiune ca o sursă importantă pentru subiectul său. Scrierile lui George Sand, Victor Hugo sau Honoré de Balzac, Guy de Maupassant sau Émile Zola, sau ale fraților Goncourt sunt folosite copios și fără reticență drept surse istorice. Remarca aceasta poate o să pară un truism cunoscătorilor istoriografiei franceze, care de multă vreme utilizează operele de ficțiune drept sursă majoră a cunoașterii secolului al XIX-lea. Ea nu era făcută pentru publicul francez, ci pentru cel autohton, căci istoriografia română este mult mai reticentă în a utiliza astfel de surse „secundare”; poate și pentru că istoriografia autohtonă până de curând nu a generat direcții de cercetare consistente dedicate imaginarului și reprezentărilor sociale.

Chiar dacă cercetarea se apleacă asupra a ceea ce s-a numit căsătoria burgheză, în esență citadină, ea încercă să nu ignore nici căsătoria rurală (țărănească), nici pe cea nobiliară sau pe cea a claselor populare citadine. Astfel, nu este uitat nici ceea ce folcloristul Arnold Van Gennep numește „scenariul nupțial” tradițional, adică țărănesc,

care constă în festivități cum ar fi: masa de nuntă, balul, plecarea către camera nupțială, consumarea căsătoriei, intervenții ale anturajului care stă în apropierea camerei nupțiale, ieșirea triumfală a soților din camera nupțială. Noaptea nunții în varianta sa țărănească de secol XIX este una mai degrabă publică decât intimă. Tocmai de acest model popular va încerca elita burgheză să se delimiteze în primele decenii ale secolului, atunci când căsătoria burgheză introduce plecarea tinerilor în luna de miere imediat după ieșirea de la cununia religioasă; model care se va democratiza începând cu anii 1860. Ceea ce vreau să subliniez este că autoarea este remarcabil de atentă la contextualizări și nuanțe, pentru că este conștientă că Franța secolului al XIX-lea este extrem de diversă. Și haideți să mai luăm un exemplu care să dovedească cele spuse mai înainte: atunci când tratează despre ignoranța feminină (cu privire la sexualitate) înaintea căsătoriei, autoarea nu își propune, în mod realist, să surprindă câte dintre soții în momentul căsătoriei sunt ignoranți în ale sexualității, ci mai ales să studieze modul în care această ignoranță este fabricată. Ignoranța nupțială, cum o numește autoarea, „nu este o simplă neglijență datorată pasivității sau inerției familiei: ignoranța nupțială este fructul voinței deliberate a actorilor care o instituie” (p. 52). Cercetări anterioare dovediseră că acest tip de ignoranță este întâlnit mai ales în clasele cele mai favorizate și că victimele perfecte par a fi tinerele catolice din burghezia urbană, precum și tinerele din familii mai modeste, dar de asemenea catolice practice. Se presupune, în mod automat, că tinerele din mediile populare sunt mult mai bine informate despre ceea ce se petrece în noaptea nunții și în nopțile care vor urma, ceea ce nu poate fi foarte departe de adevăr, dar arhivele ecleziastice consultate de autoare dovedesc că lucrurile trebuie privite nuanțat. Astfel, mărturiile culese cu ocazia unui proces despre o căsătorie în mediile țărănești din nordul Franței încheiată în 1886 dovedesc că tânăra era complet ignorantă în privința îndatoririlor sale maritale în afară de cele ale menajului; iar la începutul secolului al XX-lea mai multe asemenea procese care implică actanți din clasele populare urbane dovedesc un același tip de ignoranță.

Și nu trebuie să uităm scriitura: Aïcha Limbada nu este numai un bun istoric, ci și un excelent scriitor. Nu de puține ori m-a surprins cu limpezimea exprimărilor în părțile mai teoretice ale lucrării și mai ales cu eleganța narativă constantă a textului său. Lucrarea autoarei nu este doar bogată din punctul de vedere al ideilor, ci se dovedește un text extrem de plăcut de citit, ceea ce este mare lucru pentru o carte de istorie!

Iar la final nu pot să nu remarc, cu încântare trebuie să recunosc, nuanțele feminine și feministe ale abordării. Căci subiectul este tratat cu scopul declarat de a surprinde raporturile de putere și de subordonare din cuplu și modul în care acestea sunt reflectate de evenimentele din noaptea nunții, aceasta din urmă văzută ca un „receptacol de norme de gen difuzate în societate [...], dar de asemenea și ca un loc de producere a acestor norme” (p. 11). Ar fi fost și rușinos să nu fie așa după Simone de Beauvoir (*Al doilea sex*) și Pierre Bourdieu (*Dominația masculină*). În concluzie, o carte care trebuie citită! Lectură plăcută!

Constantin Bărbulescu

Alin Sebastian Popa, *Fizionomii urbane și structuri etno-sociale din Moldova. Bacăul în tranziția de la târg la oraș (1864-1938)*, ediția a II-a, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 2023, 504 p.

Trecută aproape neobservată în peisajul istoriografic al anului 2023, deși apărută în condiții grafice deosebite și cu o certă calitate a scrisului istoric, cartea istoricului Alin Popa se înscrie în tradiția istoriei sociale și analizează o secvență a modernizării societății românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea. La origine o strălucită teză de doctorat (susținută în 2010) și aflată acum la cea de-a doua ediție, „într-o variantă adăugită, completată și adnotată” (p. 14), după cum mărturisește autorul, *Fizionomii urbane și structuri etno-sociale din Moldova* este mai mult decât un proiect monografic dedicat unei comunități urbane dintr-o provincie aflată la periferia Europei.

„Tranziția de la târg la oraș” a Bacăului este sinonimă cu al doilea val al modernizării care se produce în ultimul pătrar al secolului al XIX-lea. Știm de la Ștefan Zeletin că prima modernizare a țărilor române s-a produs la începutul secolului al XIX-lea odată cu Tratatul de la Adrianopol (1829) și liberalizarea comerțului la gurile Dunării, fapt cu consecințe majore nu doar în plan economic, ci și politic și social. Pentru Ștefan Zeletin relații de tip capitalist existau deja în țările române și ele au favorizat apariția unei burghezii locale cu rol activ în modernizarea societății. În schimb, pentru socialistul Constantin Dobrogeanu-Gherea modernizarea țărilor române este un fenomen atipic, o combinație a teoriei conservatoare a formelor fără fond cu sociologia marxistă, într-o formulă pe care a numit-o *neoioabăgie*. Numitorul comun al celor două perspective sociologice îl reprezintă rolul factorului economic în apariția și evoluția unei burghezii autohtone și în urbanizarea și modernizarea societății românești. În replică la teoriile marxiste ale modernizării, Constantin Stere a negat posibilitatea unei evoluții capitaliste în cazul unei țări eminentemente agrare, cum era România la sfârșitul secolului al XIX-lea. Poporanismul lui Stere promova necesitatea unei reforme agrare dublate de o reformă parlamentară, care ar fi transformat țăranii într-o clasă de mici proprietari agricoli, dar cu o voce politică distinctă. În final, poporanismul a fost lipsit de vocație revoluționară și nu a generat o mișcare politică, ci doar o manifestare culturală centrată în jurul revistei „Viața Românească”. Empatia poporanismului pentru situația țăranimii a pivotat aspirația către modernizare spre idealul unei Româнії autarhice și a unei culturi naționale sprijinite pe democrația rurală.

Însă nu este necesar să ne menținem pe teritoriul sociologiei pentru a păstra diagnosticul sever al lui Constantin Dobrogeanu-Gherea. O serie de istorici occidentali au accentuat caracterul contradictoriu al modernizării societății românești întrucât anumite structuri sociale, cum ar fi sistemul public de educație, au anticipat diferențierea socială și nu au fost o consecință a acesteia¹. Mai mult decât atât, pe parcursul secolului al XIX-lea urbanizarea și industrializarea au avut ritmuri scăzute, iar statutul țăranimii, cu toate rezultatele parțiale ale reformei agrare din 1864, a marcat o depreciere continuă². La rândul său, istoricul Daniel Chirot interpretează evoluția istorică a României moderne

¹ Andrew Janos, *Modernization and Decay in Historical Perspective: the Case of Romania*, in Kenneth Jowitt (ed.), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, Institute of International Studies, 1978, p. 114.

² Henry Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, New York, Archon Books, 1969, p. 6-17.

din perspectiva neocolonialismului pentru care structurile economice, sociale și politice au fost implementate cu scopul de a îndeplini rolul de periferie a Occidentului. De aici, verdictul lui Chirot vine tranșant: „[...] întreaga evoluție a societății s-a desfășurat într-o direcție opusă celei a societăților occidentale”³.

Majoritatea istoricilor români se arată mult mai optimiști în strategia discursivă prezentând secolul al XIX-lea ca o perioadă a reconectării cu Europa și a formării conștiinței naționale și a statului național modern. Din această perspectivă, după cum arată istoricul Bogdan Murgescu, „dacă bilanțul național a fost pozitiv, atunci și economic evoluția trebuie să fi fost esențialmente pozitivă”⁴. Această direcție este reprezentativă pentru o anumită tradiție istoriografică de stânga – lipsită totuși de spiritul critic al lui Constantin Dobrogeanu-Gherea –, ca și pentru interpretările mai nuanțate care atribuie ritmul dezvoltării aportului de capital străin, țărănimii și rolului său în dezvoltarea extensivă a agriculturii – cu o productivitate scăzută totuși – și, implicit, în creșterea exportului de cereale sau mobilității sociale a boierimii liberale.

Alin Popa nu cade în capcana mitologizării istoriei și evită, inteligent, iluzia progresului și tentația unui discurs ruralizant. Dimpotrivă, cartea sa este una a cetățenității, a evoluției de la târg la oraș a Bacăului, un oraș de mărime medie din Moldova, aflat la intersecția marilor drumuri comerciale, în multiplele sale dimensiuni: economică, politică, administrativă, etnică, cotidiană, culturală. Autorul optează, ca interval istoric, pentru perioada 1864-1938, „aproape opt decenii de istorie locală” (p. 19), o perioadă de mare amplitudine sub aspectul modernizării economice, politice și instituționale. Această durată putea fi secvențiată în perioada 1864-1918 și perioada 1918-1938, dar autorul a considerat că, prin trecerea de la Vechiul Regat la România Mare, tabloul general al societății românești s-a menținut: monarhia constituțională, sistemul parlamentar, reforma administrativ-teritorială au păstrat în linii mari aceleași caracteristici care au fost adaptate la noua realitate politico-administrativă. Dar germeii schimbării au fost politicile de centralizare și de omogenizare etnică, dinamica centrelor universitare, rezultatele reformei agrare din 1921, care au creat o pătură de proprietari de teren și premisele unui partid agrarian. Autorul ne asigură că „anul 1918 ar putea să fie privit drept un liant al continuității și dezvoltării firești și nu un pretext al segregării dintre cele două perioade istorice” (p. 20).

Lucrarea lui Alin Popa, remarcabilă prin rezonanța semantică și folosirea surselor istorice, începe, cum este și firesc, cu câteva considerații privind geneza orașului. Caracterul urban al unei comunități este dat de funcția economică – comercială și meșteșugărească sau loc de târg cu caracter periodic, așa-numitele *iarmaroace* – și de cea politică. Ceea ce le-a lipsit vetrelor urbane și târgurilor din arcu extracarpatic a fost reala lor autonomie politică. De altfel, marea majoritate a așezărilor moldovenești cu funcție comercială și administrativă au fost simple târguri până în zorii epocii moderne, evoluția lor înregistrând o perioadă a acumulărilor cantitative, în special de ordin demografic, până în 1864, urmată de o perioadă a acumulărilor calitative, când apar primele semne ale urbanizării: proiecte edilitare, introducerea alimentării cu apă și energie, construcția de parcuri și grădini publice.

Această evoluție se verifică în cazul Bacăului pe întreg parcursul medievalității, perioadă în care aria competențelor juridice a fost puternic limitată, iar „evoluția așezării a

³ Daniel Chirot, *Schimbarea socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, București, Editura Corint, 2002, p. 257.

⁴ Bogdan Murgescu, *România și Europa: acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 108.

fost puternic marcată de voința celui care purta «însemnele puterii» (p. 39). La aceasta se adaugă existența instituției juridice și administrative a *sfatului pârgarilor*, care se află mai aproape de instituția *oamenilor buni și bătrâni* din satele libere ale Moldovei decât de un model continental al autonomiilor citadine. Este, de aceea, de presupus faptul că statutul medieval al Bacăului este mai curând asemănător celui de mic centru comercial, administrativ, fiscal și juridic, „un fel de interfață a puterii domniei în teritoriu” (p. 42). Abia în intervalul 1821-1859 Bacăul întrunește condițiile citadinătății, scăpând de „complexul *megieșiei* cu marile proprietăți funciare” (p. 61), pornind în cucerirea teritoriului învecinat prin extindere imobiliară și începerea construcției unui oraș.

O secțiune specială a cărții este dedicată structurii etnice și evoluției demografice a Bacăului raportată la celelalte orașe ale Moldovei. Conform reperelor statistice ale recensământului demografic din 1899, Bacăul a avut al cincilea ritm de creștere demografică, după orașele Tecuci, Galați, Dorohoi și Bârlad (p. 66). Această creștere este explicată prin apetitul comercial, prin deschiderea către industrie și prin fenomenul migraționist al populației evreiești, ceea ce oferă Bacăului nu doar dinamică demografică, ci și importanță urbană. Datele demografice devin și mai interesante atunci când introducem criteriul cetățeniei în analiza de conținut: 5.489.296 persoane – 92,15% din totalul populației – dintr-un total de 5.956.690 de locuitori s-au declarat cetățeni români. Desigur, cifrele acestea pot acoperi și întări teza „omogenității naționale”, dar ele trebuie puse în context istoric pentru a fi înțelese adecvat. În mediul urban, din totalul de 1.119.786 de locuitori, doar 768.081 (68,59%) aveau cetățenie română, restul de 351.705 (31,41%) fiind declarați străini. Configurația demografică pentru Bacău devine și mai interesantă: 47,28% cetățeni români, 48,64% cetățeni străini (nesupuși) și 4,08% cetățeni supuși unui alt stat. Care sunt cauzele acestei realități citadine?

Alin Popa le identifică în mod corect în atractivitatea mediului urban pentru oportunități de angajare sau de afaceri și în legislația comunală care le interzicea străinilor așezarea în sate fără autorizația consiliului comunal și care le refuza acestora dreptul de a deține proprietăți funciare (p. 71). Cazul Bacăului și evoluția sa de la statutul de târg la cel de oraș este paradigmatic pentru rolul modernizator pe care l-au avut evreii în societatea românească în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Analiza cauzelor identificate de Alin Popa merită o discuție separată, întrucât deschide posibilitatea unui vast șantier de cercetare.

A fost documentat rolul evreilor în popularea anumitor comunități și în înființarea de târguri pentru a le face accesibile către drumurile comerciale⁵. Apariția unui număr însemnat de așezări semiurbane a fost determinată de dezvoltarea pieței interne și de cererea crescută de produse și servicii, ceea ce a avut ca efect extinderea schimburilor comerciale. La jumătatea secolului al XIX-lea, evreii alcătuiau cea mai mare parte a sectorului micii industrii și serviciilor, antreprenori, meseriași și comercianți, iar odată cu ultima treime a secolului al XIX-lea se disting în cadrul populației evreiești antreprenorii industriali, bancherii și reprezentanții profesiunilor liberale. Într-o societate românească tot mai deschisă transformărilor modernizatoare, evreii au ocupat nișa liberă a comerțului cu amănuntul, a micilor meșteșugari, a ocupațiilor financiare care corespundeau într-o măsură tot mai mare nevoilor societății. Din această perspectivă, evreii au avut un rol pozitiv în modernizarea societății românești lipsită de o burghezie antreprenorială care să inițieze și să susțină reformele economice. Inferioară economic clasei de

⁵ Elena Negruți, *Rolul evreilor în formarea târgurilor din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în SAHIR, I, 1996, p. 143.

mijloc evreiesci, burghezia română a căutat să profite de superioritatea politică pentru a compensa situația pe plan economic⁶.

Pe de altă parte, și aici văd punctul nodal al cărții lui Alin Popa în relația Bacău – modernizare – evrei – naturalizare, imposibilitatea evreilor de a deține proprietăți funciare în mediul rural se află în relație directă cu evoluția ideii de cetățenie în intervalul dintre Constituția din 1866 și Constituția din 1923. Tradiția juridică românească transpusă în textul constituțional privilegia în acordarea cetățeniei – celebrul articol 7 al Constituției din 1866 – principiul juridic *jus sanguinis* al comunității de descendenți în detrimentul principiului *jus soli* al apartenenței teritoriale. Principiul juridic *jus sanguinis* stabilea palierul drepturilor politice prin corespondență cu calitatea de român, adică de individ născut din părinți români, ceea ce evident nu se putea aplica evreilor. În acest sens, articolul 7 al Constituției din 1866 limita accesul evreilor la privilegiile cetățeniei. Modificarea din 1879 a articolului 7 al Constituției din 1866 – ca o condiție a recunoașterii internaționale a independenței țării – a stabilit criteriile și procedura naturalizării, introducând posibilitatea naturalizării individuale, întrucât o modificare în sens larg a procedurii naturalizării ar fi introdus un corp străin în organismul națiunii. Argumentele folosite de legislatorii români care au gestionat modificarea din 1879 a articolului 7 al Constituției din 1866 – argumentul alterității pozitive a evreilor, argumentul ireductibilității ontologice, argumentul radical antisemit – mergeau în direcția imposibilității asimilării, chiar dacă au fost și voci singulare care le recunoșteau rolul pozitiv în modernizarea societății. Metafora „corpului străin” a jucat un rol esențial în fundamentarea juridică a modificării articolului 7, întrucât a singularizat relația de echivalență dintre naturalizare și dreptul de proprietate teritorială. Acest drept a fost considerat nu doar un drept politic, ci „un element de naționalitate” și un privilegiu exclusiv al românilor și al celor naturalizați români. Prin instituirea principiului juridic *jus sanguinis* al comunității de descendenți în acordarea cetățeniei, autoritățile legiuitoare române au determinat relația dintre naturalizare și dreptul de proprietate teritorială ca un element al suveranității naționale⁷.

Un loc aparte în arhitectura narativă a cărții îl reprezintă cel dedicat Bacăului – „capitală” a rezistenței naționale în Primul Război Mondial –, unde Alin Popa reabilitează demnitatea istorică a Bacăului pe care îl așază pe același palier cu localitățile care s-au înscris în memoria colectivă drept „adevărate «momente astrale» ale istoriei locale și naționale” (p. 179): Mărășești, Mărăști, Oituz, Cașin, Târgu Ocna, Cireșoia, Coșna. Argumentele sale sunt greu de ignorat și reprezintă o provocare adresată atât autorităților locale, cât și noilor generații de istorici (p. 179):

Prin faptele de glorie, prin rezistența soldaților mobilizați și prin numărul foarte mare de victime, județul Bacău și „capitala” acestuia ar merita să ocupe în memoria colectivă cel puțin un loc egal cu cel al Mărășeștiului. Acest statut al Bacăului a fost câștigat pe câmpul de luptă și ar trebui cunoscut, promovat și asumat ca atare de români, în general, și de băcăuani, în mod special.

Lipsa unui monument al memoriei combatanților oferă lui Alin Popa prilejul de a face o călătorie a curajului și patriotismului în anii de foc ai consolidării identității

⁶ Liviu Neagoe, *Antisemitism și emancipare în secolul al XIX-lea. Dileme etnice și controverse constituționale în istoria evreilor din România*, București, Editura Hasefer, 2016, p. 136.

⁷ *Ibidem*, p. 143.

locale și naționale. Sunt cele mai pasionante pagini ale întregului volum. Intrarea României în război, la 15 august 1916, într-un context internațional nefavorabil, cu cel mai întins front din Europa la acea dată, nerealizarea de către aliați a ofensivei din Salonic, intrarea Bulgariei în război alături de Puterile Centrale, tehnica superioară de război a trupelor germane, insuficienta pregătire și greșelile de strategie ale Marelui Cartier General al Armatei Române care au dus la dezastrul de la Turtucaia, ocuparea Bucureștiului de către armata feldmareșalului Anton Ludwig August von Mackensen, la 6 decembrie 1916, retragerea precipitată a autorităților și a unei importante părți a populației civile în Moldova, rechizițiile pentru armată, epidemia de tifos, spitalele de campanie, figura luminoasă a reginei Maria în mijlocul răniților, promisiunile regelui Ferdinand privind reforma agrară și electorală care au mobilizat starea de spirit a soldaților, sprijinul Misiunii militare franceze condusă de generalul Henri Mathias Berthelot, eroismul generalilor Alexandru Averescu, Eremia Grigorescu și a miilor de soldați anonimi de la Mărășești, Mărăști, Cașin, Oituz, Coșna, Cireșoaia, Târgu Ocna din iulie-august 1917, răsturnarea frontului, revoluția bolșevică din Rusia, pacea separată de la București (7 mai 1918), diplomația națională, contextul internațional favorabil, Marea Unire de la 1918, contribuția Moldovei – „singurul teritoriu administrat fără întrerupere de români” (p. 207) – realizarea idealului național, autorități placide, topografia cimitirelor și monumentelor ca exercițiu al memoriei colective. Imagini expuse în muzee, cuvinte dăltuite în pietre funerare, pagini de citit la orele de istorie, soldați și ofițeri care au consolidat o conștiință națională, o vocație europeană, o identitate. Pentru că, „Pe aici nu se trece!”.

Fizionomia urbană a Bacăului în tranziția de târg la oraș este redată cu acribie și o conștiință tragică de Alin Popa pe parcursul unor vaste capitole despre mediul de locuire, evoluția socio-economică, viața cotidiană și viața culturală locală pentru a pune în valoare „omul – principalul factor care a generat orașul” (p. 443). Provocarea pe care o lansează Alin Popa de a reda portretul *omului băcăuan* apropie lucrarea de direcția caracteriologiei etnonaționale unde s-au remarcat, în prima jumătate a secolului al XX-lea, Dumitru Drăghicescu, Constantin Rădulescu-Motru, Garabet Ibrăileanu, Mihail Ralea, Eugen Lovinescu, Mircea Vulcănescu, Lucian Blaga, Camil Petrescu, iar în perioada contemporană Septimiu Chelcea, Constantin Schifirneț, Luminița Iacob, Daniel David, Sorin Mitu, Victor Neumann (p. 447):

Lectura comparativă a datelor statistice ne-a oferit, prin urmare, premisele portretistice ale băcăuanului etnic român – un cetățean hibrid, amestec între țăran și orașeanul de primă generație, fără mari ambiții profesionale, preferând, printre altele, mai mult confortul venitului asigurat de stat, decât bogăția ipotetică a unor afaceri riscante.

Parcursul monografic al lui Alin Popa nu este o inventariere a caracteristicilor unei comunități urbane localizată într-o perioadă istorică determinată, ci o pledoarie care privește propria noastră identitate (p. 449):

Credem că pentru a ști cu adevărat cine suntem mult mai credibil și mai aproape de adevăr ar fi să încercăm cât mai multe portrete regionale ale românului, bine circumstanțiate în timp și spațiu. Doar reunirea lor ar avea temei de analiză și generalizare.

Lecturând cartea lui Alin Popa, se ridică întrebarea: cum mai poate fi gândită identitatea națională într-o epocă a prăbușirii „marilor narațiuni” integratoare și a exacerbarii populismelor, suveranismelor și autohtonismelor? Astăzi, identitatea națională

nu mai poate fi gândită din perspectiva unui anumit localism care să prezeve gena particularității noastre etnice. Avem o identitate locală, regională, națională în aceeași măsură în care avem o identitate europeană. Afirmarea europenității noastre nu exclude un anumit sens al tradiției și specificului național, căci putem fi europeni fără a înceta să fim români.

Cercetarea istorică trebuie să ne ajute să înțelegem trecutul așa cum a fost și nu așa cum ne-am fi dorit să fie sau așa cum îl percepem prin grila prezentului. Doar cunoscându-ne trecutul, cu luminile și umbrele sale, cu identitatea și particularitățile sale, ne vom putea atribui un sens și o semnificație destinului nostru în această parte a Europei.

Liviu Neagoe

Remus Tanasă, „Apostolul națiunii”: Mazzini și nașterea României moderne, București, Editura Humanitas, 2023, 240 p.

Remus Tanasă este cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” – Academia Română, Filiala Iași, doctor în istorie al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, preocupat de istoria ideilor politice din secolul al XIX-lea, conservator prin vocație, pipar prin liber arbitru. *„Apostolul națiunii”: Mazzini și nașterea României moderne* este o carte care dă măsura maturității istoricului Remus Tanasă și o contribuție majoră la evidențierea rolului pe care ideile lui Giuseppe Mazzini despre republică și națiune le-au avut în context românesc. O carte extrem de documentată, scrisă cu acribie, care va constitui cu siguranță o sursă de neocolit pentru cercetări viitoare privind evenimentele tumultuoase de la jumătatea secolului al XIX-lea și consecințele lor pentru evoluția forțelor politice din tinerele națiuni europene aflate la intersecția marilor imperii multinaționale.

Să facem cunoștință, pentru început, cu reformistul politic Giuseppe Mazzini. Rămas în memoria posterității ca „profetul noii Europe” sau „apostolul națiunii”, Mazzini a îmbinat în mod fericit republicanismul cu cauza națională și cu socialismul, având un rol benefic în nașterea unei conștiințe naționale românești ca parte integrantă a etapei revoluționare din ceea ce a fost numită „Primăvara popoarelor” în Europa. Pentru Mazzini, națiunea era „rodul unei construcții ideatice și culturale”, iar pentru statele din zona danubiano-balcanică a conturat, în cadrul Comitetului Democratic European de la Londra, ideea unei confederații în contextul căreia fiecare națiune să-și poată proteja propria identitate prin construcția unui stat național (p. 12-13), idee îmbrățișată de Dumitru Brătianu într-o controversă cu omologul său maghiar Daniel Irányi, fost secretar al Comitetului Salvării Publice de la Pesta¹.

Mazzini și-a elaborat scrierile, nesistematic dar cu patosul unui adevăr revelat, având în centrul viziunii sale „edificarea și unificarea politică a națiunii italiene” (p. 25), fără a exclude dreptul altor națiuni pentru demersuri similare. „Mai mult chiar, viziunea sa voluntaristă prevedea că orice națiune care ar dori să se manifeste ca atare trebuie să-și

¹ Remus Tanasă, *Români și maghiari într-o dispută politică referitoare la ideea de națiune: Dumitru Brătianu și Daniel Irányi în ziarul „La Press” (1851)*, în „Studia Universitatis Moldaviae”, nr. 10 (100), 2016, p. 98.

dovedească voința și capacitatea de a-și înălța stindardul pe harta Europei” (p. 26). Națiunea însemna, pentru Mazzini, un efort colectiv de constituire a unui stat național și a unei societăți echitabile, iar pe plan extern – un efort de constituire a „unei societăți naționale atentă la nevoile și caracteristicile fiecărei naționalități” (p. 45). De aceea, ceea ce dă substanța și conștiința de sine a unei națiuni este un anume vitalism generat de „instinctul propriei misiuni”, adică disponibilitatea „de a contribui la binele comun al întregii umanități, în mod colectiv, sub o denumire care să o distingă de alte populații prin limbă, istorie, cultură, tradiții, legi și teritoriu” (p. 45).

Cosmopolitismul națiunii promovat de Mazzini și ideea idealist-utopică a unei organizări sociale „care ar avea ca scop umanitatea și ca punct de plecare patria” (p. 47) – o viziune comunitaristă, așadar, care prevala asupra viziunii individualist-libertariene în centrul căreia se afla cetățeanul cu drepturile civile și politice aferente – îl apropie de conceptul de „comunitate imaginată” al lui Benedict Anderson, prin care o națiune își coagulează identitatea în virtutea sentimentului de comuniune pe care membrii națiunii îi împărtășesc cu predecesorii lor pe care nu i-au cunoscut, nu-i vor întâlni, dar prin intermediul cărora păstrează vie imaginea propriei comunități. Este imaginată ca suveranitate, deoarece națiunea este un produs al modernității care s-a născut într-o epocă în care principiile iluminismului și fervoarea romantică au distrus legitimitatea unei societăți organizate ierarhic în baza unei presupuse ordini divine. Și este imaginată ca o comunitate, deoarece națiunea oferă un sentiment profund de fraternitate și un ideal pentru care milioane de oameni au fost dispuși să se sacrifice².

Dintre numeroasele perspective asupra națiunii și naționalismului pe care le-au descris istoricii contemporani, viziunea lui Mazzini se distinge de perspectiva culturalistă a lui Ernest Gellner, care integrează ideea de națiune ca o contingentă, ca un accident al istoriei, și nu ca o necesitate. Din această perspectivă, națiunea nu se comportă ca un organism biologic, o entitate primară și imuabilă, o comunitate de descendenți, întrucât aparține unei perioade relativ recente a istoriei umanității. Există o relație directă între națiune și modernizare prin intermediul educației și standardizării culturale și mai puțin prin intermediul omogenizării etnice. În acord cu perspectiva culturalistă a lui Gellner, națiunile nu formează statele și naționalismele, dar naționalismele sunt cele care dau contur statelor și formă națiunilor³.

Anthony D. Smith propune o perspectivă perenialistă, care asociază conceptului de națiune un nucleu etnic, o identitate proprie, un teritoriu istoric, existența unor mituri fondatoare, memoria unei descendențe comune, o formă emergentă de cultură publică, un contract social împărtășit de toți membrii națiunii, o economie comună care permite mobilitatea membrilor⁴. Identitatea națională poate combina elemente cu alte tipuri de identitate etnică, de clasă, de gen, religioasă, în timp ce națiunea presupune în primul rând o legătură culturală și politică. După cum observa Florian Bieber, nu putem vorbi despre națiune, identitate națională sau naționalism strict din perspectivă etnică sau civică. Mai curând, fiecare națiune se constituie din idei aflate în competiție, adesea chiar în conflict, despre cum anume se definește o națiune⁵.

² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread on Nationalism*, Verso Editions, The Theford Press Ltd, 1983, p. 6-7.

³ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1990, p. 48.

⁴ Anthony D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, 1991, p. 14.

⁵ Florian Bieber, *Debating Nationalism. The Global Spread of Nations*, London, Bloomsbury Academic, 2020, p. 14.

Pentru perspectiva voluntaristă și organicistă a națiunii, atât de diferite în aparență, națiunea este termenul comun în care se regăsesc atât indivizii, cât și identitățile colective, fie că vorbim despre etnie, națiune sau popor. Comunități care au practicat forme de coeziune bazate pe ideea de etnie sau de națiune au existat înainte de perioada modernă, însă naționalismul ca doctrină politică s-a afirmat odată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea prin scrierile lui Johann Gottfried Herder și Johann Gottlieb Fichte ca reacție împotriva universalismului iluminist. Conceptul de *Volksgeist* propus de Herder a devenit influent în articularea felului în care comunitățile se identificau prin evocarea unui tipar distinct care caracteriza activitățile, limba, istoria, cultura, obiceiurile și care glorifica un trecut nebulos pentru a evoca un viitor fastuos⁶. Toate acestea erau expresii ale vieții locale și nu criterii universal valabile și atemporale care puteau fi aplicate oricărei comunități. Din acest „geniu al locului” poate fi extras imboldul culturilor naționale și totodată entuziasmul mișcărilor care afirmau primordialitatea identității naționale.

Revenind la protagonistul nostru italian, Mazzini a fost un adept al cauzei naționale a popoarelor europene și un republican convins, deși, într-o perioadă a imperiilor multinaționale configurate după Congresul de la Viena din 1815, „republican” putea însemna multe lucruri. Pentru mulți republicani de la jumătatea secolului al XIX-lea, republica era un scop politic ca formă instituțională, însă mijloacele pentru atingerea acestui scop erau destul de neclare (p. 56). Republicanismul mazzinian se plasa între dreapta liberală și stânga socialistă, fără a putea fi asociat unei anumite doctrine politice: „pentru conservatori, el era un radical, pentru radicali – un moderat, iar pentru moderați – un extremist” (p. 57). Mazzini își concepea republicanismul ca un principiu politic care amalgama elementele economice, sociale și morale aflate în centrul națiunii, singurul capabil să unească națiunile moderne, „entități care până în secolul al XIX-lea erau predispușe conflictualității din cauza sistemului tratatelor internaționale semnate de către monarhi în defavoarea maselor de oameni care alcătuiau națiunea” (p. 58).

În această direcție, Mazzini își va promova propriul proiect politic prin înființarea, în 1866, a Alianței Republicane Universale, cu scopul de a „facilita cooperarea tuturor republicanilor europeni împotriva caselor regale și prinților din Europa” (p. 58). Republicanismul intransigent al lui Mazzini a făcut previzibil eșecul acestei organizații ca și, ulterior, proiectul unei preconizate Ligi Internaționale a Popoarelor. Este explicabil astfel de ce unele aspecte ale gândirii mazziniene, cum ar fi primatul republicii asupra monarhiei sau promovarea unui „cosmopolitism al națiunilor”, au avut un impact restrâns pe tărâm românesc. Cu toate acestea, ele au contribuit la vitalizarea sentimentului de renaștere națională și la prefigurarea unei noi realități geopolitice în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pentru statele naționale din Europa Centrală și de Est. Evoluția ideii de Europa și proiectele de reformă politică a Europei susțineau dezideratul care cerea „tranziția de la statutul de națiune culturală la cel de națiune politică” (p. 79) pentru micile naționalități care își revendicau tot mai răspicat dreptul la existență.

Revoluția din Muntenia și mișcarea revoluționară din Moldova s-au raliat momentului istoric european care corobora revendicările de ordin național cu cele de ordin socio-economic. Pe lângă respingerea Regulamentului Organic – în Muntenia, Moldova având revendicări mai moderate –, eliminarea protectoratului rusesc, extinderea palierului drepturilor și libertăților cetățenești, a fost solicitată și ameliorarea situației țăranilor, ca preambul pentru o viitoare reformă agrară atât de necesară într-o țară cu o populație

⁶ Liviu Neagoe, *Eutopia. Concepte, identități și istorii românești*, Chișinău, Editura Cartier, 2023, p. 13.

alcătuită în majoritate din țărani lipsiți de putere politică și economică. În Transilvania, din cauza situației aparte a românilor care erau lipsiți de drepturi politice, revendicările revoluționarilor au pornit de la premise etnice care s-au aflat în contradicție cu revendicările maghiarilor. Revoluționarii români din Transilvania au cerut recunoașterea politică în cadrul constituțional definit de Imperiul Habsburgic, „fiind solicitați să aleagă între centralismul autorităților austriece și intransigența nobililor maghiari” (p. 82).

„Primăvara popoarelor” în spațiul românesc debutează la Iași, în 27 martie/ 8 aprilie 1848, prin redactarea unei „Petițiuni-proclamațiune în numele tuturor stărilor Moldovei” în 35 de puncte. Cerințele proclamațiunii erau mai curând moderate decât revoluționare, primul articol cerând „Sfânta păzire a Regulamentului în tot cuprinsul său și fără nici o răstălmăcire”⁷, pentru a se evita o posibilă intervenție rusească. În esență, se solicita instaurarea unui regim politic liberal, „care să nu se mai facă vinovat de arbitraritate și de corupție, iar legislativul să nu mai fie subordonat în mod abuziv de către domn” (p. 90). Domnitorul Mihail Sturza a avizat negativ revendicările și a organizat o acțiune represivă împotriva celor implicați, care au fost nevoiți să ia calea exilului, unde au format Comitetul Revoluționar Moldovean, în numele căruia Mihail Kogălniceanu a redactat documentul cunoscut sub denumirea de „Dorințele Partidei Naționale” și un proiect de Constituție cu un caracter modern, care nu prevedea însă și votul universal. Mișcarea de la Iași nu s-a manifestat revoluționar, ci a fost concepută ca o etapă premergătoare unei revoluții în spiritul epocii, calea graduală putând fi considerată și „o atitudine premonitorie pentru caracterul moderat pe care liberalismul moldovenesc îl va demonstra după Unirea din 1859” (p. 92).

Evenimentele din Muntenia s-au raliat impulsului revoluționar european, un comitet revoluționar alcătuit din Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, C. A. Rosetti, Christian Tell, Gheorghe Magheru, Ion Heliade Rădulescu prezentând la 9/21 iunie 1848 programul revoluției sub numele „Proclamația de la Islaz”. Conținutul liberal al proclamației era mult mai larg, egalitatea în drepturi și libertăți pentru toți cetățenii, desființarea clăcii și a rangurilor sociale, domn ales din toate straturile societății, autonomie politică și „ideea de națiune bazată pe alte criterii decât rangul social, mai exact pe etnicitate” (p. 93). Deși pe plan intern revoluționarii munteni au reușit să se impună pentru o foarte scurtă perioadă formând un guvern provizoriu, interesele regionale ale marilor puteri au făcut din „aventura pașoptistă” un eșec (p. 93). Caracterul revoluționar al liberalismului muntean a constituit imboldul pentru realizarea unirii din 1859 și pasul premergător pentru constituirea statului român modern.

În Transilvania, caracterul revoluției pașoptiste a îmbrăcat o formă politică mult mai accentuată, demersul românilor situându-se în primul rând „pe terenul luptei pentru recunoașterea lor ca națiune politică de sine stătătoare” (p. 94). La 3 mai 1848, pe Câmpia Libertății de la Blaj, s-a derulat Marea Adunare Națională, în cadrul căreia a fost adoptată „Petiția națională”, un program în 16 puncte elaborat, printre alții, de George Barițiu, Simion Bărnuțiu, Andrei Șaguna. „La Blaj au fost proclamate independența națiunii române și egalitatea cu naționalitățile conlocuitoare din Transilvania” (p. 95), dar petiția nu a fost recunoscută nici de Dieta de la Viena și nici de Dieta maghiară de la Cluj. Mai mult, conducătorii revoluției maghiare au încercat impunerea forțată a „uniunii” dintre Transilvania și Ungaria în spiritul imaginarii colectiv maghiar (p. 95), ceea ce va da o turnură sângeroasă evenimentelor ulterioare.

⁷ Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 359.

Experiența europeană a revoluționarilor surprinde solidaritatea dintre cele trei mișcări românești și încadrarea acestora în aria tematică a *Risorgimento*-ului european. Programele revoluțiilor din Moldova, Muntenia și Transilvania, cu palierul drepturilor politice și civile, cu unitatea pan-românească și recunoașterea identității etnice, ca dimensiune specifică a revoluției din Transilvania, au reprezentat un real progres în raport cu proiectele constituționale din primele decenii ale secolului al XIX-lea, care erau marcate de un liberalism incipient și nu-și propuneau schimbări de substanță în eșafodajul social și politic al provinciilor românești. Ele se înscriu în mișcarea de idei europeană, iar membrii generației pașoptiste „sunt și se simt europeni, sentiment pe care românii îl pierduseră în secolul al XVIII-lea; dar sunt europeni ca români, și în această calitate își atribuie o misiune europeană în marginile continentului”⁸.

În acest cadru poate fi înțeles mai bine textul lui Nicolae Bălcescu, redactat în exil sub forma unui dialog, intitulat *Manualul bunului român*, o veritabilă filosofie a contractului social pentru care cetățeanul este „un om care trăiește într-o republică și are parte în suveranitate”⁹. Filosofia socială fundamentată pe ideile contractului social este una republicană, singura autoritate căreia cetățeanul este chemat să i se supună este cea a legii și a propriei libertăți. Influențat de experiența amară a exilului datorată înfrângerii revoluției pașoptiste, Bălcescu depășește ideologia utopică revoluționară în favoarea unei pedagogii naționale centrată pe virtuțile morale și sociale ale cetățeanului. El nu poate renunța definitiv la ideile sale din tinerețe și păstrează aceeași credință mesianică în victoria cauzei pe care o susține.

Românii sunt prezenți în scrierile lui Mazzini, „apostolul națiunii” dovedindu-se un apărător al cauzei naționale românești, cu nuanțele date de felul în care el înțelegea situația provinciilor românești, „în mod treptat, dar integral”. Chestiunea naționalităților era presupusă de reformistul italian ca o datorie în complicata arhitectură europeană în care trebuia instituit un echilibru între națiuni, „o democrație europeană formată din state naționale” (p. 101) care ar fi trebuit să se opună expansiunii imperiilor multinaționale. Mazzini a sugerat o federație de state dunărene sub hegemonie maghiară, ca o contrapondere atât la Imperiul Rus, cât și la pretențiile de teritorialitate ale Casei de Habsburg. În ceea ce privește destinul politic al românilor, Mazzini considera că „națiunea română putea să supraviețuiască doar în confederație cu celelalte națiuni mici din regiune” (p. 105).

Ideea unei Confederații Dunărene sau a uneia Orientale i-a orientat lui Mazzini referințele despre partea răsăriteană a continentului. O idee plină de semnificații, din moment ce Dumitru Brătianu va trasa proiectul, utopic, al unei confederații a statelor dunărene sau atunci când, peste numai câteva decenii, Aurel C. Popovici va stabili pe baze federale o nouă arhitectură constituțională a Imperiului Austro-Ungar conform principiului naționalităților. Privite de pe Dunăre, țările române constituiau o zonă de frontieră dintre Europa și Orient, un *limes* instituit de imaginarul geografic, o zonă de interferență între mai multe imperii și „un spațiu intermediar caracterizat de fluiditate și incertitudine, dar și de deschidere și oportunitate”¹⁰. Dunărea, cu călătoriile și cu schimburile comerciale pe care le-a facilitat, a reprezentat și o conexiune prin care „europenii” descopereau spațiul românesc, iar românii veneau în contact cu „Europa”.

⁸ Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești, 1369-1878*, München, Jon Dumitru Verlag, 1987, p. 81.

⁹ Nicolae Bălcescu, *Scrieri alese*, București, Editura Minerva, 1981, p. 101.

¹⁰ Constantin Ardeleanu, *O croazieră de la Viena la Constantinopol: călători, spații, imagini, 1830-1860*, București, Editura Humanitas, 2021, p. 153.

Dezvoltarea principiului naționalităților în Europa, sub imboldul ideilor lui Mazzini, a condus la schimbarea cadrului diplomatic și politic între 1848 și 1878. Participarea deplină la „Primăvara popoarelor” l-a determinat pe Mazzini „să recunoască capacitatea românilor de a fi o națiune” (p. 208). Colaborarea dintre pașoptiștii români și Mazzini s-a exprimat prin ceea ce Remus Tanasă numește „transfer de idealism” și prin „crezul comun în ideea de națiune” (p. 211). Inspirați de ideile lui Mazzini, românii au jucat diplomatic și politic cartea naționalității în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, revendicându-și un loc și un rol în concertul națiunilor europene.

Demersul lui Remus Tanasă de a stabili o corelație între ideile și scrierile lui Giuseppe Mazzini și eforturile românilor de a se constitui ca națiune, alături de celelalte națiuni europene, poate fi integrat în demersul mai larg de a înțelege trecutul așa cum a fost și nu așa cum ne-am fi dorit să fie. Pentru că datoria istoricilor este să prezinte trecutul și nu să-l perceapă prin grila deformată a prezentului. Iar Remus Tanasă s-a achitat cu strălucire de această datorie.

Liviu Neagoe

Iuliu Barasch, *Medicină de pionierat în Țara Românească: biografie și restituiri medico-istorice*, ediție îngrijită, studiu introductiv, traducere și note de Lidia Trăușan-Matu, cuvânt-înainte de Alin Ciupală, București, Editura Corint Books, 2023, 368 p.

Personaje

În mod fundamental această carte nu ar fi existat în lipsa a două personaje: cel care scrie – Lidia Trăușan-Matu – și cel despre care se scrie – Iuliu Barasch. Să le prezentăm pe rând. Lidia Trăușan-Matu, pentru cine nu știe încă, este cel mai cunoscut istoric al medicinei din Țara Românească pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea. O bună parte a activității sale de cercetare este dedicată acestui subiect: teza de doctorat transformată apoi în volum (*De la leac la rețetă. Medicalizarea societății românești în veacul al XIX-lea (1831-1869)*, București, Editura Universității din București, 2011), numeroase studii, iar mai nou lucrări cu caracter monografic dedicate unor medici importanți ai perioadei: Apostol Arsache (Ștefan Petrescu, Lidia Trăușan-Matu, *Apostol Arsachi (c. 1792-1874) medic, om politic și everghet*, București, Editura Omonia, 2023) și iată – Iuliu Barasch. Nu poți scrie despre medicina valahă de până la 1860 fără să îi utilizezi textele; sau, mă rog, poți scrie, dar în felul acesta îți dovedești ignoranța.

Cum probabil ați remarcat deja, cele două biografii amintite mai sus sunt dedicate unor medici străini: unul are origini grecești, iar celălalt este evreu. Suntem în prima jumătate a secolului și este o situație normală: în acea epocă, majoritatea medicilor sunt străini. Creatorul însuși al sistemului sanitar modern în Principate este Carol Davila, un alt străin celebru, nu-i așa? Dacă facem excepție de Iacob Felix, care și el are origini evreiești, ascunse însă cu mare grijă atunci când ajunge în Principate, Iuliu Barasch este al doilea medic din secolul al XIX-lea care se bucură de o oarecare atenție în istoriografia română. Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, descrierea călătoriei sale din anii 1841-1842 în Galiția, Bucovina, Moldova și Țara Românească este editată de E. Schwarzfild (*Itinerar în Cracovia, Galiția, Bucovina, Moldova și Muntenia în 1841-1842*,

București, Editura Egalitatea, 1894), iar imediat după Primul Război Mondial Moses Schwarzfeld ne dă un fel de ediție de scrieri alese (Moses Schwarzfeld, *Dr. Iuliu Barasch: iunie 1815 – 30 iunie 1863. Omul, opera, bucăți alese din operele sale*, București, Editura Cercului „Libertatea”, 1919). Mult mai aproape de stricta contemporaneitate, un nou volum îi este dedicat: Irinel Petrescu, Lucian-Zeev Herșcovici (coord.), *Iuliu Barasch: un iluminist în Țara Românească*, București, Editura RAO, 2022. Ce e atât de special la medicul nostru evreu? Și de ce despre el se scrie chiar mai mult decât despre un Iacob Felix, care totuși a urcat până în vârful ierarhiei medicale din România? E greu de spus de unde vine fascinația pentru Iuliu Barasch, dar ea există. Să fi contribuit la aceasta și destinul său tragic? Sau perseverența de a-și păstra religia mozaică într-o societate tot mai ostilă evreilor pe măsură ce înaintăm în timp? Medicul nostru, născut în 1815, face studii la Berlin și, în 1841, obține titlul de doctor în medicină și chirurgie. Se hotărăște, se pare la sugestia familiei, să-și încerce norocul în Moldova, dar după cum o să reiasă și din însemnarea călătoriei sale, Moldova epocii nu era un loc tocmai idilic pentru evrei, așa că trece în țara vecină și se stabilește definitiv în Valahia. Se pare că aici cariera sa nu are prea mult de suferit în urma faptului că este evreu: va deveni pe rând medic de carantină la Călărași, apoi medic al districtului Dolj. Începând cu 1851 devine profesor de istorie naturală la Școala Națională „Sf. Sava” din București, iar din 1855 medic al unui arondisment al Capitalei. Moare în 1863, la doar 48 de ani, exact la timp cât să prindă doar parțial agravarea „chestiei evreiești” în România. Nu i-ar fi fost ușor pentru că era unul dintre liderii mișcării pentru emanciparea politică a evreilor din Principate.

Textele

Volumul de față conține de fapt două dintre textele publicate de Iuliu Barasch în presa vremii: primul este descrierea călătoriei din 1841-1842 prin Galiția, Bucovina, Moldova și Țara Românească publicat în „Allgemeine Zeitung des Judenthums” între 1843 și 1845. Text ce fusese deja tradus și publicat, cum am mai spus, la sfârșitul secolului al XIX-lea. El este preluat întocmai și în volumul de față; deci avem de-a face cu o republicare a unui text deja vechi dar accesibil doar în marile biblioteci din orașele universitare. Al doilea text este și el preluat dintr-o revistă, de data aceasta medicală – „Wiener Medizinische Wochenschrift” – unde, în anii 1854-1855, Iuliu Barasch publică 13 contribuții la situația „medico-endemică” din Valahia, texte care alcătuiesc o adevărată topografie medicală a Țării Românești la mijlocul secolului al XIX-lea. Ei bine, aceste texte cunoscute parțial doar de câțiva inițiați, sunt traduse și publicate integral pentru prima oară în limba română. Și acesta este meritul principal al lucrării de față. La care trebuie să adaug foarte consistentul studiu introductiv al Lidiei Trăușan-Matu despre medicul nostru. E aproape impropriu să îi spun studiu introductiv: textul intitulat *Portretul doctorului Iuliu Barasch (1815-1863). Biografie, medicină și istorie* este o lucrare în sine. În cele peste 60 de pagini, Lidia Trăușan-Matu nu face doar o biografie a medicului nostru, ci ea pornește la propriu pe urmele sale: îl regăsește în documentele Universității „Friedrich-Wilhelms” din Berlin, merge la Călărași și la Craiova căutând și găsind, mai ales în arhive, urmele trecerii lui prin viața și profesia medicală. Ca să nu mai amintim bibliografia despre medicina secolului al XIX-lea românesc pe care editorul o stăpânește magistral.

Iar acum să spunem câteva lucruri despre cele două texte publicate în volumul de față. Cum am tot spus, primul este descrierea itinerariului tânărului medic la venirea în

Principate, imediat după terminarea studiilor universitare. Drumul îl poartă prin Galiția, Bucovina, Moldova și, în sfârșit, Țara Românească. În cea mai mare parte, este vorba despre o descriere a comunităților evreiești din localitățile mari prin care trece, însoțită însă de caracterizări generale asupra situației evreilor din provinciile pe care le străbate. Este foarte atent la modul de viață al conaționalilor evrei, la educația lor, religioasă mai ales, și la modul în care modernizarea își pusese amprenta asupra acestor comunități. Evident, el se poziționează de partea modernității și implicit a integrării evreilor în societățile în care locuiau. Cum și eu sunt un soi de istoric al medicinei în secolul al XIX-lea, o să evidențiez lucrurile care mi-au părut interesante în acest memorial de călătorie. Și o să mă opresc asupra Principatelor. Mai întâi Moldova, care, în mod evident, nu îi place doctorului Barasch; nici nu avea cum: aici nu primește dreptul de liberă practică, cu toate că era licențiat în medicină la Berlin. Iașul mai ales i se pare respingător și îl descrie în culori memorabile:

El ne prezintă aspectul unui oraș mare, cu ulițe strâmte și murdare, casele în loc de a fi simetrice pe ambele părți ale străzii formează un amestec pestril de palate enorme din care nu vezi decât zidul de piatră al curții, de gropi subpământene numite bordeie, pe care nemții nu le-ar întrebuința nici chiar ca staule de porci, de tot soiul de dughenițe și magherițe, unde proprietarii își săvârșesc meșteșugul cu ușile deschise. Așa, de pildă vezi niște brutari pe jumătate goi care frământă pâinea cu picioarele în fața cuptorului [...]. Alături de acestea, zărești din depărtare o trăsură de gală, care sosește în galop cu prețioasa-i povară, în vreme ce alături de ea aleargă niște țigani goi, în sensul literal al cuvântului, așa că-ți vine greu să dovedești că aceste două creaturi s-ar coborî din *Homo sapiens L*, fiind deosebite una de alta precum cămila de leneș [p. 228].

Este descrierea tip a călătorului occidental ajuns pentru prima oară pe orientale tărâmuri moldave/valahe. Nu putea să lipsească din această descriere nici hidoasa manifestare a justiției locale în care nenorocitul condamnat, în sunet de tobă, este plimbat prin tot orașul și bătut cu legături de nuielă la fiecare răspântie. Cu toate că relațiile dintre evrei și localnici par bune, mai ales în ultima vreme prin înțeleapta cărmuire a lui Mihail Sturdza, totuși descrierea este saturată de temerile care bântuie comunitatea israelită din Moldova: zvonuri despre mari negustori sau cămătari care merg la mari curți boierești cu afaceri și care nu se mai întorc niciodată; crime odioase comise asupra evreilor, din cele mai diverse motive, ai căror instigatori și făptuitori sunt cunoscuți de toată lumea, dar care dorm liniștiți în patul lor fără să li se clinească un fir de păr din cap... și multe altele asemenea fapte care dovedesc că „moldoveanul nu privește omorul unui evreu decât ca pe un păcat puțin grav sau un păcat neexistent” (p. 236). Moldova nu pare în consecință un loc bun de trai pentru un evreu, oricât de cult ar fi el. Situația din Valahia pare mult diferită. Și într-adevăr aici, prin muncă perseverentă, doctorul Barasch își va face un rost. La 1845, viitorul pare mult mai luminos văzut de la București, decât de la Iași. Într-adevăr, în Muntenia comunitatea evreiască spaniolă este integrată social și se bucură de toate drepturile: până de curând a putut cumpăra chiar moșii și, prin urmare, medicul nostru poate crede pe bună dreptate că viitorul nu o să fie sumbru: „[...] găsești doar în această țară cel puțin o jumătate de duzină de religii tolerate și pe adepții lor emancipați; de ce să nu fie emancipați și evreii?” Din păcate pentru evreii pământeni, întrebarea de bun simț a doctorului Barasch, însoțită de o speranță pe măsură, se va dovedi utopică: naționalismul românesc, după unire mai ales, va merge mână în mână cu ceea ce mai târziu va fi numit antisemitism. Iuliu Barasch nu știa că la 1845 tocmai era pe cale să se încheie epoca toleranței evreilor în Principate.

Al doilea text care compune volumul de față, topografia medicală a Țării Românești, este extrem de interesant pentru istoricul medicinei autohtone în secolul al XIX-lea, mai ales pentru cel interesat de relațiile dintre medicina savantă și cea țărănească. Acest text parcă a fost scris în întregime pentru sufletul meu! Este epoca în care cunoștințele vindecătorilor țărani încă nu sunt respinse necondiționat de medicul carantinei Călărași sau al districtului Dolj. Dimpotrivă, Iuliu Barasch pare chiar avid de știința vindecătoare a țăranilor munteni. De pildă, în cazul cărbunelui sau antraxului (dalac în terminologia locală) atestă existența în multe sate a unor personaje specializate pe vindecarea acestei boli prin „cauterizarea locală cu fier incandescent sau cu acid nitric”; iar în fazele incipiente ale bolii, aceiași vindecători țărani diagnostichează boala cu precizie prin „tendința involuntară de a dormi, pe care bolnavul o simte începând de la prima apariție a bolii” (p. 282). În mod evident, medicul nostru este interesat de metodele țărănești de vindecare despre care se interesează cu asiduitate, astfel încât poate să afirme că ar putea vorbi vreme îndelungată despre „leacurile antifebrile «simpatetice»” din „medicina populară valahă” (p. 310-311) și dacă nu o face este doar din lipsă de spațiu (spre publicare). Nu pot decât să regret o astfel de omisiune! Oricum ar fi, el exemplifică două cazuri de vindecare a unor febre „observate chiar de mine”, deci demne de toată încrederea: primul este cel al unei paciente în vârstă, bolnavă de 18 luni, care fusese tratată cu remediul clasic – chinină – fără niciun rezultat. Ei bine, „ea se duce atunci la biserică, unde e spălată în momentul declanșării crizei cu apă sfințită (socotită ca deosebit de miraculoasă, datorită prezenței rămășițelor Sf. Dumitru în acea biserică) pe frunte și șira spinării și febra dispare” (p. 311). Și al doilea caz este tot al unei femei bolnave de febră de multă vreme, care primește sfatul „să meargă desculță într-o dimineață de septembrie devreme într-o grădină îndepărtată, unde trebuia să verse peste corpul ei gol apă descântată, care a rămas afară toată noaptea. Ea urmează sfatul și e vindecată de febră” (p. 311). În aceste vindecări miraculoase recunoaștem fără îndoială principiile de bază ale medicinei magice țărănești, în care medicul nostru pare să creadă până la un punct. Poate și pentru că, imediat după venirea în Valahia, se îmbolnăvește de febră pe care o tratează ca la carte, adică cu chinină, și de ale cărei episoade se pare că nu reușește să scape decât temporar. În disperare de cauză și „sătul de a lua chinină”, căuta „leacuri populare pentru a încerca pe mine eficacitatea preamărită a acestor remedii. Am recurs astfel la diferite emetice și substanțe producătoare de greață însă fără succes” (p. 301). Iată deci că și remediile empirice ale medicinei țărănești au limitele lor! Oricum ar fi, textul doctorului Barasch este extrem de interesant din punctul de vedere al istoriei medicinei (culte) a secolului al XIX-lea, dar mai ales din cel al medicinei țărănești a epocii. Practic topografia medicală a Valahiei este înțesată de mărturii despre metode de vindecare țărănești, despre reprezentări populare despre boli și despre modul cum comunitățile rurale interacționează cu principalele amenințări epidemiologice, de pildă holera.

În concluzie, volumul de față prin re/punerea în circulație a unor texte de la mijlocul secolului al XIX-lea, precum și prin studiul introductiv excelent scris și documentat invită la lectură orice cititor interesat de secolul al XIX-lea românesc.

Constantin Bărbulescu

Radu Mârza, *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900, cuvânt-înainte de Alin Ciupală, Iași, Editura Polirom, 2022, 512 p.*

Să începem cu începutul, adică cu autorul. Radu Mârza este un istoric clujean cu totul și cu totul special. E special în sensul că a ales o strategie de carieră puțin uzitată de istorici deoarece pare contraproductivă în privința acumulării capitalului simbolic, atât de râvnit până și de autorii de literatură științifică. Adică aproape fiecare carte a lui înseamnă și o schimbare a domeniului de cercetare. Marea majoritate a istoricilor de profesie de obicei rămân ancorați în același domeniu de cercetare pe care l-au ilustrat prin teza de doctorat; și doar târziu, când pot fi numiți cu emfază cercetători seniori, poate ies din zona de confort a domeniului care i-a consacrat. Ei bine, Radu Mârza a ales o altă cale: teza de doctorat devenită volum va fi dedicată istoriei slavisticii în România (*The History of Romanian Slavic Studies. From the Beginnings until the First World War*, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2008). Urmează un alt șantier istoriografic dedicat de data aceasta istoriei transporturilor feroviare definitivat printr-un volum publicat la Editura Polirom, *Călători români privind pe fereastra trenului: o încercare de istorie culturală (1830-1930)*, Iași, 2020. Iar peste doar doi ani vine și publică la aceeași editură un volum, cel de față, dedicat locului pe care îl ocupă în Principate și apoi în România secolului al XIX-lea, plus perioada interbelică, călătoria și cura la băile de la Karlsbad! Tot un soi de istorie culturală a călătoriei, dar de data aceasta a călătoriei la băi.

Poate Radu Mârza schimbă, mai mult sau mai puțin, domeniul de cercetare cu fiecare carte, dar de la o vreme își publică cărțile la cea mai mare editură comercială din România, ceea ce îl face foarte cunoscut și îi permite în consecință să acumuleze capitalul simbolic de care vorbeam. O strategie de carieră atipică, dar în niciun caz pierzătoare! Dar, dacă stau să mă gândesc bine, există totuși o constantă a cercetărilor istoricului clujean: interesul pentru Europa Centrală și mai ales pentru spațiul cehoslovac în secolele XIX-XX. Radu Mârza este un istoric transilvan al Europei Centrale, al cărui interes pentru zonă își are rădăcinile adânc implantate afectiv în istoria personală. Și astfel iată cum subiectele istorice ne aleg pe noi, tot la fel de mult cât și noi pe ele!

Dacă cineva m-ar fi obligat să scriu o carte despre românii la băile de la Karlsbad, aș fi fost de-a dreptul îngrozit! În primul rând de volumul de muncă necesar: căutând acul în carul cu fân trebuie să treci prin întreaga memorialistică de secol XIX și prima jumătate a secolului XX, plus corespondența, plus presa... *Se sparie gândul*, vorba cronicarului! Este totuși un subiect care se poate construi migălos, încet, sistematic, cu o muncă de benedictin, ceea ce, în mod sigur, eu nu aș fi fost dispus să fac. Dar Radu Mârza a fost dispus și nu putem decât să exclamăm: iată ce lucruri minunate se pot face cu pasiune! Pentru că în această lucrare masivă este înglobat un volum imens de muncă de documentare și foarte, foarte multă pasiune; și mult talent narativ. Cred că este deja evident că lucrarea istoricului clujean mi-a plăcut mult, și, în consecință, o să scriu de bine. Dacă ar fi fost o teză de doctorat, iar eu un sever membru al comisiei de susținere, tot nu i-aș fi găsit cusur.

Dar să lăsăm gluma la o parte și să revenim la prezentarea noastră. Încă de la primele pagini, semnele sunt bune. De acolo aflăm despre întâlnirea miraculoasă a istoricului nostru cu subiectul acestui volum sub forma darului otrăvit al unui coleg de breaslă, materializat într-o broșură de prezentare a stațiunii Karlsbad publicată de municipalitatea locală la 1907 în limba română și care se distribuia gratuit în țară. O acțiune

de promovare în România și în limba română a unui brand turistic extern; ceea ce înseamnă că există un public țintă important care să justifice investiția. Deci, sunt mulți români care merg la bai la Karlsbad! Și, într-adevăr, sunt. Radu Mârza pornește pe urmele lor și îl găsește chiar pe primul – Baracu, fiul lui Costa din Clisura – care, pe la începutul secolului al XVIII-lea, ajunge la băi; nu e chiar român, e aromân. Prima atestare certă a prezenței unui român din Principate la Karlsbad este simpaticul boier oltean Barbu Știrbei care prin aprilie 1796, în vremea lui Alexandru-Vodă Moruzi, pornește în marea călătorie. Aventurile acestei călătorii le știm din scrisorile pe care boierul nostru le trimite negustorului Hagi Pop de la Sibiu, scrisori publicate în 1906 de Nicolae Iorga. În iunie 1796, este la „Carălsbat” unde își începe cura:

După ce merg la fântână de beau apă, unde sânt cinci-șasă sute domni și doamne, cântă muzica până isprăvim apa, apoi facem șpațiri pă la grădini unde sânt asemenea muzici [...]. Beau apă și petrec cu mila Maicăi Precestei foarte bine [p. 126].

Petrece bine, și, cum boala nu pare foarte gravă, Barbu Știrbei – pe care câțiva ani mai devreme un călător francez prin Principate, Charles Marie de Salaberry, îl caracteriza succint drept „un chefliu grozav” – pare mai degrabă preocupat de a întreține o viață socială extrem de activă cu care, evident, se laudă negustorului sibian:

Am făcut prieteni, Hagiule, din toată lumea, de la Petruburg [Petersburg], din toate laturile, și tot oameni mari, prinți, grofi, baroni și cavaleri [...]. Am făcut prietescu cu toți [...]. Și cum zic, petrec foarte bine, nelipsit sunt de la comedii și de la baluri cu dâșșii, pentru că mă poftesc [p. 127].

Bineînțeles că îl pofteau pentru că personajul era unul cât se poate de exotic: se pare că folosea veșmintele orientale, vorbea rudimente de franceză și italiană, dar avea și un „tălmaci” de germană luat de la Sibiu, un anume Ion, ce nu pare făcut din aceeași plămadă ca „feciorii” olteni care îi alcătuiau suita. Ion tălmaciul avea un mare defect, „nu să purta ca o slugă, ci fandosindu-să că este tălmaci, când mergea cu mine, mergea alături. I-am zis cu binișorul, l-am învățat cum să cade a sluji, după cum fac alte slugi la alții; în loc de a înțelege, el mergea cu mine contră” (p. 127). Nu știm cum se vor fi putut înțelege într-un final boierul nostru și Ion tălmaciul care nu se considera slugă, foarte probabil că au trăit ca șoarecele cu pisica până la întoarcerea acasă.

Din astfel de texte despre astfel de experiențe își construiește metodic Radu Mârza volumul. Bineînțeles, materialul este grupat și tematic dând naștere la capitole speciale dedicate medicilor români la Karlsbad, politiciii internaționale dar și naționale la Karlsbad, mondenităților, transporturilor etc.; toate țesute din lecturi multiple suculente. Oricât ai fi de cârcotaș, despre cartea lui Radu Mârza nu poți spune că nu se citește cu plăcere, ar fi o impietate. Este volumul ideal de citit în vilegiatură, chiar la Karlsbad (fostul) dacă se poate.

Nu vom insista pe descrierea conținutului, ci doar vom mai prelua câteva exemple care să vă îndemne la lectură, căci acesta este de fapt scopul nostru. Se pare că nu există membru marcant al elitei autohtone din secolul al XIX-lea care să nu fi pus piciorul, măcar o dată în viața sa, pe la Karlsbad: boieri și boieroaice, comercianți, principese, cu toții își aduc tributul estival vestitelor băi. Ștefan Golescu, Gheorghe Asachi și poate chiar și Ion Heliade-Rădulescu, ca să nu mai vorbim de Alexandru Ioan Cuza și persoana atât de bine (intim) cunoscută lui, Maria Obrenović, trec pe acolo. Bineînțeles că noi vom fi atrași de figurile medicale care își câștigă existența la Karlsbad, dintre care

cel mai cunoscut este Alexandru Vaida-Voevod. Exact, omul politic ardelean era medic, iar între 1899-1900 și 1911-1914 se stabilește și practică medicina la Karlsbad. În plus, este autorul unor celebre memorii care ne permit să îi cunoaștem practica. După o scurtă incursiune ca medic la Karlsbad la sfârșitul extrem al secolului al XIX-lea, tânărul Vaida-Voevod va reveni după mai bine de un deceniu. Deja murise de doi ani cel mai cunoscut medic român din stațiune – I. T. Mera –, așa că va prelua locuința și cabinetul acestuia precum și clientela, foarte probabil majoritar românească. Chiar dacă cheltuielile erau consistente (chiria locuinței/cabinetului, ascensorul, asistenta), veniturile erau pe măsură, permițând familiei să trăiască tot anul în urma muncii din sezon. Oricum ar fi, Vaida-Voevod este pătruns de măreția misiunii sale:

Când îmbrăcam halatul alb, mă simțeam cuprins de un sentiment care trebuie să se ase-mene cu al preotului când începe slujba, ori cu al căpitanului de vas, când dă ordin de plecare, peste marea întinsă. Era un fel de mister al răspunderii suverane și totodată al așteptării enigmei noi ce ți se va prezenta spre soluționare [p. 75].

Întreține o viață socială extrem de activă cu elita politică și culturală a Vechiului Regat, fără să neglijeze colegii medici din marile orașe ale țării care trebuiau să îi trimită pacienți odată ce se stabilea din luna mai la Karlsbad. Devine astfel medicul elitei românești care își caută sănătatea la vestitele băi. Printre pacienții săi celebri apar în memorii membrii familiei Brătianu, Tony Bulandra, George Coșbuc, I. L. Caragiale, Barbu Ștefănescu Delavrancea etc. Pare să cunoască pe toată lumea bună a Bucureștilor, cu calități și defecte. De la el avem portretul tip al pacientului regățean:

Pe lângă un tratament pur dietetic, psihologic, se pot obține de obicei rezultate satisfă-cătoare, cu toate că clientul român își permite ca plăcere de variație, încălcarea disciplinei (prăjituri, fructe, emoții sexuale etc.). Ca fantezie diagnostică, românul dovedește că este născut poet. Zadarnic îl sfătuiești să țină medic de casă, care să cunoască temeinic familia și să cheme specialiști după trebuință. Bărbatul consultă prietenii la aperitive, cucoana variază medicii conform recomandărilor prietenelor, la sindrofii [...]. Tot stratul superior bucureștean făcea impresia unei extinse familii, în care fiecare cunoștea intimitățile tuturor [...]. De igienă și profilaxie sexuală nu aveau idee ori nu țineau seamă, încât tuturor le explicam cele necesare și le cinsteam cu câte un pachet de 6 prezervative, ca să nu spo-rească clientela colegului Gerth [p. 78].

Și astfel de pasaje putem culege la nesfârșit din cartea lui Radu Mârza. E o lucrare dospită îndelung, dovadă că prima frază din cartea sa anterioară, cea din 2020, despre amintirile de călătorie cu trenul, face referire la volumul pe care îl prezentăm acum: „studiind călătoriile românilor la Karlsbad”... Documentându-se pentru volumul de față, Radu Mârza a găsit material și răgaz să scrie nu doar o singură carte, ci două! Iată ce poate face bunul cercetător gospodar cu materialul documentar disponibil!

Iar acum, la final, vrem să amintim un alt aspect remarcabil al lucrării: partea ilustrativă, ce își are originea în istoria personală a cercetătorului nostru, care, pe lângă faptul că este un om de știință și pedagog, este și un împătimit colecționar de imagini (fotografii, cărți poștale etc.) de epocă. Bogata ilustrație a volumului este la fel de pitorească și abundentă ca și narațiunea. Ea își trage seva din colecția personală a autorului, dar și din resursele disponibile pe internet, pe care Radu Mârza le stăpânește la fel de bine precum bibliografia. În concluzie, o carte despre un subiect insolit, unică în felul ei, și care se citește cu plăcere, ceea ce vă invit să faceți. Vă asigur că nu o să vă pară rău de timpul pierdut!

Constantin Bărbulescu

Mihai Ciucă, *Baptiștii din România. Pionierii*, vol. I, II, III (Anexe), Oradea, Editura Casa Cărții, 2023, 804 + 645 + 902 p.

Cartea lui Mihai Ciucă, *Baptiștii din România. Pionierii*, apărută în trei volume și publicată în 2023 la Editura Casa Cărții, aduce în atenția cititorilor un trecut care are multe de spus despre cine sunt baptiștii și care este moștenirea (religioasă, spirituală și socială) lăsată lor de acești înaintași ai credinței. Așadar, este o carte de referință pentru cei care fac parte din această denominațiune: o înțelegere clară a rădăcinilor este necesară atât pentru o permanentă orientare spre misiunea și valorile identitare inițiale, cât și pentru o prezentare potrivită înaintea conaționalilor, în vederea unei mai bune colaborări interconfesionale. Dar, de asemenea, cartea poate fi citită cu un real folos de oricine este interesat de climatul religios și de minoritățile etnice și religioase ale ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea și începuturile secolului al XX-lea, din teritoriile locuite de români.

Deși de profesie inginer, Mihai Ciucă a fost un om pasionat de istorie. În 1990, ajunge să lucreze ca redactor șef la „Revista Mesaj”, o publicație de cultură, opinie și informare. În același timp, se angajează serios în munca de promovare a valorilor creștine și a cercetării teologice prin înființarea Asociației Creștine „Prologos”, iar mai târziu devine unul dintre membrii fondatori ai Fundației BIG Impact (Biserici cu Impact Global), în cadrul căreia coordonează Departamentul de Comunicare. Ca istoric, debutează cu volumul *Baptiștii din Brăila. Un veac de mărturie (1918-2018)*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2017, urmat de un album care îl completează, *Istoria baptiștilor brăileni în imagini, date și documente. Repere ale unui veac de mărturie (1919-2018)*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2018. Aceste lucrări conțin o istorie detaliată a unei comunități urbane și merită citite pentru înțelegerea activității și a rolului uneia din cele mai influente biserici baptiste din anii interbelici. Mihai Ciucă ajunge să fie cunoscut unui public mai larg prin cartea *Pe urmele lui Robert Murray M'Cheyne. Istoricul Misiunii Scoțiene pentru evreii din Iași*, publicată la Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2020. Cercetările pentru realizarea acestor trei publicații vor sta la baza lucrării mai extinse despre istoria pionierilor baptiști.

Cele trei volume luate în discuție aici sunt rezultatul unei munci de șaptesprezece ani, ultimii ai lui Mihai Ciucă. Din păcate, autorul nu a ajuns să ducă la bun sfârșit această lucrare, care este cea mai însemnată a sa. Presimțind probabil apropierea capătului său de drum, a lăsat o notă descoperită după câteva luni de soția sa, Ana. În ea se adresa celor care vor dori să-i finalizeze proiectul, în cazul în care el nu o va mai putea face. Lucrarea a ajuns să vadă lumina tiparului prin eforturile familiei, ale unor prieteni și ale editurii Casa Cărții din Oradea.

Desigur, nu este prima lucrare despre începuturile mișcării baptiste printre români. Foarte adesea, în cuprinsul cărții sale, autorul se raportează la cei doi autori ale căror lucrări au devenit clasice în domeniu: Alexa Popovici, cu *Istoria baptiștilor din România 1856-1989* (ultima ediție într-un singur volum lansată la Editura Făclia, Oradea, în 2007), și Ioan Bunaciu, cu *Istoria răspândirii credinței baptiste* (Editura Universității din București, 1997) și *Bisericile creștine baptiste din România între anii 1944-1990* (Editura Universității din București, 2002). Deși ambii au folosit surse primare valoroase, până acum lucrările lor nu au fost supuse unor analize serioase pentru stabilirea acurateței datelor în lumina noilor surse, mai ales cele ale arhivelor de stat care au devenit disponibile în ultimele decenii. Printre alte lucrări pe aceeași temă am putea aminti aici cartea lui Marius Silveșan, publicată în 2012 la Editura Cetatea de Scaun și care are la bază

lucrarea sa de doctorat, *Bisericile creștine baptiste din România între persecuție, acomodare și rezistență (1948-1965)*. Așa cum ne anunță titlul, această lucrare are o arie mai restrânsă, cuprinzând primii ani de după instaurarea regimului comunist și numai teritoriile României de astăzi, deci excluzând Basarabia și Bucovina, regiuni care în mare parte au fost cedate Uniunii Sovietice. *Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești*, volum coordonat de Dorin Dobrinu și Dănuț Mănăstireanu și publicat la Editura Polirom în anul 2018, este prima lucrare care și-a propus să abordeze rolul diferitelor comunități evanghelice în spațiul social, economic, cultural și politic românesc. În primul său capitol, „Sub puterea Cezarului. O istorie politică a evanghelicilor din România (a doua jumătate a secolului al XIX-lea – 1989)”, Dorin Dobrinu scrie despre istoria baptiștilor – dar și a penticostalilor, a creștinilor după Evanghelie și a creștinilor după Scriptură – cu accent pe relația cu statul, cu alte biserici și cu societatea.

Lucrarea lui Mihai Ciucă aduce completări și lămuriri binevenite la ce a fost scris deja. Și aceasta în primul rând datorită bogăției de resurse folosite, multe dintre ele surse primare și nu puține inedite. Printre acestea sunt documente, rapoarte, jurnale, biografii, interviuri, corespondențe, lucrări, studii, articole, cuprinzând texte în limbile rusă, maghiară, germană și engleză. Știind că doar cu greu am putea găsi informații despre multe dintre persoanele pomenite în text, autorul ține să ne dea un minim de informații despre fiecare, cu onestitate și atent la surse¹. Impresionantă hărnicia cu care adună materiale din cele mai neașteptate locuri, dar și profesionalismul cu care propune explicații plauzibile unor inconsecvențe sau nepotriviri din diferite materiale². Autorului nu i-a cam scăpat nimic, folosindu-se de scrierile, dar și colaborarea tuturor celor care, într-un fel sau altul, s-au intersectat cu domeniul său de studiu. Ultimul volum al lucrării se încheie cu o listă bibliografică ce se întinde pe aproape o sută de pagini. Cu toate acestea, autorul este conștient de faptul că încă există surse care nu au intrat în atenția istoriografilor și care, odată cu deschiderea arhivelor și digitalizarea documentelor vechi, vor ajunge într-o zi să completeze și eventual să corecteze cele scrise (vol. I, p. 15).

Scopul declarat al cărții este acela de a umple un gol în domeniul originii mișcării baptiste în toate teritoriile locuite de români, nu doar cele ale României de astăzi, și de aceea oferă informații valoroase tuturor celor interesați de istoria și climatul religios al acelor vremuri și teritorii. Pentru că vorbim de ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, este vorba de regiuni aflate la intersecția celor trei mari imperii: Otoman, Habsburgic și Țarist. Și pentru că nu putem nega rolul baptiștilor germani și deopotrivă al celor maghiari în lansarea lucrării printre români, autorul se străduiește să ofere o prezentare echilibrată, pe fiecare etnie, cu o atență și foarte competentă conturare a contextului geografic, cultural și politic al vremii.

Dar nu este singura motivație a scrierii. Conștient că este mai ușor să eviți confruntarea cu trecutul – care oferă nu doar modele de urmat, ci și lecțiile unor experiențe dureroase – și că acest exercițiu este complex și trebuie făcut cu o atitudine reconciliantă corectă, în introducerea lucrării sale autorul argumentează necesitatea scrierii istoriei și revizuirii identității baptiste în spațiul românesc. Și aceasta nu doar ca justificare a propriei sale lucrări, ci și ca așezare pe umerii urmașilor a unei sarcini care trebuie îndeplinită de fiecare generație. Deși lucrarea are peste 2.300 de pagini, cuprinzând

¹ Vezi referințele la unii lideri sau angajați ai bisericilor, cum ar fi, de exemplu, cea la pastorul Amfilofie Liubimirescu, cu specificarea câtorva date importante: nașterea, botezul, ordinarea, biserica în care a activat, decesul și cine a participat la funeralii (vol. II, p. 330).

² Vezi, de exemplu, vol. I, p. 125 și vol. II, p. 452.

neasteptat de multe informații atent selectate – unele despre localități de care abia dacă am auzit, extinzând prezentarea momentelor principale și ale persoanelor care au jucat un rol important în viața bisericilor respective până în ziua de azi –, ea nu se vrea exhaustivă.

Mihai Ciucă dă dovadă de profesionalism nu doar în alegerea surselor, ci și în organizarea și prezentarea materialului. Primul volum începe cu un capitol intitulat: „Progresia mișcării baptiste spre meleagurile românești”. Este poate cea mai interesantă parte a cărții, în care autorul lămurește rădăcinile, prezintă reprezentanții și creionează impulsul misionar inițial prin care credința baptistă ajunge în teritoriile românești. Dacă este să comparăm cu alte lucrări din domeniu, observăm câteva elemente distincte, printre care delimitarea de teoria succesionistă și o serioasă argumentare potrivit căreia rădăcinile mișcării nu ar trebui căutate în cercurile anabaptiste, ci în gruparea separatistă din Anglia. De asemenea, o foarte onestă și documentată schițare a începuturilor, cu redarea și exemplificarea „markerilor distinctivi” care „i-au conferit un blend unic” (vol. I, p. 38). Un element semnificativ este și ilustrarea faptului că mișcarea baptistă „s-a lansat și s-a dezvoltat în simbioză cu procesul distribuirii de Biblii” (vol. I, p. 43), fapt pentru care în ultimul volum rezervă un întreg capitol traducerii și distribuirii Scripturii. În ce privește interacțiunea cu celelalte comunități creștine, autorul subliniază caracterul inter-denominațional al lucrării inițiale și ocazionalele colaborări cu preoții ortodocși³. De asemenea, oferă și o explicație a persecuției prin climatul politic și acceptarea ortodoxiei ca element identitar românesc. Următorul capitol schițează inițierea lucrării în Vechiul Regat, iar restul cărții este despre pătrunderea ei în Austro-Ungaria, împărțit pe perioadele care acoperă anii 1872-1918.

Volumul doi începe cu extinderea baptismului maghiar, român și german în Imperiul Austro-Ungar, celelalte două capitole fiind despre zona Imperiului Țarist și formarea Uniunii Baptiste. Se încheie cu Congresul baptist de la Buteni, din 1920.

Cel de-al treilea volum conține câteva capitole deosebit de valoroase pentru înțelegerea fenomenului în ansamblul său: o cronologie, elemente de cadru și context (cu informații interesante despre colonizări și misiuni dincolo de granițele actuale ale României), un capitol despre Biblia la români și altul despre diaspora română din SUA. Ultima parte conține documente, reportaje și scrisori, introduse printr-o scurtă prezentare. Ele sunt incluse în text nu doar pentru a completa și argumenta cele scrise, ci și pentru că lucrarea este concepută, potrivit cuvintelor autorului, ca o resursă capabilă să genereze noi direcții de cercetare (vol. I, p. 21).

Cartea atrage prin mulțimea informațiilor conținute, multe punctând *primul* eveniment, convertit sau misionar al unei zone⁴, dar și prin descrierea pitorească a locurilor și a călătoriilor⁵, care transpun cititorul în atmosfera vremii, dându-i posibilitatea să exploreze contextul în care s-au luat anumite decizii și greutățile întâmpinate. Pe alocuri conține situații amuzante, care adaugă farmec poveștii, cum ar fi cea în care G. W. Hammerschmidt, care nu găsește un loc liniștit pentru rugăciune, alege să intre în cușca leului, unde este sigur că nu va fi deranjat, dar „uneori nici leul nu tolera rugăciunile sale și devenea agresiv” (vol. I, p. 99). Cu toate acestea, unele date încarcă inutil textul cu cifre și nume care și-ar fi găsit locul potrivit în altă parte⁶.

³ De exemplu în vol. I, p. 84.

⁴ De exemplu, prima menționare a unui român convertit, din anul 1864, în vol. I, p. 90.

⁵ Vezi, de exemplu, călătoria cu vaporul pe Dunăre și apoi descrierea Bucureștiului anului 1863, vol. I, p. 88.

⁶ Cum ar fi, de exemplu, numele celor botezați sau lista pastorilor care au participat la serviciile funerare ale unui pastor.

Unul dintre meritele lucrării este că ne oferă și o lentilă de înțelegere a unui trecut înviat pentru a îmbogăți viețile cititorilor. *Mottoul* cărții este un citat din Andrew F. Walls: „Istoria creștină este narațiunea transformărilor succesive ale credinței creștine, în urma translatării sale printr-o serie de cadre culturale diverse”. Văzută în acest fel, istoria readusă la viață de Mihai Ciucă oferă un material bogat de analiză a formelor culturale – cu valorile și practicile ei fundamentale – pe care credința creștină baptistă a îmbrăcat-o pe meleagurile noastre. De asemenea, ea oferă cititorilor un model și o provocare perpetuă în găsirea unor modalități noi de întrupare a lor. Deși adesea ne duce pe poteci neumblate și mai puțin îmbietoare, pomenind de persoane și locuri care ne sunt cu totul străine, cartea conține de toate pentru toți: date istorice care pot constitui puncte de plecare pentru cercetări mai aprofundate, analize serioase ale răspândirii credinței baptiste și ale fenomenului religios al epocii, multe povești de viață (care îi includ nu doar pe liderii religioși, ci și pe membrii aparținând unor categorii defavorizate la acea vreme) și medalioane biografice, istorii oneste ale comunităților religioase locale. Și de aceea credem că lucrarea nu poate dezamăgi.

Dana Sisoeva

În atenția colaboratorilor

Archiva Moldaviae este o revistă cu specific istoric și arhivistic, cu apariție anuală, în cadrul căreia materialele sunt redată în limba română sau în limbi de circulație internațională. Ea urmărește să aducă în circuitul științific studii savante și surse inedite, în special documente de arhivă, referitoare în principal la trecutul Moldovei, precum și la România modernă și contemporană. Perspectivile integratoare, raportările la istoria Europei centrale-estice își vor găsi un loc binemeritat în paginile revistei. Publicația se adresează în mod deosebit istoricilor și arhiviștilor, dar ea este declarat deschisă pentru cercetători din câmpuri variate de cunoaștere, care apelează (și) la documentele păstrate în arhive publice sau private ori în biblioteci.

Archiva Moldaviae cuprinde următoarele rubrici:

- *Studii de istorie* (care se bazează pe surse diverse, inclusiv documente de arhivă);
- *Documente* (publicare de documente, cuprinzând atât transcrierea textului original, cât și – în cazul documentelor în alte limbi – traducerea sa în limba română, însoțite de studii introductive, note etc.);
- *Științe auxiliare ale istoriei* (paleografie, diplomatică, genealogie, heraldică, sigilografie etc.);
- *Prezentări de fonduri* (descrieri de fonduri și colecții arhivistice deținute de instituții publice sau de persoane private);
- *Studii de arhivistică* (teorie și practică arhivistică, istoria Arhivelor);
- *Restitutio* (introducerea în circuitul științific a unor materiale realizate de istorici, arhiviști etc. care, în urma dispariției autorilor, nu au mai apucat să vadă lumina tiparului);
- *Dezbateri* (discuții, polemici, conform regulilor academice);
- *Recenzii și Note bibliografice* (sunt secțiuni destinate recenzării, prezentării unor lucrări de istorie, arhivistică etc.);
- *Viața științifică* (prezentări ale unor conferințe, simpozioane, dezbateri, expoziții etc., desfășurate pe teme de istorie și/sau arhivistică).

Condițiile tehnice de publicare:

Textele (redate cu semne diacritice) vor fi trimise redacției în format Word, Times New Roman, corp de literă 12 pentru text, 10 pentru notele de subsol, distanța dintre rânduri 1,5. Eventuale materiale auxiliare (e.g., fotografii) vor fi expediate în format JPG, 300 dpi.

Studiile nu trebuie să depășească, pe cât posibil, 15.000 de cuvinte, respectiv 85.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 30 de pagini format A4). În cazul studiilor mai mari, redacția poate recurge la publicarea lor în două sau trei părți. Studiile vor fi însoțite de un rezumat redat atât în limba română, cât și în limba engleză (ori în franceză sau germană); lungimea rezumatului poate varia între 400 și 800 de cuvinte. Titlul studiului va fi tradus în limba engleză, la fel ca și 5-10 cuvinte cheie care privesc conținutul textului. Notele vor fi trecute în subsolul paginii (footnote), cu numerotare automată (auto number).

Recenziile nu vor depăși 3.000 de cuvinte, respectiv 22.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 6 pagini format A4); notele bibliografice nu vor depăși 1.500 de cuvinte, respectiv 11.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 3 pagini format A4); este preferabil ca, atașat recenziei/notei bibliografice, să figureze și o fotografie a copertii 1 a lucrării recenzate, în format JPG, 300 dpi.

Autorii vor trimite o notă autobiografică (de circa 200-250 de cuvinte) care va conține: prenumele și numele; facultatea și universitatea/institutul unde a fost susținut doctoratul, titlul tezei (doctoranzii vor trece instituția unde urmează stagiul de pregătire a tezei și titlul acesteia; în cazul cercetătorilor neînscrisi într-un program doctoral se va preciza facultatea absolvită); afilierea instituțională; domenii de interes; publicații recente (trei cărți sau studii apărute în ultimii 5-6 ani).

Cei interesați să publice în revista noastră sunt rugați să transmită materialele, în format electronic, pe adresa electronică editor@archivamoldaviae.ro sau pe adresa Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, cu precizarea: pentru redacția *Archiva Moldaviae*.

Revista folosește sistemul *peer review* pentru selecția finală a materialelor publicabile. Manuscrisele trimise redacției și nepublicate nu se returnează.

Responsabilitatea pentru conținutul textelor revine în exclusivitate autorilor.

Echipa editorială *Archiva Moldaviae*

For the attention of contributors

Archiva Moldaviae is an annual historical and archival review containing papers in Romanian and foreign languages (English, French, German). Its purpose is to bring into the scientific circulation scholarly studies and unpublished sources, especially archival documents, pertaining principally to Moldova's past, as well as to modern and contemporary Romania. Integrating perspectives, studies relevant to the history of Central-Eastern Europe will find a well-deserved place within the pages of this review. The publication is addressed mainly to historians and archivists, but it is open to researchers from different fields who use documents preserved in public or private archives or libraries.

***Archiva Moldaviae* contains the following headings:**

- *History Studies* (based on different sources, including archival documents);
- *Documents* (publication of documents containing the transcription of the original text and also – for documents in foreign languages – the translation in Romanian language with introductory studies, notes, etc);
- *Auxiliary Sciences of History* (paleography, diplomacy, genealogy, heraldry, sigillography, etc);
- *Funds Presentation* (description of funds and collections preserved by public institutions or private persons);
- *Archival Studies* (archival theory and practice, the history of Archives);
- *Restitutio* (publishing materials produced by historians, archivists, that were not published during the authors' lifetime);
- *Debates* (discussions, polemics, according to academic rules);
- *Reviews and Bibliographic Notes* (sections dedicated to presentation of history and archival papers);
- *Scientific Life* (presentation of historical or archival conferences, symposia, debates, exhibitions, etc.).

Terms of publication:

Materials (including diacritics) should be sent to the editorial staff in Word, font Times New Roman, font size 12 for text and 10 for footnotes, at 1.5 interline. Any additional materials (e.g., photos) should be sent as JPG, 300 dpi.

Studies should not exceed, if possible, 15,000 words, respectively 85,000 graphic signs (no free spaces) (= about 30 pages A4). The editorial staff will decide whether to publish larger studies in two or three parts. Articles will include a summary in Romanian as well as in English (or French, and German), between 400 and 800 words in length. Article's title will be translated in English, along with 5 to 10 key words describing the content. Notes are to appear at the bottom of the page (as footnotes), with automatic numbering.

Reviews should not exceed 3,000 words, respectively 22,000 graphic signs (no free spaces) (about 6 pages A4); the bibliographical notes should not exceed 1,500 words, respectively 11,000 graphic signs (no free spaces) (about 3 pages A4); It is preferred that a cover photo accompany the reviewed paper, in JPG, 300 dpi.

Authors will send a short bio (between 200-250 words) with the following content: first name and last name, department and university/institute granting the doctorate, dissertation title (PhD candidates will include the institution from which the degree is expected and the dissertation title; researchers without a doctoral degree will list only the university from which they graduated); institutional affiliation; research areas; recent publications (1-3 titles published in the last 5-6 years).

Those interested in publishing in our review are requested to send materials in electronic format to amoldaviae@yahoo.com or to the mailing address on Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod postal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, specifying: for *Archiva Moldaviae*.

The review uses the peer review system for the final selection of the publishable materials. The unpublished materials will not be returned.

The responsibility for the content of the texts belongs entirely to the authors.

Editorial Staff *Archiva Moldaviae*

ISSN print: 2067-3930
ISSN online: 2558-8370
ISSN_L: 2067-3930